

БЕКТҮРСЫН
МҰХАМЕДҚӘРІМ
САЛКЕНҰЛЫ

Ұлы жердің Ұлы адамдары

Великие люди Великой Степи

М.С. БЕКТҰРСЫН

**ҰЛЫ ЖЕРДІҢ
ҰЛЫ АДАМДАРЫ**

Қарағанды 2010

УДК 01:94(574)
ББК 63.3(5Каз)+78
Б 40

РЕЦЕНЗЕНТЫ:

Ысқақова К.Ы. – ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ң Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры.

Амалбекова М.Б. – к.ф.н., доцент кафедры общего языкознания и теории перевода Евразийского национального университета им. Л.Гумилева.

Б 40 Бектұрсын М.С. Ұлы жердің ұлы адамдары: Биографиялық жинақ – Қарағанды: Қазақстан – Ресей Университеті баспасы, 2010. – 250 б.

Бектұрсын М.С. Великие люди великой степи: Биографический сборник – Караганда, Издательско-Полиграфический Центр Казахстанско-Российского университета - 2010. - 250 с.

ISBN 9965-455-33-3

Жинаққа тарихи қайраткерлер, жалпы қазақ халқы жайында мағлұмат беретін 400-ден астам портреттік сипаттама енді.

Көпшілік оқырмандар назарына ұсынылады.

Сборник содержит более 400 портретных характеристик, дающих представление как о том или ином историческом деятеле, так и в целом о казахском народе.

Адресован широкому кругу читателей.

УДК 01:94(574)
ББК 63.3(5Каз)+78

Б 0503020905
00(05)-10

ISBN 9965-455-33-3

© Бектұрсын М.С., 2010

Қарындасы.п

АЖАР ОМАР ҚЫЗЫ ТҒЫЛ

жарқын бейнесін есте қалдыруға

арналады

Светлой

памяти моей племянницы

АЖАР ОМАР ҚЫЗЫ

посвящается

«Біз бұл өлкеде бүгін, немесе кездейсоқтан пайда болып, осы күнімізге бүгін қол жеткізген жоқпыз, осынау жерді, алқантай қорғаған адамдар, жырлап, толғаған ақындар мен философтар болған. Бейбарыс, Абылай хан, Әбілқайыр, Әл-Фараби және басқа тұлғалардың есімдерін біз және бізден кейінгі ұрпақтар жадында ұстауы керек. Қазақтарды, олардың шығу тегін, олардың мықтылығын және мығым болып қалайтынын әлем білуі қажет»

Нұрсұлтан Назарбаев, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті

Жинақтаушы-автордан

«Қазақстанды адамзат тарихынан алып тастамақ түгілі, адамзат тарихын қазақ даласында болған оқиғаларсыз түсіну мүмкін емес». Танымал қазақ жазушысы І.Есенберлиннің айтқан осынау сөздері отандық тарихымыздың көптеген «ақ таңдақтарына» шындап ой жүгіртуге итермеледі. География ілімі тәрізді ол да түбегейлі зерттеуді қажет ететіні, құпияның ерте ме кеш пе жарыққа шығатыны бесенеден белгілі жайт.

Аңы болса да шындық сол, менің замандас қатарластарым кеңес заманында туып өсті. Біз, қазақтар және супердержаваны мекендеген өзге де ұлттар, шыққан тегімізді атауға, ана тілімізде сөйлеуге қысылып, сорақысы сол, өзімізді кеңес өкіметінің адамдары деп мақтанышпен атадық, туғаннан өле-өлгенше орыс тілін, орыс әдебиетін, орыс тарихын оқып, оны ұлы, әрі құдыретті тіл санап, ұлы орыс халқының ұлы тарихын майын тамызып тұрып әңгіме етіп тануға құштар болдық. Осының бәріне біз имандай сеніп, солай болатынына күмән келтірмедік. Сонымен қатар, қарабайыр орыстар қазақтарды «қалбит»-десе, қарабайыр қазақтар орыстарды «шабатшы»-деп атады, ал қалғандарын қысық көз, азиаттар, бабайлар, балашка, неміс-перец, жидтер, шөрке, бульбаш, ит жегіштер, қитұрқылар, қаралар және т.б. деп жіктей берді. «Халықтар достығының зертханасында» осылайша ұлттық ерекшелігі бойынша жиеркеніш оты тұтана бастады. Ал түпкі себебі Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құлағаннан кейін белгілі болғандай, барлық жерде бірдей тарихты бұрмалау, халықтың абыройын түсірін, тексіз бұқараны басқаруға жеңіл болу үшін «үлкен аға» формуласын санаға күштеп сіңіруге талпыну еді. Орталыққа, КСРО халықтарының кеудемсоқтық мінез білдірмеуі үшін революцияға дейінгі даңқты тарихының болғаны қажет емес еді. Өйткені Одақтың құлдырауы анағұрлым ертеден басталатындығын коммунистік идеология таптаурындарын бұқара халықтың арасына енгізуде тамаша жетістіктерге қол жеткізе білген, сол заманның идеологтарының бірі Суслов* тәрізділер әріден түсіне білді.

Ол заманда қазақ тарихын кеңінен, шындап зерттеуге тыйым салынды, тіл алмағандар ұлтшылдар болып аталып, сотталып, өзге де қуғын-сүргін амалдарына ұшырады (Е.Бекмақанов, М.Тынышбаев, С.Асфендияров).

Әдебиет, бейнелеу өнері, театр және т.б. шығармаларында қазақ халқының өткені мен кеңес заманындағы элеуметтік-саяси ахуалын ашып көрсетуге жол берілмеді. Ал оны көрсетуге ұмтылыс жасағандарға да ұлтшылдық таңбасы жағылып қуғындалды (А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов және басқалары).

Сонымен қатар, дарынды мемлекет қайраткерлерін (хандар, билер, батырлар және т.б.), қазақ ұлттық демократиясының өкілдерін, ұлт азаттық қозғалыстарының көшбасшыларын, қазақ халқының өзге де ұлттық батырларын бұқара көпшілік алдында жаппай реакционерлер мен ұлтшылдар ретінде көрсетуге итермеледі.

Қазақ елінің рухани және тұрмыстық мәдениетін оқып білу бертінге дейін арнайы зерттелмеді. Қазақтардың сазгерлік және ақындық дарыны, халық ауыз әдебиеті шығармашылығы, суырып салма ақындар жекелеген сәулет ескерткіштері туралы мардымсыз мәліметтер болды.

---

*Сулов Михаил Андреевич (1902-82) – кеңестік мемлекеттік және саяси қайраткер. Саяси бюро мүшесі, КОКП ОК идеология жөніндегі хатшысы.

Ежелден қазақтың ата-бабалары бірнеше рет ұлы империялар құрған. Осыны халық жадынан шығару, ұлттық сана-сезімінен шеттету-Қазақстан және өзге де Кеңес Одағы халықтарына қатысты Мәскеудің ұстанған қиырқы саясатының басты мақсаты болды.

Ал бүгінгі жағдай қалай? Қазіргі заманғы Қазақстан ұлттық өрлеу үстінде.

Өткен тұжырымдаманы қайта қарау, ұмытылған немесе атауға тыйым салынған есімдерді қайта жаңғырту – бүгінгі мәдени өмірімізге тән құбылыс.

Соңғы жүз жылдықта әркім өз қалауына, материалдық мүмкіншілігі мен ниеті болып тұрса ойындағысын жазып, жарыққа шығара алады. Мазмұндалу деңгейі, орындалу сапасы әрқилы, кәсіби шеберлер, сондай-ақ жазуға құмартқан әуесқойлар жазған тарихи шығармалар легі көрініс бере бастады. Осының өзі халықтың өз тарихына қызығушылық танытуының жарқын, әрі шынайы көзқарасы болып табылады.

Мен үшін кәсіби тарихшы, не әдебиетші болмағандықтан, іргелі жаңалық ашу менің қолымнан келмейді. Әйтседе, өз тарапымнан жақын, таныстарыма, қазақтардың ұлт ретіндегі асқан ұлылығын жария етіп, үндеу тастап, оған бір сәтте қысылмайтынды айтудан жалықпаймын. Жерінің аумақтық көлемі бойынша әлемде тоғызыншы орын алып, ешкімге ұқсамайтын мәдениеті мен даңқты тарихы бар ел, «ҰЛЫ ХАЛЫҚ» деген атақтан басқаға лайық емес екендігіне менің таласым бар. Қазақтар Еуразия құрылығын жаулап алушы жиһангерлердің ұрпақтары, өз бабаларының рухани байлығының мұрагерлері. Ресей империясының үш ғасырлық езгісінде қалып, кеңес кезеңінде генацид пен қуғын-сүргінге, өз елінде саны жағынан ашылыққа ұшырап, ана тілінен айрылудың аз-ақ алдында қалса да, қазақтар рухани тәуелсіздік құндылықтарына қол созуын жоғалтқан емес. Патриоттық пен елі үшін жанкештілік, біздерден кейінгілерді де таңқалдыратын ерлік үлгісін көрсеткен батырларға қазақтың кең даласы кенде болмағандығын мақтанышпен айта аламыз. Қазақ халқынан шыққан жария түрде отыздан астам есімі аталып жүрген батырлардың саны анағұрлым көп. Алайда, қазақтың бетке ұстар тұлғаларын идеология қамытына бастарын сидыру Ресейдің колониялық саясатын белсенді ұстанушы – Жәңгірхан тұсында көрініс берді. 2001 жылы Бөкей ордасының құрылуының 200 жылдығы тойланды, көптеген басылымдарда аталған хан, шындыққа жанаспайтын көрнекті реформатор, халық қамқоршысы ретінде көрсетілген.

Бүгінгі күні Қазақстан тәуелсіздігінің соңғы екі он жылдықта үкімет басында болған адамдардың қайраткерлігінің нәтижесінде орын алғандығына кейбіреулер сендіргілері келеді. Осынау тұлғалардың тізімі қатарынан артып кетіп жатса, кейде олардың саны біреуге дейін кеміп кетеді. Бұл жай ғана қателік емес, тарихи шындықты бұрмалау мен көзбояушылық. Мұндайды елестету үшін есуас болу керек шығар. Біздің бүгінгі жеткен жетістіктеріміз бен қателіктеріміз өткен ұрпақтың өмірі мен қайраткерлігінің жемісі, олардың ұзақ толғанып, қызу талқылауларының нәтижесі. Біздің тәуелсіздігіміздің тарихын Абайдың өлеңдері, алашордалықтардың, ұлтжанды жазушылардың, ақындардың, сазгерлердің, суретшілердің, режиссерлердің, тарихшылардың, сталин заманындағы философтардың, «Жас Тұлпар» интеллектуалдық клубы ішіндегі сөзжарыстарда, желтоқсандықтардың жалынды үндеулері мен қаламдарынан шыққан еңбектерінде жарқырай көріңді.

Осынау жинақты әзірлеу туралы ой, өткен ғасырдың 90-шы жылдары, Мәскеудің «Вече» басылымы «ұлы жүздік» кітаптар сериясын шығара бастағанда туындаған еді. Атақты адамдар, басқарушылар, жаулап алушы жиһангерлер, әскербасылар және т.б. туралы көбірек білуге мүмкіншілік туды. Бұл кітаптардың танымдық құндылығының зор екендігі даусыз, әрине. Алайда, келе келе осы сериялардан адам санасына сыйғысыз кітаптар шыға бастады – «100 ұлы махаббат

құмар ерлер», немесе «100 ұлы махаббат құмар әйелдер» және т.б. Сансыз басылымдардың мазмұнымен танысу барысында бірде бір қазақ туралы сөйлем оқи алмадым. «100 орыстың ұлы княздары», «100 ұлы еврей», «100 ұлы казак», «100 ұлы украин» кітаптарының жаңа серияларының басылымнан шыққанын көргеннен кейін, өзім үшін ұлы қазақтар жайында кітап шығаруды басты мақсат етіп алдым. Маған белгілі болғандай, Қазақстан тарихы жөніндегі көптеген кітаптардың авторы Қалибек Данияровта атақты қазақтардың тізімін жасақтауға бел бұған екен.

Жинақ шығаруды қолға алу жұмысы барысында жекелеген авторлармен баспагерлердің түсініксіз позицияларына тап болдым. Мысалы, кейбір жинақтарда әлемнің ұлы адамдары санатына көпшілікке мәлім тирандар мен адамзатқа зұлымдық жасаған қаныпезерлер Гитлер, Гиммлер, Геринг, Геббельс тәрізділер және басқалары енгізілген. «2000 ұлы адамдар, персоналдар кіші энциклопедиясында» (құрастырушылар: А.К.Золотко, С.А. Кондратюк) 100 крепостной шаруаны азаптаған және өзі өлім жазасына кесілген, Мәскеу губерниясының Подольск уезінің әйгілі Салтычиха-помещицасының есімі жазылған. Менің наразылығымды тугызған, басылымда американдық боксер Майк Тайсонның, амеркиандық актриса Шэрон Стоун, американдық попдива Мадонна, бразилиялық футболшы Гарринча, канадалық хоккейші Бобби Орт және т.б. ұлы болып танылғандығы.

Ресейдің 2001 жылғы биографиялық сөздігінде, әр елдің және әлем халықтарының 7 мыңдай тарихи қайраткерлері арасында 14 қазақтың ғана есімі жазылған екен. Осыған ұқсас 2007 жылғы басылымда қазақ халқының даңқты ұлдарының бірі Талғат Бигелдинов ресейдің әскери қолбасшысы ретінде көрсетілген. Қазақтың алғашқы ғалымы Шоқан Уәлиханов ресей ағартушысы, саяхатшысы, этнограф, фальклорист, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы және мәдениеті жөніндегі маман болып аталған. Қазақтың тұңғыш ғарышкері Тоқтар Әубәкіров кеңес ғарышкері деп көрсетілген. Ресейлік жазушы Н.Кузьмин қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі Бауыржан Момышұлын қаһарман орыс офицері деп атаған. Шынында да таңқаларлық жағдай емес пе, құрметті оқырман?!

Ағылшынның ертеден келе жатқан және әлемге әйгілі «Британика» энциклопедиясында: Назарбаев, Алматы, қазақ, Қазақстан, Арал теңізі, жалпы Қазақстан жайында баяндаған мақалалары бар. Оған белгісіз себептермен Абай, Құрманғазы, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Қ.И.Сәтбаев сынды атақты тарихи тұлғалар енбей қалған. «Британика» және осы тәрізді батыстық энциклопедиялық басылымдарының әлі күнге дейін европоцентристік принцип ұстанатынына, яғни өзгелердің тарихы мен мәдениетіне менсінбеушілікпен қарау ұстанымына зор өкініш білдіргеннен басқа қайран жоқ.

1991 жылы АҚШ-та баспадан жарық көрген және аса құрметті ғалымдар, әлемнің саяси және мемлекеттік қайраткерлері туралы мәліметтер жазылған «Кімнің кім екенін білу» атты кітабында, тек 5 ғана қазақстандықтың есімі келтірілген.

1890 жылдан бастап жарыққа шыға бастаған «Әйгілі адамдар өмірінен» атты атақты ресей сериясында атақты қазақтар: Абай, С.Сейфуллин, Қ.Сәтбаев, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Н.Төреқұлов, және Хан Кене жайында барлығы 7 биографиялық кітап шығарылған. Менің ойымша бұл өте аз.

Оқырмандарымның назарын фашистік Германияға қарсы Кеңестер Одағы жүргізген Ұлы Отан соғысында Жеңіске жету үшін жанын қиған отандастарымның есімдеріне аударғым келеді. Сан түрлі, белгісіз субъективті себептерге байланысты олардың есімдері көпшілік назарынан тыс қала берген. Айтар болсақ, жаужүрек батыр Александр Матросов жайында елдің бәрі біледі, бірақ, сол есімі аталған адамның ерлігін одан бұрын минометші Боран Нысанбаев жасағанын және жеті қазақ сарбазының қайталағанын ешкім білмейді. Бұрынғы одақ төңірегінде Кеңес

Одагының батыры Николай Гастеллоны, оның жасаған ерлігін білмейтін адам кемде кем шығар, алайда, дәл солай, жанған ұшағын отты жебедей жау техникасына бағыттаған қазақ ұшқыштары Нұркен Әбдіров, Бақтыораз Бейсекбаев жайында өзге жұрттың білетіндігіне күмәнім бар. Одан әрі, Жеңіс туын рейхстагқа бірінші болып тіккен болып Михайл Егоров пен Мелитон Кантария саналады. Ал шындығында, есімдері осы уақытқа дейін ұмыт болған қазақ Рақымжан Қошқарбаев пен Геннадий Болатовтар Жеңіс жалауын алғашқы болып жау бекінісіне бекіткенінен көпшілік бейхабар. Жыл сайын Волгоград қаласында, Мамай қорғанында жаудың 225 жауынгерінің көзін жойған, аты аңызға айналған мерген Василий Зайцевтің есімі зор құрметпен аталады. Алайда, қанішер жауды бұдан да көп жойған қазақ мергендері Ибраһим Сүлейменов пен Төлеуғали Әбдібековтердің есімдері атаусыз қалуда. Міне, тізе берсе мұндай келеңсіз жайттар аз емес. Тарихты қайтадан жазу туралы ой ағаттық болар әрине, бірақ атаусыз қалғандар тұңғышына еш себепсіз батырылған батыр ағаларымыздың есімін жаңғырту, болашақ үшін жасаған олардың ерлігі алдындағы біздің қасиетті борышымыз.

Осы жинақты құрастыру барысында қазақ халқының барша әйгілі өкілдері туралы мәліметтердің басын тоғыстыруды негізгі мақсат етіп алмаған едім. Ол мүмкін де емес еді, өйткені олардың саны әлде қайда өте көп. Сондықтан жинаққа есімдері әйгілі тұлғалар ғана іріктеліп алынды.

Қазақстанда кеңес өкіметін орнатуға қатысқан кейбір белсенді күрескерлердің қазақ тарихындағы алар орны жайында осы күнге дейін дау туындап отырғандығын ескеріп, Әліби Жангелдин, Тоқаш Бокин, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Ходжанов, Сейітқали Мендешев, Ораз Жандосов, Жалау Мыңбаев және т.б. есімдерін жинаққа енгізбеді жән көрдім. Олардың ұрпақтары маған кешіріммен қарайды деп ойлаймын.

Қолдарыңызға тиген кітап 400-ден астам биографиялық анықтаманы қамтиды. Мұрағат құжаттарына, анықтамалы-энциклопедиялық әдебиетке негізделген мәліметтер қазақ халқының аса көрнекті өкілдері және олардың даңқты бабалары туралы жеткілікті мағлұмат береді. Қазақ халқына зұлымдық жасаған адамдар туралы жеке тарау әңгімелейді. Сонымен бірге, кітапта қазақ жері мен мәдениеті құндылықтарын зерттеушілер мен насихат жүргізуші атақты тұлғалар туралы мәліметтер келтірілген. Хронологиялық ретпен құрастырылған «Қазақтардың ұлы бабалары», «Даңққа бөленген қазақ хандары», «Қазақтардың еркіндік пен тәуелсіздік үшін күресі» тарауларынан басқа бөлігінде мақалалардың атаулары алфавиттік ретпен баяндалған. Әдетте олардың бас жағында фамилиялар жазылған (Әбдіров Нұркен, Аймауытов Жүсіпбек), алайда, қалыптасқан дәстүр бойынша кейбір тұлғалар үшін тарауда (Мәди Бәпиұлы, Дәулеткерей Шығайұлы) есімдері берілген. «Олар алдыңғы сапта» тарауы алфавиттік ретсіз баяндалған.

Сөз арасында тағы бір айтқым келгені, христиан дінінде иіркеу, патша немесе Отан үшін құрбан болған, қандай да бір азап көргенді әулиелер қатарына жатқызатын жақсы дәстүр бар. Егер де осындай салт мұсылмандарда да болған жағдайда, осы кітапта есімдері аталған адамдардың көпшілігінің әулиелер қатарынан орын алатындығы сөзсіз еді. Сондай-ақ, құдыреттілігі Әмір Темірден, Иван Грозныйдан, бірінші Петрден кем емес, есімдері аңызға айналған бабаларымызға ескерткіш орнату жөніндегі академик М.Зимановтың бастамасы құптауға тұрарлық. Қазақ ұлтының тарихына барша даңқты бабаларымыз, бізге дейін солардың соңынан ерген ұрпақтар, бүгінгі ұрпақ біз бәріміз, сонымен бірге, осы жерде алдағы жүз жылдықтарда қазақ тілінде сөйлеп, тіршілік ететін болашақ ұрпақ тегіс енеді. Осынау жүз жылдықтардың көп болатынына зор сенім артамын.

Құрметпен,
М.Бектұрсын.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛЫ БАБАЛАРЫ

Заратуштра (Зороастра)

Адамзат тарихындағы алғашқы пайғамбар, ақын. Шамамен 3500 жыл бұрын Ұлы Тұран жерінде, Волга жағалауынан шығысқа қарай орналасқан (бүгінгі Қазақстан аумағында), арий тайпасының спитама руынан шыққан көшпенді-бақташы отбасында дүниеге келген. Ол Буддаға дейінгі 10 ғасыр, Христиан дініне дейін 15 ғасыр, Мұхаммедке (с.ғ.с.) дейін 20 ғасыр бұрын бір Құдайға бас ию және Құдайдың алдында барша адамзаттың теңдігі туралы айтып, аталған діндердің пайда болуына идеологиялық негіз қалап кеткен. Заратуштраның діни уағыздары, елен жолдарымен жазылған құлшылықтары бірнеше ғасыр өткеннен кейін Иранда ежелгі парсы тілінде «Авеста» кітабы болып жарыққа шығарылды.

Алаша хан

Бүгінгі қазақтардың генеалогиялық ұстанымы бойынша – арғы бабамыз, қазақ халқы, қазақ мемлекеттілігінің негізін қалаушы. Көптеген аңыз әңгімелердің тууына арқау болған тұлға. Зерттеушілердің еңбектерінде Алаша хан Ной-Яфет пайғамбардың алтыншы буынындағы ұрпағы, біздің заманымызға дейінгі III-II мың ғасырларда өмір сүрген. Туып, өскен отбасынан кетіп, хан болып таққа отырғанға дейін жер жаһанды аралаған. Ол таққа отырғанға дейін қазақ біртұтас халық не мемлекет болмаған. «Алаш» сөзі «қазақ» сөзінің синониміне айналды. Алаша ханның кесенесі Сарыарқа жүрегі Ұлытау тауларында орналасқан.

Алпамыс батыр (б.з.д.110-50)

Әскери қолбасшы. Сыртқы жаулармен соғыстарда көзге түскен. Б.з.д. 97 жылы сарбаздарымен қантөгіс ұрыста қытай жасақтарын қиратты. Ол туралы аңыздар біздің дәуірімізге дейін жетті.

Уыз хан (Оғыз хан)

Қазақтан шыққан алғашқы ел билеушілердің бірі. Б.з.д. 1 мың, біздің дәуіріміздің 1 мың жылдығында өмір сүрген. Уыз хан Ной пайғамбардың оныншы буынындағы ұрпағы. Ол көптеген елді тізе бүктіріп, көшпенділер арасында жаңа дін – тәңіріге табынушылықты таратты, дәстүр, салт-жоралғылар қалыптастырып, бірінші киіз үй тікті, 9 санын қасиетті сан деп танытты. Уыз ханның, оның бабаларымен ұрпақтарының мекен еткен жері – Сарыарқаның кең жазығы.

Тарғытай

Сақтардың бірінші патшасы. Шамамен б.з.д.1500 жыл бұрын өмір сүрген. Тарғытай арий тайпаларының басын біріктірген дарынды тұлға. Ғалымдар Тарбағатай тауларын оның есімімен байланыстырады. Тарғытайдың – сақтардың бастары біріккен үш тайпасына билік жүргізген Липоксай, Арпоксай, Колаксай есімді үш ұлы болған.

Ишпақай

Сақтардың көсемі. Біздің дәуірімізге дейін шамамен 600 жыл бұрын өмір сүрген. Тәуелсіздік үшін алып ассирия державасымен соғысып, тайпаластарының еркіндігі үшін ұрыста қаза тапты.

Алып Ер Тона (Ер Тонға, Афросиаб)

Әйгілі тарихи тұлға, Тұранды билеуші. Б.з.д. шамамен IV-VI ғасырларда ғұмыр кешкен. Сақтардың көшбасшысы. Бұқара қаласының қамалдары жанында жерленген.

Атей

Сақ патшасы, қолбасшы. Б.з.д. IV ғасырда өмір сүрген. Азов теңізінен бастап Дунай өзеніне дейінгі кең алқапты мекендеген тарау-тарау сақ тайпаларының басын біріктіріп, әлемдік цивилизацияға ықпалдық жасаған күшті сақ мемлекетін құрды. Б.з.д. 339 жылы патша Филипп II басқарған грек-македония әскерімен ұрыс кезінде қаза тапты.

Тұмар (Томирис)

Массагеттердің әйгілі әйел патшасы. Б.з.д. шамамен 570-520 жылдары өмір сүрген. Оның есімі грек тіліне қарағанда түрік тілінде Том-Ырыс болып өзгеше аталады. «Том», «үлкен»-деген мағына берсе, «Ырыс», «байлық»- деген мағынаны береді. Патша бейбіт уақытта халқына берекелі, көркем тұрмыс орнатып, соғыс уақытында қорған бола біліп, ерлігімен даңққа бөленді. Қанды ұрыстарда парсы патшалары Дарии мен Кирге қарсы соғыстарда жеңіске жетуге қол жеткізді. Бүгінгі күндері қазақтар қыздарын даңқты «Томирис» есімімен атауға құмар.

Шырақ

Сақтан шыққан жауынгер-бақташы. Б.з.д. 518-517 жылдарда сақтарға қарсы парсы патшасы I Дариидің алғашқы жаулап алу мақсатымен жүргізген соғысында ерлігімен көзге түскен. Ол жалған жол көрсетуші ретінде парсы әскерін сусыз шөлейтке әкеліп, қырылуға ұшыратты. Шырақтың ерлігі көпшілікке танымал Иван Сусанин* қайталағаннан бұрын болған. Ол: «Адамға өмір бір рет беріледі, ажал ерте ме, кеш пе бәрібір келеді. Сені туған жері мен өз елі үшін жанын қиған адам ретінде келер ұрпақтың еске алғанынан артық не бар! Борышымды өтеймін», -деген.

Анарыс (Анахарис)

Сақтан шыққан ғалым-философ, ақын. Б.з.д. VII-IV ғасырларда өмір сүрген. Ғалымдық және ораторлық қабілетінің арқасында ежелгі грек ғалымдары арасында әйгілі атаққа ие болды. Платон** оны «әлемдегі ежелгі ұлы грек ғалымдарының бірі» ретінде атаған. Нақ осы Анарыс зәкірді ойлап тапқан деп саналады.

Тоқсары (Тоқсарис)

Ежелгі цивилизация тарихында айрықша із қалдырған Сақ оқымыстысы. Білім іздеп Элладаға сапар шегіп, сақ даласына қайтып оралмай, Афиныда қайтыс болды. Ежелгі грек жазушысы Лукиананың куәлік етуі бойынша Эллада тұрғындары жыл сайын Тоқсарыны еске алу асын беріп отырған.

Сыпатай (Спитамен)

Әскери қолбасшы. Оның қолбасшылығымен Сақ жауынгерлері (б.з.д.329-328 жылдары) бірнеше жылдар бойы, Сырдария өзені бойындағы жерлер мен қалаларға шабуыл жасаған Ескендір Зұлқарнайынның*** (Александр Македонский) ұрыста жеңіліп көрмеген әскеріне қарсы қорғаныс соғысын жүргізді. Бұл текетіресте Сыпатай сарбаздарымен егемендіктерін сақтап, бірқатар шешуші жеңістерге жетіп, Е.Зұлқарнайынға әскерін кейін қайтаруға мәжбүр етті.

---

*Сусанин Иван Осипович-Кострома уезінің шаруасы. 1613 жылы қыста поляк шляхтасының жасағына жол көрсетуші болып алынып, оларды батпаққа батырып, интервенттердің көзін жойған.

**Платон (б.з.д. 428/348)-ежелгі грек философы.

***Александр Македонский (б.з.д. 356-323) Македония патшасы, атакты әскери қолбасшы, ежелгі әлемде ірі мемлекет құрушы

Иданбарыс (Иданфирис)

Сақ патшасы. Парсы патшасы Дарии 2-нің б.з.д. 512 жылы сақтарға қарсы жаугершілік екінші соғысында, жаудың 700 мыңнан астам әскеріне тойтарыс беріп пешуші шайқаста жеңіске жеткен.

Мәди хан (Мөде қаған, Мао Дунь, Мете)

Алғашқы көшпелі ғұн империясының негізін қалаушылардың бірі. Әйгілі ел билеуші, реформатор. Адамзат тарихындағы жаулап алу соғыстарын жүргізуде атағы шыққан қолбасшы. Б.з.д. 240-174 жылдары аралығында өмір сүрген. Ол шамадан тыс тылсым күшті алдын-ала көретін, зор зияткерлік пен ұйымдастырушылық қабілетке ие тұлға болған. Мәди хан ешбір шайқаста жеңіліп көрмеген жарты миллионға тарта тұрақты әскер құрып, көптеген елдерді, соның ішінде қытайды да жаулап алды. Сол замандарда қытайлар көшпенді ғұндардан сақтану үшін Ұлы қорған қабырғасын сала бастаған.

Чжи-Чжи

Ғұндардың Ұлы ордасының соңғы шаньюйы (билеуші). Қытайдың Хан империясымен көпжылдық қорғанысқа бағытталған күрес жүргізді. Б.з.д. 36 жылы Чжи-Чжи салған Талас бекінісінде (қазіргі Тараз қаласы) қытай әскерімен Чжи-Чжи әскері арасында шайқас болды. Ұрыс барысында Чжи-Чжи қаза болды.

Балаәмір (Баламбер)

Ғұндардың Батыс ұлысын құрушы (б.з.д. 374 ж.). Алан, остгот және вестготтарды соғыста жеңгеннен кейін Волга мен Оралдан бастап Днепр өзенінен дейінгі кең аумақ Ғұндар ұлысына бағынды.

Ругила

Ғұндардың Батыс ұлысын құрушы. Оның хандық құрған кезеңінде (413-433 ж.ж.) Ғұндар Византия шекарасына дейінгі жерді иелігіне бағындырып, короліне салық төлеттірген. Әйгілі Еділ патша Ругиланың ағасының баласы болған.

Еділ (Этцель, Атилла)

Барша әлемге Ғұндарды танытқан тарихтағы атақты тұлға. 400-453 жылдары өмір сүрген. Ол билік құрған заманда ғұндар империясы көркейіп, қуатты ел болған. Еділ бүкіл Еуропаны өзіне бағындырды, ұлысының шекарасы Волгадан бастап Францияға дейін кеңейді, Ғұндардың әскері Ла-Манш бұғазында шеп құрап тұрды. Билігіне бағынған елдер Еділді батыл, кенпейілді және адал монарх ретінде танығандығы жөнінде көптеген еуропалық әдебиеттер, сондай-ақ оның бейнесі бедерленген, еуропада алты ғасыр бойы шығарылған алтын және күміс монеталар куә.

Одоакер

Еділ патшадан кейінгі Батыс ұлысын билеуші. Одоакер 476 жылы Батыс Рим империясының соңғы билеушісі Ромула Августуланы тақтан тайдырып, 17 жыл империяны басқарған.

Бұмын

Түркі қағанатын құрушы. Оған дейін жүз елу жыл Ұлы далада билік құрған жуань-жуандарды 552 жылы оның әскері шайқаста жеңіп шықты. Осы жеңістен кейін түркілер оны ақ кигізге орап, «Ел қаған» деп жариялады.

Мұқан қаған (Дизавул)

Ол билік құрған заманда (553-572 ж.ж.) Түркі қағанатының қуаты артты, шекарасы кеңейін, күшейтілді. Мұқан қаған өз әкесінің кіші інісінің баласы Естемиді тақ мұрагері деп жариялап, оны «ябғу» мәртебесіне көтерді.

Естеми (Естими, Иштеми, Сильзибул, Дизавул, Синджибу)

Атақты ежелгі түркі әскерінің қолбасшысы. Бұмын қағанның кіші інісі. «Ябғу» мәртебесін иеленді. Естеми немере ағасы Мұқан қағанмен бірге ел билеген жылдары (VI ғасырдың 2 жартысы) Түркі қағанаты қуатты мемлекетке айналды. Естеми ябғудың әскер басқару талантының арқасында шығыста Хинган тауларынан бастап батысында Қара теңіз жағалауларына дейінгі алып аумаққа билік жүргізіп, сонымен алғашқы еуразия империясы құрылды.

Таспар қаған (Тобо хан, Табор)

VI ғасырдың 2 жартысындағы қуатты ежелгі түркі билеушілерінің бірі. Қытайлықтар оған жыл сайын 100000 метр жібек мата түрінде салық төлеп отырған.

Құтлұғ

Шығыс-Түркі қағанатының бірінші билеушісі. Шамамен 650 жылы туып, 691 жылы қайтыс болған. Қытайға және ішкі жауларға қарсы 47 жорық жасады. Соның ішіндегі 20 ірі шайқаста түркі әскері айтулы жеңістерге жетті. Құтлұғ «Елтерші білге қаған», яғни «Елін біріктірген, данышпан билеуші» мәртебесіне ие болды.

Қапаған қаған

Шығыс Түркі қағанатының билеушісі (691-716 ж.ж.), оның патшалығы кезінде Орталық Азияда түркілер орасан зор ықпалдыққа қол жеткізді. Бірнеше табысты соғыс жорықтарын жасады: Тан империясының шекарасын бұзып, кидандарды талқандады, Туваны тізе бүктірді, енисей қырғыздарына ойран салды. Бұрынғы Түркі қағанаты шегіндегі Ашина әулетінің билігін қалпына келтіру мақсатында Жетісудегі Түргеш қағанатына қарсы жойқын соғыс қимылдарын жүргізді. Сырдариядан бастап Қытай мен Корей шекараларына дейінгі кеңістіктегі билігін нықтап бекітті.

Түниукөк

Түркі қағанатының көрнекті мемлекет және қоғамдық қайраткері. VIII ғасырда өмір сүрген. Түниукөк түркі қағанатының кеңесшісі болған. Маңызды мемлекеттік істерді шешіп, жаулап алу жорықтарына жетекшілік ете отырып, Шығыс Түркі қағанатын құруға қайрат жігерін жұмсады. Ойшыл, әскербасы және талантты ақын* ретінде танымал болған. Түниукөк түркі әскерінің ең жоғарғы «Апа Тар Хан», яғни «Түркі әскерінің саяси жетекшісі» атағын иеленді. Ол жаһанды таңқалдырған, біздің бабаларымыздың батырлық, ерлігін жырлайтын эпос – құдыретті мұраның авторы болып табылады.

Күлтегін

Түркі қағанатының атақты әскер басы. 684 – 731 ж.ж. өмір сүрген. Күлтегін өлімінен кейін әлемдік цивилизация, түркі халықтарының бағалы құндылығы, нышаны болып табылатын ескерткіш орнатылды. Одан ғалымдар тарихты зерттейді, ежелгі түріктердің мәдениеті мен тілін білуге мүмкіншілік береді.

---

* Ақын, сазгер, импровизатор, сондай-ақ өзінің және түркі тілдес халықтардың эпикалық және лирикалық сипаттағы халық әндерін орындаушы.

Білге қаған

Шығыс Түркі қағанатының билеушісі. Шамамен 685 жылы туған. Қайтыс болған жылы 734. Білге Түркі батыры Күлтегіннің ағайын туысы. Оның хандық құрған кезеңінде Түркі қағанаты өз иелігін мейлінше кеңейте, күшейте отырып, қуатты мемлекетке айналды. Атақты ақын Түниукөкті мемлекет басқару ісі жөніндегі кеңесші, Күлтегінді әскердің бас қолбасшысы етіп тағайындады.

Бәйдібек баба (Бәйдібек Қарашаұлы)

Үйсін тұқымынан. Шамамен VI-VII ғасырларда өмір сүрген. Жетісу, Арыс өзені алқабын, Ташкент және Қаратау жерлерін мекендеген тайпалардың жетекшісі. Оның үшінші жұбайы барша қазаққа есімі мәлім Домалақ ана болған. Тілеуберді (Жарықшақ) Домалақ анадан туған. Тілеубердіден тараған Албан, Суан, Дулат ұрпақтары қазақ халқының өсіп өнуіне себепші болды.

Қорқыт ата

Уақыт өте келе есімі аңызға айналған шынайы тарихи тұлға. Шамамен VII-X ғасырларда өмір сүрген. Түркі халықтарының аса көрнекті ойшылы. Ақын, оратор, сазгер, композитор, кобыз музыка аспабын жасаушы.

Әбу Нәсір Әл Фараби (Мұхаммед ибн Узлаг Тархани)

Ұлы ғалым – энциклопедист, ойшыл, философ, математик, астролог, музыка теоретигі. Оны Аристотельден* кейінгі «Әлемнің екінші ұстазы», - деп атаған. 70 астам тіл білген. Ғылымның әртүрлі саласы бойынша 150-дей еңбек жазған. 870 жылы Фарабе (қазіргі Отрар) қаласында туған. 950 жылы Шам қаласында (Сирия) жерленген.

Әулие ата (Сатық Богра Қарахан)

Әскер басы, Қараханидтер мемлекетін құрушы (908-955 ж.ж.). Қазақ халқы түркілердің бетін жаңа дінге мұсылмандыққа қаратқан Сатық Богра қағанның есімін әулие санап, оны «Әулие Ата», - деп атаған.

Әбу Райхан Әл Бируни (Әбу Райхан Мұхаммед ибн Бахр әл-Джахиз)

Түркінің ұлы ғалым-энциклопедисі. Әлемнің гелиоцентристік жүйесін (Коперниктен** 500 жыл бұрын) дәлелдеп, денелердің Жерге тартылысын (Галилео*** және Ньютоннан**** 500 жыл бұрын) айтқан. Қазіргі Қарақалпақстан жерінде 973 жылы туған. 1048/50 жылы Ғазни қаласында (Ауғанстан) жерленген.

Махмұд Қашқари

XI ғасырда түркілерді зерттеген атақты ғалым. Туған жылы мен өлген жылы белгісіз. Кең ауқымды лингвистикалық, тарихи, мәдени және фольклорлық материалдар негізінде, орта ғасырда ғұмыр кешкен түркілер өмірінен мағлұмат беретін энциклопедиялық жинақ ретінде танылған «Диуан лұғат ат-түрік» («Түркі жазуының сөздігі») атты әйгілі еңбегін жазған. Қашқари түркілердің алғашқы әлемдік картасын жасаушы автор болып табылады.

---

* Аристотель (б.з.д. 384-322) – ежелгі грек философы.

** Коперник Николай (1473-1543)-поляк астрономы, әлемнің гелиоцентристік жүйесін құрушы.

*** Галилео Галилей (1564-1642)-итальян ғалымы.

****Ньютон Исаак (1643-1727)-ағылшын математигі, механик, астроном және физик.

Баласағұн Жүсіп Хас Хажип

Атақты ғалым-философ, ақын. 1020 жылы Баласағұн қаласында (Оңтүстік Қазақстанның Шу өзені жағасында) туған. Қайтыс болған жылы белгісіз. Жүсіп теңдесіз тарихи-әдеби шығарма-«Құтадғу білік» («Қайырымды білім») барша түркі халықтары үшін құнды мұра болып табылатын классикалық поэма жазып қалдырды.

Түкті баба Шашты Әзиз (Түкті баба, Түклас баба)

Қазақстанның исламға дейінгі ірі діни қайраткері. Суфи және ханафиттік ағымдағы мұсылман дінін уағыздаушылар кейінірек онын образын жаңа дін талаптарына икемдеді. Бірқатар ғалымдардың айтуы бойынша ол өмірде шын болған адам. Уақыт өте келе оның есімі әрқилы мистикалық, қиял ғажайып әңгімеге арқау болып, қазақ арасында танымал эпикалық, ертегі персонажға, қазақ фольклорындағы дәстүрлер жанрдағы әулиеге, әулиелердің әулиесіне айналып кетті. Ол жауынгер, жолаушының, ерлердің пірі саналған, оған сиынады, моласына түнеп, одан ұрпақ сұраған. Ғалым тарихшы К.Жалайырдың тұқым тарату шежіресі бойынша Түкті баба Шашты Әзиз – Ноғай Ордасының негізін қалаушы атақты Едігенін бабасы, шамамен XII ғасырда ғұмыр кешкен. Оның мазары қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының, Созақ ауданындағы Құмкент ауылы аумағында күні бүгінге дейін сақталған.

Арыстан баб*

Прогрессивтік суфи ілімі жақтастары қоғамының рухани ұстазы, адамзаттың рухани-танымдық жетілуін уағыздады. Арыстан баб алғаш қазақ жеріне Ислам дінін әкелуші болып саналады. Халық оны әулие деп таныды. Ол әйгілі Қожа Ахмет Яссауидің бірінші ұстазы. Арыстан бабтың туған және қайтыс болған жылдары белгісіз. Оңтүстік Қазақстан облысында жерленген.

Қожа Ахмет Яссауи (Әзірет Сұлтан)

Әйгілі философ-ойшыл, құдай сөзін дәріптеуші, түркілер арасында рухани беделге ие тұлға, орта ғасыр ақыны, суфи поэзиясының жарқын өкілі. Түркістан қаласында шамамен 1103 жылы туған. Нақты қайтыс болған жылы белгісіз. Діни уағыздаушы. Тіршілігінде әулие атанған, Орта Азияның барша түпкірінен оған уағыз тыңдау үшін адамдар ағылған. «Дивани хикмат» («Ақылды ойлар жинағы»), «Мират ұл-күлүб» («Жан айнасы») және басқа еңбектерінде исламның негізгі ережелері, адамзатты адамгершілікке, адалдыққа, қайырымдылыққа шақыратын гуманистік ойлар мазмұндалады. Фарси тілінің дәуірі жүріп тұрған шақта, ақын ана тілі-түркі тілінде шығармалар жазып, түркі тілін әдеби тілге енгізді. Тәңіріге бас иіп келген түркі тайпалары, сыйынатын Құдайдың бір-бірінен айырмашылығын түсіне алмай, сенімдердің басын біріктіре білген Әзірет Сұлтан келгенше, ислам дінін қабылдауға асықпады. Оның уағызы бойынша, қазақтар Аллахқа сыйына отырып, бабаларының рухы-аруақтарға бас июінде ешбір қарама-қайшылықтың жоқтығы айтылады. Әйтседе, кейбір ортодоксалды исламтанушылар бұған қарсы. Ғұмырының соңғы 10 жылын ол жер астындағы мешіт-хилуатта өткізді. Темірланның әмірі бойынша әулиенің моласы үстінен кесене тұрғызылды, ол мұсылмандардың қажылық жасайтын «Екінші Меккесіне»

---

* баб – Орта ғасырлық Шығыс халықтарында ислам дінін уағыздаушыларға берілетін құрметті атақ

айналды. Қазақстанда 1999 жылғы қарашада өткізілген қоғамдық акцияның нәтижесі бойынша Қожа Ахмет Яссауи «Мыңжылдық адамы» болып танылды.

Сүлеймен Бақырғани (Хакім ата)

Әйгілі түркі ғалымы, ақын, дін уағыздаушы. Арал теңізінің бойында дүниеге келген. Туған жылы белгісіз. 1186 жылы қайтыс болған. Қожа Ахмет Яссауидің дарынды шәкірті, ізбасары болған. Сүлеймен қазақ даласындағы ислам дінін уағыздаушы. Оның «Бақырғани кітабы» шығармасының басты идеясы оқырмандарды рухани тазалыққа, қайырымдылыққа, бекзадалыққа шақыру.

Бунақ батыр (Буняк)

Қыпшақтан шыққан әскер басы. Нақты туған жылы анықталмаған. Ол туралы алғашқы мәліметтер 1096 жылғы орыс жазбаларында кездеседі. 1103 жылғы толассыз жорықтардан кейін орыс әскері қыпшақтарды жеңіп, жерлерін тонап кеткен. Сол мезгілден бастап Бунақ батыр барлық қыпшақтың басын біріктіріп, орыс княздерінің әскерлерімен шайқасқан. 1107 жылғы болған ұрыстардың бірінде қаза тапқан.

Сары хан (орыс жазбаларында Шарукан)

Қыпшақ ханы. Туған жылы белгісіз, шамамен XI-XII ғасырларда өмір сүрген. Қыпшақтарды 40 жыл басқарған (1068-1107 ж.ж.), тарау-тарау болған ұсақ тайпалардың бастарын біріктірген. Оның династиясы 150 жыл ел басқарған. 1068 жылы әскерімен Киевті жаулап алды. Киев князі Владимир Мономах әскерімен болған соғыста 1107 жылы қаза тапты.

Артық Сарыханұлы

Қыпшақ ханы, атақты әскер басы, батыр. Орыс жазбаларында «Шарухан» династиясынан шыққан «Отрок-хан», -деп аталады. 1118 жылы грузин патшасы IV Давидтің арнайы шақыруымен Артық хан өзінің 45 мыңдық әскерімен 300 мыңдық парсы әскерін жеңіп, грузиндерге ұлттық тәуелсіздік алуына көмектескен. Кавказда 8 жыл өмір сүріп, Дешті Қыпшақ* жеріне қайтып оралды. Артық заманынан: «Өзге жерде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», - деген нақыл сөз қалған.

Қоншақ

Қыпшақ ханы. Артық ханның ұлы. Туған жылы мен өлген жылы белгісіз. XII ғасырдың 2-ші жартысында шығыс қыпшақ тайпаларының басын біріктіріп, қуатты әскери мемлекет құрды. 1183 жылы Қоншақ Переяславльге шабуыл жасады. 1185 жылы Калка өзені бойындағы орыс поляктарын жеңіп, Новгород-Северск және Чернигов князы Игорь Святославовичпен оның жақтастарын тұтқынға алды. «Игорь полкы жайында бірер сөз» эпикалық поэмасы осы оқиғаларға арналып жазылған.

Шыңғысхан (Теміршын, Темучин, Темуджин)

Қуатты еуразиялық көшпенділер империясын құрушы. 1155 жылдан 1227 жылдары өмір сүрген. Теміршыннің әкесі ежелгі түркі «қият» руынан шыққан Есугей баһадүр**, ал анасы ежелгі қазақ тайпасы «қоңырат» тайпасынан шыққан Оэлун әже еді. Шыңғысхан байтақ жатқан кеңістікті тоғыстыра білген көрнекті тарихи

---

*Дешті Қыпшақ- Балқаштан Қырымға дейінгі және Ертіспен Орал өзенінен бастап Хорезм мен Каспийге дейінгі жалпақ дала

**Баһадүр (батыр) (түркі тілінде-баһадүр, күшті, ержүрек)-соғыстағы ерлігі үшін берілетін түркілердің құрметті атағы.

тұлға. Оны «Ғаламды дүр сілкіндіруші»,- деп атаған. ЮНЕСКО тарапынан «Екі мың жылдықтың атақты әскер басы»,-деп танылған. Қазақ хандығы династиясының негізін қалаушылардың бірі Жошы ханның әкесі.

Жошы хан (Джучи, Туши, Джочи, Қаржи, Зучи, Иочи)

Шыңғысханның қоңырат руынан шыққан Бөрте ханым бәйбішесінен* туған үлкен ұлы. Жаулап алынған жерлерді бөлу барысында Жошыға солтүстігінде Ертістен бастап оңтүстікте Хорезмге дейін, шығысында Алтайдан бастап батыста моңғол аттарының тұяғы жеткен кең аумақ иелігіне берілген. Жошы хандығы Қазақстанның Қарағанды облысындағы Ұлытау тауларында орналасты. Сол жерде оның кесенесі тұрғызылған. Жошы хан 1227 жылы аншылық құрып жүрген кезінде қайтыс болған, алайда, кейбір зерттеушілердің ойынша оның өліміне әкесі Шыңғысханның қатысы бар деп санайды.

Жошы қазақ хандығының негізін салушы. Әртүрлі дерек көздерінде оның ұлдарының саны 14-тен 17-ге дейін келтірілген. Оның үлкен ұлы Орда Еженнен мейлінше атақты ұрпақ қалды.

Орда Ежен (Орда Эджен, Орда Ичжен, Орду, Орда хан, Ордана)

Жошының қоңырат руынан шыққан бәйбішесі Сарқаннан (Сартак) туған үлкен ұлы. Туған жылы белгісіз. Қайтыс болған уақыты шамамен 1246 мен 1251 жылдар аралығы. Әкесінен Орда Еженге мұраға қалған Жошы ұлысының Шығыс бөлігі Ақ Орда болып аталды. Оның аумағы Ертіс өзенінен бастап Сырдарияның төменгі ағысына дейін, Ұлытау тауларынан бастап Арал теңізіне дейін созылып, Қазақстанның 65% аумағын алып жатыр. Ақ Орда халқының басым бөлігі көшпенді тұрмыс құрды, ал олардың ұрпақтары қазақ ұлтының негізіне арқау болды. Орда Ежен қазақ хандығының негізін салушы.

Мұқали Ғұн Ғуанұлы (Мұқылай)

Ежелгі қазақ руы жалайырдан шыққан атақты батыр. Туған жылы 1170. Шыңғысханның ірі қолбасшыларының бірі. 1206 жылы мемлекетінің құрылғаны жайында құрылтайда Шыңғысхан жария етіп, елді 35 мыңға бөлген кезде, Мұқали алғашқы мыңдықтың көшбасшысы болып тағайындалды. 88 мемлекет қайраткері ішінен Мұқали үшінші орында, 9 ірі қолбасшының ішінде ол ең бірінші болды. Тек Мұқали ғана «го Ван», яғни, «ұлыс, ел билеушісі» деген жоғары дәрежесін иеленді. 1223 жылы қайтыс болды.

Кетбұға

Жырау**, күйші***. Шамамен 1190 жылы туып, 1260 жылы қайтыс болған. Шыққан тегі Найман. Халық аңыз бойынша Шыңғысханға ұлы Жошының қазасы туралы хабарлауға ешкімнің дәті бармаған. Осынау қайғылы оқиғаны «Ғаламды дүр сілкіндірушіге» Кетбұға күй әуенімен жеткізді, кейіннен күй «Ақсақ құлан – Жошы хан»,-деп аталды.

Майқы

Би****. XII-XIII ғасырларда ғұмыр кешкен. Халықтың айтуы бойынша ол нақ Шыңғысханның кеңесшісі болған. Сонымен қатар, аңыз әңгімеге сенсек, дәл осы

---

* Бәйбіше-бірінші жұбайы.

**Жырау-қазақ поэзиясындағы халық ақыны.

***Күйші-күй орындаушы, яғни домбыра, қобыз, сыбызғыға арналған шығармалар.

****Би-әділқазы, көшбасшы, қауым (ру) жетекшісі.

Майқы би қазақ рулары мен тайпаларына таңбалар белгілеген. Үйсіннің таңбасы - жалау, арғындікі - көз, алшындікі – найза болды. өзге түркі халықтары Майқы биді өздерінің ақылды адамы ретінде санаған.

Қайыр хан Иналшық (Қайыр хан)

Барша әлемге танымал орта ғасырлық қала Отрардың билеушісі. Қыпшақ тайпасынан шыққан. Туған жылы белгісіз. 1220 жылы қаза тапқан. 6 ай бойы Шыңғысхан әскерінің жойқын күшіне қарсы ежеттік көрсеткен қала қорғаушыларына жетекшілік етті. «Ғаламды дүр сілкіндірушіге» бұндай қарсылық ешкім көрсете алмаған, алайда қала сатқындықтың құрбаны болды. Қорғанушыларға көмекке келген хорезмдік әскер басы Қараш Хаджиб, түн қараңғысында қамал қақпасын ашып беріп, жау жағына шығып кетті. Ғайыр хан жан түршігерлік азаппен өлтірілді: оның аузымен құлағына балқытылған қорғасын құйылды. Түркі-моңғол әскерін басқарған Шағатай, Қ.Хаджибтің сатқындығы үшін оны 10 мыңдық әскерімен қоса көзін жоюға әмір берді.

Сұлтан Бейбарыс (Әл Махик әз-Закир Рухад-Дин Бейбарыс әл Бундук –дари әл Салихли)

Орта ғасырдағы атақты әскер басы және көрнекті мемлекет қайраткері. 1223 жылы Каспий теңізінің батыс жағалауында туған, қыпшақ руынан. Сирияның Дамаск қаласында 1277 жылы қайтыс болған. Қыпшақ даласына жасалған моңғол шапқыншылығы кезінде жеткіншек Бейбарыс тұтқынға алынып, құлдыққа сатылған. Туа біткен дарынының арқасында XIII ғасырдың ортасында биліктің жоғарғы сатысына көтеріліп, 17 жыл Мысыр (Египет) сұлтаны болды. Бейбарыс ешбір шайқаста жеңіліп көрмеген моңғол әскерін жеңіп, кресшілерді талқандағанда әскер басылық талантымен көзге түсті. Көршілес және шалғай жатқан елдерге жасаған әскери жорықтары табысты болып, Мамлүктер мемлекетін мейлінше қуатты елге айналдырды. Арабияның қасиетті мұсылмандар қалалары оның қорғанында болды.

Әз Жәнібек хан (Әзиз Жәнібек)

1342-1357 жылдардағы Алтын Орданың билеушісі. Оны әулие деп атады. Оның әкесі құлыретті Өзбек ханнан кейін таққа отырды. Беделді зерттеушілердің айтуы бойынша (М.-Ж. Көпей, К.Халид), Шығыс Дешті Қыпшақтардың тағдырын шешкен этносаяси үрдіс барысында Әз Жәнібек хан негізгі роль атқарған. Қол жеткізген жетістігіне, ол хандық құрған кезінде қазақтардың үш жүзге бөлінуін атайды. Осынау тайпалар достастығының «қазақ» термині түрінде аталуын да Әз Жәнібек ханның есімімен байланыстырады. Ол билік құрған кезеңдерде қазақ қауымының аумақтық шекаралары белгілене бастаған.

Орыс хан (Мұхаммад Урус, Урыс, Арыс, Ақнияз Ырыс, Орис)

Қазақ хандығы династиясын қалаушылардың бірі. Жошы ханның 6 буынындағы ұрпағы. Туған жылы белгісіз. 1361 жылы хан тағын мұраға алып, Орыс хан Әз Жәнібек хан өлімінен кейін орын алған күрделі дағдарыс жылдары мемлекеттінің қуатын күшейту шараларын қолға алды. 1374 жылы Алтын Орда билігін қолына алуға мүмкіншілік туды. Алайда, Сарай тағын қалдырып, Ақ Ордаға оралып Шығыс Дешті Қыпшақ тайпаларының мүддесін қорғауға бет бұрды. Сонымен қоса, Орыс хан орта азияның жаулап алушылары: Тамерлан, Тохтамыш, Тоғлұқ Темірге қарсы демі таусылғанша соғысып өтті. 1376 жылы қайтыс болды. Қазақтың тұңғыш хандарының бірі Жәнібек оның немересі болады. Орыс хан хандық құрған кезеңде қазақ халқының этникалық және саяси тұтастығының қалыптасуы шегіне жеткен деп саналады.

Мұхаммед Қайдар Дулати (Дуглати)

Атақты тарихшы, ақын, мемлекеттік қайраткер және қолбасшы. Дулат руынан шыққан. 1499-1551 жылдары өмір сүрген. Кашмир билеушісі болған Үндістанда қайтыс болған. Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан және Үнді төңірегінде болған көптеген оқиғалардың куәгері және қатысушысы ретінде Қайдар Дулати Қазақ хандығы тарихы жөнінен құнды мәлімет қоры болып табылатын «Тарих-и-Рашиди» іргелі еңбегін жазды. Қазақстанда 1999 жылдың қараша айында өткізілген қоғамдық акция нәтижесі бойынша ол «Мыңжылдық адамы» болып танылды.

Қотан тайжы (Қотанбай)

Би, ақын. XIV ғасырдың 70-ші жылдары дүниеге келген. XV ғасырдың 60-шы жылдары қайтыс болған. Қазақ хандығын құрушылардың бірі. Арғын тайпасының қазақтары оны өзінің түпкі бабасы ретінде санайды. Шамамен 1456-1459 жылдары қарақыпшақ Қобланды Қотанның Ақжол би болып аталатын Дайыр қожа деген ұлын өлтірген. Зерттеушілердің пайымдауынша, сол себептен Керей мен Жәнібек сұлтан қол астындағы елмен бірге көшпенді өзбек мемлекетінен Моғолстанға (қазіргі Алматы облысы мен солтүстік Қырғыстан аумағы, кейбір жылдары оның қатарына Ташкент, Сайрам, Талас енген) көшіп кеткен деп саналады.

ҰЛЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ

Керей (Гирей, Кирей) (туған жылы белгісіз-1470)

Ақ Орданың билеушісі Орыс ханның ұрпағы. Жәнібек сұлтанмен бірге Қазақ хандығының негізін қалаған. 1459 жылы жасының үлкендігіне байланысты халық Керей сұлтанды ақ киізге орап, хан сайлап, жаңа қазақ мемлекетінің бірінші билеушісі етіп хан сайлады, ол 10 жыл шамасында басқарды. Шу өзені алқабының Хантау тауының етегіне жерленген.

Жәнібек (Әз Жәнібек, Жәнібек, Кіші Жәнібек, Әбу Саид) (туған жылы белгісіз-1480)

Орыс ханның неменесі. Туысы Керей сұлтанмен бірігіп 15 ғасырдың 50-ші жылдары Әбілхайыр хан езгісінен тәуелсіздік алу үшін болған қазақ қозғалысын басқарып, Шу өзенінің алқабында жеке мемлекет құрды. Қазақ хандығындағы жоғары билік ресми түрде Жәнібекке Керей ханның өлімінен кейін берілді, ал Керей ханның тұсында Жәнібек сұлтанды халық «кіші хан», -деп атаған. Аталған хандар арасында ешқашан дау болмағаны тарихтан белгілі. Жәнібек халық есінде кемеңгер, ақылды және әділ хан болып қалған. Оны тіпті «Әз Жәнібек», яғни әулие, -деп атаған. Сонымен қатар, Жәнібек хан ұлы династияның негізін қалаушы болып табылады. Қасым, Хақназар, Тәукел, Есім, Салқам, Жәңгір, Әз Тәуке, Абылай, Кенесары хандар, Шоқан Уәлиханов, Әлихан Бөкейханов – Жәнібек ханның тікелей ұрпағы. Жәнібек хан алтын ордалық хандар қорымында, Сарайшық қаласында жерленген. Қазақстанда 1999 жылғы қараша айында өткен қоғамдық акция нәтижесі бойынша «Мың жылдық адамы» болып танылған.

Қасым (туған жылы 1445-1520/21)

Қазақтың атақты ханы. Қазақ хандығын құрушылардың бірі Жәнібектің ұлы. Жастайынан әскер басылық дарынымен көріне бастады. Бұрындық ханның атты әскерін басқарды, кейіннен барша қазақ әскерінің бас қолбасшысы болды. Атасы Әбілхайыр хан айырылған билікті қайтаруға ұмтылған Мұхаммед Шайбанимен болған көп жылға созылған Сырдария жағалауында 1510 жылы болған кескілескен шешуші шайқаста Қасым сұлтанның әскері жеңіске жетті. Қасым хан 1154 жылдан бастап өлгенге дейін Қазақ хандығына билік жасады. Тарихшылардың дерегі бойынша оның құдыреттілігі Жошы ханнан кейін ешбір хан қол жеткізбеген деңгейге көтерілген. Қасым хан Қазақ хандығын күшейтіп, одан әрі шекарасын кеңейтіп, мемлекет аралық істерде де табысқа жете білді. Сонымен қатар, халық арасында «Қасым ханның қасқа жолы», - деп аталып кеткен, алғашқы қазақ жазбаша Ата-заңдық (Коституциялық) ережелері мен ата-салты жиынтығының авторы болып табылады. Сарайшық қаласында Алтынордалықтардың қорымында жерленген.

Хақназар (Ақ-Назар) (туған жылы 1510/20-1580)

Қазақ ханы. Әскербасы. Қасым ханның баласы. 20 жылдық дүрбелең мен өзара қақтығыстардан кейінгі шамамен 1560 жылдан бастап Қазақ хандығына иелік еткен. Хақназар билік құрған кезеңде ол елдің мызғымастығын күшейтіп, шекарасын ұлғайтып, Ноғай Ордасымен бас біріктірді, Түркістан, Сығанақ, Сайрам, Тараз, Сауран қалаларын иелігіне қайтарып алды. Сібір ханы Кучуммен, жоңғарлармен, Монғолстанмен қақтығыстарда табысқа жетті. Шайбанидтермен болған ұрыста қаза тапты.

Тәуекел (Тевекел, Текей) (туған жылы белгісіз-1598)

Қазақ ханы. Жәнібектің неменесі. Әкесі Шигай хан әскерінің бас қолбасшысы бола тұрып, Тәуекел Ташкент уәлаятының Баба сұлтанынан Хақназар ханның қазасы үшін кегін алды. Хан тағына 1583 жылы отырды. Ол қазақ хандығының бұрынғы қуаттылығын қайта жаңғырта алды. Монғолстан және Бұқарамен соғысты. Жерінің көлемін одан сайын ұлғайтты. Ташкент, Самарқанд, Ходженттің шалғай жатқан жерлеріне иелік етті. Сібір хандығын Ресей жаулап алғаннан кейін Кучум ханның қалауымен Тәуекел астанасы Искер қаласынан казактарды атаманы Ермакпен қоса қуып шықты. Кейіннен үш жылдық әскери қақтығыстардан соң орыс әскерлері сібір қалаларын қайтадан жаулап алды. 1598 жылы екінші Сырдария шайқасында Тәуекел ұрыста алған ауыр жарақатынан кейін Ташкент қаласында қайтыс болды.

Есім (Ишим сұлтан)

Атақты қазақ ханы. Тәуекел ханның кіші інісі. Туған жылы белгісіз. Оның есімі Қасым ханның есімімен қатар айтылады. Есім ханның билік құрған кезеңі 1598 жылдан басталады. Келесі жылы (1599ж) Сырдария өзенінің жағасындағы барлық қалалар қазақ хандығының иелігінде болатыны жайында Бұқар хандығымен шартқа отырады. Сол уақыттан бастап Ташкент екі ғасыр бойы қазақ хандығының билігінде болады. Есім хан жоңғарлармен болған шайқаста батылдық пен өжеттік көрсетіп халық арасында «Еңсегей бойлы ер Есім», - деген атқа ие болды. Қазақ хандығы құрамына кірген Тұрсын хан билік еткен қатаған тайпасын өзара қақтығыста жойып жіберді. Есім хан Қасым ханның салт дәстүрлер жинағын одан әрі жетілдіргендіктен, «Есім ханның ескі жолы», - деген ұғым пайда болды. XVII ғасырдың 20 жылының соңында қаза тапты. Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жанында Түркістан қаласында жерленген.

Жәңгір (Сылқым Жәңгір, Жәңгір, Янгир, Янгыр-зан, Жиһангер) (шамамен 1608-0652)

Қазақ ханы. Атақты Есім ханның ұлы. Бойы сұнғақ, алып денелі болғандықтан халық арасында «Сылқым», - деп аталған. Өмір бойы жоңғарлармен шайқасып өтті. Жеті жыл жоңғарларда тұтқында болған. 1628 жылы әкесінің өлімінен кейін хан тағына отырды. 1643 жылы Орбұлақ жерінде (Алматы облысының бүгінгі аумағы) Жәңгір хан жасағы жоңғар билеушісі Батур –хонтайжының 50 мыңдық әскеріне қарсылық көрсетті. Қазақ жасағының ең басты күші білтелі мылтықпен жасақталған 600 атқыш жасағы болды. Тар шатқалға кірген жоңғар әскері жақсы әзірленген тосқауылға ұрынып, мылтықтан атылған оққа ұшты. Жазбалардағы мәліметтерге сүйенсек, осы қақтығыста Батур-хонтайжы 10 мың жауынгерін жоғалтқан. Жәңгірге 20 мың қол әскерімен Бұқара әмірі Жалаңтөс Баһадүр көмекке келді. Орбұлақ шайқасы Жәңгір ханды даңққа бөледі және өжеттік, батыллықтың асқан үлгісіне айналып, қазақ рухын асқақтатты. Леонид бастаған үш жүз спартандық жауынгердің Фермопил түбінде, персияның 20 мың қол әскеріне қарсы шайқасын айтпағанда, бұл шайқас сөзсіз әлемдік жауынгерлік даңқ пен ұрыс жүргізу шеберлігі жазбаларының ішінен орын алуы һақ, өйткені адамзат тарихында осынша атышулы оқиға болып көрген емес және Орбұлақ шайқасы қазақтар үшін Фермопилдегі оқиғаға қарағанда әлде қайда сәтті болды деуге тұрарлық, Әйтседе аталған шайқастарға қатысқандардың күші сан жағынан тең емес еді. Жоңғарлармен болған ұрыста Жәңгір хан қаза тапты, ойраттардың болашақ билеушісі Галданмен болған жекпе жекте мерт болды.

Тәуке (Әзиз Тәуке, Әз Тәуке хан, Тәукел Мұхаммед Баһадүр, Тявка, Түйке, Тавақул Махмет Баатур, Тевке) (туған жылы белгісіз-1718)

Атақты қазақ ханы. Есім ханның немересі. Қазақ хандығына 1680 жылдан бастап (басқа дерек көздерінде 1652 жылдан бастап) 1715 жылға дейін билік құрған. Бұл заман мемлекеттің гүлденуінің шарықтау шегіне жеткен кезеңі еді, яғни «Алтын ғасыры». Тәуке мемлекеттің әкімшілік және сот жүйесін қайта құрды. Заң шығарушы, маңызды мемлекеттік мәселелерді талқылайтын билердің «Ханабад» жиынын қалыптастырды. Қасым мен Есім хандардың бекіткен заңдарын өз заманының болмысына жақындастырып, Тәуке жаңадан «Жеті Жарғы» атты ережелер жиынтығын енгізді. Орыстың танымал тарихшысы А.И.Левшин Тәуке ханды даланың «Саяси және заң шығарушы кайраткері (Ликург*)», - деп атады. Жергілікті жерлердегі халықты басқару үшін ол билер дәрежесін бекітті: Төле – Ұлы жүзде, Қазыбек – Орта жүзде, Әйтеке – Кіші жүзде, Сасық – қарақалпақтарда, Қоқым – қырғыздарда. Әр тайпадан жиналған «Құрама» билер одағының аты тарихта сақталмаған. Мемлекеттік реформалар жүргізумен қатар, Тәуке Бұқар хандығымен және жонғарлармен соғыс жүргізді. Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қорымында жерленген.

Абылай (Аблай, Сабалақ, шын есімі - Әбілмансұр) (туған жылы 1711-1781)

Қазақтың ұлы ханы. Өз заманының әйгілі мемлекеттік кайраткері. Атақты қолбасшы. Көреген саясаткер, шебер дипломат. XVIII ғасырда Қазақ хандығының қайта түлеп, күшейуі оның есімімен тығыз байланысты. Есімі аңызға айналған Жәнібек ханның ұрпағы болып табылады. Ұлы күйзеліс жылдары («Ақтабан Шұбырынды») Әбілмансұр жетім қалып, ауылдарды аралап күн көрді. Адамдар оны «Сабалақ», яғни «жуынбаған, кір кожалық», - деп атады. Жеткіншек шағынан бастап жонғарлармен болған шайқастарға қатысты. Бір жекпе жекте ол жонғардың батыры Шарышты өлтіріп, жауға «Абылайлап», яғни атасының атымен қарсы шапты. Сол кезден бастап халық оны солай атап кетті. 1741 жылдан бастап 1743 жылдары жонғар тұтқынында болды. Халық хан деп таныған, бірақ сұлтан дәрежесінде болған Абылай, жасы үлкен Әбілмамбет ханның жанында 40 жылдай қызмет атқарса да таққа таласпай, оның орнына мемлекеттік іспен айналысты. Тек 1771 жылы Әбілмамбет өлгеннен кейін ғана Абылай, өзін қазақтардың ресми түрде хан деп тануына келісті. Саясаттағы көрегендігінің арқасында Абылай, көрші елдердің билеушілерімен, соның ішінде жонғарлармен байланыс орнатудың дипломатиялық жолдарын шебер пайдалана білді. 1740 жылғы тамыз айында ресей уәкілдігін қабылдады. Сонымен қатар, Цинь империясымен келіссөздер жүргізіп, Ресеймен Қытай арасындағы қарама қайшылықты Қазақ хандығының мүддесі үшін асқан ептілікпен пайдалана білді. 1753 жылы Абылай қазақтың едәуір жерін жонғарлардан тазартып, Іле мен Шу өзені бойын қырғыздардан босатып арадағы шекараны белгіледі. Сонғылары Орта Азия хандарына қарсы 15 жыл бойы күрес жүргізіп келген. 1765/67 жылдары Абылай Қоканд билеушісі Ерденбекті шайқаста жеңіп шығып, Түркістан, Сайрам, Шымкент қалаларын өзіне қаратып, Ташкентті салық төлеуге міндеттеді. Абылай талантты күйші ретінде де танымал. Оның айтқан сөздерінің көпшілігі афоризм мен нақыл сөзге айналған. Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жанына жерленген. Қазақстанда 1999 жылғы қарашада өткізілген қоғамдық акция нәтижесі бойынша Абылай хан «Мың жылдық адамы», - деп танылған.

*Ликург (бз.д. 9-8 ғасыр)-ежелгі гректердің саяси және заң шығарушы кайраткері.

Кенесары Қасымов (Хан Кене) (туған жылы 1802-1847)

Әйгілі тарихи тұлға. Қазақтың соңғы ханы. Абылай ханның немересі. Көкшетаудағы Ханкөлдiң жағасында туған. Халық арасына тараған әңгіме бойынша, жана туған нәрестенiн кiшкентайлығы сондай, дала халқына танымал Шоқай би, шақалақты қолына алып, оны азан шақырып «Кенесары» - деп атаған. Үш жүздiң келiсiмi бойынша 1841 жылы хан тағына отырғызылған. Кенесары орыстың колониялық саясатына қарсы тұрып, қазақ халқының ұлттық мүддесiн қорғай бiлдi. Ол қазақтың соңғы көтерiлiсiне 10 жыл бойы (1837-1847 ж.ж.) жетекшiлiк еттi, күш жағынан басым қарсыласқа қарсы, өз тайпаластарының сатқындығына қарамастан қантөгiс ұлт азаттық күрес жүргiздi. 1843 жылдан бастап ресей үкiметi Кенесарыға қарсы кең ауқымды әскери жорықтар ұйымдастырып, оның басына 3000 рубль сыйақы тағайындады. 1847 жылы генерал Вишневский орыс әскерiн қырғыз манаптарымен басын бiрiктiрiп, Кенесарыны 500 жауынгерiмен қоршауға алды. Осы соңғы ұрыста Кенесары тұтқындалып, жазаланды. Кенесарыны жаулар қоршап алып, найзаның ұшына түйреп көтергенде ол: «Мен бәрiбiр сендерден найза бойы жоғары тұрмын!», - деген екен. Қырғыз манап Қалиғула Әлiбеков Кенесарыны жазалағаны үшін патшалық билiктен күмiс медаль алған. Кенесарының әскер басылық таланты, дипломатиялық өнерi, жекелеген қасиеттерi, кен кезқарасы мен зияткерлiк қабiлеттерi туралы ұзақ жылдар бойы ескерiлмей, атаусыз қалды. Алайда, ол туралы қанша жиеркеiштi тарихи тұлға ретiнде кезқарас қалыптастырғанмен, атақты француз жазушысы Жюль Верн өзiнiң «Патша курьерi» романын арнады. Атақты орыс жазушысы И.Тургенев кiтапты орысшаға аудартып, 1900 жылы Санкт-Петербургте жарыққа шығарды. Соңынан аталған романды италяндықтар экранға шығарса, мәскеулік РТР арна фильмдi дубляждап көрсеттi. Сонымен бiрге, ханның әсерлi образы, оның халқына деген шексiз сүйiспеншiлiк қасиеттерi замандастарының құрмет сезiмiне бөледi, оның харизмасы державаға берiлген тұлғалар мен орыстың оқымыстыларын, мәселен, орыс тарихының өкiлдерi Л.Красовский, И.Завалишин, А.Середаны, сондай-ақ бiршама уақыт қазақ ханының тұтқынында болған барон Усларды таңқалдырды. П.П.Семенов-Тянь-Шанский Кенесарыны «Қазақ даласының Митридатy*», - деген, ал А.Янушкевич оны француз колонизаторларына қарсы күрескен алжир халқының ұлт азаттық қозғалысының көсемi Абд әл Кадетпен салыстырған. Сондай-ақ 1942 жылғы соғыс уақытында қазақ ұлтының сарбаздары мен офицерлерiнiң жауынгерлiк рухын көтеру үшін Мәскеудiң нұсқауы бойынша Кенесары туралы кiтапша шығарылған.

*Митридат VI Евпатор (б.з.д.132-63)-Кiшi Азиядағы б.з.д.121-61 ж.ж. Понт патшасы. Рим соғысында жеңiлiп өзiне өзi қол жұмсаған.

АТАҚТЫ ҚАЗАҚ БИЛЕРІ МЕН ДІНИ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Ақша би (Ақша Сейітқұлұлы) (туған жылы 1573-1659)

Кіші жүздің әлім тайпасының төртқара руынан шыққан Қоқанд хандығының билеушісі. Атақты Әйтеке бидің атасы. 1622 жылдан 1635 жылға дейін Қоқандты билеген, сосын билікті өзінен кіші інісі – Жалаңтөс Баһадүрге берген. Ақша бидің бейіті Өзбекстандағы Науаи уәлаятының Нұратай ауданында.

Әйтеке би (Айтық Байбекұлы) (1644-шамамен 1700)

Қазақ хандығының көрнекті мемлекет қайраткері, әйгілі шешен, 25 жасынан бастап Кіші жүз алшын руының бас биі болған. Тәуке ханның кеңесшісі, «Жеті Жарғы» заңдар жиынтығын құрастырушылардың бірі. Оқыған дін қызметкерлері отбасында дүниеге келген. Оның атасы-имам Ақша Бұқарада іргелі ислам білімін алған, ал әкесі Байбек Құран мен шарифат заңдарын меңгерген адам ретінде сыйлы болған. Әйтекенің өзі бес жасынан бастап әріп тани бастаған, Самарқанд қаласындағы Ұлықбек, Тіллә Қари – Шир Дор медресесінде білім алған. Арап, неміс, шағатай және өзбек тілінде еркін сөйлеген. Әйтеке тек оратор және әділ би болып қалмай, сонымен қатар, жоңғарлармен болған ұрыста жасақты басқарған жаужүрек сарбаз ретінде де аты шықты. Ол Кіші жүздің Ресейге қосылуына қарсы болды. Халық жадында оның көптеген нақыл сөздері, ойлары, баталары қалды. Нұрата жерінде қайтыс болған (Қазіргі Өзбекстан аумағы). Қазақстанда 1999 жылғы қараша айында өткізілген қоғамдық акция нәтижесі бойынша, Әйтеке би «Мың жылдық адамы» болып танылған.

Әнет-баба Кішікұлы (туған жылы 1628-1723)

Би, Тәуке ханның кеңесшісі. Ғалым ретінде де танымал. Шарифатты танып білген. Қазақтың «Жеті Жарғы» заңының нормаларын жасауға қатысқан. Туған өлкесінің еркіндігі, тәуелсіздігі мен тұтастығы, халқының ынтымағы мен бірлігі үшін қызмет еткен. Осындай асыл қасиеттері үшін халық арасында «Әнет баба» атанған. Жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт азаттық шайқаста бес ұлымен бірге қаза тапты.

Бекет-Ата (Бекет Мырзағұлұлы) (туған жылы 1750-1813)

Әулие, суфи ойшылы, Қожа Ахмет Яссауи ілімдерін жалғастырушы. Кіші жүздің адай руынан. Маңғыстауда туып, сол жерде жерленген. Жастайынан білімге құштар болып, халықтың көзін ашуға көп күш жұмсады. Әк тасты шыңдарда қашалып жасалған жер асты ғимараттары құрылысының ежелгі өнерін қайта жаңғыртып, дамытқан шебер, сәулетші. Маңғыстауда, Атырауда және Бекет – Ата Үстіртінде медресе мен мешіт салған. Туған халқының егемендігі үшін күрескен, батыр және қолбасшы болған. Оның ақылды кеңестері адамдарға қиын-қыстау соғыс жылдары демеу болды. Бекеттің тіршілігінде есімі аңызға айналған. Халық оның білімділік, ақылгөйлік пен көріпкелдік қасиеті үшін «ата», -деп атаған. Бекет – Ата есімі адамдарға қиын жағдайларда көмектеседі, деп саналған. Оның сүйегі Үстірттегі Оғланды деген жерде, өзі салған мешіт-медресенің қабырғасында жерленген. Табынушылар ауыр науқастан арылу үшін оның моласына келіп түнейді.

Берді-қожа (Берді Саяқыпұлы) (туған жылы 1796-1856)

XIX ғасырдың басындағы көрнекті діни қайраткер. Медресенің ишан-жетекшісі. Аягөзде туған. Әкесі Әбді-қожа халық арасында танымал болған адам. Берді – Ұлы Абай Құнанбаевтың және атақты Мұқтар Әуезовтың атасы-өзінің ұлы Әуездің ұстазы. Сонымен қатар, ол атақты Шоқан Уәлихановтың әжесі және тәрбиешісі Әйгерімге, Жеті Әулиенің суфи мектебінің бас имамы – ағасы Сырғалдақ жағынан

туысқан болып келеді. Осы есімдер арқылы Берді – қожаның қазақ ұлттық мәдениетіне баға жетпес зор рухани ықпал жасағанын көруге болады.

Едіге Айдаболұлы (17 ғасырдың ортасы–18 ғасырдың басы)

Тәуке хан тұсындағы Билер кеңесінің ықпалды мүшелерінің бірі. Орта жүздің арғын руынан шыққан. «Жеті Жарғы» дала заңдары жиынтығын жасауға қатысқан. Жоңғар басқыншыларына қарсы тойтарыс беруді ұйымдастыру үшін қазақ халқын бір ортаға топтастыруда елеулі роль атқарды. Шебер шешен ретінде көзге түсті.

Ескелді Жангелдіұлы (шамамен 1695–1770)

Би, оратор, әскери қолбасшы. Жетісудағы Қаратал өзені жағасында туған. Ұлы жүздің жалайыр тайпасының шыршы руынан шыққан. Төле бидің немересі. Ұлы Нәубет жылдары жоңғарлармен болған шайқастарда батылдық танытқан. Абылай ханның сенімді серігі және жоңғар билеушісі Қалдан Церенмен келіссөз жүргізген деген аңыз әңгіме бар.

Қазыбек би (Қазыбек Келдібекұлы, Қаздаусты Қазыбек) (туған жылы 1667-1764)

Қазақ хандығының көрнекті мемлекеттік қайраткері, дарынды дипломат, Орта жүздің бас биі, Тәуке ханның кеңесшісі, Жеті Жарғы» дала заңдары жиынтығын жасаушылардың бірі. Сырдария жанында туған. 18 ғасырдың 40-шы жылдары Сарыарқаға қоныс аударып, Қарқаралы жерінде тұрған. Қарқаралы тауларына жақын орналасқан Семізбұға түбегінде қайтыс болған. Орта жүздің арғын тайпасының қаракесек руынан шыққан. Оның әкесі жағынан атасы Шаншар халық арасында «абыз» атанған. Жас күнінен Қазыбек ру арасындағы дауларға қатысып, «бала би» атағынан «дана би» атағына дейін көтерілген. Қазыбек би үш рет Жоңғар хандығына уәкіл ретінде барды. Осындай дипломатиялық амалдардың нәтижесінде жоңғарлармен болған даулар мен қактығыстар бейбіт шешімін тауып, уақытша тыныштық орнайтын. Қазыбек қою қоныр дауысты, оратор болатын, сондықтан оны халық «Қаздауысты», -деп атаған. Оның көптеген нақыл сөздері мен афоризмдері сақталып қалған. Қазыбек бидің сүйегі Түркістанға жеткізіліп, Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жерленген. Қазақстанда 1999 жылғы қараша айында өткізілген қоғамдық акция нәтижесі бойынша, ол «Мың жылдық адамы» болып танылған.

Марал Ишан Құрманұлы (туған жылы 1769-1841)

Дини қызметкер, батыр. Солтүстік Қазақстанда туған. Батыс Сібірде бас имам болып қызмет атқарған. 1807 жылы ресей колонизаторларына қарсы қарулы көтеріліс ұйымдастырған. Анасы жағынан Кенесары Қасымұлының туған ағасы. Ресей империясына қарсы Ұлт азаттық күресте оған қолдау көрсетті.

Мөңке би (Ноғайлы Мөңке би, Шекті Мөңке би) (туған жылы 1675-өлген жылы белгісіз)

Қазақ тарихының және қазақ руханиатының жарқын қайраткерлерінің бірі. Атақты дала философ-ойшылы, әділ қазы, 7 жасынан бастап шешен, тауып айтатын жырау, ақылды ұстаз және Кіші жүз Әбілхайырдың кеңесшісі, көріпкел болған. Оны бүкіләлем таныған француздық астролог және көріпкел Нострадамуспен салыстырады. Алайда, Мөңке бидің болжамдары мейлінше туралығымен және алдағы қоғамдық ахуалдың анық бейнесін көрсетумен ерекшеленеді. Сол үшін оны замандастары әулие атап кеткен. Мөңке би халқының болашағын, Қазақстанның әр

алуан этникалық құрамын, электрофикация дамуын, темір жолдарды, көп қабатты үйлерді, жалдамалы еңбекті де, таблетка түріндегі дәріні де, т.с.с. болжаған.

Төле би (Төле Әлібекұлы) (туған жылы 1663-1756)

Қазақ хандығының көрнекті мемлекет қайраткері, танымал шешен, Ұлы жүздің бас биі. Тәуке ханның кеңесшісі. «Жеті Жарғы» дала заңдары жинағын жасаушылардың бірі. Шу өзені алқабының Жайсан түбегінде туған, Ақбұрхан-Орда мекенінде өлген (қазіргі ОҚО Төлеби ауданы). Ұлы жүздің дулат тайпасының жаныс руынан тараған. Жонғар басқыншыларына қарсы ұлт азаттық көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі. Абылай сұлтанды қалмақ тұтқынынан алып шығуға белсенді атсалысқан. Төле бидің көптеген өсиеттері, мақалдары және қанатты сөздері халық жадында қалды. Шымкент және Ташкент қалаларындағы бірегей сәулет ғимараттарын тұрғызу үшін біршама еңбек сіңірді. Өзбекстанның қазіргі астанасында Шайхантауыр бейітінде жерленген. Қазақстанда 1999 жылғы қараша айында өткізілген қоғамдық акция нәтижесі бойынша, Төле би «Мың жылдық адамы» болып танылған.

Халифа Алтай (туған жылы 1917-2003)

Шейх (ұстаз, рухани көшбасшы), Рухани тәрбие беру халықаралық орталығының төрағасы, «Алаш» сыйлығының лауреаты, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. Шығыс Түркістан Алтай өлкесінің Жыңғыл ауданында туған. 1954 жылдан бастап Түркияда өмір сүрген. Құран сөздерінің қазақ тіліне аудармасы өміріндегі басты еңбегі болып саналады.

Шоқай Балқанұлы (туған жылы 1775 – өлген жылы белгісіз)

Қазақ даласындағы атақты адам. Қостанай облысы қазіргі Алтынсарин ауданының Қарағайлы ауылында туған. Орта жүздің арғын тайпасының көсемі. Би, шешен, әулие. Ақылгөйлiгi, әдiл шешiм қабылдап, адалдығы, қайтпас қайратты мiнезi және шешендiгi үшiн халықтың ықыласына және құрметiне бөлендi. Оған мыңдаған шақырым жерлерден келiп, жаңа туған нәрестеге бата алу, әдiлеттiк iздеп келдi. Шоқай би Кенесары ханның есiмiн қойған. Рулар арасындағы дау-жанжалдарды шештi. Қартайған шағында қайтыс болды.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕРКІНДІГІ ҮШІН КҮРЕСКЕНДЕР, ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨСЕМДЕРІ

Ағынтай (туған жылы белгісіз-1672)

Қазақ батыры. 1620 жылдан бастап жоңғарлармен болған барлық ірі шайқастарға қатысқан, соның ішінде Орбұлақ шайқасы (1643ж.). Қарасай батырмен бірге қалмақ тұтқынынан Жәңгір ханды босатқан. Ағынтай батырдың тау қопарарлық тасқын күші жайында халық аңызы ауыздан ауызға тарап кеткен. Қарасай батырдың жанында Көкшетау тауларында жерленген.

Айбике (өмір сүрген жылдары белгісіз)

Ержүрек барлаушы-әйел. Абылай ханның тұсында қызмет еткен. Мәлімет жинау үшін әдейі қалмақтарға тұтқынға түсті, хан ордасында ұзақ жыл бойы қызметші болған. Абылай ханға, Қабанбай, Бөгенбай батырларға дұшпанның жоспары туралы мәлімет беріп отырған. Алғыр ақылымен көзге түскен, қалмақ тілін толық меңгерген.

Ақбаев Жақып (туған жылы 1876-1934)

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының және «Алаш» қозғалысының рухани көсемдерінің бірі. Қарағанды облысының Ақтоғай ауданында туған. Санкт-Петербург императорлық институтының заң факультетін алтын медальмен бітірді. Оған сонымен қоса ғалымның магистр атағы берілді. Ұлт-азаттық қозғалысқа белсенді қатысушы. Ресей империясының отарлау саясатына қарсы күреске шақырды. Патшаға қарсы үгіт-насихат жүргізгені үшін бірнеше рет Омск, Якутия, Тобольскіге қуғындалды, Қарқаралы, Семей, Павлодар, Омск, Алматы түрмелеріне қамалды. Алғашында ол патша өкіметі тарапынан қуғындалды, содан кейін уақытша өкімет пен ақ гвардияшылардың қыспағына түсті. 1934 жылы «қызыл террордың» құрбаны болып, атылды. 1985 жылы ақталды.

Арқалық (18 ғасырдың соны-19 ғасырдың басы)

Қазақ батыры. Қалмақ билеушісі Ежеханның басқыншылығына қарсы халық көтерілісіне жетекшілік еткен. Орта жүздің абақ-керей руынан шыққан. Шығыс Түркістан өлкесінің Алтай аймағында туып, өскен. Арқалық батыр жайында аңыздар, ертегілер, халық эпостары кең тараған, жыраулар оның ерлігін әнге қосқан*.

Әбділғаппар Жанбосын (туған жылы 1870-1919)

1916 жылғы Торғай өңіріндегі ұлт-азаттық қозғалысты ұйымдастырушы жетекшілерінің бірі. Көтеріліске шыққан халық оны хан сайлады, одан ол бас тартты. Жанбосынның ұсынысы бойынша көтеріліске шыққан әскери жасақтың сардарбегі болып батыр Амангелді Иманов сайланды. Әбділғаппар қажығыс кезінде қызыл әскерилердің қолынан қаза тапты.

Әшекеұлы Бекболат (Әшекеев) (туған жылы 1878-1916)

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшілерінің бірі. 1916 жылы 7-8 шілдеде Үшқоңыр елді-мекенінде (Алматының батысына қарай 40 ш.) Бекболат патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығына бағынғысы келмеген көтерілісшілердің жиынын ұйымдастырды. Көтерілісті ұйымдастырудағы барлық күнәні өз мойнына алды. Көтерілісті басып жаныпғаннан кейін Верный әскери горнизоны сотының шешімімен дарға асу арқылы өлім жазасына кесілді.

*Жыр-эпикалық ән, өлең

Байзақ Мәмбетұлы (Байзақ-датқа) (туған жылы 1789-1864)

Қазақ батыры. Ресей империясы мен Қоқанд хандығына қарсы ұлт-азаттық көтерілістің басшысы болған. Қазіргі Тараз қаласының маңайында туған. Ұлы жүздің дулат самбет руынан тараған. 1821 жылы сұлтан Рүстем Асфендиярұлының жетекшілігімен қоқанд хандығына қарсы көтеріліске қатысты. 1841 жылы ол сарбаздарымен Кенесары хан әскеріне қосылды, бірнеше қоқанд бекіністерін басып алып, Созақ өлкесін босатты. 1858 жылы Байзақ қоқанд хандығына қарсы қазақ-қырғыз көтерілісін басқарды. Оның жоғары беделі аталған рудың датқасы (басшысы) болуға мүмкіншілік берді. Қоқанд хандығының билеушісі Әлімқұлдың бұйрығы бойынша жазаланды. Оны зеңбіректің аузына байлап қойып, атып жіберді. Жарылып кеткен денесінен қалған қолының екі саусағы ғана Талас өзенінің жағасындағы Сарыкемер ауылы жанындағы бейітке жерленді.

Байғазы (туған жылы 1717-1810)

Қазақ батыры. Абылай ханның әскербасы. Әкесі Наймантаймен бірге Ташкентті және Түркістанды жоңғар шапқыншылығынан қорғауға қатысты. Сарыарқа аумағынан (Ақтау, Ортау, Қызылтау) шапқыншыларды қуған кезде батыл, ержүректігімен көзге түсті, сол үшін оны халық арасында «Орта жүздің арыстаны» деп атап кетті. Қарағанды облысының Жаңарқа ауданы жерінде жерленген.

Баян Қасболатұлы (туған жылы шамамен 1710-1715-1757)

Қазақ батыры. Жас күнінен ақылдылығымен, тапқырлығымен көзге түсті және Абылай ханның өзі оған құрметпен қараған. Жоңғарлармен болған бір ұрыста қаза тапты. Атақты ақын Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында оның батырлығын жырға қосқан. 1993 жылы Т.Тәуекелов ол туралы фильм түсірді. Батыр Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында жерленген.

Бөгенбай Ақшаұлы (Қанжығалы қарт Бөгенбай) (туған жылы 1680-1775)

Әйгілі қазақ батыры. Қолбасшы. Ақмола облысы Ерейментау ауданы Бөген өзені алқабында туған. Орта жүз арғыннан тараған қанжығалы руының батырлар ұрпағы отбасынан шыққан. 1708 жылы Тәуке ханның бұйрығы бойынша 30 мыңдық әскерімен Қазақ хандығының тыныштығын бұзған орыс казактарын Волга өзенінен асыра қуды. Бөгенбай батыр жоңғарларға қарсы 100-ден астам, соның ішінде Бұланты-Билеутін (1727) және Аңырақай (1729) шайқастарына қатысқан. 1710 жылы Қарақұмда өткен жалпы қазақ құрылтайында ол қазақ әскерінің қолбасшысы болып тағайындалды. Әйгілі Талқы шайқасында (1736) Бөгенбай батыр Шығыс Түркістанға басып кірген қытай әскерін тас талқан етіп, Үрімшіден асыра қуып тастады. Қартайып, науқастан қайтыс болды. Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде жерленген.

Бөкенбай Қараұлы (туған жылы белгісіз-1741)

Қазақ батыры. Қолбасшы. Кіші жүздің табын руынан шыққан. Жас кезінен бастап жоңғарлармен болған шайқастарға қатысқан. 1710 жылы Қарақұм құрылтайында бөлек-бөлек халық жасақтарының басының бірігуін жақтап сөйлеген. Жоңғарлармен соғыста Бөкенбай қазақ әскерінің үлкен жасағына қолбасшылық етті. Түркімендермен шайқаста қаза тапты.

Бөгенбай Қожекеұлы (туған жылы 1700-1759)

Қазақ батыры. Қолбасшы. Орта жүздің арғынынан тараған қараман руынан. Торғайда туып, өскен. Арғын, қыпшақтан құралған жасақтарға, кейіннен Кіші жүз қазақтарының әскеріне қолбасшылық етті. Жоңғар, ноғай, қарақалпақ, алатау

қырғыздарға тойтарыс беруде батылдықы танытқан. 1759 жылы Маңғыстауды түркімендерден босатуға қатысты. Шайқаста жараланып, жарақаттан қайтыс болды.

Бөкейханов Әлихан Нұрмұхаммедұлы (туған жылы 1870-1937)

XX ғасырдың басындағы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі. Тұңғыш қазақтың ұлттық интеллигенциясының танымал өкілі. Семей облысы Қарқаралы уезінің №7 ауылында туған (Қазіргі Ақтоғай ауданы Қаратал ауылында). Жоғары білім алған тұңғыш қазақтардың бірі. Санкт-Петербургтің орман техникалық институтын бітірген. Ағартушы және қоғамдық қайраткер, ғалым-экономист, жазушы және ақын, публицист және шешен, қазақтың кәсіби журналистикасының негізін қалаушы, саясаткер және Ресейдің 1-ші және 2-ші Мемлекеттік Думасының депутаты. Ұлттық тарихта «Алаш» саяси партиясын алғашқы құрушылардың бірі. «Алаш Орда» тәуелсіз өкіметін құрып, оған өзі көпшілік дауыспен төрағасы болып сайланған, қазақ жерін «Алаш» аумақтық-ұлттық автономиясы ретінде жария еткен Бүкіл қазақтың (Орынбор қаласы, 1717 жыл, желтоқсан) екінші құрылтайын басты ұйымдастырушылардың бірі. Осы съездің қазіргі Қазақстан үшін тарихи маңызы орасан зор бағаланады. Тұңғыш Қазақ халқының біртұтас ұлт деген ұғымы қалыптасты және Керей мен Жәнібек кезеңінен кейінгі біріккен Қазақ мемлекеті құрылды. Автономияның дамуы азамат соғысына қиліккен большевиктер партиясы диктатурасының орнауына байланысты тоқтатылды. 1938 жылы Бөкейханов қуғын-сүргінге ұшырады. 1988 жылы ақталды. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық кеңесінің 2000 жылғы шешімі бойынша, оған 9 ұлы қазақтың ішінде «XX ғасыр адамы» атағы берілді.

Бопай Қасымқызы (туған жылы 1800-1891)

Сұлтанша. Ержүрек әйел. Ресей империясының отарлаушылық саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалысына белсенді қатысушы. Кенесары ханның қарындасы және қарулас серігі. Онымен бірге барлық жорықтарда ілесе жүріп, қатар соғысты. Жауынгерлік өмірдің барлық қиыншылығын ерлермен қатар көріп, ағасының ісіне қалтқысыз сеніп, оны үлгі тұтты. Жау тылына партизандық жорықтар жасайтын 600 сарбаздан құралған арнаулы жасаққа басшылық етті.

Досмұхамедов Жауша (Жаханна) (туған жылы 1886-1938)

Халқының еркіндігі үшін жан аямай күрескен. Орал облысы Жамбейтін ауданында туған. «Алаш» ұлт-азаттық партиясын құрушы, жетекшілерінің бірі. «Алаш Орда» өкіметінің мүшесі. Оның «Уіл уәлаияты» деп аталатын Батыс бөлімшесін басқарды. 1918 жылы көктемде ол және Досмұхамедов Халел екеуі жүргізген келіссөз барысында В.Ленин мен И.Сталиннің Қазақ Автономиясын тануына көздерін жеткізді. Жаханша – кәсіби заңгер, саясаткер, талантты дипломат және аудармашы. С.Сейфуллиннің естелігі бойынша сыбайластарынан сөз сөйлеу өнерімен, шешендігімен ерекшеленген екен. Ұлттық мәдениетті, отандық ғылым мен білім беруді дамытуға елеулі үлес қосқан. Азаматтық және қылмыстық кодексті қазақ тіліне аударған. 1930-1938 жылдары аралығында қуғын-сүргінге ұшырап, атылған. 1957 жылы ақталды.

Дулатов Мыржақып (Мир-Яқуб) (туған жылы 1885-1935)

Қазақ халқының еркіндігі мен тәуелсіздігі, оның гүлденуі мен мәдениеті үшін талмай күрескендердің бірі. Торғай уезінің Сарыкөпік болысының № 3 ауылында туған. «Алаш» партиясының және Қазақ Автономиясының негізін қалаушылардың бірі. Көрнекті ақын және прозаик. Оның «Оян қазақ!» поэтикалық жинағы – үндеу

манифест, барша қазақ халқына отаршылдық қамытты шешіп, өз даму жолымен жүруге бастайтын үндеу іспетті. Патшалық цензура аталған кітаптың таратылуына тыйым салды, табылған кітаптар алынып, жойылды, жинақ таралымы және автордың өзі тұтқындалды. Осыған қарамастан, ақынның еркіндік сүйгіш және ағартушылық идеялары қазақтардың жүрегінен орын алып, «Оян қазақ!» Құран тәрізді жаттала бастады. «Алаш» партиясының бағдарламасын жазды. 1913 жылы ол Семей қаласында қазақ тарихында тұңғыш аштыққа ұшырағандарға көмек беретіп «Жанар» қорын ұйымдастырды. Дулатовтың прозаикалық шығармаларынан «Бакытсыз Жамал» повесі және «Балқия» пьесасы көпшілікке танымал, онда қазақ әйелінің бас еркі мен теңдігінің мәселесі көтерілген. Білім беру ісіне және қазақ жастарын оқыту үшін көп пайдалы іс жасауға ұмтылып, Дулатов «Арифметика», «Табиғаттану» оқулықтарын жазады, қазақ хрестоматиясын шығарады. 1929 жылы ұлтшылдық жаласымен түрмеге қамалғанда: «Біздің Отанымыз біздің иелігімізде болғанын қалаймын», -деп жауап берген. Ату жазасына кесілген ақын өзінің сенімінен айнымай, соңғы сөзінде де: «Қазақ халқының болашағы үшін мен қолда бар мүмкіншіліктің бәрін пайдалануға міндеттімін. Егер мен адассам халқыммен біргемін. Ерте ме кеш пе шындық бәрібір жеңіп шығады», -деген. Ол кеңес өкіметін сынағаны үшін жіберілген сталиндік лагерьде өлді. 1988 жылы ақталды.

Есет Қоқыұлы (туған жылы 1667-1749)

Кіші жүздің жетіруынан тараған тама руынан шыққан қазақ батыры. Тәуке хан тұсында жоңғарларға қарсы соғыста аталған жүздің әскеріне қолбасшылық жасаған. Бұланты-Билеутін шайқасында (1727) батылдық көрсетті. Арадағы қарым-қатынасты бекітудегі елеулі үлесі үшін Ресей патшалығы 1743 жылы оны тархан дәрежесіне көтереді.

Есет Көгібарұлы (туған жылы 1807-1888)

Қазақ батыры. Жем өзенінің жағасында туған. 1847-48 жылдары Хиуа және Қоқанд хандығына қарсы күресті. 1847-58 жылдары Ресей империясының колониялық отаршылдығына қарсы Кіші жүз қазақтарының көтерілісіне жетекшілік етті.

Жалаңтөс Баһадүр (Жалаңтөс Сейітқұлұлы, Ялантуш-Баһадүр) (туған жылы 1576-1656)

Қазақ батыры, мемлекеттік қайраткер, қолбасшы, би, Самарқанд қаласының әмірі. Кіші жүздің төртқара руынан шыққан. Сырдарияның төменгі ағысы бойында туған. Әйгілі Әйтеке бидің атасы болған. 1643 жылы Жалаңтөс Баһадүр 20 мыңдық әскерін қазақ ханы Жәңгірге, Жетісу жеріне кіріп кеткен жоңғарлармен шайқаста көмекке жібереді. Бұл әскери қолдау шапқыншыларды женуде шешуші рөл атқарды. Жоңғарлармен күрестегі көзсіз батырлығы үшін ол 1625 жылы «аталық» құрметті атағын алады. 1644 жылы Жалаңтөс Баһадүр Ұлы Моңғол империясымен болған шайқаста жеңіске жетті. Оның басшылығымен Самарқанд қаласында кең сарайлар мен медреселер салынды. Осы ғимараттар Шығыстың сәулет ескерткіштері болып қалды.

Жанабай Құдайбергенұлы (туған жылы 1865-1916)

Би, шешен. Жетісу облысы Жаркент уезі Қырғызтай ауылында туған. 1916 жылы болған ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшілерінің бірі. Руластары қоңырбөріктілерді қаруландырып, Қарқара көтерілісіне қосылғаны үшін түрмеге қамалып, атылған.

Жанқожа Нұрмұхаметұлы (туған жылы 1774-1860)

Есімі аңызға айналған қазақ батыры. Сырдария өзенінің жағасында дүниеге келген. Шекті руының рубасы. Сырдария қазақтарының Қоқанд және Хиуа хандықтарының (XIX ғасырдың 1-ші жартысы) езгісіне қарсы күрестің жетекшісі. Сырдария қазақтарының Ресей империясының отарлаушылық қыспағына қарсы (1856-1857) ұлт-азаттық күресінің басшысы болды. Жанқожа батыр патшаның бодандық қағазын қақ айырды. Шекті руын рудың ақсақалдары басқарды. Ру не ресейлік, не қоқандық, не хиуалық бодандыққа бас имеді. Жанқожа батыр Қызылқұмда қаза тапты.

Жәнібек Бердәулетұлы (Ер Жәнібек) (туған жылы белгісіз, 1792 жылы өлген)

Қазақ батыры. Қолбасшы, шешен. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы Отан соғысына қатысушы. 1760 жылы абақ керей руының қазақтарын, өздерінің ата қонысы қазіргі СУАР Қытай аумағындағы Алтай өлкесіне көшірді. Оның есімі абақ керейлердің ұранына айналды.

Жәнібек Қошқарұлы (Шақшақ Жәнібек) (туған жылы 1693-1752)

Қазақ батыры. Орта жүздің биі. Торғайда туған. Арғынан тараған момын руынан. 1726 жылғы Ордабасыда өткен құрылтайдан кейін құрылған қазақтардың бірлескен құрамасындағы Орта жүздің ең ірі жасағына қолбасшылық етті. Бұлантыдағы Сарысу өзенінің бойындағы шайқаста жоңғарларды ойсырата жеңді. Жәнібек қалмақтармен дипломатиялық, соның ішінде Абылай сұлтанды тұтқынан босатуға, сондай-ақ орыс патшасының өкілдерімен сауда-саттық байланыстары және Ресеймен саяси ара-қатынасты күшейту бойынша келіссөздер жүргізді. 1743 жылы ресей өкіметі Жәнібекті екі халық арасындағы өзара тиімді мәселесін шешкені үшін оған «Тархан» атағын берді. Оның беделінің жоғарылығын, үш жүздің өкілдері Абылай ханды ақ кигізге орап хан көтергенде, нақ осы Жәнібектің бата бергенінен көруге болады. Осыған дейін ол Абылайдың жоңғарларға қарсы екі жорығына бата берді. Қожа Ахмет Яссауидің кесенесінде жерленген.

Жасыбай Өмірұлы

Орта жүз арғыннан шыққан қазақ батыры. XVIII ғасырда өмір сүрген. Олжабай батырдың жиені. Қазақ жерін жоңғарлардан азат етуге қатынасты. Жоңғарлармен болған соңғы шайқаста қаза тапты. Павлодар облысы Баянауыл ауданында Жасыбай көлі және оның бейіті орналасқан асу бар.

Жәуке батыр (Түлек Жәуке Назарғұлұлы) (туған жылы 1819-1904)

Кенесары ханның жетекшілігімен болған ұлт-азаттық қозғалысқа қатысушы. Әскери қолбасшы. Ақмола, Ақтау, Орда бекіністерін алу кезінде көтерілісшілер жасақтарына жетекшілік етті. 1844 жылдың тамыз айында патша сатрапы А.Жантөрин жетекшілік еткен жасақты, сондай-ақ Екатеринбург станциясындағы казак бөлімдерін тас талқан етті.

Жоламан Тіленшіұлы (өмір сүрген жылдары белгісіз)

Қазақ батыры. 19 ғасырдың 30-шы жылының 2-ші жартысында Ресейдің отарлаушылық саясатына қарсы жүргізген қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің жетекшілерінің бірі. Кенесары хан бастаған көтеріліске белсене қатысушы.

Зұқа Батыр (туған жылы 1868-1929)

20 ғасырдың 1-ші жартысында манчжурияға қарсы азаттық қозғалысын басқарған қазақ көшбасшысы. Қытайдың Алтайында туған. Синьцзянды мекен еткен халықтар

арасында құрметке ие болды. Алтайдағы қазақ жерлерін жергілікті әкімшіліктің көмегімен алған қытай мен моңғолдарға қарсы күреске жетекшілік етті. 1929 жылы Синьцзян билеушісінің бұйрығымен өлтірілді.

Иман Дулатұлы (туған жылы 1780–1847)

Қазақ батыры, қолбасшы, Кенесары ханның сыбайлас серігі болған. Торғай уезінде туған. Орта жүздің қыпшақ руынан шыққан. Ақмола, Көкалажар бекіністерінде, Айдарлы, Байтөк жерлерінде, Ұлытау, Торғай, Ырғыз даласында болған әскери қимылдарда көзге түсті. Кенесарының хан кеңесінің мүшесі болған. Өмірінің соңына дейін оның сенімді серігі болған, Майтөбедегі қырғыз манаптарының әскеріне қарсы Кенесарының соңғы шайқасында да бірге соғысқан. Ханмен бірге тұтқынға түсіп, жазаланды. Иманмен бірге үш ағайыны және ұлы қаза тапты.

Иманов Амангелді Үдербайұлы (туған жылы 1873-1919)

Халық батыры. Торғай уезінің Қайдауыл болысында туған. Кенесары Қасымұлының майдандас серігі Иман батырдың ұрпағы. Торғай облысындағы 1916 жылғы қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісіне жетекшілік еткендердің бірі. Отарлаушылық езгі, алғашқы дүние жүзілік соғыс қарсаңында салықты шектен тыс өсіру, қазақтарды және өзге де Орталық Азияның тұрғылықты халықтарын тыл жұмысына жұмылдыру туралы патшаның жарлығы аталған көтеріліске себепші болды. Амангелді Иманов көтерілісшілерді ұйымдастыру, қаруландыру және бастарын біріктіруде сирек кездесетін қабілет танытты, қазақтардың жазалаушы жасақтарға қарсы қарулы күресін Қазан төңкерісіне дейін жетекшілік етті. 1919 жылы Қазақстанда кеңес үкіметін орнату барысында қаза тапты.

Исатай Тайманұлы (туған жылы 1791-1838)

Бөкей Ордасындағы хан езгісіне және патшаның отаршылдық саясатына (1833-1838ж.ж.) қарсы қазақтардың халықтық-азаттық қозғалысын басқарды. Жайық өзені жағалауындағы Беріш руының көшбасшысы. Халыққа қарсы жасалып отырған озбырлықты тоқтату туралы айтқан Исатайдың наразылығына Жәңгір хан мен Орынбор облысының генерал – губернаторы Перовский назар аудармады. Махамбетпен бірге басқарған көтеріліс 1837 жылғы қарашада Геке бірлескен жазалаушы жасағының күшімен басып, жаншылды. Исатай патша әскерлерімен қақтығыста қаза тапты. Жау қоршауында қалған Исатайдың басынан жау қылышы соңғы рет көтерілгенде, қаза тапқан ұлының денесі жанында шынайы құлшылық етуші ретінде әкелік борышын өтеген батырдың ерік-жігері халық жадында мәңгілік қалады. Тарихта осыған ұқсаған оқиға Исатайға дейін он ғасыр бұрын болған. Аңыз әңгіме бойынша ежелгі ислам және әмір-әл-мүһминин, заманындағы ұлы, мемлекеттік билеуші, яғни «діни уағыздаушылар жетекшісі» – екінші Халиф Омар (585-644 ж.ж.), өлімін мешітте қарсы алды, басынан асыра көтерілген қылыштан да сескенбеді, өйткені ол бұл кезде намаз оқып тұрған еді. Құдайға сену мен ерік-жігердің асқан үлгісі.

Қабанбай (Ерасыл-шын есімі, Қаракерей Қабанбай, Дарабоз) (туған жылы 1692-1770)

Даңқты қазақ батыры. Қолбасшы. Алакөл жағасында (қазіргі ШҚО Ұржар ауданы) туған. Орта жүз найманның қаракерей руынан шыққан. 7 жасқа толғанда әкесі жонғардың қолынан қаза тапты. Ал 16-ға толғанда үлкен ағасын өлтірді. Ерасыл жау бекінісіне жасырын барып ағасын өлтірген жонғар батырын бауыздап кетті. Бірде жолында ұшырасқан қабанды ол найзамен түйреп өлтірді. Содан бері адамдар

оны Қабанбай деп атай бастаған. Атақты жауынгер, 40 жылдан астам уақыт бойы ат үстінен түспей, 100-ден астам шайқасқа қатысып, оның алдында жаудың қолбасшысын немесе ең мықты жауынгерін жекпе-жекке шақырған. Тарихта мұндай жекпе-жек 103 рет болған деп жазылған. Осының бәрінде Қабанбай жеңімпаз болып шыққан. 1741 жылғы жоңғарлармен болған Шаған шайқасында ол жауға қарсы жалғыз шапты, осы ерлігі үшін оны «Дарабоз» деп атады. Абылай хан оны ерекше құрметтеп «Батырлар ханы» деген екен. Ол қартайған шағында қайтыс болды. Батыр жерленген қорымды жаулардың қорлауынан сескенген халық оған Ертіс жағалауында, Жетісуде және елдің солтүстігінде бірнеше кесене салды. Олардың қайсысы батырдікі екені белгісіз.

Қазыбек Тауасарұлы. (туған жылы шамамен 1692–1776)

Қазақ батыры және Ұлы жүздің шапырашты руынан шыққан ғалым. Бұқара медресесінде оқыған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Қазыбек отанын қорғап, көптеген шайқастарға қатысып, қаза тапты.

Қарабалуан Алдиарұлы (шын есімі – Жанұзақ) (туған жылы 1688-1749)

Қолбасшы. Шақшақ Жәнібек батырмен бірге халық жасақтарын құрды, Қазақстанның солтүстік аумағын жоңғар шапқыншыларынан босатты. 18 ғасырдың 30-шы жылдарының соңында орталық, сонымен бірге бірлескен қазақ әскерінің солтүстік майданындағы қосымша күштеріне басшылық жасады. Жүзінің қараторы болғандығы және Кіші жүздің жауырыны жерге тиін көрмеген «Түйе балуанын» жеңгеннен кейін халық Орта жүз арғын үшін алабөтен «Қарабалуан» деп атап кеткен. Қазіргі Қостанай облысының аумағында туған, Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің жанында жерленген. Оның ұлдары да отан қорғауға қатысқан. Олардың ішінде ерекше көзге түскені Барақ батыр – алып, батыр, көріпкел, емші, Абылай ханның үзенгілес серіктесі. Жоңғарларға қарсы соғысты, Е.Пугачев көтерілісіне, содан кейін Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа қатысты.

Қарасай Алтынайұлы (туған жылы 1589-1671)

Атақты қазақ батыры. Қолбасшы. Жетісуда туған. Ұлы жүздің шапыраштыдан тараған есқожа руынан шыққан. Жоңғарлармен шайқаста қазақ жасақтарын басқарды, ержүрек, батылдығымен көзге түсті. Қарасай батыр есімі шапырашты руының жауынгерлік ұраны болды. Көкшетау тауларының етегінде жоңғарлармен болған шайқаста қаза тапты. Көкшетаудың таулы өлкесінің Айыртау сілеміндегі Күлшінбай шоқысында жерленген.

Кейкі батыр Көкембайұлы (шын есімі Нұрмағамбет) (туған жылы 1873-1923)

Халық қаһарманы. Торғай уезінің Қайдауыл болысының Байтума қопасы мекенінде дүниеге келген. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың басшыларының бірі. Амангелді Имановтың үзенгілес серігі. Торғай қаласын қоршауға қатысқан. Тұтқындалып, сонынан жазаланған. Санкт-Петербургтің антропология және этнография мұражайында батырдың бас сүйегі сақталған.

Көйгелді Сартұлы (туған жылы 1702-1793)

Атақты қазақ батыры. Ұлы жүздің дулаттан тараған шымыр руынан. Жоңғар шапқыншыларына қарсы Отан соғысында шайқасқан жасақты басқарды. Бұқара медресесінде білім алып, хазірет болған. Төле бидің кеңесшісі болған. Баласы Қара батырмен бірге Аңырақай шайқасына қатысқан. 93 жасқа келгенде қартайып қайтыс болды. Түркістанда жерленген.

Көшек Қарасайұлы (туған жылы 1620-шамамен 1652)

Қазақ батыры. Қолбасшы. Жоңғар шапқыншыларына қарсы жүргізілген Отан соғысына қатысқан. Талас өзенінің жағасында дүниеге келген. Есім және Жәңгірхандардың үзегілес серігі. Жоңғар батырлары Қаражар, Қарадон, Оншанмен жекпе-жекте жеңіп шыққан.

Малайсары (туған жылы шамамен 1700-1756)

Орта жүз арғыннан тараған бәсентиін руынан шыққан қазақ батыры және әділқазысы. Жоңғар шапқыншыларына қарсы ұлт-азаттық шайқастарға қатысқан. Алматы және Талдықорған қалаларының арасында Малайсары тауы бар, онда XVIII ғасырда Малайсары батыр бастаған қазақ және жоңғар жасақтары арасында шайқас болған.

Махамбет Өтемісұлы (Мұхамед Өтемісұлы) (туған жылы 1804-1846)

Қазақ батыры. Суырып салма ақын, күйші. Бөкей Ордасында туған. XIX ғасырдағы ірі саяси қайраткер. 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлының жетекшілігімен болған көтерілістің көсемі, әрі идеологы болған. Қазақтың Ресей империясынан тәуелсіз болуын қалаған жалынды қайраткер. Оның еркіндік үшін күреске шақырған өлеңдері ауыздан ауызға тарады. Ресей шені мен мәртебелі дәрежелерін алып, ресей императорының тағына жан-тәнімен қызмет еткен қазақ шонжарларына жиеркенишпен қарады. Ақынның басына 1000 рубль сыйақы тағайындалды. Б.Айшуақов сұлтанның бұйрығы бойынша Махамбет Орал өзенінің сол жағалауында сатқындықпен өлтірілді. Жендеттер сонымен қоса ақынның үйін тонап, басын хан ордасына әкелген. Бір танданарлығы, ақын өлімінен бұрын осы туралы түс көрген.

Наурызбай Қасымұлы (туған жылы 1822-1847)

Қазақ батыры. Абылай ханның немересі. Кенесары ханның кіші інісі. Көкшетау өлкесінде туған. 1837-1847 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі барысында өжеттік танытқан. Кенесары ханның тапсырмасы бойынша Наурызбай сұлтан жергілікті билеушілер арасындағы көтерілісшілердің қарсыластарын басқан. әскерді қарумен азықпен қамтамасыз еткен. Хан кеңесінің мүшесі болды. 1847 жылы Наурызбай Кенесары ағасымен бірге қырғыз манаптары мен орыс жасағының қоршауында қалып, шайқаста батырлықпен қаза тапты.

Наурызбай Құтпанбетұлы (Шапырашты Наурызбай) (туған жылы 1706-1781)

Есімі аңызға айналған қазақ батыры. Қолбасшы. Ұлы жүз шапыраштыдан тараған төлеміс руынан шыққан. Алматы облысы қазіргі Жамбыл ауданының Жалпақтау мекенінде туған. Абылай хан әскерінің ту ұстаушыларының бірі. Одан басқа мұндай мәртебеге ие болғандар Қаракерей Қабанбай мен Қанжығалы Бөгенбай. Наурызбай батырдың бүкіл ғұмыры жоңғарлармен шайқасумен өтті. Шайқаста онымен бірге үш ағайыны қаза тапты. 1729 жылы жекпе-жекте ол жоңғар батырлары – Шамалхан мен Қаскеленді өлтірген.

Олжабай (туған жылы 1709-1785)

Орта жүз арғын руынан шыққан даңқты қазақ батыры. Оның арғы атасы Айдабол атақты би болған, әкесі Толыбай Ұлы нәубет жылдары қаза тапқан. Жат жұрттық шапқыншыларға қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық күресіне қатысушы. Баянауыл тауларының сілемдерінде жоңғарлармен болған шайқаста Олжабай батыр өжеттік танытты. Батырдың сарбаздарымен жоңғарларды қырған тау шатқалы,

«Қалмаққырылған» аталды. Олжабай батыр есімі Орта жүздің жауға шапқандағы ұранына айналды. Ол Абылай ханның ту ұстаушыларының бірі болған, оны жоңғар тұтқынынан құтқаруға қатысқан.

Оспан Исламұлы (туған жылы 1889-1951)

Қазақ батыры. Алтай округінің Оңдықара қыстағында туған. Шығыс Түркістан жерлерін қытайдың жаулап алуына қарсы Синьцзянда 20-шы ғасырдың 40-шы жылдары басталған ұлт-азаттық көтеріліске жетекшілік етті. 1944 жылдың қарашасында көтеріліске шыққан қазақтар, қырғыздар, ұйғырлар қозғалысы қамтыған Іле, Алтай және Тарбағатай округтері – Шығыс Түркістан болып жарияланған республика үкіметі қолжаулық болып шықты, ақыр соңында Қытайдың құрамына ену туралы құжатқа қол қойып жіберді. Оспан – батыр деген жоғары атақты толық мәнінде иеленген соңғы қазақ болды. Ол тұтқынға түсіп, атылғанша, ғұмырының соңына дейін Синьцзянның толық тәуелсіздік алуы жолында күресіп өтті.

Райымбек Төкеұлы (туған жылы 1705–1785)

Ұлы жүздің албанынан тараған әлжен руынан шыққан қазақ батыр. Жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте аты мәлім болды. Райымбек жоңғарлармен соғысқан Нарынқолдағы (Жетісу) Торайғыр мен Сөгет тауларының арасындағы кең жазықтағы шоқы «Ойрантөбе» аталды. Оның моласымен кесенесі Алматы қаласында.

Рысқұлбеков Қайрат Ноғайбайұлы (туған жылы 1966–1987)

Халық Қаһарманы* (09.12.1996 жылы өлгеннен кейін берілген). Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Бірлік ауылының тумасы. Алматы сәулет-құрылыс институтының студенті. Одақтық орталықтың саясатына қарсы көтерілген қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына қатысушы. Сол үшін тұтқындалып, заңсыз ату жазасына кесілген, кейіннен жазасы жеңілдетіліп 20 жыл бас бостандығынан айыруға кесілді. Жазасын өтеу барысында қаза болды. 1992 жылы ҚР Жоғарғы соты толық ақтап шықты.

Саңырақ Тоқтыбайұлы (туған жылы шамамен 1691-1740)

Ұлы жүздің ошақты руынан шыққан қазақ батыры. Талас өзені алқабында туған. Садақпен атудың мергені болған. XVIII ғасырда жоңғарлармен болған барлық шайқастарға қатысқан. Садақшылар жасағына жетекшілік еткен. Түркістан қаласында жерленген.

Саржан Қасымұлы

1825-1836 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілістерді басқарған. Абылай ханның немересі, туған жылы белгісіз. Қарқаралы уезі Қарпық болысын басқарған. Тақ мұрагері Ғұбайдолла Уәлиұлымен және әкесі Қасым төремен бірге ресей үкіметінің хандық билікті алып тастағанына наразылық білдіріп, округтерді жоюды талап етті. Ол бастаған Солтүстік және Орталық Қазақстан аумағын қамтыған көтеріліс 10 жылға созылды. Саржан сұлтанның қарулы жасақтары округтік билікке, керуен жолдарына шабуыл жасаған. 1836 жылы Ержан мен Есенгелді ағайындарымен қоса Ташкентте өлтіріледі. Саржан сұлтанның ісін кіші інісі Кенесары жалғастырады.

---

*Халық Қаһарманы атағы. 01.04.1993 жылы бекітілген. ҚР сінрген қызметі, еркіндік және тәуелсіздік жолындағы азаматтық және жауынгерлік ерлігі үшін беріледі

Сәуірік Стамбекұлы (туған жылы 1798-1854)

Қоқанд хандығы мен қырғыз манаптарының басқыншылық әскеріне қарсы шайқастарда аты шыққан қазақ батыры. Алматы облысының қазіргі Жамбыл ауданында туған. Орта жүз шапыраштыдан тараған ескожа руынан. Қоқандтармен күреске рулардың күш біріктіруіне үндеді. Сарыкемердегі Тойшыбек бекінісіндегі шайқаста жеңіске жетті. Басқыншылық ниетпен келген қырғыз манабы Ормонға тойтарыс берді. Жаулармен болған бір шайқаста қаза тапты.

Сыпатаев Ербол Мұқажанұлы (туған жылы 1964-1986)

1986 жылғы желтоқсанда Қазақ жастарының КСРО-ның командалық-әкімшілік жүйелік басқаруына қарсы толқуына қатысушы. Алматы облысы Панфилов ауданы Еңбекші ауылында туған. Алматы энергетика институтының студенті. Аталған оқиға барысында алған дене жарақаты салдарынан қаза тапты. Осы арада Алматы театралдық-көркем өнері институтының студенттері: Құрманғазы Айтмұрзаев, Бақтыбек Иманғожаев, Үсіпхан Сейтембаев, Аманбай Қанетов, Ертай Көпесбаевтарды атап өтпесе болмайды. Олар 16 желтоқсанда жұмысшылар мен студенттердің жатақханаларын аралап, алаңға шығуға шақырды. Олар бірінші болып ұрандар жазып, жетілдірілмеген болса да әрекет ету жоспарын құрды. Олардың бәрі оқудан шығарылып, тергеу изоляторлары мен түрмелерде жатты. Қазақстандықтар сол күндері қаза болғандар – Ләззат Асанова, Сәбира Мұхамеджанова, жазықсыз сотталған мұғалім – Жансал Сәбитова, ұстаз – Оркен Уаков, студент – Құрманғазы Рахметов, Ақмоланың жас ақыны – Асқар Сағынаев, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты – А.М.Мамбетов, және тағы басқалардың ұзақ тізімі жазылған есімдерін бірі билсе, бірі білмейді.

Сырым Датұлы (Бала би, Шынтемір, Сырым Датов Сырлыбай) (туған жылы 1723-1802)

Қазақ батыры, қолбасшы, би, шешен. 1783-1797 жылғы Кіші жүз руының ұлт-азаттық көтерілісінің көшбасшысы. Ресей империясының қазақ жерлерін отарлауына алғаш қарсылық білдірген. Жайық өзенінің жағасында туған. Кіші жүз байұлының байбақты руынан. Жас кезінен қатарластары арасынан ақыл, парасатымен ерекшеленді, адамдар арасындағы дауды әділ шешті, сол үшін «Бала би» атанды. Жасағымен Пугачев көтерілісіне қатысты. Сырым атаман Чагановтың бейбіт қазақ ауылдарына кезекті тонаушылық жортуыл жасаған жасақтарын тас талқан етті. Осыдан кейін оны орыстар тұтқынға алды. Еркіндікке босап шыққан Сырым қайтадан күресін жалғастыра берді. Ол жетекшілік еткен көтерілісшілер патша бекіністеріне, сұлтандардың ауылдарына інапқыншылық жасады. 1797 жылы көтерілісшілер тобы Есім ханның ауылына шабуыл жасап, оны өлтірді. 1802 жылы Хиуада Сырым батыр уландырылды, өліп бара жатып жауларына: «Менің аяғымды Орынборға қаратып жерлендер, аяғым сол өлкені тіреп жатсын!», - деген екен.

Ұзақ Сәуірікұлы (туған жылы 1876-1916)

Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті бастаушылардың бірі. Алматы облысы Нарынқол ауданы Сарыбастау ауылында туған. Ресей империясының отарлаушылық саясатына қарсы шыққаны үшін азаматтық құқықтарынан шеттетілген. 11.07.1916 жылы Ұзақтың жетекшілігімен Жаркент уезінің Нарынқол-Шарын жерінің 1000-нан астам тұрғындары Қарқара шатқалында патша үкіметінің жарғыларын орындаудан бас тартып, қазақ жастарын зорлықпен әскерге жинаушы жазалаушы жасақтарға қолға қару алып қарсылық көрсетті. Ұзақ тұтқында болды,

түрмеге жабылып, уландырып өлтірілді. Ол М.Әуезовтың «Құйын жылдар» повесінің басты кейіпкері болып табылды.

Өтеген Өтегұлұлы (Мүйізді Өтеген) (туған жылы 1699-1773)

Қазақ батыры. Қолбасшы. Орта жүз дулаттан тараған жаныс руынан шыққан. Хантаудың етегінде туған. 15 жасынан бастап жоңғарлармен болған шайқастарға қатысқан және қазақ хандығының тұтастығын сақтауға орасан зор үлес қосқан. Жетісуды, Шығыс Қазақстан жерлерін жоңғарлардан босатты. Аңырақай шайқасына қатысқан. Жекпе-жектерде жоңғар батырлары Ботішхар мен Сауан Тайшықты жеңген. Іле өзенінің жағасында жерленген, 1973 жылы ол жерленген жерде Қапшағай су қоймасының құрылысын салуына байланысты оны Жамбыл облысының Қордай ауданына қайтадан жерледі.

Ханкелді Сырымбет (туған жылы 1688-1763)

Ұлы жүздің албаннан тараған әлжан руынан шыққан қазақ батыры. Атақты Райымбек батырдың атасы. Жоңғарлармен болған көптеген шайқастарға қатысты, Аягөз, Тесіктас, Аңырақай шайқастарында ерекше көзге түсті.

Шоқай Мұстафа (эмиграцияда Чокаев, Чоқай-оғлы) (туған жылы 1889-1941)

Барлық Орталық Азияның ұлттық мақтанышы. Әлемдік демократиялық қозғалысқа елеулі үлес қосқан тұлға ретінде Батыста және барша түркі әлемінде танымал адам. Халқына жанымен берілген және ғұмырын Түркістанның еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін аямаған мемлекеттік қайраткер. Франция азаматы, қыпшақ руынан шыққан қазақ халқының перзенті. Қызылорда облысы Шиелі ауданы Сұлынтөбе ауылында туған. Санкт-Петербург университетінің заң факультетін үздік бітірген. Алты тілде еркін сөйлеген. Ресейдің мемлекеттік думасында Орталық Азия және Қазақстан халықтарының мүддесін қорғаған. Алаш қозғалысының қайраткері. 62 күн әрекет еткен тәуелсіз Түркістан Республикасының премьер-министрі болған. Большевиктер уақытша үкіметті талқандағанынан кейін, Шоқай эмиграцияда Түркістан үкіметінің қызметін батыста жүріп жалғастырды, онда тәуелсіздікке жетер жолдың күресу стратегиясын жасады. Саясаткер-реалист ретінде ол 20 жылдан астам уақыт бойы әлемге Орталық азияның жергілікті халықтары, кеңес өкіметі әкелген нәубет, деспотизм, қылмыстары, коммунистердің қанды әрекеттері туралы жар салып, олармен аяусыз күресуге шақырды. Ұзақ жылдар бойы кеңес тарихнамасы оны Отанын сатқан сатқын, жау жағына өтіп кетуші ретінде, тіпті гитлерлік Германияның жағында соғысқан аты шулы Түркістан легионын ұйымдастырушы ретінде де көрсеткілері келді. Өтірік жаланың бәрін мұрағат құжаттары теріске шығарды. Шоқай 1941 жылы желтоқсанда неміс тұтқынында (оны уландырды деген де мәлімет бар) өлді. Ресей Ғылым академиясының XX ғасырдың бірінші жартысындағы түркі тілді саяси қайраткерлердің ресейлік саяси ойлары энциклопедиясында Шоқайдың есімі жазылған. Аталған фактіден оның толық ақталғандығын көруге болады.

ФАШИСТІК ҒЕРМАНИЯҒА ҚАРСЫ СОҒЫСҚАН ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ – ДАҢҚТЫ ҚАЗАҚТАР

Фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысының (бұдан былай – ҰОС) майдан даласында шамамен миллиондаған қазақтар соғысты. Көбі қайтып оралмады. Оның ішінде тек қазақтардың саны – 350 мың болды. 1939-1945 жылдары соғысқан Англия мемлекеті, қарша бораған бомбаның астында қалып, 200 мыңдай адамынан айырылды. Құрама Штаттар еуропалық майдандарда – 150 мың адамын жоғалтты. Байқасақ, екі алып мемлекеттің құрбандарының жалпы саны қазақ елінің боздақтарының санынан аспай тұр. Майдан даласында көрсеткен ерліктері үшін 96 638 қазақ жауынгерлік орден, медалдармен наградталды, 96-на – Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соның ішіндегі сегізі – А.Матросовтың*, екеуі Н.Гастеллоның** ерлігін қайталап өжеттік танытқан.

Әбдіров Нұркен (туған жылы 1919-1942)

Кеңес Одағының батыры. ҰОС қатысушы. Әскери ұшқыш-штурмовик, сержант. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында туған. 1942 жылы 19 желтоқсанда жауынгерлік тапсырманы орындау барысында ерекше батылдық пен батырлық үлгісін көрсетті. Ол басқарған ұшақ моторына снаряд тиіп, отқа оранды. Әбдіров қызыл жебедей заулаған ИЛ-2 ұшағын жаудың қалың шоғырланған танкілеріне бағыттап, Ростов облысы Боковский ауданы Коньково селосы жанында экипажымен бірге батырға лайық өліммен қаза тапты.

Әбдібеков Төлеуғали Насырханұлы (туған жылы 1916-1944)

ҰОС жылдарындағы атақты мерген. Семей облысының Жарма ауданында туған. Оны әкесі ерте жасынан дәл көздеп атуға баулып, аң атуға үйретті. Қызыл әскер қатарында да нысана көздеп ату жарысынан қаруластары арасында үнемі бірінші орын алған. Калинин майданында атақты Панфилов дивизиясының 1077-ші полкы құрамында аға сержант дәрежесінде соғысты. 397 жау солдаттының көзін жойған. Салыстырмалы түрде алғанда даңқты мергендер В.Зайцев пен И.Сүлейменов жойған жау солдаттының саны, сәйкесінше – 225 және 270. Әбдібеков 1944 жылы 23 ақпанда шайқаста алған жарақатынан қаза тапты. Калинин облысының Ново-Сокольнический ауданы Насва станциясы маңында жерленген. Ұрыста көрсеткен ерлігі үшін Қызыл жұлдыз, Қызыл ту, 1-ші дәрежелі Ұлы Отан соғысы және Ленин ордендерімен наградталған. Қолбасшылық оның өмірбаяндық анықтамасында халық жауы ретінде қуғын-сүргінге ұшыраған ағасы Кемелбай туралы мәліметтің болғандығын ескеріп, Кеңес Одағының батыры атағына ұсынбаған. Мерген Әбдібековтің ерлігі туралы 1943 жылы бүкілодақтық радиодан хабар ұйымдастырылды.

Баймағанбетов Сұлтан Біржанұлы (туған жылы 1922-1943)

Кеңес Одағының батыры. Қостанай облысы Жетікөл ауданының Қоянды Ағаш ауылында туған. ҰОС жылдары пулеметшілер бөлімшесінің командирі, аға

---

*Матросов Александр-атқыштар полкінің қатардағы жауынгері. 27.02.1943 жылы Псков облысының Чернушки деревнясы үшін болған шайқаста бөлімшенің алға жылжуына кедергі болған жаудың пулемет амбразурасын кеудесімен жапты.

**Гастелло Николай-ұшқыш. 26.06.1941 жылы қаза тапты, жау машинасымен танкілерінің қалың нөпіріне отқа оранған ұшағын бұрды.

сержант, Ленинград майданының 67-ші армиясының 43-ші атқыштар дивизиясының 147-ші атқыштар полкында рота парторгы болған. 1943 жылы 25 шілдеде Ленинград түбіндегі Синявинский биігі үшін болған шайқаста жау дзотының амбразурасын кеудесімен жауып, ұмытылмас ерлік көрсетті. Баймағанбетов ерлігі І.Есенберлиннің «Сұр мерген» поэмасында жырланған.

Балтабанов Иманғали (туған жылы 1925-1945)

Кеңес Одағының батыры. Ақтөбе облысы Қобда ауданының Қос өткел ауылында туған. ҰОС жылдары пулеметшілер бөлімшесінің командирі болған, сержант, бір өзі 178 жау солдаты мен офицерінің көзін жойды. 1945 жылы қаңтарда Одер өзенінен өткеннен кейін ерлікпен қаза тапты, жау дзотасына ұмтылып, граната лақтырып жарып жіберді.

Бигелдинов Талғат Жақыпбекұлы (Якупбекұлы) (1922 жылы туған)

Кеңес Одағының батыры. 96 қазақ арасынан жоғары атаққа ҰОС жылдары көрсеткен ерлігі үшін қол жеткізген, ол жоғары атаққа екі мәрте ұсынылған батыр қазақ. Ақмола облысы Майбалық ауылында туған. Ұшқыш-штурмовик, полк командирі, полковник. 144 штурмдық әуе полкі құрамында Калинин, Воронеж, Степной, 1-ші және 2-ші Украин майданында соғысты. Украинаны, Польшаны азат етуге қатысып, Бреслау мен Берлинді алуға қатысып ерлік көрсеткен. Соғыс жылдары барлығы 300-ден артық жауынгерлік тапсырмамен ұшып шығып, 7 жау ұшағын құлатып, ондаған жау танкісімен қаруын басқа да техникасын жойды. Нақ Бигелдинов штурмавик ұшақпен немістің жойғыш ұшағын құлатқан алғаш ұшқыш ретінде соғыс тарихында есімі алтын әріппен жазылып қалды.

Бейсекбаев Бақтыораз Шампекұлы (туған жылы 1902–1941)

Халық Қаһарманы (1998) Ресей батыры (1996). Алматы облысы Іле ауданының Іле ауылында туған. 1937 жылы Қызыл әскер қатарына шақырылды. 42-ші авиация дивизиясының 207-ші авиация полкінде әуе атқышы болды. 1941 жылы 26 маусымында құрамында Бейсекбаев болған, Гастелло мен А.Масловтың басқарған екі экипажы, Минск облысы Родошкович елді мекені төңірегінде жауға бомба жаудырды. Ұшақтарына зақым келгенін сезген ұшқыштар, көкпен зулаған темір жебедей жау танкілерінің легіне құлап, өмірін қию арқылы жаудың көзін жойды. Осы ерлігі үшін Гастелло Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылды. Маслов экипажының қалдығы 1951 жылы табылды, тек 1990 жылдардың соңында ғана тарихи шындықтың беті ашылды.

Дәулетбеков Амантай (туған жылы 1917-1943)

Кеңес Одағының батыры. ҰОС жылдары Брянск майданында соғысқан. 13-ші танкіге қарсы дивизияның 1180-ші артиллерия полкінің бөлімше командирі болған. Аға сержант. 1943 жылдың 9 шілдесінде Поньри қаласы маңында Орел мен Курск бағытындағы т/ж станциясы аралығында Дәулетбаев жауынгерлерімен бірге кескілескен шайқаста жаудың 29 танкісін, 13 пулеметін және 200-дей солдат, офицерінің көзін жойып, ерлікпен қаза тапты.

Доспанова Хиуаз (Хиваз) Қайырқызы (туған жылы 1922-2008)

Халық Қаһарманы. Орал облысы Теңіз ауданы Теңіз ауылының тумасы. ҰОС қатысқан. 46-шы қыздардың бомбалаушы гвардиялық авиалық полкінің ұшқыш-штурманы. Солтүстік Кавказды, Кубанды, Қырымды, Украинаны, Белоруссияны, Польша мен Германияны азат ету үшін 300-ден астам жауынгерлік тапсырмамен ұшып шықты. Бірнеше рет Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылса да,

басшылықтың әділетсіздігінен ұсыныс қабылданбай қалған. Доспанова —соғыс жылдары ұшқыш болған жалғыз қазақ қызы.

Ескалиев Сүндетқали (туған жылы 1924-1944)

Кеңес Одағының батыры. Батыс Қазақстан облысы Борлы ауданы Сұлукөл ауылында туған. ҰОС жылдары 169-шы Рогачевский атқыштар дивизиясының 556-шы атқыштар полкінің 1-ші ротасының құрамында соғысқан. Қатардағы жауынгер. 1944 жылы 24 маусымда Белоруссиядағы Могилев облысы Быховский ауданы Лудчицы деревнясы үшін болған шайқаста жау дзотының амбразурасын кеудесімен жауып, өшпес ерлік үлгісін көрсетті.

Есболатов Нұрсүтбай (Нұрсұлтан) (туған жылы 1913-1941)

Кеңес Одағының батыры. Жоғары атаққа қазақтар арасында алғашқылардың бірі болып ұсынылған. Талдықорған облысы Ақсу ауданы Дөңгек ауылының тумасы. ҰОС жылдары генерал И.В.Панфиловтың қолбасшылығындағы 316-шы атқыштар дивизиясының 1075-ші атқыштар полкі құрамында Мәскеу түбіндегі шайқасқа қатысқан. 1941 жылғы 16 қарашада қатардағы жауынгер Н.Есболатов қаруластарымен бірге қайтпас ерлік үлгісін көрсеткен, жаудың сансыз танкісіне тойтарыс беріп, Дубосеково жол айрығы жанындағы ұрыс даласында қаза тапты.

Қабылов Түлен (туған жылы 1917-1945)

Кеңес Одағының батыры. Алматы облысы Шелек ауданы Асы-Саға ауылында туған. ҰОС жылдары Евпаторияның Қызыл жұлдызды 24-ші гвардиялық атқыштар дивизиясының 72-ші гвардиялық атқыштар полкінің атқыштар бөлімшесінің командирі болған. Сержант. Кенигсберг қаласындағы шайқаста гранат орамын жарып жау танкісін өртеп жіберді, сөйтіп фашистердің қарсы шабуылына бөгет болды, 1945 жылғы 10 сәуірде ерлікпен қаза тапты.

Қасым Қайсенов (туған жылы 1918-2006)

Халық Қаһарманы. Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Асыбұлақ ауылында туған. ҰОС жылдары диверсиялық барлаушылар мектебін аяқтағаннан кейін, Украина, Молдавия, Румыния жерлерінде, Карпатта партизандар қозғалысын ұйымдастырған. Жау тылындағы диверсиялық жарылыстар ұйымдастыру шараларын жүргізуде батылдық пен өжеттік танытты. Партизандардың ерлігі жайындағы көптеген әдеби шығармалардың авторы.

Қарақұлов Жұман (туған жылы 1921-1944)

Кеңес Одағының батыры. Қарақалпақстанда туған. ҰОС қатысушы. Түркістанның Қызылтулы 128-ші гвардиялық атқыштар дивизиясының Севастопольдің 327-ші гвардиялық атқыштар полкі ротасының автоматчигі. Қатардағы жауынгер. 1944 жылы 18 қазанда Чехословакия жеріндегі елді-мекен үшін болған ұрыста жау пулеметін гранатамен жарып жіберіп, ротаның алға жылжуы үшін өмірін қиды.

Қосаев Әлмембай (туған жылы 1905-1941)

Кеңес Одағының батыры. Жоғары атаққа қазақтар арасында алғашқылардың бірі болып ұсынылған. Алматы облысының тумасы. ҰОС жылдары генерал И.В.Панфиловтың қолбасшылығындағы 316-шы атқыштар дивизиясының 1075-ші атқыштар полкі құрамында Мәскеу түбіндегі шайқасқа қатысқан. Қатардағы жауынгер Қосаев Дубосеково жол айрығы жанындағы шайқаста, ауыр жаралы бола тұра, фашист танкісін граната орамымен жарып, ерлікпен қаза тапты.

Қошқарбаев Рақымжан (туған жылы 1924-1988)

Халық Қаһарманы. Ақмола облысы Тельман ауданы «Қырық құдық» ауылында туған. ҰОС жылдары 1-ші Белорус майданының Идрицкий атқыштар дивизиясының 647-ші атқыштар полкінің взводын басқарды, Берлинді алуға қатысты. Ол қатардағы жауынгер Г.Болатовпен бірге 1945 жылдың 30 сәуірінде 14-00 сағатта рейхстагқа бірінші болып қызыл ту тікті. Ол туралы жоғарыдан келіп түскен үкім бойынша атақты майдангер-кинооператор Роман Карменнің «Штурм Берлина» фильмінен кесіліп алынып тастаған мұрағатта сақтаулы кинокадрлар куә. Мәскеудің сценарий бойынша туды бірінші болып Грузин немесе Ресей өкілі тігуі керек болған. Қошқарбаев пен Болатовтың ерлігі ұмыт болып, Кеңес Одағының батыры атағына да ұсынылмай қалды.

Мәметова Мәншүк Жиенғалиқызы (шын есімі мен фамилиясы Мамытова Мәнсә) (туған жылы 1922-1943)

Кеңес Одағының батыры. Шығыс қыздары арасынан бірінші болып жоғары атаққа ұсынылған. Орал облысы Үрді ауданында туған. Өз еркімен ҰОС қатысып, Калинин майданының 3-ші соққы беретін армиясының 21-ші атқыштар дивизиясының 100-ші атқыштар бригадасы құрамында соғысқан. Аға сержант, пулеметшілер бөлімінің командирі. Ержүрек, батылдығымен ерекшеленді. 16.10.1943 жылы Псков облысының Невель қаласы түбіндегі шайқаста пулеметтен оқ жаудырып, фашистердің шабуылын тоқтатып, ерлікпен қаза тапты.

Молдағалиев Жанғазы Ақылұлы (туған жылы 1917-1943)

Кеңес Одағының батыры. Семей облысы Абай ауданы Бестамақ ауылында туған. ҰОС қатысқан. Гвардия лейтенанты. 39-шы гвардиялық атқыштар дивизиясының 120-шы гвардиялық атқыштар полкі ротасының атқыштар взводының командирі 1943 жылдың 1 карашасында Днепропетровск облысының Чернопарковка селосы жанында болған ұрыста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапты.

Молдағұлова Әлия (інін есімі-Ілия) Нұрмұхамедқызы (туған жылы 1925-1944)

Кеңес Одағының батыры. Ақтөбе облысы Қобда ауданы Бесқопа ауылында туған. ҰОС-да 1943 жылдан бастап Прибалтика майданының 22-ші әскерінің 54-ші жекелеген атқыштар бригадасының құрамында соғысқан. Ефрейтор. Мерген. Шайқаста ержүрек, батылдығымен ерекшеленген. Әлия бірінші фашисті өлтірген күні бұйығып, ешкіммен сөйлеспей қойған. Үнсіз ғана орманға кетіп қалған. Кейіннен қаруластарына сырын ашып: «Мен өмірімде тауықты өлтіріп көрмегенмін, мұнда адамдарды ата бастадым», - деген екен. Псков облысындағы бір шайқаста батальонды шабуылға көтеріп, ерлікпен қаза тапты. Тарихта мұндай факт орын алмаған. Молдағұлова мен Мәметова Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылған бірінші Шығыс қыздары болып табылады.

Момышұлы Бауыржан (туған жылы 1910-1982)

Халық Қаһарманы. Жамбыл облысы Жуалы ауданы Көлбастау ауылында туған. ҰОС қатысқан. Полковник. Батальон, полк, дивизия қолбасшысы болған. Мәскеу түбіндегі қиан- кескі шайқастарда оның полкқа қолбасшылық жасау таланты айрықша танылды (1941). Шайқастар барысында бөлек-бөлек кеткен әскери бөлімдерді біртұтас етіп жинақтап, қоршаудан алып шығып алдыңғы шепке шығара алды. Комбат Момышұлы жауынгерлер алдында картаның Мәскеу көрсетілген бөлігін кесіп тастап, «Біз Мәскеуге дейін шайқасуымыз керек, оның арғы бетінде бізге орын жоқ!»,- деген екен. Жас комбатты солдаттар, сонымен бірге ересек жауынгерлер де құрметтеп, Бауке деп атаған. Батылдығы мен ержүректігі үшін ол

бірнеше рет Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылды, алайда, бұған кейбір мәртебесі жоғары басшылар қарсы болды. Олар пендешілікпен қызғаныш сезіміне бой алдырған. Батыр қайтыс болғаннан кейін, тек 1990 жылы ғана оған лайықты атағы берілді. Бауыржан Момышұлы атакты кеңес жазушысы Александр Бектің «Волоколамское шоссе» повестінің басты кейіпкері. Ол заман өзге ұлттан шыққан батырлардың ерлігін кинода, әдебиетте және бейнелеу өнерінде тиісті деңгейде көрсетпейтін уақыт еді. Момышұлының ерлігін Кеңес Одағының маршалы К.К.Рокоссовский де жоғары бағалаған. Соғыстан кейінгі жылдары Баукеңнің әдебиетке құмарлығы артады. Оның «Бір түн оқиғасы», «Біздің отбасы», «Кубадан алған әсерім», «Төлеген Тоқтаров», «Біздің генерал», «Артымызда Мәскеу» кітаптары көпшілік оқырмандарға танымал. Соңғы шығармасы бойынша көркем фильм түсірілді. «Туған ұя» романы үшін оған Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығы берілді. 2000 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімімен Б.Момышұлы 9 ұлы қазақ арасында «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылды. Баукеңнің адамгершілік құндылықтарға деген сезімінде атап өтпеуге болмайды. Баласына бесік жырын айта алмайтын анадан, немересіне ертегі айта алмайтын әжеден қорқамын депті. Ал бәрінен де бұрын, халқының тарихынан мақұм болып, баға жетпес салт-дәстүрінен нәр алып өспеген жас ұрпақтан қорқамын деген екен.

Нысанбаев Боран (туған жылы 1918-1943)

Кеңес Одағының батыры. Гурьев облысы Иісбол ауданы Қанбақты елді-мекенінде туған. ҰОС қатысқан. 137-ші атқыштар дивизиясының 771-ші атқыштар полкінің қатардағы минометчигі. 1943 жылы 6 ақпанда Орлов облысындағы шайқаста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапты.

Оразалинов Сабалақ (туған жылы 1925-1988)

ҰОС қатысушы. Семей облысы Аягөз ауданы Көксала ауылында туған. Майданға өз еркімен аттанған. 131-ші атқыштар дивизиясының 482-ші атқыштар полкінің құрамында соғысқан. Ефрейтор. 1944 жылы 18 қарашада Сааремаа Моонзун архипелагы аралындағы Каймрин деревнясы маңындағы шайқаста жау дзотының амбразурасын кеудесімен жауып ерлік көрсетті. Ауыр жараланса да, дін-аман қалды. Зор денсаулығы өлімді жеңді. Көрсеткен ерлігі үшін ол Кеңес Одағының батыры немесе Халық Қаһарманы атақтарына лайық еді, алайда, өкінішке орай оның жауынгерлік ерлігі атаусыз қалды.

Рақымов Сабыр Омарқұлұлы (туған жылы 1902-1945)

Кеңес Одағының батыры. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазығұрт ауданында туған. Кеңестік әскери қолбасшы. ҰОС жылдары танк полкі мен дивизиясын басқарған. Смоленск түбінде, Донбаста шайқасқан, Ростов, Беларуссияны жаудан азат етті. Кавказдағы әскери операция барысында Рақымовтың танк дивизиясы жаудың орасан зор күшіне қарсы тұра алды, және жаудың Туапсе қаласын жаулап алу жоспарын талқан етті. Осы ерлігі үшін ол генерал-майор шенін алды. Сонымен қатар, қазақтар арасында оған бірінші болып генерал атағы берілген. Гданск қаласы үшін ұрыста қаза тапты (Польша). Өзбектер де оны өзінің ұлттық батыры ретінде санайды. Оның есімін мәңгілік есте қалдыру үшін бір ауданға, метрполитен станциясына және Ташкенттің көшесіне, мектеп, Өзбек КСР-нің кеңшар, ұжымшарларына есімі берілді. «Өзбекфильм» киностудиясы «Генерал Рақымов» фильмін түсірген. Батырдың анасы-Бахрайымның күйеуі, генералдың әкесі Омарқұл қайтыс болғаннан кейін, батырдың анасы Ташкент жанындағы Пахтакул

ауылына үлкен ағасы Рақымның қасына, төркініше көшіп келген. Сондықтан Сабыр жиен ағасының есімін фамилиясы етіп алып Рақымов болған. Кейіннен Сабыр Рақымовтың жесірі Құралай Натуллаева (1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс батыры атақты Әліби Жангелдиннің қызы), халықаралық сот арқылы күйеуінің этникалық қазақ екенін дәлелдей алды.

Сеңгірбаев Мұсабек (туған жылы 1914-1941)

Кеңес Одағының батыры. Жоғары атакқа қазақтар арасында бірінші болып ұсынылғандардың бірі. Талдықорған облысының тумасы. ҰОС жылдары 316-шы атқыштар дивизиясының 1075-ші атқыштар полкінің 4-ші ротасы құрамында соғысқан. Мәскеу түбіндегі шайқасқа қатысқан (1941). 1941 жылы 16 қарашада Дубосеково жол айрығы жанындағы ұрыста немістің үш танкісін гранатамен өртеп тоқтатып, ерлікпен қаза тапты.

Спатаев Қарсыбай (туған жылы 1918-1942)

Кеңес Одағының батыры. Шымкент облысы Шаян ауданы Төрткөл ауылында туған. ҰОС қатысушы. Оңтүстік майданының 4-ші кавалериялық корпусының, 61-ші кавалериялық дивизиясының, 13-ші жеке атты-артиллериялық дивизионының 2-ші батареясының бағыттаушы минометчигі қатардағы жауынгер. Сталинград түбіндегі шайқаста жау танкісінің астына мина төсеп, ерлікпен қаза тапты.

Сүлейменов Ибраһим (туған жылы 1911-1943)

ҰОС жылдарындағы даңқты мерген. Жамбыл облысы Сарысу ауданында туған. 3-ші сокқы беруші армияның 21-ші гвардия дивизиясының 100-ші атқыштар бригадасы құрамында соғысқан. Командирдің неге мерген болғын келеді деген сұрағына, далада аң атуды жақсы көргенін айтқан, ал фашист те сол тәрізді аң деген екен. Мергендік өнерде дивизияда оған тең келер адам болмаған. Бір атқанда нысанаға дәл тигізген. Сүлейменов әскерде бірінші болып «Мерген» деген арнаулы төс белгісін таққан. Ол фашистерге үрей туғызды. Оның есебі бойынша 270 фрицтің көзін жойған. Жауынгерлік ерлігі үшін Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылған, алайда, тек Қызыл Ту және екі Қызыл Жұлдыз ордендерімен наградталды. 1943 жылы қазанда даңқты Мәншүк Мәметовамен бірге бір шайқаста қаза тапты. Невель қаласында бір жерге жерленген. 1943 жылы қарашада Невель қалалық жұмысшы депутаттары кеңесінің шешімімен олардың есімдерімен қаланың екі көшесі аталды. Сүлейменовтей ерлік ісімен даңқты мерген Кеңес Одағының батыры Зайцев Василий Григорьевич қана теңесе алады. Ресми мәліметтер бойынша Зайцев соғыс уақытында жаудың 225 солдаты мен офицерінің көзін жойған. Басқа дерек көздерінде 300 фашист деген мәліметте бар, алайда оны растау қиын.

Сұқамбаев Ақәділ (туған жылы 1920-1944)

Кеңес Одағының батыры. Жамбыл облысы Свердлов ауданы «Қарасу» ұжымшарында туған. ҰОС қатысушы. Қызыл тулы Борисов 174-ші атқыштар дивизиясының 628-ші Қызыл тулы Гродненск полкінің 1-ші батальонының атқыштар бөлімінің командирі. Қатардағы жауынгер. 1944 жылы 31 шілдеде Польша жеріндегі шайқаста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапты.

Тұрмағамбетов Мұқанғали Есенұлы (1920 жылы туған)

Атақты артиллерист. Батыс Қазақстан облысы Балықшы поселкесінің тумасы. ҰОС жылдары 3-ші Украин майданы 6-шы армиясының 15-ші зенитті-артиллериялық дивизионының қару командирі болған. Харьков, Сталинград, Луганск,

Днепропетровск, Қырым қорғанысына қатысқан. Румынияны, Венгрияны, Австрияны, Чехословакияны азат еткен. Ол қарулас-жауынгерлерімен бірге, соғыс уақытындағы көрсеткіш саны бойынша рекордтық деп саналған—жаудың 16 ұшағын атып құлатқан.

Тышқанбаев Қожахмет (туған жылы 1918-1943)

Кеңес Одағының батыры. Талдықорған облысы Панфилов ауданы Айдарлы ауылында туған. ҰОС жылдары 490-шы танкіге қарсы артиллериялық-жойғыш полктің қару бағыттағышы, сержант. Керч түбіндегі шайқаста, жаудың 5 танкісін жойып, ерлікпен қаза тапты.

Үсенов Әбдолла (туған жылы 1924-1944)

Кеңес Одағының батыры. Шымкент облысы Түркістан т/ж станциясында туған. ҰОС қатысушы. 1-ші Украин майданының 60-шы армиясының 112-ші Рыльско-Коростен атқыштар дивизиясының 159-шы жекелеген саперлік батальонының сапері болған. Қатардағы жауынгер. 1943 жылы 7 желтоқсанда Житомир облысы Нивки селосы үшін болған шайқаста жау танкісін минамен жарып, ерлікпен қаза тапты.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АТАҚТЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ, ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ КОРИФЕЙЛЕРІ

Асылмұратова Алтынай Абдулахимқызы (1961 жылы туған)

Ресей балеті өнерінің мақтанышы. Алматы қаласында туып, өскен. Ресей Федерациясының халық әртісі. Әйгілі Маринин театрының прима-балеринасы. Лондон Корольдік театрының, сондай-ақ Марсель балетінің жетекші балеринасы болған. 2000 жылдан бастап А.Ваганов атындағы Академиялық Орыс балетінің көркемдік жетекшісі.

Айманов Шәкен Кенжетайұлы (шын есімі Шахкерім туған жылы 1914-1970)

Қазақ халқынан шыққан атақты қазақ режиссері және актері. КСРО халық артисі. Павлодар облысының Баянауыл ауданының Айман-Бұлақ ауылында туған. 20 жылдан астам уақыт Қазақтың драма театрында қызмет атқарған. Қазақ халқының мақтанышына айналған кейіпкерлердің образдарын сомдаған. 1952 жылы «Абай» спектаклін қойғаны үшін КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығының иегері атанған. Айманов – Қазақ КСР киноматографистері Одағы басқармасын құрушы және оның алғашқы хатшысы. Қазақ киносын дамытуға зор үлес қосқан. Бірнеше киношедеврлер жасаған: «Жамбыл», «Біздің мейірімді доктор», «Тақиялы періште», «Атаманның ақыры». Осы кинотаспалар-нағыз өмір мектебіне айналған біздің ұлттық қазынамыз. «Ән қанатында» кинофильмі үшін Аймановқа Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығы берілген. Мәскеуде автокөлік апатынан қайтыс болды. Оның есімі «Қазақфильм» киностудиясына берілген.

Айтқожин Мұрат Әбенұлы (туған жылы 1939-1987)

Қазақ ғалымы. Қазақстандағы молекулярлық биология мен биотехнологияның негізін қалаушы. Қызылжар қаласы (қазіргі Петропавловск қаласында) дүниеге келген. Биология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақ КСР ҒА президенті (1986-87ж.ж.). Оның зерттеулері әлемдік деңгейде танымал болған.

Айтқожина Нағима Әбенқызы (1946 жылы туған)

Көрнекті ғалым, биология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі. Қызылжар қаласы (қазіргі Петропавловск қаласында) дүниеге келген. Қазақстандағы молекулярлық және медицина генетикасының, ғарыштық биология мен биотехнологияның негізін қалаушы.

Ақышев Кемал (туған жылы 1924-2003)

Қазақстанның археология ғылымының негізін қалаушы. Баянауыл жерінің тумасы. Қазақ КСР, Ш.Уәлиханов атындағы Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты. Тарих ғылымдарының докторы. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Жетісу, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстанның археологиялық экспедициясына жетекшілік еткен. Есік қорғанынан егеменді Қазақстанның ұлттық нышанына айналған «Алтын адамды», сондай-ақ «Бесшатыр» қорғанын, тарих беттерінде әлемдік маңызы зор Отырар ескерткіштерін ашқан. Ақышевтың есімі Қазақ КСР-нің Құрметті азаматтарының алтын кітабына жазылған.

Алтынсарин Ыбырай (Ибраһим, Ибрай) (туған жылы 1841-1889)

Қазақ халқынан шыққан тұңғыш ағартушы-ұстаз, Қазақстанның қазіргі заман педагогикасы ғылымының және жалпы білім беретін мектептер жүйесінің негізін қалаушы, фольклорист, тілтанушы, ақын, жазушы, этнограф, Орыс географиялық

қоғамының қызметкер – мүшесі. Қостанай облысының Тобыл өзені жағалауында дүниеге келген. Ұстаздық қызмет атқарған жылдары маңыздылығы жағынан ауқымды жұмыс жасап үлгерді. 1864 жылы Торғайда қазақ балаларына арнап бірінші бастауыш мектеп-интернатын ашқан. Сондай-ақ сол жылдары тікелей араласуымен қазақ жерінде тағы да жеті мектеп, екі сыныптық төрт оқу орны (біреуі қол өнерлік, келесісі қыздарға арналған) Троицк қаласында мұғалімдер мектебін ашуға мұрындық болған. Мұраға қалдыру мақсатында ағартушы-ұстаз өзінің жеке меншік жерін Қостанай қаласында ашылатын ауыл шаруашылығы оқу орнына берген. Алтынсарин қазақша оқулықтардың, бастауыш сыныптарға білім алуға арналған хрестоматиялардың және поэзия жинақтарын баспадан шығуын жолға қойды. Қазақ педагогикасы тарихындағы бірінші оқу-әдістемелік база қалыптастырып, екі оқулық құралын жазып өз қаражатына баспадан шығарған. Сонымен қатар балаларды оқыту және тәрбиелеу әдістемелерін анықтаған. Орыс графикасы негізінде (кириллица) қазақ әліпбиін жасады. Алтынсарин әртүрлі жанрдағы әдеби шығармаларға қалам тартты. Шығармашылығының басым бөлігін балаларға арналған әңгімелер мен өлеңдер жазуға арнады. Сондықтан оны құрметтеп «қазақтан шыққан балалар әдебиетінің атасы», -деп атайды. Сонымен қатар, Алтынсарин қазақтардың көшпенділік тұрмыстан, мәжбүрлеу шаралары арқылы отырықшылыққа көшіру жобасына үзілді-кесілді қарсы болды. Оның барлық шығармашылығында қазақ халқының салт-дәстүріне жаңашылдықтың асқан үлгілерін сіңіру ойы аңқып тұрды. Алтынсарин патшалық үкіметтің қазақтарды орыстандыру саясатына қарсы шықты.

Асфендияров Санжар Джафарұлы (туған жылы 1898-1938)

Қазақ халқынан шыққан алғашқы ғалымның бірі. Оған бірінші болып профессор атағы берілген. Кеңес одағы мемлекеттік және қоғам қайраткері. Санкт-Петербургтің әскери-медициналық академиясында оқыған. Түркістан АКСР-нің денсаулық сақтау халық комиссары (1911-1920 ж.ж.). Түркі Республикаларының Мәскеудегі өкілі (1921-1922 ж.ж.). Н.Нариманов атындағы Мәскеудің шығыстану институтының ректоры (1927-1928 ж.ж.). Қазақ педагогикалық институтының ректоры (1928-1931 ж.ж.). Қазақ АКСР-нің денсаулық сақтау халық комиссары (1931-1933 ж.ж.). Қазақстандағы алғашқы медициналық институтты ашып бірінші ректоры болған. Асфендияров – филолог, жазушы, тарих ғылымының профессоры. 20-дан астам шығармалар мен мақалалардың авторы. Оның бірінші «Қазақтар тарихы» ғылыми жұмысында қазақ халқының ешкімге ұқсамас мәдениеті, тарихы, әдебиеті, тіл байлығы оқырманға кеңінен ашылып жазылған. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, 1958 жылы толық ақталған.

Әбіров Дәурен Тастанбайұлы (1923 жылы туған)

Қазақтан шыққан бірінші кәсіби биші, балетмейстер. Хореографиялық өнердің және қазақ халқының сахналық биінің негізін қалаушы. Жамбыл облысының Қордай ауданының Қаракемер ауылында туған.

Байтұрсынов Ахмет Шошақұлы (туған жылы 1873-1937)

Қазақ халқының рухани мұрасына зор үлес қосқан көрнекті қоғам және мемлекеттік қайраткер. Торғай уезінің (қазіргі Қостанай облысының Жангелді ауданы) Тосын болысында дүниеге келген. Данқты Үмбетей батырдың немене ұрпағы. «Алаш» партиясының белсенді көшбасшысының бірі. «Халық ұстазы» атағына ие болған талантты педагог және ағартушы. Ғалым-түркітанушы, ақын, жазушы, орыс поэзиясын қазақ тіліне аударушы. Лингвист, қазақ тілтану және әдебиеттану ісінің

негізін қалаушы. Бірнеше оқу құралының, соның ішінде қазақ әліпбиінің, сондай-ақ қазақ грамматикасының белгілі санатына арналған ғылыми терминологияның авторы. Арап графикасы негізінде қазақ әліпбиін жасаған, қазақ жазуының реформаторы. 1913-1917 жылдары халқының тағдырына қатысты мәселелер көтеріп, Ресей империясының колониялдық саясатын сынап жазған «Қазақ» газетінің редакторы болды. Кеңес үкіметі жылдары Қазақ АКСР-нің білім беру ісінің халық комиссары, БОСК, ҚазОСК мүшесі болды. 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, өткен ғасырдың сексенінші жылдары ақталды. 2000 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімі бойынша Байтұрсынов 9-шы болып ұлы қазақтар қатарында «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылды.

Бекмаханов Ермұқан (туған жылы 1915-1966)

Қазақтан шыққан ғалым-тарихшы. Павлодар облысының Баянауыл ауданында, Жасыбай көлінің жағасында дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры, тарих кафедрасының меңгерушісі, ғылыми кеңестің жетекшісі болған. Ұлы Отан соғысынан кейін Сталин демагогтық жасап, «Еркін республикалардың мызғымас одағын» құрған ұлт санап орыс халқының ролін асыра сілтегенін айта кету керек. Көсем Грозный мен Петрдің тәжін кигендей болып, ал ресейлік самодержавиені шетте қалған ұлттардың жетуге ұмтылатын биігі санады. Ал осы кезеңде Бекмаханов арнаулы қызметтің қарсы әрекеті мен оның ізін аңдығанына қарамастан, өзінің ғылыми жұмыстарында қазақ халқының шынайы тарихын мазмұндады. Оның Кеңесары Қасымұлының көтерілісін ұлт-азаттық- деп берген бағасын, кеңестік билік қателік деп санады. Ол ұлтшыл болып айыпталып, 25 жылға бас еркіндігінен айырылды. 1954 жылы Сталиннің өлімінен кейін ақталды. Бекмаханов-бас еркіндігінен айырылу арқылы, қазақтар туралы тарихи шындықты мойындатқан, ержүрек тұлға.

Берсиев Шығанақ (туған жылы 1881-1944)

Ауыл шаруашылығы өндірісінде алғашқы жаңалық ашқан, тары өсірушісі. 1938 жылдан бастап Ақтөбе облысының Үіл ауданының «Құрман» колхозында звено жетекшісі болған. Жыл сайын тары өсіруден жоғарғы көрсеткіштерге қол жеткізген: 1939 жылы 25,5 ц/га; 1940-155,8; 1941-166; 1942-175; 1943-201 ц/га (әлемдік рекорд ретінде тіркелген). Ленин орденімен наградталған. Ұлы Отан соғысы жылдары қорғаныс қорына ұшақ жасату үшін ақша аударған. Берсиевтің өмірі мен еңбек жолы F.Мұстафиннің «Шығанақ» романында суреттелген кейіпкер.

Бозтаев Кешірім (туған жылы 1933-1999)

Қазақстанның көрнекті мемлекеттік және қоғам қайраткері. Семей облысы Аягөз ауданының Ақшатау ауылында дүниеге келген. Қазақ тау-кен металлургия институтының түлегі. Өскеменнің қорғасын-цинк комбинатының рафинация цехындағы аға балқытушыдан бастап Шығыс Қазақстан облысы партия комитетінің 2 хатшысына дейінгі еңбек жолын өтті. 1987 жылы Семей облысының СОКП комитетінің 1 хатшылығына тағайындалды. Ұлы Абайдың елінде аталған лауазымда 5 жыл атқарған еңбегінің арқасында 69 жалпы білім беретін мектеп, 67 мектепке дейінгі мекеме, 28 мәдениет үйі мен клуб салдырып, іске қосылуына өзіндік үлесін қосты. Сондай-ақ 24 медициналық мекеме жұмысын іске қостырған. Тағы да 34 мектеп, 33 бала бақшаның құрылысын бастауға мұрындық болды. Облыстың өнеркәсіп өндірісінің көлемі 15-ші орыннан 5-ші орынға көтерілді. Жыл сайын 300-дей шақырым жолға асфальт төселді. Шығыннан көз ашпайтын ауыл шаруашылығы табыс әкеле бастады. Сонымен қатар, облыс басшысының

алаңдайтын басты мәселесі ядролық полигон еді. 1989 жылдың ақпан айында ешкімнің ойына келмеген жауапкершілікті мойнына алып, СОКП-нің ОК Бас хатшысы М.Горбачевке, полигонды жабуды талап еткен шифротелеграмма жібереді. Бозтаевтың үндеуі КСРО қорғанысына, қырық жыл әрекет еткен полигонға жасалған алғашқы және жеке дара қарсылық болатын. Дәл сондай мазмұндағы телефонограмма хаттар КСРО Министрлері Кеңесінің төрағасы Н.Рыжковқа, КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы А.Лукияновқа, Кеңестік бейбітшілік сақтау комитетінің төрағасы Г.Боровикке, КСРО Жоғарғы Кеңесінің халық депутаттары З.Пуховаға және О.Сүлейменовке жіберілді. Бұл хаттар Кремлді дүр сілкіндірді. Үкіметтік комиссия құрылды. Бозтаевқа қысым көрсете бастады. Алайда, оны қорғаушыларда табылып жатты: жоғарыда аталған Т.Боровик, КСРО ҒА вице-президенті Е.П.Велихов, кезінде Орта Азия әскерлерінің қолбасшысы болған, 1986 жылғы желтоқсанда қазақ жастарына қарсы жазалаушылық операция жүргізуден бас тартқан, Варшава Келісімі елдерінің Біріккен Қорғаныс Күштерінің Бас штабының бастығы, армия генералы В.Лобовтар бар еді. Бозтаевты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Н.Назарбаев және кейіннен «Невада-Семей» жалпы халықтық ядролық сынаққа қарсы қозғалысты басқарған О.Сүлейменов те қолдау көрсетті. Атом қаруын сынақтан өткізуден зардап шеккен халықты әлеуметтік қолдау жүйесін құруға Бозтаевтың қосқан үлесі орасан зор. Оның табандылығының арқасында 1989 жылы КСРО Министрлер Кеңесінің «Қазақ КСР Семей облысының экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдету жөніндегі шаралар туралы» қаулысы жарық көрді. Олжас Сүлейменов сол кездерде «Тоталитарлық билікті дәурені жүріп тұрғанда, Қазақстанда ядролық полигонның әрекет ету құқығын қорғаған КСРО-ның әскери өнеркәсібі кешені жанашырларымен болған күрестегі оның батыл қадамын ұмытуға болмайды. Қазақ халқына жанымен берілген ұлдарының бірі Кешірім Бозтаевқа деген ықыласым зор. Оның есімі ұрпақта санасында жатталып қалуы керек». Шын мәнісінде, қазақ жерінің ұлы патриоты Бозтаевтың есімі ұмытылып қала берді, біздің атақты тарихшыларымыз оның есімі тіпті 2004 жылы жарық көрген «Ұлттық энциклопедияға» да енгізбеген, есесінше онда Отан алдында сіңірген еңбегімен көзге түсе қоймаған бүгінгі күнгі саяси элит өкілдерінің есімдері (Әбіқаев Н., Өтемұратов Б. және т.б.) жазылған.

Бөкетов Евней Арыстанұлы (туған жылы 1925-1983)

Химия және металлургия саласын зерттеген қазақ ғалымы, академик, техника ғылымдарының докторы, ақын, жазушы, аудармашы, публицист, КСР Жазушылары одағының мүшесі. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Солтүстік Қазақстан облысының Бағанаты ауылында дүниеге келген. Қазақ химия ғылымының әлемдік деңгейге көтерілуі оның есімімен тығыз байланысты. Ғалымның ғылыми жұмыстары әлемнің көптеген мемлекеттерінің өндірісіне ендірілген. 1972 жылы Қарағанды мемлекеттік университетінің ірге тасын қалаушы және алғашқы ректоры.

Досмұхамедов Халел (туған жылы 1883-1939)

Қазақ ғалымы, дәрігер, фольклорист, публицист, педагог, қоғам қайраткері, Рес ҒА корреспондент мүшесі, профессор. Атырау облысының Қызылқотын ауданын қазіргі Тайсойған деген жерінде дүниеге келген. Ол Алаш қозғалысын көшбасшыларының бірі болған, бірінші Қазақ автономиясын басқарған. Досмұхамедовтың негізгі еңбектері қазақ ғылымының терминологиясын әзірлеу арналған. Ол бірінші болып: «Жаратылыс тану», «Жануарлар», «Адам ағзасы» же

т.б. оқулықтарды жазған. Қазақ фольклорының техникалық мәселелерін дамытуға елеулі үлес қосқан. 1939 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, 1958 жылы ақталған.

Ермеков Әлімхан Әбеуұлы (туған жылы 1891-1970)

Қазақтан шыққан бірінші профессор-математик. Семей облысының Қарқаралы уезі Қонырат болысы қазіргі Ақтоғай ауданында дүниеге келген. Томск технологиялық институтын оқып бітірген. Ресей империясының колониялық саясатына қарсы ұйымдастырылған ұлт-азаттық қозғалысына белсенді қатысушысы. «Алаш Орда» - үкіметінің вице-премьері, жоспарлау комитетінің бастығы. Кеңестік кезеңде Қазақ АКСР үкіметінде жауапты мемлекеттік лауазымдарда қызмет атқарған. Алматы политехникалық институтының негізін қалаушылардың бірі. Республиканың бірқатар жоғары оқу орындарында жоғарғы математика мен теоретикалық механика пәнінен дәріс берген. Қазақтың математика терминологиясын жасаған. Еліміздің жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілінде математика пәніне жазылған бірінші оқу құралының авторы. 1920 жылы Ресейдің Астрахань губерниясы аумағының бір бөлігіне беріле жаздаған Каспий теңізінің солтүстік жағалауы үшін В.И.Лениннің қабылдауына кірін өзінің пікірін білдірген. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшыраған, 1957 жылы ақталып шықты. Қарағанды қаласында дүниеден озды.

Есенов Шахмардан (туған жылы 1927-1994)

Қазақстанның танымал ғылыми және мемлекеттік қайраткері. Ғалым, геолого-минералогиялық ғылымдарының докторы, профессор, академик. Қызылорда облысы Шиелі ауданы Торғатай ауылында туған. Есеновтың көздеген мақсатына жетуге бар күшін жұмсайтындығының арқасында Маңғыстау, Өзен, Жетібай, Қаламқас, Қаражамбас, Бозашы және басқа да көптеген кен орындары ашылып, өндірістік іске қосылды. 1962 жылы Мәскеуде Маңғышлақ түбегін, мұнай өндірісі саласымен бұрыннан айналысып келе жатқандығына байланысты Азербайжан республикасына беру туралы сөз қозғалғанда, геология министрі Есенов Жоғарғы Кеңес Президиумы мен КСРО Министрлер Кеңесінің бірлескен жиналысында Қазақстанның индустриалдық міндеттерді өз күшімен шеше алатындығын дәлелдеп берді. Тендесі жоқ жоғарыда аталған қазыналы Түбек, Н.Хрушевтің тегеуірініне карамастан, әдеттегідей, Қазақстанның иелігінде қалды.

Жақаев Ыбырай (туған жылы 1891-1981)

Қазақ халқының ауыл шаруашылығына өзіндік үлес қосқан күріш атасы «Ақ-маржан» күрішін алғашқы болып сыр өңіріне әкелген. Қызылорда облысының Шиелі ауданында туған. Күріш өсірудің ерекше жаңа әдісін ойлап тапқан. Күріш өнімділігі бойынша әлемдік рекорд жасаған. 1940 жылдан бастап жоғарыда аталған ауданның «Қызыл Ту» колхозының звено жетекшісі болған. 1942 жылдан 1967 жылға дейін оның звеносы күріш өсіруден жалпы көлемі 20 гектар жердің 1 гектарынан 80-92 пайыздан өнім алған. 1949 жылы Жақаев 1 гектар жерден 171 центнерден күріш алды. Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері (1949, 1971жж). КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Ленин орденінің төрт мәрте кавалері. Сондай-ақ Еңбек Қызыл Ту орденімен, Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы көрмесінің және Бүкілодақтық халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің 11 медалімен, оның ішінде төрт алтын медальмен наградталған. Оның есімі тек Кеңес Одағы көлемінде ғана емес, сонымен бірге, күріш ежелден ұлттық тағам болып танылатын елдерде де танымал болды.

Жиенқұлова Шара (Гүлшара) Баймолдақызы (туған жылы 1912-1991)

Қазақтан шыққан бірінші кәсіби биші. Қазақ КСР-нің Халық әртісі. Алматы қаласында туған. Д.А.Қонаевпен мектептің бір сыныбында бірге оқыған. Өзінен кейін саркылмас би өнерінің мұрасын қалдырды, көптеген шәкірт, ізбасарлар тәрбиеледі. Ұлы Отан соғысы жылдары алғы шепте концерттік бағдарламалар көрсетті. 1962-66 жылдары Қазақ КСР-нің ән-би ансамбліне жетекшілік етті. Жарты әлемде гастрольдік сапарда болды. Оның талантына тәнті болған Үнді басшысы Д.Неру алтыннан жасалған алқа сыйлаған. Жиенқұлова-атақты «Қазақ вальсі» бiнн қоюшы автор.

Жұбанов Ахмет Қуанұлы (туған жылы 1906-1968)

Қазақ КСР-нің Халық әртісі. Қазақтан шыққан бірінші кәсіби дирижёр. Қазақ музыкасын зерттеуші. Академик, өнертану докторы, профессор. Құрманғазы атындағы халық аспаптары оркестрін құрушы. Ақтөбе облысының Темір ауданында дүниеге келген. Алматы консерваториясында халық аспаптары кафедрасын ашты, музыка театрының мемлекеттік филармониясын ашуға септігін тигізді. Қазақ музыкасын шетелде насихаттады. Қазақтың әйімен күйінің шығу тарихы туралы көптеген мақалалар жазды. Осынау ерен еңбектің арқасында барша әлемде қазақ музыкасына деген қызығушылық пайда болды. Ұлы композитор Жұбанов-көптеген әндер, пьесалар мен опералар музыкасының авторы. Қазақ халық әндерінің әуені бойынша сан түрлі күйлер, қобызға, скрипкаға, виолончелиға арналған мелодиялар жазды. Атақты Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбеттің күйлерін оркестрге икемдеп өңдеді. Қазақ тілінде жазылған алғашқы музыкалық әліпбидің авторы. Музыка жөнінде оқулықтар мен оқу құралдарын дайындады. Көптеген өнер адамдарын тәрбиеледі. Ахмет Қуанұлы бастаған «Құрманғазы» операсын қызы Ғазиза Жұбанова аяқтады.

Жұбанов Құдайберген Қуанұлы (туған жылы 1899-1938)

Көрнекті түркітанушы-ғалым, педагог, профессор, қазақ тілтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі. Ақтөбе облысының Темір ауданында туған. Атақты өнертанушы Ахмет Жұбановтың ағасы. Санкт-Петербургтің Шығыс тілдері институтын оқып бітірген. Қазақ мектептері және жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілі пәнінен оқулықтар, әдістемелік құралдар, бағдарламалар жазған. Оның іргелі ғылыми еңбектері қазақ тілтануын дамыту ісіне елеулі үлес қосты. Қазақ тілі терминологиясы мәселесімен белсенді айналысты. Республиканың мемлекеттік терминология комиссиясының төрағасы болды. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, атылған. 1957 жылы ақталды.

Исмағұлов Оразақ (1930 жылы туған)

Қазақстанның бірінші антропологы. Қостанай облысының Меңдіқара ауданының Ұялысай ауылында туған. Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі. ҚР ғылымына және техника ғылымдарына еңбегі сіңген қайраткер. Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты. Жиырмамыншы ғасырдың 70-ші жылдарының соңы 80-ші жылдарының басында жазған Исмағұловтың ғылыми жұмыстарында Қазақстан тарихы бір мың жылдықты ғана қамтымайтыны жөнінде қорытынды жасағанын кеңестік партия органдары қатты сынға алды. Оның алғашқы кітаптарының бірі «Қазақстанның этникалық геногеографиясы», идеялық көзқарас тарапынан қауіпті деп танылып, толықтай жойылды.

Қадырғали Жалаири (шын есімі–Қадыр Әли–бек ибн Қосым–бек Жалаири) (туған жылы 1555-1607)

Әйгілі орта ғасырлық тарихшы. Ұлы жүздің жалайырдан тараған тарақ-тамғалы руының атақты биі. Сырдария өзені төңірегінде туған. Қадырғали атабек (тәрбиеші) болған, кейіннен орыс патшасы Ока өзені жағалауында орналасқан Қасым хандығының билеушісі етіп тағайындаған, Ондан сұлтанның ұлы Ораз Мұхаммедтің кеңесшісі болды. Қадырғали Жалаири көпке мәлім Қазақ хандығы және XIII-XVI ғасырлардағы барша Орталық Азия тарихына арналған «Шами-ат-таурих» («Жылнамалар жинағы») кітабының авторы. Аталған кітап арап әрпімен қазақ тілінде жазылған, соңынан Ш. Уәлиханов орыс тіліне аударған.

Қастеев Әбілхан (туған жылы 1904-1973)

Қазақтан шыққан атақты сыршырайшы. Қазақ бейнелеу өнерінің және портреттік сыршырайдың отандық мектебі негізін қалаушылардың бірі. Қазақ КСР-нің Халық суретшісі. КСРО Суретшілер одағының мүшесі. Талдықорған облысының Жаркент ауданында дүниеге келген. Алматы және Мәскеу бейнелеу өнері студияларында білім алған. Бейнелеу өнерінің екі жүздей жылжымалы көрмесіне қатысқан. Қастеев тек портрет қана емес, сонымен бірге, тарихи картиналар, жанрлық суреттемелер, пейзаждар, шынайы табиғат көріністерін кескіндеді. Оның картиналары мен акварельмен салынған суреттері әлемнің көптеген елдерінің мұражайларымен жеке жинақтарда, сонымен бірге, атақты Третьяков галереясы мұражайында ілінген.

Кемеңгеров Көшмұхамбет (Көшке) Дүйсенбайұлы (туған жылы 1896-1937)

Қазақтан шыққан ғалым, жазушы, драматург, журналист. Ақмола облысы, Бекей болысының Қаражас ауылында дүниеге келген. 1917 жылы С.Сейфуллинмен бірге (Жас қазақ) қазақ комитетін ұйымдастырды. «Алаш - Орда» үкіметінің Ақмола комитетінің құрылтайшысының бірі болған. 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, Омск қаласында жазаланған. 1957 жылы ақталған.

Қондыбай Серікбол (туған жылы 1968-2004)

Қазақтан шыққан тарихшы, географ, этнограф. 36 жыл ғана ғұмыр кешті, оның тоғыз жылы туған халқы және отандық ғылымға қызмет атқарумен өтті. 1995 жылы болған авто көлік апатынан кейін қимылсыз қалған Қазақ Мемлекеттік университетінің география факультетінің жас түлегі, үнемі жан шыдатпас ауруға төзіп, Манғыстау облысындағы туған ауылы Шетпеде, ғылыми ортаның болмағанына қарамастан, қазақтың гуманитарлық ғылымын жаңа деңгейге көтерген еңбектер жасады. Қондыбай 16 кітаптың және 90-нан астам ғылыми-танымалдық және публицистикалық мақалалардың авторы. Компьютерде жарық көрмей қалған 6 кітабы қалды. Серікболдың зерттеу жүргізген негізгі бағыты қазақ мифологиясы. Қазастандық қоғамның санасындағы белең алып кеткен арсыздық пен бейқамдық, жауапсыздық пен тұтынушылық сезім оның жанына тыныштық бермеді. Осыған байланысты ол мифологияны қайта құру арқылы қазақ ұлтын рухани-интеллектуалды түлетудің механизмін жасау мүмкіншілігін көрді. «О, Тәңірім! Алдымен қайырымдылықты, қазақтардың ар-ұяты сезімін қайтар! Қазақтың ұрпағына және Қазақстанға қайырымды бол!» Қондыбай осы сөздермен өзінің соңғы кітабы, «Алдыңғы қазақтар мифологиясы» төрт томдығын бастаған екен. Оның жасаған мифологиялық материалды зерттеу мен жүйелендіру методологиясы 21 ғасырдағы қазақтың немесе түркінің ғана емес, барлық елдердің гуманитарлық ғылымын дамытуға зор ықпал етеді.

Көпей Мәшһүр Жүсіп (туған жылы 1858-1931)

Қазақтан шыққан әйгілі энциклопедист ғалым, ағартушы, тарихшы, этнограф, философ, ақын, аудармашы, көреген. Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Оның есімі Жүсіп еді. Ал Мәшһүр, мағынасы «әйгілі», -деп оны бала күнінде, сол заманның ықпалды адамдардың бірі Мұса Шорманов* атаған екен. Ол баланың ұшқыр ойын, талантын тани біліп, болашағынан зор үміт күттіретінін болжаған. Жоғары мұсылмандық білім алып, Мәшһүр Жүсіп қазақ халқының таусылмас әдеби және фольклорлық мұрасын жинауға ғұмырын арнады. Іргелі ғылыми еңбектермен қоса, ол өзінен кейін өткір де, нәзік сырға толы жырларын қалдырып кетті. Осы күнге дейін құрастырылғандардың ішіндегі ең дәл, ол құрастырған бірегей шежіре әлі күнге дейін ел қызығушылығын арттыруда. Ол арапша, парсыша, орыс және т.б. тілдерді жақсы меңгерген. Ф.Достоевскимен және сол уақыттағы танымал жазушылармен хат алмасып отырды, А.С.Пушкиннің шығармаларын қазақшаға аударды. Кеңес өкіметі заманында Мәшһүр Жүсіп қуғындауға ұшырады, өйткені ол тек ғалым ретінде емес, сондай-ақ көріпкел, әулие ретінде халық арасында зор ықпалға ие болды. Оның шынында көріпкелдік қасиеті бар еді және көптеген оқиғаларды алдын-ала болжаған – 1931 жылғы аштықтан бастап Кеңес өкіметінің құлайтын және өзінің өлетін күніне дейін дәл айтып кеткен. Жоғарыда аталған ауданның Ескелді қорымындағы оның бейіті әулие саналады. Көпшілік тағзым ететін орынға айналған. 1950 жылдардың басында, кезекті кеңестік өкіметке қарсы жасалған компания барысында ғалымның кесенесі қиратылды. Ал қиратуға қатысқан тракторист пен екі жұмыскер кейіннен есінен ауысып кетті. Сол тапсырманы берген партия қызметкерінің де өмірі қайғылы аяқталды.

Қуанышпаев Жазылбек (туған жылы 1896–1986)

Атақты шопан, мал шаруашылығының қызметкері-селекционер. Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері. Жамбыл облысы Мойынқұм ауданының Айдарлы ауылында туған. Республикадағы қаракөл жүндес мал шаруашылығын кеңейтудің бастамашысы болған. Қойды қолдан ұрықтандыру әдісін бірінші болып қолданып, қаракөл тектес қойлардың тұқымын селекциялау мен жақсартуға елеулі үлес қосты. Бірінші Алтын Жұлдызын Қуанышбаев 1948 жылы әр қойдан 130 қозыдан өргізгені, оның ішіндегі 86%-і қаракөл тұқымынан болғаны үшін алған. 1958 жылы әр қойдан 145 қозы алғаны, оның ішіндегі 86,5%-і қаракөл тұқымынан болғаны үшін оған екінші Алтын Жұлдыз берілді. Ол өсірген қойдың жүні мен терісінің сорты Делиде, Бухарестте, Познанда, Нью-Йоркте өткен аукциондарда көрсетілді. Қуанышбаевтың есімі Қазақстанның Құрметті азаматының алтын кітабына жазылған(1963 ж.).

Қонаев Дінмұхамед (Димаш) Ахмедұлы (туған жылы 1912-1993)

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына елеулі үлес қосқан атақты мемлекет және қоғам қайраткері. Алматы қаласында туған. Мәскеудің бағалы металдар және алтын өндіру институтында оқыған. Тау-кен инженері біліктілігін алып, ол бұрғылаушы станок машинистінен Балқаштың жез балқыту комбинатының Қоңырат кеніші директорына дейінгі еңбек жолынан өтті. Ұлы Отан соғысы жылдары тылда еңбек етіп, КСРО-дағы ірі қорғасын-цинк өндірісі кәсіпорындары: Алтайполиметалл, Риддер кенішін, Лениногор кен өндіру

---

*Шорманов М.-фольклорист, этнограф, ағартушы, меценат, Павлодар уезінің Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны, Ш. Уәлихановтың ағасы, ресей әскерінің полковнигі

басқармасын басқарды. Қонаев 25 жыл бойы «Қазақстан ОК Компартиясының бірінші хатшысы» болған (1960-1962 ж.ж., 1964-1986 ж.ж.). 15 жыл бойы СОКП ОК Саяси бюросы құрамына кірген (1971-1986 ж.ж.). Қазақ КСР Министрлер Кеңесін 7 жыл басқарды (1955-1960 ж.ж., 1962-1964 ж.ж.). Техника ғылымдарының докторы, академик, Қазақ КСР ғылым академиясының президенті (1952-1955 ж.ж.). Үш мәрте Социалистік Еңбек Ері. Хрущев басқарған жылдары Қазақстанды бөлшектеп алу қаупі тұрды, алайда, Қонаев пен Ташенов республикамыздың тұтастығын сақтап қалды. Қонаев Л.Брежнев арқылы Хрущев Өзбекстанға берген ОҚО жерлерінің жартысын қайтарып алды. Республиканы Юсупов басқарған жылдары Ұйғыр автономиясын құрғысы келді, оған Қонаев қарсы тұрды. Сондай-ақ, ол Целиноград облысында неміс автономиясын құру туралы Мәскеудің бастамасына қарсы болды. Билікке Горбачевтің келуімен Кремлдің Қазақстанға қатысты империялық ұтмылысы жаңаша қарқын ала бастады. Ашықтан ашық еліміздің бес солтүстік облысын «ежелден келе жатқан ресей аумағы» деген, жоқ жерден жік шығарған байбаламын айтудың өзі жетіп жатыр. 1985 жылы Мәскеудің Алматыға Қарашығанақ мұнай газ конденсаты кен орындарын Ресейге «экономикалық тұрғыдан қосу» идеясын жүзеге асырғысы келді. Қонаевқа қатты қысым көрсетілді, алайда, ол алған бетінен қайтпады. Бұл қысым 1986 жылы күшейе түсті, Оренбург қаласы орталығы болып саналатын Гурьев, Орал және Оренбург облыстары құрамына енетін «ұлғайтылған экономикалық аудан» құру туралы мәселе төтесінен қойылды. Оренбургте дайын тұрған мұнай өңдеу зауытын пайдалану ұтымдырақ болады-мыс, Қарашығанақта сондай зауыт салудың қажеті жоқ, және де «қазақтар орасан зор байлықты өз күштерімен игере алмайды», - деген желеу сөзбен Мәскеу ондай ұсынысқа қарсы болды. Бірақ та Қонаев тас қамал болып шағылмады. Ақыр соңында оны «өз еркімен» қызметтен кетуге итермеледі. Ойлағанын жүзеге асыру үшін, республика басшылығына Мәскеуге ыңғайлы өз адамы керек болды. Батыс Қазақстанға қатысты Кремлдің ойлағанын жүзеге асыру басты міндеті болған Колбинді асығыс, шұғыл түрде республика басшылығына тағайындаудың құпия мәні, шамасы осы болар. Бұрынғы КСРО кеңістігінде ұлттық қайта түлеу процесстерінің көрініс беруі жандарына жақпайтын, өкінішке қарай, Ресейде Жириновский, Рагозин, Дугин, Лужков тәрізді саясаткерлердің бір тобы шықты. Олар бұрынғыдай ұлы державалық саясатын көлденең тартпақшы. Сондықтан Мемлекеттік думадағы Затулиннің: «Көршілес мемлекеттерді Ресейдің әріптесі емес, келешектегі әскери олжасы ретінде қарауымыз керек», -деп шамаң құсап арқасының қозуы тегін емес. Кезінде Қонаев, Олжас Сүлейменовті қуғын-сүргін тоқпағынан алып қалған еді. Сондай-ақ І.Есенберлинді де, оның шығармашылығын қызғыштай қорғады. Қонаев Алматы қаласының Кеңсай бейітінде жерленген. ҚР Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімі бойынша 2000 жылы, оған 9 ұлы қазақтардың ішінде «XX ғасыр адамы» атағы берілді.

Құртқа Сұлтанқожаұлы (туған жылы 1770-1906)

Қазақтан ыныққан атакты дәрігер, халық емшісі (тәуіп), шөптен дәрі жасаушы, сынықшы, Санкт-Петербург медициналық университетінің дипломын иеленуші. Арап, парсы, орыс тілдерін меңгерген. Оған Қазақстанның түпкір-түпкірінен және Орталық Азия елдерінен емделуге келген. Оны Ибн Синадан кейінгі екінші дәрігер санаған. Ол әйгілі Аңырақай шайқасындағы басты емші болған. Сонау жылдары, орыс дәрігері Николай Пироговқа дейінгі 100 жыл бұрын, Құртқа тәуіп әскери-дала хирургиясының негізін жасаған. Даланың докторы 136 жыл жасады.

Марғұлан Әлкей Хақанұлы (туған жылы 1904-1985)

Қазақтан шыққан бірінші археолог. Қазақтың археологиялық және этнографиялық мектебінің негізін қалаушы. Ғалым-тарихшы, әдебиет танушы, өнер танушы, политолог, этнограф. Филология ғылымдарының докторы, профессор, академик. Бүкілодақтық географиялық қауымдастықтың тұрақты мүшесі. Баянауыл жерінде туған. Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін тынбай зерттеуші. Қола дәуірінің Бегазы-Дәндәбай, Сануыр, Беласар бірегей археологиялық ескерткіштерін ашушы. Қазақ КСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер. Ш.Уәлиханов атындағы, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты. Шоқан танушы, Қорқыттанушы, оннан астам кітаптың, үш жүзден астам мақалалармен ғылыми жұмыстардың авторы. Марғұланның жүз жылдық мерей тойы бүкіл әлемдік ұйым ЮНЕСКО-ның қолдауымен қоғам арасында аталып өтті.

Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы (1940 жылы туған)

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті. Мемлекет және қоғам қайраткері. Алматы облысының Қаскелен ауданы Шемалған ауылында туған. Днепродзержинск қаласының техникалық оқу орнын, Қарағанды металлургиялық комбинаты жанындағы Жоғары техникалық оқу орнын, СОКП ОК-нің жоғары партия мектебін бітірген. 1960-1969 жылдары жоғарыда аталған кәсіпорында жұмыс істеген. Кейінгі жылдары партия және мемлекеттік қызметте болған. 1990 жылғы 24 сәуірде Республика Президенті болып сайланды. ҚР Ұлттық қоғамдық Кеңесінің 2000 жылғы шешімі бойынша 9 ұлы қазақ азаматтары ішінде «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылған.

Нұрмақов Нығмет (туған жылы 1895–1937)

Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданының тумасы. Омск мұғалімдер семинариясының түлегі. Әскери трибунал (1922 ж.), Жоғары сот төрағасы, Әділет ісінің халық комиссары және Республика прокуроры (1923-24 ж.ж.). Қазақ КСР Халық кеңесі комиссариатының төрағасы (1924-1929 ж.ж.). Отанына жанымен берілген патриот. Голощекиннің «Кіші қазан революциясы» идеясына қарсы шықты. Қазақстанның аумақтық тұтастығы үшін үнемі күресті. 1925 жылы Қазақ өлкелік комитетінің бюро отырысында республиканың құрамында болған Оренбург губерниясының Ресей Федерациясына берілуіне қарсы болды. БОСК Мәскеудегі 1928 жылғы қарашадағы III сессиясында жасаған баяндамасында: «Біздің көршілеріміз Қазақстан аумағы көлемі жағынан басым болғанын сөзге тиек етіп, оның жекелеген бөлігіне көз алартады... Алайда, біз жеріміздің сүйем бөлігін ешкім ұстатып қоя алмаймыз», - деген. 1937 жылы 27 қыркүйекте Нұрмақов Ә.Бөкейхановпен бірге КСРО Жоғары сотының Әскери алқасының шешімімен жазаланды. 1956 жылы ақталды.

Наурызбаев Хәкімжан Есімханұлы (жылы туған 1925-2009)

Қазақ КСР Халық суретшісі. Қазақстанның еңбегі сіңген өнер қайраткері. Тұңғыш кәсіби мүсінші-қазақ, республикадағы ұлттық монументалды өнердің негізін қалаушылардың бірі. Қазақстандағы бірінші мүсіншілер студиясын құрушы. Наурызбаевтың шеберлігі «Амангелді портреті», «Жас Жамбыл», «Құрманғазы», «Сәкен» туындыларында көрінді. «Шоқан» мүсіні үшін Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алды. Қостанай облысының Меңдіқара ауданы Ұлықөл ауылында туған.

Садвақасов Смағұл (шын фамилиясы Сәдуақасов) (туған жылы 1890–1933)

Қазақстанның қоғам және мемлекет қайраткері. Жазушы, публицист. Республикалық комсомол ұйымының тұңғыш жетекшісі. Мемлекеттік қызметте

жүріп Қазақстанның аумақтық тұтастығы идеясы үшін күресті. 1921 жылы Қазақ АКСР құрамына енген Сібір революциялық комитетінен ауыстырылып Семей облысына жетекшілік етті. Қазақ ұлты өкілдерінің жоқтығынан Семей губерниялық комитетін және большевиктердің БКП губерниялық атқарушы комитетін, сол себептен 1922 жылы Қостанай губерниялық атқарушы комитетін және Торғай уездік атқарушы комитетін таратып жіберді. Садвакасов Қазақ өлкелік комитетінің большевиктер БКП 1-ші хатшысы Голощекиннің саяси бағытына қарсы оппозицияны басқарды. Қазақ ұлтына жасалған геноцидке, күшпен ұжымдастыруға, Қазақстанды Ресейді шикізат көзіне айналдыруына қарсы тұрды, сол үшін қуғындауға ұшырап. Садвакасов оң күштердің көсемі, компартия қатарындағы ұлтшылдар мен алашордалықтардың көшбасшысы болды, лауазымнан босатылып, республика аумағынан тыс қоныс аударылды. Мәскеуде ауыр науқастан қайтыс болды.

Сәтпаев Қаныш Имантайұлы (шын есімі Ғабдұлғани) (туған жылы 1899-1964)
Қазақтардың ұлттық мақтанышы. Баянауылдың тумасы. Әйгілі қазақ кеңестік ғалым-энциклопедисі. Қазақтың геология ғылымының негізін салушы. Туған жердің шексіз байлығының көзін ашушы, соның ішінде жез кен орындарын және басқа түсті металдар. Геолого-минералогия ғылымының докторы, профессор, академик. КСРО Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш Президенті. КСРО Ленин және Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты, төрт мәрте Ленин орденімен наградталған. Туған еліне шексіз берілген азамат. Осыған орай, ғаламның танымал саясаткері, Ұлыбритания премьер-министрі У.Черчиллдің: барлық қазақтар ғалым сияқты ақылды, әрі сұңғақ бітімді ме,-деген сұрағына берген жауабына таң қалмасқа болмайды. Ұлы ғалым зор мақтанышпен, қазақ халқы одан әлде қайда ақылды, әрі биік,- деп жауап берген. Ресейлік музыка танушы және қазақ мелодиясы мен әндерін жинаушы А.Затаевичке әртүрлі авторлардың 15 әнін, нотасын түсіртіп, айтып берген. ҚР Ұлттық қоғамдық Кеңесінің 2000 жылғы шешімі бойынша 9 ұлы қазақ азаматтары ішіндегі «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылған.

Ташенов Жұмабек Ахметұлы (туған жылы 1915-1986)
Қазақстанның жаңа тарихындағы, қазақтардың ұлттық рухының ұлылығын паш ететін батыр тұлға. Оны «шынжырланған қазақ барсы»,-деп атаған. Туған халқы мен елі үшін жасаған істеріне баға жетпейді. Қазақстанның көмескілеу тарихының кесірінен оны оқушылар, студенттер, білікті білімді жастар түгілі, кейбір саясаткерлер, жоғары оқу орындарының ұстаздары да білмейді. Бірақ шындықты жасыру мүмкін емес. Ташенов Ақмола облысының Аршалы ауданының Бабатай ауылында туған. Ол тыңайған жерлерді игеру жылдары Жоғары Кеңестің Президиум төрағасы және Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы (1955-1961 ж.ж.) ретінде республиканың тұңғыш басшыларының бірі болды. Осы кезеңде Ташенов қазақ мемлекеттілігінің аумақтық тұтастығын сақтап қалуға елеулі үлес қосты. Манғыстауды Түркіменстанға беруге тойтарыс берді. Тың өлкесіне біріктірілген бес солтүстік облыс - Ресейге, мақта өсіретін Оңтүстік Қазақстанды - Өзбекстанға беруге қарсы тұрды. Еліміздің аумағында ядролық сынақ өткізуге қарсы болды. Шығармашылық бірлестіктердің өкілдерін марапаттап оларға пәтерлер мен үйлердің кілтін бергенде, Алматының орталығында «Қазақ ауылын» құрды деп айыпталды. «Қазақ әдебиеті» газетін жаптырмады, «Казправда» газетінен аударып көшіріп басу үрдісінен «Социалистік Қазақстан» газетін сақтап қалды.

Қазақстан КП ОК 2 хатшысы Н.Журинді қазақша басылымға үстүрт карағаны үшін сөккен. Ташенов одақтық орталықтың адамы – Целинный өлкесі комитетінің хатшысы Соколовқа, егер ол өлкенің Мәскеудің тікелей басшылығына ауысуы туралы тағы да сөз қозғайтын болса, оны 24 сағат ішінде республика аумағынан қоныс аударып жіберетіні жөнінде ескертіп, қорқытқан. Украинаға Қырымды беру туралы құдіретті Н.Хрущевтың шешіміне СОКП ОК Саяси бюросындағы салмақты тұлғалар қарсы тұра алмаған, ал нағыз батылдық танытқан Ташенов оған ашық түрде қарсы келуден тайсалмаған. Қонаев Ташеновтің «көзсіз жаужүректігіне» ықыласымен баға берді. Қазақ тарихында мемлекеттің тәуелсіздігі мен тұтастығын сақтап қалу үшін қантөгіссіз қол жеткізген Ташеновтің сын сағаттағы өжеттілік танытқан ерлігін атамасқа болмайды.

Тынышпаев Мұхамеджан (туған жылы 1879-1938)

Қазақтан шыққан танымал мемлекет және қоғам қайраткері. Жетісу облысының Лепсі ауданының Мақаншы-Садыр болысында туған. 1-ші Александр атындағы Санкт-Петербургтің император институтын бітірген. Қазақтан шыққан тұңғыш темір жол инженері. Оның образы Д.А. Қонаевтың мамандық таңдауына септігін тигізген. Екінші шақырылған Ресей Мемлекеттік думасының депутаты. Түркістан республикасының (Қоқанд Автономиясы) тұңғыш премьер-министрі. Ғалым-тарихшы. Қазақтардың бірінші ру тарату тарихының авторы. «Алаш» партиясы құрылтайшыларының бірі, «Алаш Орда» үкіметінің мүшесі. 1905 жылғы Ресей автономистерінің съезінде Қазақстанның болашақтағы ұлттық мемлекеттігін анықтау идеясын бірінші болып қозғады. 1898 жылы қуғын-сүргінге ұшыраған, кейін ақталды.

Уәлиханов Шоқан Шыңғысұлы (туған жылы 1835-1865)

Атақты тарихи тұлға. Қазақтан шыққан тұңғыш ғалым-ағартушы, шығыстанушы, энциклопедист, тарихшы, географ, аудармашы, публицист, талантты фольклоршы, саяхатшы. Орталық Азияның түркі халықтарының этнографиясының ғылым тұрғысындағы негізін қалаушы. Қостанай облысы жанындағы Құсмұрын бекнісінде дүниеге келген. Атақты Абылай ханның немене ұрпағы. Шын есімі – Мұхаммед-Қанапия. Анасы Шоқан деп атаған. Сол замандағы Ресейдің ең үздік оқу орындарының бірі – Омск кадет корпусында жоғары білім алды. Оқуға түскенде Шоқан орысша тіл білмеген, бірақ тез меңгеріп алды. Қысқа ғұмырында көптеген ғылыми-зерттеу, этнографиялық экспедицияларға барған: Іле Алатауындағы қырғыздарға, Ұлы жүз ауылдарына, Құлжа қаласына, Қашқарияға барған. Ғалым жинаған, жолда жазылған очерктеріндегі мәліметтер еуропа ғылымына үлкен жаңалық болды. Уәлиханов – ғылыми және күнделіктеріне иллюстрация болған, көптеген этнографиялық жанрлы, портреттік және пейзаждық дәлме-дәл суреттер салған, қазақтың тұңғыш суретшісі. Ол «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» халықтық – эпикалық поэмасын халық аузынан жазып алған. 1857 жылы Орыстың географиялық қоғамдастығына мүше болып кіреді. Атақты адамдармен тығыз достық қатынаста болды: ғалым-шығыстанушы Г.Н.Потанин, саяхатшы П.П. Семенов-Тянь-Шанский, жазушы Ф.М. Достоевский және т.б. Уәлиханов шығыстың дәстүрлі ауыз әдебиеті шығармасы-қырғыз эпосы «Манасты» әлем халықтарына бірінші болып таныстырды. Оның жекелеген тарауларын жазып алып, зерттеп, орыс тіліне аударды. 1865 жылы Уәлиханов 30 жыл ғана өмір сүріп, Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан жұбайы Айсараның ауылында ауыр науқастан – туберкулезден қайтыс болады. Оның: «Француздар орыстарды

шабуылдаса, мен орыс жағындамын. Ал орыстар қазақтарға қарсы шықса, мен қазақтар жағындамын», - деген сөзі бар. Қазақстанда 1999 жылғы қарашада өткізілген қоғамдық акция қорытындысы бойынша Уәлиханов «Мың жылдық адамы» болып танылған.

Қожықов Сұлтан-Ахмет Қожаұлы (туған жылы 1923-1988)

Қазақ кинорежиссері. Қазақ КСР-не еңбегі сіңген өнер қайраткері. Ұлы Отан соғысына қатысушы. Ол түсірген фильм персонаждарының ішкі әлемін тереңдете, қазақ халқының тұрмыс, салт-дәстүрін көркемдік зерттеу арқылы ашып көрсетуімен ерекшеленеді. Соның ішінде: «Біз Жетісуданбыз», «Егер де әрбіріміз», «Айсұлу», «Жартастағы Чинара», «Біздердікін таны» фильмдері. «Қыз Жібек» фильмі үшін 1972 жылы ол Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын иеленді. Атақты қазақ эпосының желісінде қойылған осы тамаша туынды, ұлттық рухтың шынайы буырқанысына айналды, қазақтардың ыныққан тектерін еске алуға итермеледі. Бұл фильмді көрген адамдар өмірге өзгеше қарап, ұмыт болған туған тілін қайта оқып, отандық тарихын тереңдете білуге құштар болды.

ҚАЗАҚТЫҢ КЕМЕҢГЕР АҚЫН, ЖАЗУШЫЛАРЫ, КОМПОЗИТОРЛАРЫ, МУЗЫКАНТТАРЫ, ӘНШІЛЕРІ

«Қазақ халқы – дала мен засырлар қойнауында бақыт іздеп көшпенді тірлік кешкен азалы кезбе, бізге құнды көркем сөздің естелігін қалдырды. Әнші, ақын-халық. Ол ежелгі замандардан келе жатқан өзінің поэтикалық дарынының күшімен рухын мәңгілік шығармаларында қалдырған.»

Мұқтар Әуезов, қазақ жазушысы.

Аймауытов Жүсіпбек (туған жылы 1889-1931)

Қазақ ақыны, сан түрлі жанрда шығармалар жазған жазушы. Қазақ романы мен драматургиясының негізін қалаушы. Ғалым, ағартушы, аудармашы, әдебиет танушы, педагог, психолог. Мұғалімдерге арналған оқулықтар құрастырушы. «Алаш» партиясын құруға белсене қатысты. Павлодар облысы Баянауыл ауданының тумасы. 1931 жылы қуғын-сүргінге ұшыраған, 1988 жылы ақталды.

Ақан Сері (шын есімі–Ақжігіт Қорамсаұлы) (туған жылы 1843-1913)

Атақты ақын, композитор және әнші. Орта жүздің арғын тайпасынан тарайды. Сырымбет тауы жаны, Есілдің жоғары жағалауында дүниеге келген. Қайырымдылығы мен жүйрік атқа құмарлығы, сегіз қырлы өнерпаздығы үшін «Сері» атанады. Ол көптеген танымал лирикалық әндердің авторы, әндері небір нәзік сезім иірімдермен, әсем сыршыл сазға толылығымен, серпінділігімен, поэтикалық үннің көлемділігімен, жан жылуын беретін тартымдылығымен ерекшеленеді. Солардың ішіндегі «Құлагер», «Қараторғай», «Кербез сұлу», «Бал Қадіша» сияқты әндері ел көңілінен шығып, шын мәнісінде халықтық әндерге айналды.

Ақтамберді жырау (Ақтамберді Сарыұлы) (туған жылы 1675-1768)

Қазақ батыры, қолбасшы, жырау. Оңтүстік Қазақстанда Қаратау тауының етегінде туған. Шыңғыстаудың Жүрекжоға жерінде қайтыс болған. 12 жасынан бастап қартайғанға дейін туған жерін жаудан қорғады, жонғарлармен болған барлық шайқастарға қатысқан. Өлеңдерінде қазақтың тұрмысын, отбасын және Отанын жырлайды. Оның өлеңдері – батылдыққа, жаужүректікке үндейді.

Аманжолов Қасым Рақымжанұлы (туған жылы 1911-1955)

Қазақ ақыны. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында дүниеге келген. Қазақ поэзиясын өзгеше композициялық нұсқамен толықтырған әскери лириканың негізін қалаушылардың бірі. Оның патриоттық поэмасы «Ақын өлімі туралы толғауы» қоғамда жоғары бағаланып, «поэзия лағылы» ретінде сипатталды. Аманжолов драматург, сыншы, аудармашы және композитор ретінде танымал. Ақынның «Дариға» және «Туған елім» әндері халық арасына кеңінен тараған.

Асан Қайғы (Хасан Сәбитұлы) (XIV ғасырдың аяғы-XV ғасырдың ортасы)

Есімі аңызға айналған қазақ ақыны, ойшыл, ақылшы-кемеңгер. Шоқан Уәлиханов оны «көшпенді ноғай-қазақ ұлысының философы» деп атаған. Еділ-Жайық жағасында туған. Сарыарқада Ұлытаудың басында, басқа дерек көздерінде Ыстық көл жағалауында дүниеден өткен. Тарихшы К.Халидтің айтуы бойынша Асан Қайғы – әйгілі Майқы бидің немене ұрпағы. Ол Алтын Ордадағы ықпалды

адамдардың бірі болған. Орда күйрегеннен кейін Дешті Қыпшақ жеріне қоныстанды. Көшпенді өзбек ханы Әбілхайырдан қазақ рулары мен тайпаларының бөлініп шығуына белсене атсалысып, жаңа құрылған қазақ хандығында, оның бірінші хандары Жәнібек, Керейдің кеңесшісі болды. Дала кемеңгерінің ән-жырлары қайғы-мұңға толы болғандықтан, замандастары оны Асан Қайғы атап кеткен. Толғауларында туған халқының қамын, елінің болашағын ойлап, мұңға батқандықтан оның шығармаларының негізгі мазмұны Қазақ хандығының құрамына енген, барша түркі тектес рулардың бірлігі толғандырады. Қазақ жерін аралап шұрайлы жер іздеп, дүиенің төрт бұрышын кезеді. «Жер ұйық» атты аңызында елінің құтты қонысы мен болашағы туралы арманы айтылады. Асан Қайғыны тек қазақтар ғана емес, сондай-ақ ноғайлар, өзбектер, түркімендер, қырғыздар, қарақалпақтар және т.б. пір тұтады.

Әзірбаев Кенен (туған жылы 1884-1976)

Халық ақыны, әнші, композитор. Қазақстанға еңбегі сінген қайраткер. Жамбыл облысы Қордай ауданында дүниеге келген. 1916 жылы ресейдің колониялдық саясатына қарсы ұйымдастырылған көтерілісіне қатысқан. Ерте жасынан әр түрлі жанрдағы терме, толғау, дастандар шығарған. Күйші, жыршы ретінде де танымал. «Қобланды батыр», «Кероғлы», «Манас» эпостарын жатқа орындаған. Айтыс ақыны ретінде көптеген атақты ақындармен айтысқа түскен. Сөзіне әнін шығарған өзінің өлеңдері оның есімін жұртқа танымал етті. Ондай өлеңдердің саны – 150 шақты. Ертеректе, 11 жасында шығарған өлеңінің бірі – «Бозторғай», халық арасында танымалдығы Абай өлеңдерінен кем емес болар. Сондай-ақ «Көкшолақ», «Он алтыншы жыл», «Қайран елім», «Аттан», «Бұлбұл» және басқа да өлеңдерін атауға болады.

Әуезов Мұхтар Омарханұлы (туған жылы 1897-1961)

Қазақ кеңестік жазушысы, ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА академигі, драматург, қоғамдық қайраткер. Оның балалық шағы Шыңғыстауда, Ұлы Абайдың елінде өткен. Мұхтардың атасы - Әуез ұлы классиктің замандасы болған. Мұхтар Әуезов – «Алаш» қозғалысының мүддесін білдіруші «Жас Азамат» Бүкіл қазақ жастары ұйымының құрылтайшыларының бірі. 1922 жылы Әуезов және Қазақ КСР-і ОАК мүшесі С.Сәдуақасов екеуі большевиктік саясатқа наразылық білдіруші «ұлтшыл-алашордалықтар» деп айыпталды. 20 жасында Әуезов екі жастың қайғылы тағдыры туралы алғашқы «Еңлік-Кебек» пьесасын жазды. Бұл театралдық драманың бірінші режиссері де өзі болды. Пьеса Абайдың сүйікті жұбайы - Әйгерімнің үлкен киіз үйінде сахналады. Әуезовтың 20-дан астам пьесасы бар, олардың көпшілігі әлі күнге дейін қазақ сахнасынан көрсетілуде. 30 жылдан астам уақыт ол педагогикалық қызметте болып, жоғары оқу орындарында дәріс берді. Көптеген әңгіме, повестер, романдар жазды. Оның ғылыми зерттеулері орта мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған қазақ әдебиеті тарихы оқулықтарына арқау болды. Бірақ та Әуезовтың басты арманы қазақтың бетке ұстар ұлдарының бірі - Ұлы Абай Құнанбаевтың образын халыққа жеткізу еді. Осы орайда жазушының әдебиеттегі сөзсіз жасаған ерлігі, 13 жыл бойы жазған басты еңбегі – алғашқы қазақ романы – ХХ ғасыр әдебиеті шығармаларының ең үздігінің бірі деп бүкіл әлем таныған «Абай жолы» эпопеясы. Бұл кітап әлемге қазақ халқын танытты, Еуропаның, Азияның, Африканың ондаған тілдеріне аударылды. Халықта Абайды, Абай өткен Мұхтар, ал Мұхтарды, Мұхтар өткен Абай дейді. Шын мәнісінде де солай. ЮНЕСКО-ның 1997 жылғы шешімі

бойынша бүкіл әлемде жазушының 100 жылдығы тойланды. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімі бойынша 2000 жылы М.Әуезов 9 ұлы қазақтар ішінде «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылған.

Әшімов Асанәлі (1937 жылы туған)

Қазақ киносының мэтрі, актер, кинорежиссер. Жамбыл облысы Сарысу ауданы Жайылма ауылында туған. 1976 жылдан Қазақстан Халық артисі. 1980 жылдан бастап КСРО Халық артисі. «Атаманның ақыры» кинофильміндегі Шадияров ролін орындағаны үшін 1972 жылы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығын, «Қан мен тер» кинофильміндегі Еламан ролі үшін 1974 жылы КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығын, «Транссібір экспрессі» кинофильміндегі Қасымханов ролі үшін 1977 жылғы 11-ші Бүкілодақтық кинофестивальдың жүлдесін иеленді. «Қыз Жібек» кинофильміндегі оның Бекежан ролі көрермендерінің есінде мәңгілік образ болып қалады.

Бағланова Роза Тәжібайқызы (1922 жылы туған)

Атақты қазақ әншісі (сопрано). Қазақ КСР-нің Халық артисі (1955 ж.). КСРО-ның Халық артисі (1967 ж.). Қызылорда облысының Қазалы қаласында туған. Қазақтың ән айту өнерін дамытуға орасан зор үлес қосты. «Халық Қаһарманы» жоғары атағына ие. Бағланованың творчестволық ғұмыры Ұлы Отан соғысы жылдары басталды. Майдандық концерттік бригадалар құрамында ол майдангерлер мен жаралы жауынгерлер алдында ән айтты. Бағланова екі мәрте жауынгерлік награда алған КСРО-дағы жалғыз артист. Минометтен жаудырған жау оғы әншіні жаралаған.

Байсейітова Күләш (шын аты-жөні—Гүлбахрам Жасынқызы Бейісова) (туған жылы 1912-1957)

Қазақ опера өнерінің негізін қалаушылардың бірі, Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында дүниеге келген, әйгілі әнші. 24 жасында қазақтардан бірінші болып КСРО халық әртісі атағын алған. Мәскеудегі қазақ өнерінің онкүндігінде Байсейітованың ерекше лирикалық әуезге толы сопраносын естіген Сталин, әншіні «қазақтың бұлбұлы» деп атаған. «Біржан Сара» операсында басты ролді орындағаны үшін оған, 1946 жылы КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығы лауреаты атағы беріледі. Қазақтың бірінші операсы «Қыз Жібекті» Евгений Брусиловский Күләшқа арнайы жазған. Ұлы Отан соғысы жылдары концерттік бригада құрамында майданның алғы шебіне барып ән салды. КСРО-ның Халық әртісі Валерия Басова ол туралы: «Жас әншінің ерекше келбеті мені таң тамаша қалдырғанын мойындауым керек. Онымен теңдесетін әншіні атау өте қиын, Күләштің өзіндік жоғары, сондай жеңіл, әлі мөлдір дауысы ешкімге ұқсамайды. Оның күміс көмей тембры құстың әнін елестетеді, және «қазақ бұлбұлы» деген атаққа Күләш Байсейітова өте лайық. Ол тек қана қазақтың емес, сонымен бірге біздің кеңестік өнердің шынайы мақтанышы» деп жазады.

Балуан Шолақ (шын есімі—Нұрмағамбет Баймырзақұлы) (туған жылы 1864-1919)

Даңқты қазақ палуаны, әнші, композитор, ақын. Ақмола облысының Еңбекшілдер ауданында туған. Ерте жасынан бастап домбыра ойнаған. Бала күнінде оң қолының саусағын аязда үсітіп алғандықтан және алып күш иесі болғандықтан «Балуан Шолақ» атанған. Жиырма жігіт отырғызылған бөренені иығына салып тік тұрып, салмағы 51 пұт (816 кг) тасты котерген. Әйгілі Қажымұқанның жақын досы болған, онымен гастрольдік сапарларда және матчтық кездесулерде бірге жүрген. Балуан — Шолақ — Біржан сал, Ақан серіні өзінің ұстаздары ретінде санап, олардың әндерін

орындап, жүрген жерінде насихаттап жүрген. Өзі де ән шығарған, солардың ішіндегі халық аузындағылары: «Ашылы-Айырбек», «Желдірме», «Дікілдек» және басқалары.

Біржан Қожағұлов (Біржан сал Тұрлыбайұлы) (туған жылы 1834-1894/97)

Қазақтан шыққан атақты ақын - әнші, композитор, кәсіби ән мектебінің негізін қалаушы. Көкшетаудың солтүстігі жеріндегі Ербол ауылында туған. Орта жүздің керей руынан шыққан. Алғашқы әнін ол бала жасында шығарған екен. «Сал» сөзі, оның есіміне қосымша айтылатын - жан-жақты өнерпаз адам деген мағынаны білдіреді. Халық сүйіп орындайтын әндердің авторы, соның ішінде: «Жанбота», «Ғапығым», «Қаламқас», «Адасқак», «Ләйлім шырақ», «Жамбас сипар» әндері. Жетісулық Сарамен айтысынан кейін оның есімі дала халқына ерекше танымал бола бастады. Ол айтыс туралы поэмалар, композитор М.Төлеубаев Біржан салдың әнінің әуенін қолданып, опера жазды. Өзінен кейін, Жаяу Мұса, Ақан сері, Балуан Шолақ сияқты, оның әндерін дәріптеген көптеген ізбасарлар қалдырды.

Бисенғалиев Марат (1962 жылы туған)

Әлемге танымал қазақ скрипкашысы және дирижері. Алматы қаласында туған. 9 жасында алғаш сахнаға шыққан. Бүгінгі күні ол әлемнің ең үздік скрипкашыларының бірі болып танылған. Халықаралық конкурстардың жеңімпазы, көптеген атаулы сыйлықтардың лауреаты. Батыс Қазақстан филармониялық оркестрінің жетекшісі. Қазақстанның әлем алдындағы имиджі үшін ол шағын ғана скрипкасымен орасан зор қызмет атқарды.

Бұқар жырау (Бұқар Қалқаманұлы) (туған жылы 1668-1781)

Қазақтан шыққан әйгілі ақын, жырау. Ірі қоғамдық қайраткер және Тәуке, Болат, Әбілмамбет, Абылай хан заманындағы ықпалды билердің бірі болды. Баянауыл өлкесіндегі Далба тауының етегінде туған, сол жерде қартайған шағында 113 жасқа жетіп қайтыс болды. Орта жүздің арғынынан тараған қаржас руынан шыққан. Замандастары оны «көмекей әулие» деп атаған. Абылай ханның кеңесшісі болып, оның әділ, әрі ақылды шешім қабылдауына ықпал жасаған. Бұқар жырау жоңғар шапқыншылығы жылдарын өлең сөздерінде жырлаған философиялық және диалектикалық толғаулары біздің заманымызға дейін жеткен. Жырау поэзиясының халық арасына кеңінен тарап, ғақлия, нақыл, афоризмдерге айналуы, мақал-мәтел болып жетуі де көркемдеу тәсілінің кереметтігінде. Ол түс жоруды, олардың негізінде оқиғаларды болжау қасиеті болған және олар шындыққа жанасып жатқан. Сонымен қатар, ол Ресей империясының жаулап алушылық саясаты мен сұрқия ойларын ақын жыр-толғауларында жария еткен.

Дәулеткерей Шығайұлы (туған жылы 1820–1887)

Қазақтың халық композиторы, төкпе күйдің шебері, аспапты музыканың лирикалық бағытының негізін салушы. Оның әкесі мен туысқан ағасы Орал мен Волга өзендері арасында Бөкей Ордасының негізін қалаушылар болып табылады. Дәулеткерейдің 40 күйі сақталған. Күйлерінің мазмұны жарқын сезіммен лирикаға қанық. Ел арасына кең тараған күйлері: «Жігер», «Бұлбұл», «Керілме» және т.б.

Жансүгіров Ілияс (туған жылы 1894-1939)

Қазақтың атақты кеңестік жазушысы, ақын, драматург, қоғамдық қайраткері. Талдықорған облысының Ақсу ауданында туған. Оның ешкімге ұқсамаған творчестволық мұрасы көп қырлы: өлеңдер, поэмалар, очерктер, әңгімелер, «Жолдастар» әлеуметтік романын, «Исатай мен Махамбет» бір актілі драмасын

жазған. Мектеп үшін әдебиеттен оқулық жазып, А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» тәржімалаған. «Күй», «Дала», «Күйші», «Құлагер» поэмалары қазақ даласының ұлы жыршысы деген данққа жеткізді. 1939 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, атылған, кейінгі жылдары ақталды. І.Жансүгіров, С.Сейфуллин және Б.Майлин өздерінің азаматтық және қоғамдық қайраткерлігімен қазақ халқының рухын асқақ шыңға көтерген. Сондықтан оларды халық қазақ әдебиетінің «Үш бәйтерегі» деп атайды.

Дінішев Әлібек Мұсаұлы (1951 жылы туған)

Қазақтан шыққан опера әншісі (тенор). Алматы қаласының тумасы. КСРО және Қазақ КСР Халық артисі. Көптеген отандық және халықаралық конкурстар мен сыйлықтардың лауреаты. 1977 жылы Шуман атындағы Халықаралық конкурстың лауреаты атанды. 1978 жылдан бастап қазақ операсы және балет театрында қызмет етеді. Ол сомдаған образдар лирикалы және жан дүниесінің сұлулығымен ерекшеленеді. Оның адам жанын баурап алар әсем дауысы миллиондаған әнші талантына табынушылардың жүрегінде.

Доспамбет-жырау (туған жылы 1430-1526)

Әйгілі ақын – жырау және қолбасшы. Дон өзені жағалауындағы Азов қаласында дүниеге келген. Астрахан түбіндегі шайқастардың бірінде қаза тапқан. Отанды қорғау, туған жерге сүйіспеншілік – оның творчествосының басты тақырыптары. Доспамбет өлеңдерінде түркі әлемінің тұтастығы идеясы жатыр. Оның шығармаларын қазақ поэзиясының түпқазығы деп санауға болады.

Дулат Бабатайұлы (туған жылы 1802-1874)

Қазақ ақыны. Балқаш пен Аягөз арасындағы елді-мекендердің бірінде туған. Қазақтың өлең құрау өнерін жетілдіруге зор үлес қосқан ақын. Өлеңдері типографияда басылып, жеке кітап болып шығарылған тұңғыш қазақ ақыны. Өлеңдерінде ақын Ресейдің колониялық саясатын қатты сынға алды. Оның шығармашылық мұрасын ұлы Абай дәріптеген.

Есенберлин Ілияс (туған жылы 1915-1983)

Әйгілі қазақ жазушысы. Қазақ әдебиетінің классигі, тарихи жанрдың негізін қалаушы. Ақмола облысы Атбасар қаласында туған. Мамандығы бойынша – тау-кен инженері. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Нақ осы Есенберлин творчествосы қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятты. Оның шығармалары кеңестік тоталитарлық жүйенің идеологиялық стандарттарына жат еді. Жазушы-патриот қазақ тарихын ресми жариялаушылардың бұрмалауына ашықтан ашық қарсы шығып, зор жауапкершілік жүктеген. Оның әрбір кітабы оқырман қолына жету үшін ұзақ, қатпарлы жолдардан, ол аз десеніз, Есенберлин: цензураның шырғаланынан, үнсіздік құрсауынан, сансыз сыншылар мен көрсеқызарлардың талан-таражынан өтуі керек болды. Бұл тұрғыдан алғанда Есенберлиннің көп қырлы еңбегін жай ғана ержүректік демей, саяси ерлікке бергісіз өжеттік деп атау керек. Тарихшы М.Қозыбаевтың берген нақты бағасы бойынша «Қазақ әдебиетінің хан Кенесі болды». Ұлы орыс жазушысы Лев Толстой жарты ғасырлық оқиғалар қамтылған, «Война и мир» роман-эпопеясын 20 жыл жазғаны белгілі, ал І.Есенберлин 500 жылды қамтыған «Көшпенділер» трилогиясын 4 жылда жазып шықты. Колумбиялық жазушы Габриэль Гарсиа Маркес Латын Америкасының 100 жылдық тарихын сипаттаған кітабы үшін Нобель сыйлығын алды. Есенберлин болса еуразиялық кеңестіктің 700 жылдық тарихын сипаттады («Көшпенділер», «Алтын Орда» романдары). Ол қазақ оқырмандары кітаптарын сүйіп оқитын

жазушы. Оның 15 романы әлемнің 30 тіліне аударылды, 8 миллионнан астам таралыммен жарық көрді, сондықтан қазақ халқы туралы, оның жері, батырлар тарихы мен өзіндік мәдениеті жөнінде жер жүзінің барша халқы танып, білді. «Кошпенділер» романы көркемдік шығарма ғана емес, оны қазақ халқы тұрмысының энциклопедиясы деуге болады. Бұл кітап 10 жылдан астам уақыт бұрын орын алған оқиғаның өзіндік себепшісі болған, 1986 жылдың аязды желтоқсанында жастардың ақыл – есін идеологиялық батыл қадамдарға бастауға әзірлеген. Сонымен қатар, Есенберлин кітаптарында қазақтың біртуар ұлдары, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Шәкәрім және басқалары сияқты ғұламаларын халық алдында ақтау мәселесін көтерді. Есенберлиннің тағы бір халық игілігі үшін жасаған баға жетпес көзсіз ерлігі, «Жазушы» баспаханасының директоры бола тұра, басын қауіпке тіге отырып, тәуекелге барып, О.Сүлейменовтың атышулы «Аз и Я» кітабын жарыққа шығаруы.

Жабаев Жамбыл (туған жылы 1846-1945)

Қазақтың ауыз-әдебиеті өнерінің асқан шебері. Суырып салма ақын. Оны «Халық поэзиясының алыбы» десе де болады. Ұлы жүздің шапырашты руынан. Жүз жасқа тақау ғұмыр кешті. Қазіргі Жамбыл облысы аумағындағы Жамбыл тауының етегінде дүниеге келген. 1945 жылы 2 маусым күні, ғасырлық мерей тойына төрт ай қалғанда, Жамбыл қайтыс болды. Домбырамен бала жасынан бері айырылып көрмеген. 15 жасында оның поэзияға басқан қадамына атақты Сүйінбайдың өзі бата берген. Кеңес заманында Жамбыл одаққа, кейіннен бүкіл әлемге есімі әйгілі тұлға болады. Оның Отанды, партияны, қазақ жұртын жырлаған патриоттық поэзиясын барша халық жырлады. Жамбылдың блокададағы Ленинград тұрғындарына – «Ленинградтық өрендерім менің!» - үндеуі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы көп ұлтты кеңестік поэзияның ең үздік шығармаларының бірі болды. Өлеңнің мәтіні радио арқылы беріліп, газет беттерінде басылып таралды. Қабырға плакаттарында жазылған Жамбылдың сөзі қоршаудағы Ленинград қорғаушыларының күреске деген жігерін оятып, қолдады. Творчестволық ғұмыры үшін халық ақыны КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды, Ленин және Еңбек Қызыл Ту ордендерімен наградталды. Данышпан Жамбыл қазақтарды бүкіл әлемге танытты. Алматы жанындағы Ұзынағаш ауылында жерленген.

Жаяу Мұса Байжанұлы (туған жылы 1835–1929)

Атақты қазақ әншісі, ақын, композиторы. Павлодар облысы Баянауыл ауданының Жасыбай көлі төңірегінде туған. Домбыра, қобыз, сырнай, скрипкада ойнап, ән салған. Оның «Қыздар-ай», «Ақ сиса», «Баянауыл», «Сұрша қыз», «Шолпан», «Сәлем қыздар», «Гауһар қыз» және басқа да әндері халық арасында кең тараған. Ел билеушілер мен билердің жасап отырған озбырлықтарына, соның ішінде Баянауылдың аға сұлтаны Мұса Шорманов пен оның ағасы Мұстафаның жасаған қиянатына төзбеген ақын, Омбы губернаторына шағымданады. Сол үшін жоғарыда есімдері аталған ағайындылар ақынның атын тартып алып жаяу жібереді, содан бері ақынның есіміне «жаяу» сөзі қоса айтылатын болған.

Жиренше–шешен

Қазақ хандығы қалыптасу кезеңдерінде ғұмыр кешкен (XV-XVI ғғ.) атақты шешен. Жәнібек ханның кеңесшісі. Оның қалдырған мұрасы қазақтың ауыз әдебиеті өнерінде ерекше орын алады. Көптеген аңыз әңгімелері, шешендік сөздері ел аузында жатталып қалды.

Жұбанова Ғазиза Ахметқызы (туған жылы 1927-1993)

Көрнекті композитор, Қазақстанның және КСРО-ның халық артисі. 1962-68 жылдары Қазақстан композиторлары одағы басқармасының төрайымы және КСРО композиторлары одағы басқармасының хатшысы болған. 1975-87 жылдары аралығында Алматы консерваториясының ректоры қызметін атқарды. Балет операсының, симфониялық поэмалардың, хормен айтылатын әндердің, романстардың, спектакль мен фильмдерге арналып жазылған музыкалардың авторы. Ақтөбе облысы Темір ауданының Жанақұрылыс ауылында туған.

Жұмабаев Мағжан (шын есімі—Әбілмағжан Бекенұлы) (туған жылы 1893-1938)

Қазақ кеңестік әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі. Солтүстік Қазақстан облысы Булаев ауданында туған. XX ғасырдағы Ресей империясының колониалдық саясатына қарсы ұлт – азаттық қозғалыс жолында күрескен отандық интеллигенциясының жарқын өкілдерінің бірі. «Алаш» Ұлттық партиясын құруға атсалысқан. «Шолпан» поэтикалық жинағы ақын есімін бұқара халыққа танытты. Эпикалық тұрғыдан жазылған шығармаларында ақынның қазақ халқының тарихи тағдыры туралы ойлары сыр шертеді. «Батыр Баян» поэмасында күрделі өмірдің қарама-қайшылықтары суреттеледі, тұрмыс-тіршіліктің шынайы көріністерін бейнелеуге көшкен ақындық позициясы ашыла түсті. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, атылған. 1960 жылы ақталды.

Қазтуған–жырау (Қазтуған Сүйіншіұлы) (туған жылы 1420-өлген жылы белгісіз)

Эпикалық жанрдағы атақты ақын – жырау. Қолбасшы, батыр. Қажы – Тархан (Астрахань) қаласы маңындағы Қызылжар елді мекенінде дүниеге келген. Кейіннен 1480 жылы алшын руымен бірге Қазақ хандығына қосылған. Оның жыраулық дарыны мен шеберлігі, ешкімге ұқсамайтын ақындығын даралайтын жекелеген жырлары ғана бүгінгі күнге жеткен.

Қалдаяқов Шәмші (шын фамилиясы—Анағияев) (туған жылы 1930–1992)

Есімі аңызға айналған композитор. Қазақ вальсінің королі Қазақстанның Халық әртісі. ОҚО Отырар ауданының Шәуілдір ауылында туған. Жастардың республикалық сыйлығының лауреаты. Ел аузында жатталып қалған көптеген лирикалық әндердің авторы: «Қайықта», «Ақ мандайлым», «Ақсұңқарым», «Ана туралы жыр», «Сыр Сұлуы», «Арыс Жағасында», «Ақ бантик», «Қуаныш вальсы», «Сағынышым менің». Қалдаяқов қазіргі Мемлекеттік әнұранның әнін жазған. Тіршілігінде бұл ән туралы автордың айтқаны: «Бұл, Ақмоланы Целиноград деп атап, бес облыстың басын біріктіріп Ресейдің құрамына беру туралы шешім қабылдаған уақыт еді. Қазақ жерін бөлшектеп жатқанда, қазақ жерінің ұлылығын дәріптейтін әнұран қажет болды. Бұл ән қазақ жеріне көзін алартқандарға қарсы наразылық болатын. Ақыр соңында, бұл ән менің елімнің әнұранына айналады» деген екен. Оның сөздерінің жаны бар демеске бола ма. Бұл ән сондай-ақ, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы кезінде Алматының Республика алаңында бас көтерген жастар да айтып шықты. Композитордың Қалдаяқов – деген фамилиясы творчестволық жасырын ат (псевдоним), шынында Шәмшінің аяғындағы қал болған екен, содан «қалдаяқ» сөзі оның фамилиясы болып аталып кеткен.

Қашаубаев Әміре (туған жылы 1888-1934)

Қазақтан шыққан ұлы әнші. Қазақ ұлттық театрының негізін қалаушылардың бірі. Семей губерниясы Дегелен болысының Атан ауылында туған. Ол драмалық тенор дауысты әнші. Ол ән айта бастағанда жанында тұрған адам қалқаны жарылып кетер

деп қорқып, құлағын жаба бастаған. 1925 жылы Қашаубаев Мәскеудегі орыс этнографиясы аптасында ән айтқан. Сол жылы РКФСР-ның ағарту ісінің халық комиссары А.В.Луначарскийдің шақыруымен Парижде өткен әлемдік музыка көрмесіндегі концертте өлең айтты, бұл қазақ тарихында біздің әншінің тұңғыш рет шетелге шығып ән айтуы еді. Қазақ әндерін орындағаны үшін Әміре күміс медальмен марапатталды. Париж апталығы «Ле мюзикаль» және басқа да баспасөз органдары оның ерекше талантына тәнті болды. атақты этнограф А.В.Затаевич әншінің дарынына бас иіп, оның өнерін жан-жақты насихаттады, оның орындауындағы «Балқадіша», «Дударай», «Бесқарагер», «Көк көбелек» әндерін өзінің «500 қазақ әндері мен күйлері» жинағына енгізді. Сорбон университетінің профессоры Перно Әміренің дауысын граммофон таспасына жазып алды. Бұл таспа 1974 жылы Мәскеудің бүкілодақтық мұрағатынан табылды. «Әннің әкесі» аталған Қашаубаев 1934 жылы белгісіз біреудің қолынан қайғылы қазаға ұшыраған.

Кекілбаев Әбіш (1939 жылы туған)

Халық жазушысы, Қазақстанның мемлекеттік және қоғам қайраткері. Қырғызстанның еңбегі сіңген мәдениет қайраткері. Оның «Плеяда – созвездие надежды» романы ерекше танымал шығармасы үшін Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығын алды. Маңғыстау облысының Оңды ауылында туған. 2009 жылы Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен Қазақстан Республикасының Еңбек ері атағы берілді.

Қожаберген жырау (Толыбайұлы Қожаберген) (шамамен 1663–1772)

Қазақтың данышпан жырауы, қолбасшы, мемлекеттік қайраткері. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Гүлтөбе деген жерінде туған. Оның тәрбиесі мен білім алуына Кіші жүзден шыққан Жалаңтөс Баһадүр ықпал еткен. Жақсы білім алды. Орта Азия елдеріндегі дипломатиялық қызметті басқарды. «Жеті Жарғы» заңдар жинағының авторларының бірі. 25 жасында ордабасы болып сайланды, яғни Тәуке хан әскерінің бас қолбасшысы болды. Қожаберген жырау – жоңғарлармен болған соғыстың қантөгіс оқиғаларына тікелей қатысушы және куәгері, сол шайқастар барысында екі ұлын және немересін жоғалтқан. Осы кездерде оның бар күш жігері мен бойындағы дарыны отандастарын бөтен жұрттың езгісінен босатуға жұмсалды. Қазақ даласын күңіреткен оның «Елім-ай» поэмасы ауыздан ауызға тарап кетті. Бұл әннің әуенін шығарған, Қожабергенмен барлық сын сағатта бірге болған жұбайы Айша еді.

Көтеш ақын

Қазақтың қазіргі айтысу түрін бастаған айтыскер ақын. 18 ғасырдың 40-шы жылдары Ертістің жағалауындағы Сексен ауылында туған. Орта жүздің арғыннан тараған сүйіндік руынан. Абылай ханды айыптап, тауып айтқан орақ тілділігімен ел көзіне түсті. Әскерге мыңдаған атты жасақ беретін арғынның мейрам руынан тарағандар, руластарын жазықсыз жазалады деп дау шығарды. Абылай хан бас көтергендерді басып жаншуға әзірленді, дәл осы кезде ешкімге есімі беймәлім 17 жасар Көтеш ортаға шығып сөз алады. Жазықсыз өлтірілген руласының құнын қатаң талап етіп, орын алған жекелеген жағдайды өлең сөзімен, жалпы ұлттық мәселе ретінде қарауға итермелеп, азаматтық соғысының аз-ақ алдында тұрған жағдайды қанды қактығысқа ұрындырмай құдыретті ханның әділ келісіммен шешуіне ой тастады. Көтеш айтыс өнерін өзгеше бағытта жетілдірген суырып салма ақын еді. Өлген күні белгісіз.

Құнанбаев Абай (шын есімі—Ибраһим) (туған жылы 1845-1904)

Қазақтың ұлы ақыны, ойшылы, данышпан философ, композитор, аудармашы, қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы, тұңғыш классигі. Семей облысының Шыңғыс тауларының бауырында туған. Орта жүздің тобықты руынан тарайды. Абай деп, яғни «байқағыш, әр нәрсенің байыбына барғыш» анасы атаған. Медреседе және орыс мектебінде бастапқы білім алғаннан кейін, антикалық, шығыстық, батыс-еуропалық және орыс әдебиетін оқып, біліп, ұзақ уақыт білімін жетілдірумен айналысты. Көркемдік тұрғыдан жоғары шығармалары мен әлемдік классиканың ең үздік үлгілерін аударма жасау арқылы қазақ мәдениеті мен әдебиетін жаңа тарихи деңгейге көтерді. Лирикалық поэзиясы мен философиялық прозасы туған халқының тағдырына жаны ауырып, күйінші пен күмәнға толы болды. Білім алу, әлемдік цивилизацияға ұмтылуды қазақтың соңғы мүмкіндігі деп білді. Абайды тіршілігінде өз тұқымдастары да түсіне бермеген. Оның рухани жан – дүниесі мен адамгершілік көзқарасының кендігі жұртшылықтың сана-сезімінен әлде қайда алда болатын. Кеңестік кезеңде Абайдың 18 жыл бойы Шыңғыс, содан кейін Микұр болысында билеуші, би болғаны жөніндегі мәліметтер айтылмай келген. 3 жұбайынан, 20 баласы болған екен. Қазақстанда 1999 жылдың қараша айында өткен қоғамдық акция нәтижесі бойынша ол «Мың жылдық адамы» деп танылған.

Құрманғазы Сағырбайұлы (туған жылы 1823-1889)

Қазақ музыкасының данышпаны. Ұлы композитор, төкпе күй орындаушылар домбыра мектебін құрушы. Орындаушылық шеберлігі үшін «Күй атасы» деген құрметті атаққа ие болады. Қазақ музыка өнерінің дамуына классиктің қосқан үлесіне баға жетпейді, және оны атап айту кәсіби музыканттарға ғана түсінікті болады. И.Тайманов және М.Өтемісұлы бастаған ресейдің бұғаулау саясатына қарсы жүргізген көтерілісіне қатысып, олардың ерлігі туралы «Кішкентай» және «Жалын» күйін арнады. Құрманғазының күйлері қазақ халқының тау суындай тасыған қуат, күшін, шексіз-шетсіз даласымен, бұлт байланған тау шыңдарының әсемдігін, жарқын болашақ жайын күмбірлеген домбырасымен жүрегіміздің төрінен мәңгі орын алады. Ұлы дауылпаз шығармашылығының шарықтау шегі, Қазақстанның бейресми әнұраны іспетті «Сарыарқа» күйінде, естіген тыңдаушының делебесін қоздырып, күшті рухани сілкініс беріп, көтеріңкі көңіл күй сыйлайды. 1973 жылы Алматыда халықаралық музыкалық симпозиумда аталған күй оркестрмен орындалып, сыйлыққа ұсынылып, авторды әлемдік деңгейде танымал етті. Құрманғазы мұрасы (500 күй) қазақ музыкасы мәдениетінің алтын қоры болып табылады және музыканттардың репертуарынан ылғи орын алатын шығармалар. Орал облысының Жаңақамен ауданы Жиделі түбегінде дүниеге келді. Астрахань жерінде жерленген, оның бейітіне кесене орнатылған. Қазақстанда 1999 жылдың қараша айында өткен қоғамдық акция нәтижесі бойынша Құрманғазы «Мың жылдық адамы» деп танылған.

Құрманғалиев Ерік Сәлімұлы (туған жылы 1959-2007)

Атақты опера әншісі. Қайталанбас, әлемдегі жалғыз дауыс – ерлер альті. Орта ғасырларда мұндай дауыспен балиғат жасқа жетпеген ер балалар ән айтқан (белгілі бір жасқа жеткен ер балаға жасының толмағанына қарамастан экзекуция жасалған). Құрманғалиев табиғи дарын иесі. Оны «Ғасыр әншісі» деп атаған, есімі аңызға айналған опера әншісі Федоро Барбиеримен салыстырды. Музыка әлемінде талант есімінің жарқырай көрінуіне 1992 жылы Р.Виктюттің «Мадам Баттерфляй»

спектакліндегі Сон Лининг ролі себепші болды. Ерекше орындалған партия үшін Құрманғалиев жылдың ең үздік актері болып танылды. Ол көп гастролдік сапарда жүрді, опералар орындады, әлемнің жетекші сахналарында сольдік концерттер берді. Гурьев облысының Құлсары ауылында туған.

Майлин Бейімбет (шын есімі–Бимұхамед Жармағамбетұлы) (туған жылы 1894-1938)

Қазақтың кеңестік жазушысы, ақын, драматург, қоғамдық қайраткер. Қазіргі Қостанай облысының Таран ауданында туған. Шығармаларында өзіне тән көркемдік образдар галереясын жасайды. «Письмо Чапая», «Болыс Күлтәй», «Қанды кек», «Ұлбосын» және басқа да шығармалары орыс жазушысы А.П.Чеховтың шығармаларына ұқсас әңгімелері көп. «Шұғаның ескерткіші», «Коммунист Раушан», «Берен», «Азамат Азаматыч» романы, «Біздің жігіттер», «Жалбыр», «Амангелді» пьесалары көпшілікке танымал шығармалар. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, атылды. Кейіннен ақталды.

Мәди Бәпиұлы (туған жылы 1860-1924)

Қазақ ақыны, әнші, композитор. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында дүниеге келген. 1916 жылы ұлт - азаттық көтеріліс кезінде патшалық әкімшіліктің саясатына өлеңдерімен қарсы шықты. Жала жабудың салдарынан айыпталды. Түрмеде «Қарақесек» әнін шығарды.

Мақатаев Мұқағали (Мұхаметқали) Сүлейменұлы (туған жылы 1931–1976)

Қазақ ақыны. Алматы облысы Райымбек ауданы Қарасаз ауылында дүниеге келген. Қазақстанның ұлттық алтын қорына енген: «Ақ қайың әні», «Ару ана», «Мавр» және т.б. поэма-толғаулардың авторы. Мақатаев лирикасы қазақ әдебиетінде ерекше із қалдырған мұра. Ол тек поэзия жанрын дамытуға ғана емес, проза, драма, сын жанрларының дамуына елеулі үлес қосты. Оның көптеген өлеңдері Н.Тілендиевтің, Ш.Қалдаяқовтың және басқа композиторлардың әндерінде жарасым тапты. Мақатаев өлгеннен кейін оған ҚР Мемлекеттік сыйлығы (1999 ж.), «Ғасыр ақыны» атағы берілген.

Мүсірепов Ғабит (шын есімі–Ғабдулғабит) (туған жылы 1902-1985)

Қазақстанның Халық жазушысы. Қазақ жазушылары арасында тұңғыш және жалғыз Социалистік Еңбек Ері атағын иеленген жазушы. «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы (1934-1936 ж.ж.), «Ара-Шмель» журналының редакторы (1956-1957 ж.ж.). Қазақ КСР жазушылары Одағы Басқармасының бірінші хатшысы (1964-1966 ж.ж.). Академик, драматург. «Қазақстан сарбазы», «Оянған өлке», «Жау қолында» романдары қазақ кеңестік әдебиетіндегі үздік шығармалар болып саналады. Ақын Сәкен Сейфуллиннің образын ашып көрсеткен «Болмаған кездесу» кітабы үшін оған Қазақ КСР-ның Мемлекеттік сыйлығы берілді. 1937 жылы «қызыл террор» кезінде жазушы Бейімбет Майлинді ашықтан ашық қорғап, азаматтық ерлік пен өжеттік көрсетті. Мүсірепов – қазақтың бірінші операсы «Қыз Жібекті» жазған автор либретто. Оның «Амангелді», «Қозы Көрпеш және Баян Сұлу», «Ақан Сері және Ақтоты» пьесалары бүгінгі заманның академиялық театрларында сол қалпында сахналанады. Жазушы Қостанай облысы Пресногорьковсий ауданында туған.

Мұстафин Габиден (туған жылы 1902-1985)

Халық жазушысы, журналист және Қазақстанның қоғам қайраткері. Қазіргі Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданында туып өскен. 1930-48 жылдары Қарағанды шахталарында еңбек еткен. Оның алғашқы романдарының бірі «Өмір мен өлім» қарағандылық шахтерлерге арналуы тегін емес. 1953-56 және 1962-64 жылдары ол Қазақстан жазушылары Одағы басқармасының төрағасы болған. «Шығанақ», «Дауылдан соң», «Куәгер», «Миллионер» шығармалары көпшілікке танымал. «Қарағанды» романы үшін 1953 жылы оған Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығы тапсырылды.

Нұрпейісов Әбдіжәміл Кәрімұлы (1924 жылы туған)

Отандық әдебиеттің патриархы, қазақ прозасының хас шебері. Қазақ КСР Халық жазушысы. Ұлы Отан соғысына қатысушы. Оның кітаптары көптеген елдердегі оқырмандардың сүйіп оқитын авторларының бірі және кітап серелерінен түспейді. 1974 жылы жазған танымал «Қан мен тер» эпопея тарихи-трилогия үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығын иеленді. Аталған романның мазмұндық желісі сарқылып бара жатқан Арал теңізін арқау етеді.

Нұрпейісова Дина (туған жылы 1861-1955)

Қазақтан шыққан тұңғыш композитор-әйел, күйші домбырашы. Құрманғазының дарынды шәкірті. Орал облысы Жаңа қала ауданының Бекетай түбегінде дүниеге келген. Тоғыз жасынан бастап домбыра ойнай бастаған, және соңғы демі қалғанша қолынан тастамаған. Қазақстанның Халық артисі. 75 жасында Мәскеудегі байқау-сайыста жеңімпаз атанып, 83 жасында Орта Азия өнер шеберлерінің конкурсын ұтып алды. 2000 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімімен Д.Нұрпейісоваға 9 атақты қазақ ішінен «XX ғасыр адамы» атағы берілді. Оның «Бұлбұл», «Әсемқоныр», «Жігер», «Байжұма», «Қос алқа» және басқа толып жатқан күйлері музыкалық мұраның алтын қорына енген.

Рахмадиев Еркеғали (1930 жылы туған)

Көрнекті қазақ композиторы, КСРО Халық артисі. Семей облысы Шұбартау ауданы Мәдениет ауылында туып, өскен. Қазақстан композиторлары Одағының 27 жыл төрағасы болды, 8 жыл Құрманғазы атындағы Мемлекеттік консерваторияны басқарды. Қазақ опера өнерінің классигі. Алты опера, көптеген – оркестрлік, вокалды-хор, театрлы-сахналық, камералы-аспаптық, әндер мен романсты шығармалардың авторы. Қазақ музыкасының кең таралған түрлерінің бірі болып табылатын симфониялық күй жанрын қазақ даласына танытқандардың бірі. Музыка өнерін дамытудағы жеткен жетістіктері үшін 2005 жылы Жыл адамы деген атаққа ие болды.

Орынбай Бертағыұлы (туған жылы 1813 -1891)

Ақын, жырау, әнші, композитор, айтыс өнерінің хас шебері. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы Егіндіағаш ауылында туып, өскен. Орта жүздің арғын тайпасының атығай қарауыл руынан. Поляк публицисі және этнографы А.Янушкевич Орынбай мен Жанай ақынның айтысын, антикалық шешендер Демосфена мен Цициронның сөз таласымен салыстырған. Орынбай – Абылай ханға және оның батырларына арналған бірқатар ерлік дастандарының авторы. Шоқан Уәлихановтың мезгілсіз қазаға ұшырағанын ата-анасына естірту үшін қазақтар нақ осы Орынбайды таңдап алған.

Сара Тастанбекқызы (туған жылы 1853-1907)

Қазақтан шыққан қыз ақын. Оның «Шырғаланда» автобиографиялық поэмасы, «Жүрек», «Жүрек құпиялары» өлеңдері жинағы көпшілікке таныс. Сараның ақындық шарықтау шегі Біржан салмен айтысы болып табылады.

Сейфуллин Сәкен (шын есімі Сәдуақас) (туған жылы 1894-1938)

Көрнекті қазақ кеңестік жазушы, ақын, драматург, қоғамдық қайраткер. Қазақ КСР Кеңестік халық комиссариатының төрағасы (1922-25 ж.ж.). Ақмола уезінің Нілді болысында (қазіргі Қарағанды облысы Шет ауданы) туған. Жалынды шығармаларымен отандық әдебиетті дамытуға елеулі үлес қосқан. Оның поэмалары мен өлеңдері: «Өткен күндер», «Домбыра», «Экспресс», «Советстан», «Альбатрос», «Қызыл ат» бұқара көпшілікке кеңінен танымал. «Бақыт жолы», «Қызыл сұңқарлар» пьесалары, «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы қазақ әдебиеті үшін Сейфуллиннің ашқан жаңа сарыны. 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, сол жылы атылған. Кейіннен ақталды.

Серкебаев Ермек Бекмұхамедұлы (1926 жылы туған)

Опера өнерінің мэтрі (лирикалық баритон). КСРО-ның Халық әртісі. Социалистік Еңбек Ері. КСРО және Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты. 1953 жылы Бухаресте Халықаралық вокалистер сайысында лауреат атанды. «Біздің мейірімді дәрігер», «Ән шақырады», «Тақиялы періште» фильмдерінде ойнаған. Петропавловск қаласының тумасы. 1947 жылдан бастап Қазақ опера және балет театрында қызмет етеді. 1973 жылдан Алматы консерваториясының профессоры.

Сүлейменов Олжас Омарұлы (1936 жылы туған)

Ақын, қоғамдық қайраткер. Қазақстанның Халық жазушысы, ойшылы. Оның тұңғыш адамның ғарышқа ұшқанына арналған «Жер адамға бағын» атты поэмасы атақ данққа бөледі (1964 жыл, Қазақ КСР-і Ленин комсомолының сыйлығы). Кейіннен ол екі мәрте Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды (1967, 1972). Сүлейменов творчествосы қазақ поэзиясының ауыз және жазбаша әдебиеті дәстүрімен байланысты, қазақ халқы тарихының маңызды адамгершілік мәселелеріне тоғысқан. 1957 жылы Алматы қаласында 100-мыңдық таралыммен жарық көрген «Аз и Я» кітабында ақын, көптеген әдебиет зерттеушілерінен ерекшелігі сол, ежелгі орыс әдебиеті ескерткіші «Слово о полку Игореве» екі этникалық әлем – славяндық және түркі әдебиетінің түйіскен шекарасында пайда болғанын, олардың мәдени байланысын айшықтайтынын дәлелдеп береді. Шовинизм позициясымен қаруланған кеңестік партия жүйесінің идеологтары үшін Сүлейменовтың келтірген қорытындылары ақылға сыймайтын ағатық болып көрінді. Тарихтан белгілі болғандай, ресми кеңестік тарихтануда Рустің шығыс көршілеріне деген көзқарасы, әдетте, империялық ой-пиғыл сынығынан қаралатын. Сондықтан автор үшін бірнеше жылға созылған азапты күндер басталады. Кітап тауар айналымынан, кітапханалардан алынып, жаңаша басып шығаруға тыйым салынды. Сол кездегі СОКП ОК хатшысы А.Суслов пен академик Б.Рыбаков бастаған жүйе ақынның өзін де қыспаққа алуға әзірленді. Қазақстан басшысы Д.А.Қонаев сол кезде көмек қолын созды. «Аз и Я» кітабы филологиялық ортаға ғана емес, сондай-ақ кеңестік қоғамның саяси санасына да ықпал етті. 1986 жылы америкалық журнал «Проблема коммунизма» қайта құруға дайындықты бастаған көптеген кітаптың бірі санады. Сүлейменовтің бастамасымен «Невада-Семей» бұқаралық қоғамдық қозғалысы пайда болды, соның нәтижесінде Семей ядролық сынақ полигоны жабылды. Бұл қозғалыс тек Одақты ғана толқытып қоймай, бүкіл

элемендік қауымдастықты дүр сілкіндірген тұңғыш демократиялық, үкіметтік емес қозғалыс болды. Бұл өз халқына қарсы саяси геноцид ұйымдастырған әскери-өнеркәсіптік кешеннің, жоғарғы жақтың позициясымен келіспеген тұңғыш бұқаралық қозғалыс еді. 2000 жылы ҚР Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімі бойынша О.Сүлейменов 9 ұлы қазақтар ішіндегі «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылды.

Сүйінбай Аронұлы (туған жылы 1815-1898)

Қазақ ақыны, айтыс өнерінің хас шебері. Алматы облысы Жамбыл ауданы Қарақастек ауылында туып, өскен. Халық батырлары Өтеген, Қарасай, Сұраншы, Саурық батырларға арналған поэмаларын жазды. М.Әуезов оны «Жетісу ақындарының алтын діңгегі» деп атаған. Ақын Ж.Жабаев оны өзінің пір тұтатын ұстазы санаған.

Сыпыра-жырау

Қазақтың ұлы әнші-жырауы. 14 ғасырда ғұмыр кешкен. Оның «Едіге би», «Тоқтамыс жайындағы аңызы», «Ер Тарғын» және «Қырымның қырық батыры» эпикалық поэмалары циклына енетін т.б. батырлық эпостары бар.

Тәттіқара-жырау (туған жылы 1705-1780)

Қазақ ақыны, жырау. Абылай ханның замандас жолдасы. Тобыл жағасында Солтүстік Қазақстан облысы аумағында дүниеге келген. Олжабай, Бөгембай батырлардың жоңғарларға қарсы әскери жорықтарына қатысқан. Олардың ерлік, батырлық істерін жырға қосып, өлең толғаулар шығарған. Сарбаздарды бас бірлікке шақырған. Тәттіқара есімі цинь жаулаушылары мен Абылай хан әскері арасында болған 1756 жылғы соғыс туралы жырлаған жалынды жырларынан кейін халық арасына кең тарады.

Тәттімбет Қазанғапұлы (туған жылы 1815-1862)

Көрнекті қазақ композиторы. Домбырада күй орындау өнерінің «шертпе күй» мәнерін енгізген дәулескер. Қарқаралы уезінің Мыржық ауылында туған. Орта жүздің арғыннан тараған қаракесек руынан. Нұрбике-Шаншар болысының билеушісі болған. 1855 жылы қазақ делегациясы құрамында Санкт-Петербургте П Александрдың таққа отыру салтанатына қатысқан. Қазақтың ұлттық музыкасын, соның ішінде өз шығармаларын нақышына келтіріп орындау шеберлігі үшін Ресей императорының күміс медалін омырауына тақты. Оның 40-тан астам күйі бар. Олар орындалуына қарай әр қилы: жеңіл, әуезді-«Сылқылдақ», «Былқылдақ» шерлі – «Көкейтесті», «Қосбасар» және қазақ музыка өнерінің алтын қорында тиісті орын алатын тағы басқа көптеген шығармалар.

Тілендиев Нұрғиса Атабайұлы (туған жылы 1925-1998)

Дәстүрлі қазақ музыкасының шебері. КСРО және Қазақстан Республикасының Халық әртісі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Халық Қаһарманы», профессор, көрнекті композитор, дирижер. Алматы облысы Іле ауданында дүниеге келген. Бес жасынан бастап домбыраға әуес болған, ал 12 жасынан бастап оркестрде ойнаған. Оның өмірлік жолын таңдауға атақты академик Ахмет Жұбанов аз еңбек сіңірген жоқ. Тілендиев көптеген фильмдер мен спектакльдерге музыка, сондай-ақ халық арасына тарап кеткен 400 астам әндермен романстар жазды.

Торайғыров Сұлтанмахмұт (туған жылы 1893–1920)

Қазақ ақыны – демократ, публицист, әдеби сыншы, ағартушы. Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданында туған. Өзінің қысқа ғана ғұмырында ұлттық

мәдениетіміздің тарихында құрметті орын алған қаншама маңызды шығармалар жазды. Өлең сөзімен және прозамен жазылған тұңғыш романның («Қамар сұлу»), тұңғыш философиялық және әлеуметтік поэмалар мен очерктердің авторы. Туған халқының көзін анып, оны рухани, әлеуметтік – саяси езгіден құтқаруды өмірінің мәні деп санады.

Төлебаев Мұқан (Мұхамедсәлім) (туған жылы 1913-1960)

Атақты композитор, КСРО Халық әртісі. Қазақтың композиторлық музыкасының негізін қалаушылардың бірі. Талдықорған облысы Бірлік Төбе ауданының Қарашыған ауылында туған. Қазақстан Композиторлар одағының төрағасы (1953-55, 1959-60 ж.ж.). Абай атындағы Қазақтың академиялық опера және балет театрының директоры (1955-56 ж.ж.). Тамаша вокалдық, оркестрлық және камералық шығармалардың, фильмдерге арнап жазылған музыкалардың, әндердің авторы. Қазақ КСР-інің Мемлекеттік әнұранын жазушылардың бірі. 1949 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығымен марапатталған.

Төлегенова Бибігүл Ахметқызы (1929 жылы туған)

Атақты қазақ әншісі (лирико-колоритті сопрано). Қазақ КСР және КСРО Халық әртісі. Кеңес одағының соңғы Социалистік Еңбек Ері атағына ұсынылғандардың бірі (1991 жыл 21 желтоқсан). Қазақ КСР және КСРО Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты. Семей қаласында туған.

Ұлбике Жанкелдіқызы (туған жылы мен өлген жылы белгісіз)

Қазақ ақыны. Айтыс мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Қазіргі Қызылорда облысы Теренөзек ауданында туып, өскен. Ақынның мұрасын атақты фольклористер М.Ж.Көлей, А.Диваевтар зерттеген. Академик В.Радлов өлеңдерін жинақтап, Петербургте кітап шығарды, кейіннен неміс тіліне аударды. Ұлбикенің творчествосына М.Әуезов және С.Мұқанов сияқты атақты әдебиеттанушылар мен сыншылар қызығушылық танытты.

Үмбетей-жырау (Үмбетей Тілеуұлы) (туған жылы 1697-1786)

Қазақтың эпикалық жанрдағы ақыны. Қаратауда туып, Ерейментауда қайтыс болды. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің қалың ортасында жүрді, тарихи оқиғаларды жырлады. Үмбетейдің Бөгенбай батыр жайындағы эпикалық толғауы қазақтың тарихи мұрасының баға жетпес құндылықтарының бірі болып табылады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы (туған жылы 1858-1931)

Қазақтың данышпан ақын-жазушысы, ағартушы-демократ, философ-ойшылы, композитор, тарихшы, этнограф, фольклорист, аударманысы. Қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданының Қарауыл ауылында дүниеге келген. Бала жасынан жетім қалып, немере ағасы Абай Құнанбаевтың тәрбиесінде болды. Алғашқы өлеңін 7 жасында жазды. Шәкәрімнің творчестволық мұрасына поэтикалық шығармалар ғана емес, сонымен бірге философиялық, тарихи, музыкалық шығармаларда енеді. 30 жыл бойы ол «Үш анық» ғылыми-философиялық трактатын жазу барысында сан түрлі мағлұматтар көзін пайдаланды. Тұңғыш қазақ классикалық драмасы – «Еңлік және Кебек» пьесасын М.Әуезов Шәкәрімнің «Өзін өзі жазалау немесе кездейсоқтық» поэмасының негізінде жазған. «Еркіндік таңы атты» өлеңіне (1919 ж.) музыка жазып, егеменді Қазақстанның әнұраны еткісі келді. Меккеге қажылыққа барып келгеннен кейін Шәкәрім «Түркілер, қырғыздар, қазақтар және хан әулетінің түптамыры» атты кітабын

жарыққа шығарды. Автордың бұл еңбегін бастауға Абай кеңес берген және өмірінің соңына дейін онымен айналысқан. Сондай-ақ атақты ағасының берген ақылымен ол ғашықтар «Қалқаман мен Мамыр» туралы атақты поэмасын жазды. Шәкәрім парсы ақыны Хафиздің газелдерін, азербайжан лирик ақыны Физулидің «Ләйлі мен Мәжнүн» поэмасын, американ жазушысы Бичер Стоудың «Том ағайдың баспанасы» романын аударды. А.С.Пушкиннің «Дубровский» және «Метель» ірі прозаикалық шығармаларын поэтикалық тұрғыдан аударды. Шығармашылық қарым-қатынаста хат алмасып жүрген Лев Толстойдың бірнеше әңгімелерінің аудармасын қазақ оқырмандарының назарына ұсынды. Этнофилософиялық «Қазақтар» кітабын тәмамдап үлгермеді. Үкімет 73 жастағы Шәкәрімді бай-мұжықтармен байланысы бар деген айыппен 1931 жылы ату жазасына кесті.

Шал Ақын (шын есімі–Тілеуке Күлекеұлы) (туған жылы 1748-1819)

Ақын, қазақ өлең құрау өнерінің жаңашылы. Оның творчествосы қазақ поэзиясындағы жаңа бағытқа бет алған кезеңі болып табылады. Ол консервативтік жыраулықтан ауытқып, өлеңдерінде эпикалық образдарға салмақ салмай, ақын тұғасымен әлемге көз тігіп, өзінің басынан кешкен қиыншылықтары, шындықты іздеп шарқ ұрады. Ол Қожа Ахмет Яссауи заманындағы мәңгілік хикметтерден тамырланған суфий поэзиясы дәстүрін қайта жаңғыртты. Шал Ақын ұлы Абай шарықтау шыңына жеткен қазақтың поэтикалық жаңаша жырау мектебін ашушы. Поэтикалық данышпандығымен ол бала жасынан ортасын таң қалдырған, сондықтан халық оны «Шал Ақын» атаған. Туған жері Көкшетаудың төңірегіндегі Азат деген елді-мекен.

Шалкиіз–жырау (Шалкиіз Тіленшіұлы) (туған жылы 1465-1560)

Орта ғасырлық қазақ поэзиясының ұлы жыршыларының бірі. Батыс Қазақстанның тумасы. Исламдық білім алған. Бала жасынан ержүрек жауынгер және дарынды ақын ретінде даңққа бөленген. Толғаулары арқылы көркемдік шеберліктің шарықтау шегіне қол жеткізді. Біздің дәуірімізге дейін оның 600-ден астам өлең жолдары жеткен.

Шанин Жұмат Тұрғынбайұлы (туған жылы 1892-1938)

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби режиссер, драматург, ұлттық кәсіби театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі. Қазақ КСР-нің Халық әртісі. Қазақтың тұңғыш кәсіби драма театрының директоры және көркемдік жетекшісі. Шанин ұлттық драматургияның қалыптасуына елеулі үлес қосқан.

Шақанов Мұқтар (1942 жылы туған)

Есімі әлемге танымал ақын. Қоғамдық қайраткер. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазығұрт ауданы Қарасу ауылында туған. 1986 жылдан бастап Қазақстан жазушылары одағы басқармасының хатшысы. 2003 жылдан «Жалын» журналының бас редакторы. 1989-1990 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын тексеру бойынша комитеттің төрағасы. Сонымен қатар ол қазақ жастарының аяққа тапталған ар-намысын қорғап СОКП ОК мен қарулы күштерге ашықтан ашық қарсы шықты. Ол осы оқиға туралы барша әлемге тұңғыш жар салған ақын. Шақанов шығармалары, бірінші кезекте «Адасқан цивилизация» және «Естелікті жазалайтын космоформула» («Шыңғысханның құпиясы») – бұл қазіргі заманның әлемдік адамгершілік-этикалық мәселесін поэтикалық тұрғыдан ой елегінен өткізу. Шақановтың бастамашылдығымен Арал маңындағы тұрғындарға көмек көрсету үшін Балқаш және Арал мәселелері жөніндегі комитет ұйымдастырылды. Аталған орган әлемдік қауымдастық пен КСРО Өкіметінің Арал

теңізінің экологиялық апатты жағдайына назарын аудару үшін ауқымды шаруа тындырды.

Ықылас Дүкенұлы (туған жылы 1843-1916)

Көрнекті қазақ күйшісі. Қобызбен музыка орындаудың хас шебері. Қазіргі Қарағанды облысы Жанаарқа ауданы аумағында тама руының ауылында дүниеге келген. Ол есімдері дала жұртына кең танымал қобызшылар әулетінің өкілі болып табылады, оның ішінде әкесі – Дүкен, атасы – Алтынбек, алыс туысқаны – Құтты абыз және Нияз. Ықылас есімі аңызға айналған Қорқыттан кейін қобыз шегін «тірілтіп, дем берген» адам болып саналады. Қазақтардың ойынша, бұл шекті аспап тылсым күшке ие, оның көмегімен емшілер адамдарды емдеп, көз тиюден сақтап, тағдырына көз жүгірткен. Ықылас қобыздың ысқашымен құстар мен аңдардың дауысын салған. «Аққу» күйінде құс қанатының қағысы, ал «Қасқыр» күйінде жыртқыштың ұлығаны құлаққа естіледі.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МАҚТАНЫШЫ

Дубәкіров Тоқтар Оңғарбайұлы (1946 жылы туған)

Қазақтың тұңғыш ғарышкері. Халық Қаһарманы. КСРО еңбегі сіңген ұшқыш-сынақшы, ҚР ұшқыш-ғарышкері, авиация генерал-майоры, техника ғылымдарының докторы, профессор. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Бірінші мамыр ауылында туған. Армавир ұшқыштар даярлайтын оқу орнын «ұшқыш-инженер» мамандығы бойынша тамамдаған. 1988 жылы Кеңес Одағында бірінші болып әуеде жанар май құйдыру арқылы Солтүстік полюске тоқтаусыз ұшып ерлік көрсеткен. 1989 жылы авиация тарихында болмаған жетістікке қол жеткізіп, «Тбилиси» ұшақ тасығыш кемесіне «МИГ-29» реактивті ұшағын қондырып, жылдамдық алу қашықтығын 6 есе қысқартып, қайтадан әуеге ұшып шықты. Осы ерлігі үшін оған КСРО Президенті М.Горбачевтің қарсылығына қарамастан Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Барлығы 50 жаңа ұшақты сынақтан өткізді. Жалпыға мәлім болғандай 1961 жылы дәл осы қазақ даласынан бірінші адам ғарышқа ұшты. 30 жыл өткеннен кейін 1991 жылы қазанда, ғарышқа лайықты ұлдарының бірі – Тоқтар Дубәкіров ұшты. ҚР Ұлттық қоғамдық кеңесінің шешімі бойынша 2000 жылы ол 9 ұлы қазақтың ішінен «XX ғасыр адамы» атағына ұсынылды.

Артаев Бақтияр (1983 жылы туған)

Атақты қазақ спортшысы, боксер. Тараз қаласында туған. 2004 жылы 69 кг салмақ дәрежесінде Афинада өткен жазғы олимпиада ойындарының чемпионы атанды. Сол мезгілде Олимпиаданың ең үздік боксері ретінде Вал Баркер кубогын иеленді. Халықаралық дәрежедегі спорт шебері.

Жармұхамедов Әлжан Мүсірбекұлы (1944 жылы туған)

Қазақтан шыққан тұңғыш олимпиада чемпионы. Оңтүстік Қазақстан облысы Бостандық ауданының Табақсай ауылында туған. КСРО еңбегі сіңген спорт шебері. Баскетболшы (бойы 207 см). 1972 жылы Мюнхенде өткен жазғы Олимпиада ойындарының чемпионы, 1976 жылы Монреалда өткен жазғы Олимпиада ойындарының қола жүлдегері, әлем чемпионатының бірнеше дүркін жүлдегері, үш мәрте Еуропа чемпионы, КСРО он мәрте чемпионы. Оның спорт ғұмырындағы сәттілікке толы кезеңдерінің ең жарқын – Мюнхен Олимпиадасындағы финалдық матч кезеңі, ол команда капитаны болған КСРО құрамасы жарыстың шешуші сәтіне дейін үш секунд қалғанда қарсыластары Америка құрама командасының торына жеңіс добын соққандығы болатын.

Жыланбаев Марат (1963 жылы туған)

Ұзақ қашықтыққа жүгіруден бүкіл әлемге есімі әйгіл қазақ спортшысы. Еңбегі сіңген спорт шебері. Павлодар облысы Баянауыл ауданы Майқайың ауылында туған. 20 ғасырдың 90-шы жылдары «Гинесстің рекордтар кітабында» оның жеткен жетістіктері көрсетілген: 23 күнде 23 марафон (күніне 42 шақырым 195 м), 15 күнде 30 марафон, 12 айда 75 марафон, бір жылда 226 марафон жарысына қатысқан; Эльбрус шыңына 7 күнде көтерілді (5642 м); 20 күнде Қарақұм арқылы жүгіріп өтті (1200 ш.); Сахара арқылы 24 күнде жүгірін өтті; Австралияның Виктория шөл даласы арқылы 24 күнде жүгіріп өтті (1700 ш.); Невада арқылы (1218 ш.) 17 күнде жүгіріп өтті. Жыланбаев әлемнің барлық шөл даласын бағындырған планетадағы жалғыз адам болып табылады.

Қажымұқан (шын есімі—Мұқан Мұнайтпасов, Қажы Мұқан) (1871-1948 ж.ж.)
Француз (классика) күресі бойынша әлем чемпионы атанған бірінші қазақ, ауыр салмақта күресетін әлемдік, өңірлік, ресейлік, бүкілодақтық чемпионаттардың бірнеше дүркен жеңімпазы. Ұлы атлет-палуан (бойы-196 см, салмағы 145-150 кг, кеудесінің аумағы-132 см). Ақмола облысы Қараөткел ауылында туған. Орта жүздің қыпшақ тайпасының алтыбас руынан шыққан. Спорттық ғұмырында Қажымұқан 48 алтын, күміс, қола медальдар жеңіп алған. «Жапондық Ямогата-Муханура, «Муханов-Муханура», «Қара Иван» бұркеніш аттармен жарысқа шығып жүрген. Стамбулда атақты османдық алып Нұрлыны таза жеңді. Түрік сұлтаны содан кейін Қажы Мұқанның Меккеге сапарын ұйымдастырды. Қажылыққа барып келгеннен кейін оның есіміне «Қажы» деген сөз қатар айтылатын болды. 1927 жылы Қазақ Орталық атқару комитетінің шешімі бойынша оған «Қазақ даласының ұлы батыры» құрметті атағы берілді. Ұлы Отан соғысы жылдары Қызыл әскердің әуе күштері Қажымұқанның қаржысына ұшақ сатып алды, оның бір бүйірінде «Амангелді», ал келесі бүйірінде «Қажы Мұқан» сөзі жазылған. Қазақ ұшқышы сол ұшақпен 120 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып шықты. Атақты палуан Оңтүстік Қазақстан жерінде жерленген.

Ыбрайымов Ермұқан (1972 жылы туған)

Атақты қазақ спортшысы, боксер. Жамбыл облысының Жақсылық ауылында туған. Атлантада өткен (1996 ж.) жазғы Олимпиада ойындарының қола жүлдегері. 2000 жылы 28 жасында, 69 кг салмақ дәрежесінде Сиднейде өткен жазғы олимпиада ойынының алтын жүлдегері. Халықаралық дәрежедегі бокстан спорт шебері.

Қосанов Ғұсман Сыйтықұлы (туған жылы 1935-1993 ж.ж.)

Қазақтан шыққан атақты жеңіл атлет. Олимпиадалық ойындарға қатысып жүлдегер атанған алғашқы қазақтардың бірі. Шығыс Қазақстан облысы Бесқарағай ауданы Изатулла ауылында туған. Енбегі сінген спорт шебері. Мамандандырылған спорт түрі - 4×100 м эстафета жарысы. Молдова, Украина, Қазақ КСР-і чемпионы. Бірнеше дүркін чемпион және 4 мәрте КСРО рекордсмені. 1960 жылы одақ құрамасымен Римде өткен XVII жазғы Олимпиада ойындарына қатысып күміс медаль жеңіп алды. Әйгілі спортшының құрметіне 1991 жылдан бастап Қазақстанда жеңіл атлеттердің «Қосанов мемариалы» атты халықаралық дәстүрлі жарысы өтіп тұрады.

Мұсабаев Талғат Амангелдіұлы (1951 жылы туған)

Қазақстанның және РФ ұшқыш-ғарышкері. Халық Қаһарманы. Ресей батыры. Алматы облысы Жамбыл ауданы Қарғалы ауылында туған. 3 рет ғарышқа ұшты, оның 2-де экипаж командирі ретінде. 7 рет ашық ғарыш кеністігіне шығып, онда 41 сағаттан артық болды (адамның ашық ғарышта ең ұзақ болған көрсеткіші). Гимнастикадан және командалық есептегі жоғарғы пилотаж бойынша КСРО спорт шебері. Мұсабаев алғашқы ғарыштық саяхатшы Деннис Титоны ғарышқа алып ұшқан әлемдегі тұңғыш «ғарышты таныстырушы ғарышкер».

Мұстафа Өзтүрік Кабел Әбдірахман (1954-1995 ж.ж.)

Көрнекті қазақ спортшысы, қоғам қайраткері. Түркия мемлекетінде туған. Көптеген елдердің аренасында даңққа бөленген спортшы. Таэквондодан (1982-88) әлемнің алты мәрте чемпионы. Гонконгте, Мюнхенде, Стамбулда, Қазақстанда жеке спорт мектептерін ашты. Еуропада және мұсылман әлемінде таэквондодан 6-шы дан иемденуші алғашқы және жалғыз қазақ.

Сәрсекбаев Бақыт (1981 жылы туған)

Бокстан 69 кг салмақ дәрежесіндегі 2008 жылғы Бейжинде өткен жазғы олимпиада ойындарының чемпионы. Павлодар қаласының тумасы. Халықаралық дәрежедегі спорт шебері.

Саттарханов Бекзат Сейілханұлы (1980-2000)

Бокстан олимпиада чемпионы атанған тұңғыш қазақтың бірі. Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданы Балтакөл ауылында туған. 2000 жылы Сиднейде өткен 27 жазғы олимпиада ойындарында 75 кг салмақ дәрежесінде өнер көрсетіп олимпиада алтынын жеңіп алды. Ол жиырма жаста ғана еді, сол жылы авто-көлік апатынан қаза тапты. Саттарханов өз жеңісін Түркістанның 1500 жылдығына арнаған.

Серіков Шамиль Кәрімұлы (1956-1989)

Классикалық күрестен еңбегі сіңген спорт шебері. Алматы қаласында туған. КСРО чемпионы, Еуропа чемпионы, әлемнің екі дүркін чемпионы, Мәскеуде өткен 22-ші жазғы Олимпиада ойындарының чемпионы (1980). 57 кг салмақ дәрежесі бойынша өнер көрсеткен.

Үшкөмпіров Жақсылық (1951 жылы туған)

Грек-рим күресі бойынша еңбегі сіңген спорт шебері. Жамбыл облысында дүниеге келген. 1980 жылғы Мәскеу қаласында өткен жазғы Олимпиада ойындарына қатысуға Үшкөмпіровтің кандидатурасы жоғарғы деңгейде талқыланып, соңғы мезетке дейін белгісіз болды. Құрамадағы орын үшін талас өте күшті болды, әсіресе 48 кг салмақ дәрежесіндегілер арасында. Спортшы Одақ чемпионы және КСРО Халықтары спартакиадасының жеңімпазы болып, Олимпиада қарсаңына жақсы дайындықпен келуі керек болған. Жақсылық осы талаптарға сай болып шықты. Алайда Спорт комитеті және Күрес федерациясы, КСРО атынан грузин Г.Казарашвили күреседі деп шешім қабылдаған екен. Осы кезде Қазақстанның жоғарғы басшылығының жағдайға араласуына тура келді. Д.Қонаевтың Л.Брежневпен кездесуінен кейін Үшкөмпіров пен Казарашвили арасында белдесу спарринг өткізу керек деп шешті, біздің спортшы мықты болып шықты. Олимпиадада Жақсылық Румыния спортшысы Александруды, Болгар спортшысы Христовты және Венгр спортшысы Шерешаны таза ұтты. Сонымен біздің атлеттің алған олимпиадалық алтыны спорттық функционерлермен күресе жүріп алғандағы шын бағасы болды. 1981 жылы Үшкөмпіров әлем чемпионы атанады. Қазіргі уақытта ол Қазақстанға еңбегі сіңген жаттықтырушы.

ҚАЗАҚ ЖЕРІН, ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕГЕН АТАҚТЫЛАР

Қазақстанның кең байтақ даласына, оның халқына және мәдениетіне деген қызығушылық әрқашан зор болған. Атақты ғалымдар, жазушылар, тарихшылар, саяхатшылар, музыканттар қазақ жерінің әсемдігіне, қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің өзгешелігіне сүйсініп, халық ауыз әдебиетінің, әуенінің бай мұрасына бас иген. Осы адамдардың көпшілігі қазақ менталитетіне жақын болып, қазақ мәдениетінің танымалдығын асқақтатуға атсалысты. Ғылыми зерттеулерді де ресейдің мемлекеттік иштенеуіктері, әскерилері жүзеге асырып, Қазақстан тарихы, этнографиясы, флорасы мен фаунасы, географиясымен танысуды қызметтік міндеттерімен қатар алып жүрді. Осынау Қазақстанның кең ауқымды байтақ даласын зерттеулер, отарлаушылық пиғыл ұстанған Ресей империясының жымысқы саясатымен ұштасып жатты: бекініс орындарын құру, Ресейдің ішкі губерниясындағы әсерсіз шаруаны қоныстандыру, қазақ халқын ықпалында ұстау, т.с.с. қажеттіліктер.

Абрамов Николай Алексеевич (туған жылы 1812-1870)

Ресейлік этнограф. Қазақ қалаларын зерттеген алғашқы тарихшылардың бірі. Негізінен Шығыс Қазақстанға арналған 100-ден астам баспа жұмыстарын жариялаған. Оның тарихи-географиялық еңбегі «Облыстық қала Семей» (1862) ғылыми ортада асқан қызығушылық тудырып, Лондонның «Географиялық қоғам королдігі» журналында жарық көрді. 1858-59 жылдары ол Баян сұлу мен Қозы Көрпеш құрметіне тұрғызылған тастан қаланған ескерткіш – кесенені зерттейді, олар туралы халық аузындағы аңыз-әңгімелерді көпшілік талқысына ұсынады. 1860 жылы Абрамов Верный қаласында болып, Қазақ даласының таңқаларлық табиғатының сөз жетпес сұлулығына тәнті болып, 1867 жылы «Алматы немесе Верный бекінісінің төңірегі» мақаласын жарыққа шығарады.

Айтматов Шыңғыс Төрөқұлұлы (туған жылы 1928-2008)

Халық жазушысы, Қырғызстанның қоғамдық және мемлекеттік қайраткері. Қазақстан елімен, оның мәдениетімен тығыз қарым-қатынаста болған. Алғашқы білім жолын Жамбыл ветеринарлық техникумынан алған. Оның творчестволық тағдырына қазақтың ұлы жазушысы Мұқтар Әуезов қолдау көрсеткен. Ол Айтматовтың асқан дарынына бірінші болып назар аударып, «Сәт сапар» мақаласында (1958) «Жәмилә» повесіне жоғары баға берген. Нақ осы Мұқтар Әуезов, бүкіл елге Шыңғыс Төрөқұлұлын Лениндік сыйлыққа лайық деп танып, жар салған. Айтматов сондай-ақ Қазақстанның Халық жазушысы болып табылады, Алматы қаласының Құрметті азаматы. 1993 жылы біздің республикамызда оған Президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығы тапсырылды. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» әйгілі романдарының бірі – бастан аяқ, толықтай қазақ даласын суреттейді. Әдебиетте нақ осы шығармада Байқоңыр космодромы жайында кеңінен ой толғаған.

Алекторов Александр Ефимович (туған жылы 1861-1918)

Орыс миссионері, ғалым-ориенталист, библиограф, этнограф және ағартушы. 1882-1908 жылдары – халық ағарту ісінің инспекторы, Бөкей Ордасындағы, Торғай, Ақмола және Семей облыстарындағы оқу орындарының басшысы (директоры) болған. Қазақ халқының дарынды тұлғаларын, дәстүрін, мәдениетін, өнері мен фольклорын жоғары бағалаған. Қазақтардың мал шаруашылығы, жермен айналысуы, жоралғы, салты, халық медицинасы, ойындары, әндері мен ақындық

өнері жөнінде мәліметтер жинап, оларды жариялаумен айналысты. Қазақтың эпостық жыры «Қобландыны» жазып алды. 1906 жылы оның редакторлығымен Қазақстан туралы бірінші іргелі библиографиялық жұмыс жарыққа шығарылды «Кітап нұсқаулығы, журнал және газет мақалалары, қырғыздар жайында жарияланымдар». Сонымен қатар, ол «Инородцы России» кітабында (1906) шовинистік позициямен көзқарасын білдіріп, Құран мазмұнына кереғар түсінік берді. Сонымен өзге дінге сенушілерге қарсылық пиғылын көрсетіп, осының негізінде «мұсылмандардың орыс халқымен шынайы достық қатынаста болуына» еш мүмкіншіліктің жоқтығы туралы ой түйеді. Қазақтар арасында христиан дінін таратуға құлшыныстық білдірген.

Алмаши Дьордь (туған жылы 1867-1933)

Венгер шығыстанушысы, географ, орнитолог. Ол басқарған экспедиция Қазақстанның бірқатар жерлерінде болып қайтты. Оның «Орта Азиядағы саяхатым» (1903) кітабында Жетісу, Алатау, Тянь-Шанның табиғаты және географиялық орналасуы, тіл, дін, қазақ пен қырғыздың салт-дәстүрі, олардың орыстармен өзара қарым – қатынасы туралы мәліметтер келтірілген.

Алябьев Александр Александрович (туған жылы 1787-1851)

Орыс композиторы. Романс орындаудың хас шебері. Қуғында жүргенде (1834-35) «Азияттардың әні» вокалдық циклын жазды, онда қазақ, татар, башқұрт және түркімен халықтарының әуендерін қолданды. Этнографиялық материалдар жинады, Орынбор өлкесіндегі қазақ, башқұрттың ән айту мәдениеті мен күйлерін зерттеумен айналысты. Оның аяқталмай қалған «Аммалат-бек» операсында қазақ әнінің екі нұсқасы келтірілген.

Андреев Иван Григорьевич (туған жылы 1744-1824)

Ресейдің әскери инженер-топографы. Оңтүстік Сібір шекарасында және Қазақстан даласында 50 жылдан астам уақыт қызмет етті, кәсіби қызметіне орай, қазақтармен тығыз байланыста болды. 1796 жылдан өмірінің соңғы күніне дейін Андреев Семей қаласында тұрды. Қазақ тілінде еркін сөйледі, қазақ халқының өмір салтын, үй құрмысын және мәдениетін жақсы меңгерді. Қазақтар оған сеніммен қарады, 18 ғасырдың екінші жартысында болған зерттеушілерге қарағанда, ол қазақтармен тығыз қарым-қатынаста болды. Андреев қазақтардың әртүрлі көшпенді рулар мен жасуіектер әулетінен таралуы туралы тұқым сабақтастығын асқан талғамдылықпен зерделеді. Ол «Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, так же и прилегающих к российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями» атты қазақ халқына арналған ғылымдағы шын мәнісінде алғашқы арнаулы бірегей еңбегін жарыққа шығарды.

Аничков Иван Васильевич (1863 жылы туған -өлген жылы белгісіз)

Орыс ғалымы, археолог, этнограф. Түркістанның және Орынбордың ғылыми мекемелерінде жұмыс істеген. Қазақстанның тас мүсіндері, қорғандары, және басқа да сәулет ескерткіштері туралы бірқатар мақалалар жариялады. Оның: «Забывтый край», «Памятники киргизского народного творчества», «Очерки о жизни народов Туркестана» және т.б. еңбектерінде тарихи және этнографиялық мәліметтер келтіріледі.

Анкинович Екатерина Александровна (туған жылы 1911-1991)

Ғалым-геолог, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, геолого-минералогиялық ғылымының докторы, Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер. 12 жаңа минералдар

түрін ашты, оның ішінде 8-і ғылымға таныс емес түрлері. Минералдар Халықаралық минералогия қауымдастығымен бекітіліп, қазақстандық геологтардың құрметіне Қ.Сәтбаев, И.Бока, В.Гуцевичтің және т.б. есімдерімен аталды.

Араб зерттеушілері (8-15 ғасыр аралығында өмір сүрген)

Араб ғалымдары және саяхатшылары: әл-Беларузи, ат-Табари, әл-Джахиз, ибн Хордадбега, әл-Якуби, Кудама ибн Джафар, әл-Хамадани, әл-Джейхани, әл-Истархи, ибн Хаукал, ибн Фадлан, Әбу Дулаф, әл-Масуди, Исхак ибн әл-Хусайн, Гардизи, әл-Марвази, Закария әл-Казвини, әл-Неса-ви, әл-Омари, ибн Баттут, ибн Халдун, әл-Карши, әл-Басри, Әбу-л-Хасан Нур ад-Дин ибн Са-ид, ибн Русте, Әбу-л-Фида ибн Әл-Асир, ибн Әл-Факих, ибн Мисквавейх, әл-Идриси ортағасырларда бүгінгі Қазақстан жерін мекен еткен халықтар мен тайпалардың өміріне тарихи-географиялық және этнографиялық кең ауқымды зерттеулер жүргізді. Ортағасырлық араб тарихнамасындағы Қазақстанның ерекше орын алу себебін, арабтардың азиаттарды жаулап алған жерлерінде ықпал жүргізуге талпынғандарымен түсіндіруге болады.

Аравин Петр Васильевич (туған жылы 1908-1979)

Музыкатанушы. Қазақ музыкасын зерттеуге бар ғұмырын арнаған, өзінен кейін келешек ұрпаққа бай мұра қалдырды. 1948-79 жылдары Құрманғазы атындағы Алматы консерваториясында ұстаздық қызмет етті.

Арагон Луи (туған жылы 1887-1982)

Француз жазушысы. Абайдың, М.Әуезовтың және басқа да қазақ акындары мен жазушыларының творчествосын жоғары бағалады. Әуезовтың «Абай жолы» романын 20 ғасырдың ең үздік шығармасы деп таныды.

Аристов Николай Александрович (туған жылы 1847-өлген жылы белгісіз)

Ресей этнографы. 1899-1909 жылдары Жетісу облысында қызмет атқарған. Қазақ шежіресін зерделеуге елеулі үлес қосты.

Аткинсон Томас Уитлам (туған жылы 1799-1861)

Ағылшын саяхатшысы, суретші. 1848-52 жылдары қазақ даласында болған. Өз еңбектерінде қазақтардың өмірін, салтын, тұрмысын, шаруашылығын, қалаларымен бекіністерін, қорғандары мен қорымдарын тәптіштеп суреттеген. Әсіресе қазақ акындарының шеберлігін ерекше атап өткен. Қазақ даласының топонимдері туралы аңыз әңгімелерді жарыққа шығарған. «Штурм ночного аула», «Бой киргизских всадников» және басқа суреттер бейнелеген.

Балаш Бела (туған жылы 1884-1949)

Венгер жазушысы және қоғам қайраткері. 1943-45 жылдары Қазақстанда болған. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтап, жазып алған, оларды зерттеп неміс тіліне аударған. Оның «Золотая юрта» жинағы 1956 жылы ГДР-да жарық көрген.

Бараев Александр Иванович (1908-1985 ж.ж.)

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы ғылымының негізін қалаушы, ұйымдастырушылардың бірі. Академик. Қазақ КСР-нің тыңайған және тың жерлерін игеруге орасан зор үлес қосты. Оны тыңдағы бас агроном деп атады. 1956 жылы Қақтың дәнді-дақыл шаруашылығының ғылыми-зерттеу институтын құрып, оны 27 жыл басқарды. ҒЗИ-да академиктің тікелей жетекшілігімен топырақты жел эрозиясынан қорғауды қамтамасыз ететін жер өңдеудің жаңа жүйесі жасалып, ауыл шаруашылығы ғылымында жаңа бағыт пайда болды. Бараевтың

топырақ қорғайтын жер өңдеу әдісі енгізілгеннен кейін Қазақстанда бидай өсіру өндірісі жыл сайын артып, 25-27 млн.тоннаға дейін жетті. Бұл жүйе тек КСРО республикаларында ғана емес, сондай-ақ Венгрия, Болгария, Моңғолияда қолданылды.

Бартольд Василий Владимирович (туған жылы 1869-1930)

Ресейдің шығыстанушы-ғалымы. КСРО ҒА академигі. Орыстың шығыстану мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Оның ортағасырлық Қазақстан тарихына арналған еңбектері ғылыми құндылыққа ие болды. Қазақ жазуын латын қарпіне көшіру жөніндегі комиссияның мүшесі болды.

Белослюдов Виктор Николаевич (туған жылы 1882-1916)

Орыс суретшісі, этнограф. Оның творчествосы қазақтардың өмір салты-дәстүрі мен тұрмысына, Шығыс Қазақстан облысының табиғатына арналған көптеген суреттермен, акварельдермен, этюдтермен айшықталды. Оның «Юрта», «Қазашка», «Қазақское семейство», «Қазахи с кумысом», «Қазақская арба», «Семипалатинск», «За чаем», «Табун лошадей» картиналары көпшілікке танымал.

Бельгер Герольд Карлович (1934 жылы туған)

Аудармашы, прозаик, публицист, әдеби сыншы. Қазақстан өнеріне еңбегі сіңген қайраткер. Ресейде Волга өзенінің бойын мекендеген неміс отбасында туған, балалық шағынан бастап, осы күнге дейін Қазақстанда тұрып, еңбек етуде. Ол қазақ ауылында өсті, қазақ орта мектебін бітірді, қазақтың, немістің және орыстың мәдениетін тең меңгеріп қазақ менталитетіне етене араласып кетті. Оның творчествосында қазақ иісі аңқып тұрады. Кейде оны замандастары «Соңғы қазақ» деп те атайды. Ал ол өзі: «Мен өлгенде, мені соңғы сапарға аттандыруға жиналғандар: «Өмірден тағы да бір қазақ өтті, десін»,- деген екен.

Бенедикт Поляк (13 ғасырда өмір сүрген)

Поляк франкоиспан-монахы. Атақты Марко Полоның саяхатынан бұрын, ол 1245-47 жылдары еуропалықтардың арасынан бірінші болып Қасиетті тәждің дипломатиялық миссиясы құрамында, қазіргі заманғы Қазақ даласынан өтіп, Азия тұңғышына саяхат жасады. Оның осынау ел аралап жазған еңбектерінің арқасында Еуропа алғаш Ұлы Даланы танып білген.

Берг Лев Семенович (туған жылы 1876-1950)

Ғалым, географ, биолог, КСРО ҒА академигі. «Арал теңізі» монографиясының авторы, сол үшін оған ғылым докторы дәрежесі беріліп, П.П.Семенов-Тянь-Шанский атындағы медаль тапсырылды. Қазақстан табиғатын танып, білуге орасан зор үлес қосты.

Березин Илья Николаевич (туған жылы 1818-1896)

Орыстың шығыстанушы-ғалымы. Оның «Түрік хрестоматиясы» атты үш томдығына «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Едігей», «Қамбар батыр» және басқа қазақ эпостары енді. Березиннің жәрдемдесуімен қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың қолжазбалары Петербургтегі орыстың географиялық қоғамдастығына берілді.

Бернштам Александр Натанович (туған жылы 1910-1956)

Кенестік археолог. Орта Азия және Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін зерттеу жөніндегі экспедицияға жетекшілік етті. Оның еңбектерінде ежелгі

көшпенді халықтың мәдениеті мен өнерінің тарихы, этногенезі, қоғамдық құрылымы, шаруашылығы жарық көрді.

Бимбоэс Альвин Эрнестович (туған жылы 1878 – 1942)

Қазақ халық музыкасы шығармаларын жинаушы неміс зерттеушісі. 1911 жылдан бастап Ресейде тұрған. 1919-22 жылдары Ақмола қаласында мекендеген. Қызметтік іссапарларда 100-ден астам қазақ әндерін жазып алған. Ақмолада балаларға арналған бірінші музыка мектебін ашты. Атақты музыкатанушы А.В.Затаевичке қазақ әндерінің өңделген, аударылған мәтіндерін, өзі салған акварель суреттерін өз қолымен табыс еткен. 1926 жылы Ленинградта шығарылған «Музыкальная этнография» жинақталған мақаласына, Бимбоэс жазып алған 25 қазақ халық әндері енді.

Бичурин Илья Яковлевич (туған жылы 1777-1853)

Орыстың шығыстанушы-ғалымы. Қытайдың жазба көздерін негізге алып, ол түркі тектес, оның ішінде қазақ халқының тарихы мен этнографиясына іргелі зерттеу жүргізді. Оның «Собрание сведений о народах, населявших Среднюю Азию в древние времена» (1851) еңбегі әлемге біздің бабаларымыз жайындағы тарих беттерін ашады.

Бородин Александр Порфирьевич (туған жылы 1833-1887)

Орыс композиторы, ғалым-химик. Оның «Князь Игорь» операсы музыкадағы ұлттық батырлық эпос үлгісі болып табылады. Оған ол хорды және қазақтың «Ой, айнама» және «Ғазиз-ай» әндерімен үндес половцы жауынгерлерінің биш қосты.

Брем Альфред Эдмунд (туған жылы 1829-1884)

Неміс зоологы, ағартушы. Оның Сібір, Түркістан, Семей жерлеріне жасаған саяхаттарында байқаған көріністері «Быть и семья киргизов», «Кочевники степи-скотоводы» еңбектеріне негізгі арқау болды. Онда Қазақ даласының бай табиғаты, қазақтардың өмір салты, дәстүрі суреттелген. Сондай-ақ далалықтардың қонақжайлылығы, ерекше музыкалық дарындылығы, тіл байлығы аталып өткен.

Брусиловский Евгений Григорьевич (туған жылы 1905-1981)

Композитор. Қазақстан Халық әртісі. Кәсіби қазақ музыкасы өнерінің қалыптасуына елеулі үлес қосты. Ол 250-ден астам қазақтың халық әндері мен күйлерін жазып алған. Брусиловский-қазақтың бірінші «Қыз Жібек» операсының авторы. М.Төлебаев және Л.Хамидимен бірігіп Қазақ КСР-нің әнұранын жазған.

Бутаков Андрей Иванович (туған жылы 1816-1869)

Орыс теңізшісі, контр-адмирал. 1848-49 жылдары Арал теңізін зерттеу және картографиялау жөніндегі теңіз экспедициясына жетекшілік етті. 1858-59 жылдары Амудария өзенін зерттеген. 1853-55 және 1862-63 жылдары Сырдария өзенінің төменгі және орталық ағысын зерттеп, картасын сызды.

Вамбери Армений (туған жылы 1832-1913)

Венгердің шығыстанушы-ғалымы. «Путешествие по Средней Азии» (1865) кітабында ол қазақ халқының музыка мен поэзияға, еркіндікке құштарлығына, қонақжайлылығына таңданыс білдіреді.

Васильев Павел Николаевич (туған жылы 1910-1937)

Кеңес ақыны. Оның творчествосына қазақ фольклорының образдары, әуездері, интонациялары етене араласты. Павлодар, Қызылорда және т.б. жерлердің қазақтарынан жазып алған халық творчествосының үлгілері, қазақ әндері мен

аныздарының әуезі бойынша жазылған бірегей шығармалары оның «Песни киргиз-казахов» (1932) атты жыр жинағына енді.

Верещагин Василий Васильевич (туған жылы 1842-1904)

Орыс суретшісі-баталист. Қазақстанда 19-шы ғасырдың 60 жылдарының соңында, 70-ші жылдарының басында болған. Сапар барысында қазақ халқының тұрмысы мен танымын, табиғатын бейнелеген: «Голова казаха в войлочной шляпе», «Мечеть в Туркестане», «Казахские кибитки» (1867), «Богатый киргизский охотник с соколом» (1871) және т.б. картиналар жазған.

Вельяминов-Зернов Владимир Владимирович (туған жылы 1830-1904)

Ресейдің шығыстанушы-тарихшысы, лингвист, нумизмат, академик. Поволжья, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихын зерттеуші. Қазақ хандығының тарихын ғылыми зерделеудің негізін қалаушы. «Исторические известия о киргиз-кайсаках», «Исследования о касимовских царях и царевичах» кітаптарының авторы.

Верн Жюль (туған жылы 1828-1905)

Ғылыми-фантастикалық және оқиғалық жанрда жазатын әйгілі француз классик-жазушысы. Қазақтың көрнекті ханы Кенесары туралы жазылған «Курьер царя» романының авторы. Оның басқа «Клодиус Бомбарнак» романы оқырмандарды Ресейдің Азия құрылығын мекендеген халықтардың тіршілік, тұрмысымен таныстырады. Бұл шығармада жазушы ертеңгі күнге көз тігіп, көпұлтты алып елдегі ғылым мен техниканың даму мүмкіншілігін сезінгісі келеді. Сонымен қатар, ол Қазақстанның темір жол торабының дамуына қатысты қызғылықты ұсыныс жасады. Бұл кітабында Жюль Верн, қазақтар мұсылман дініне сенуші, жерлері үш орда бөлнетін көппенді халық деп жазады, олардың мекен-жайын көрсетіп, «теріскен» және басқа ергежейлі өсімдіктер туралы әңгімелейді.

Веселовский Николай Иванович (туған жылы 1848-1918)

Ресей шығыстанушысы, тарихшы, этнограф, археолог. Оның ғылыми қызметі Орта Азия, Жетісу, Сынцзян халықтарының тарихына, этникалық құрамына және Қазақ хандығының құрылған тарихына арналған. Қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың бір томдық шығармалары жинағын (1904) алғаш жарыққа шығарушы редактор.

Галузо Петр Григорьевич (туған жылы 1897-1980)

Кеңестік тарихшы. Патшалық үкіметтің қоныс аударту саясатының колониялық сипатын және Қазақстан мен Ресейдің 19-шы ғасырдың соңы, 20-шы ғасырдың басындағы сауда-экономикалық байланысын зерттеуші. Статистикалық мәліметтер негізінде орыс қоныс аударушыларына қазақ жерін бөліп берудің етек алуының соңы қазақ ауылы экономикасы үшін орны толмас шығын екенін көрсетіп берді. Сол үшін саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Гапеев Александр Александрович (туған жылы 1881-1958)

Геолог-ғалым. 1917-20 жылдары Қазақстандағы көмір кен орындарын зерттеді. Екібастұз, Ертіс жанындағы, сондай-ақ Сарыадыр, Түменсор, Құсмұрын, Ақжар, Борлы, Майкөбе көмір кен орындарын сипаттады. Гапеев Қарағанды көмір бассейнін республикадағы ірі кен орны деп алғашқылардың бірі болып бағалады.

Гедин Свен Андерс (туған жылы 1865-1952)

Швед саяхатшысы, этнограф. 1893-97 жылдары қазақ даласына келген. Содан кейін жазған кітабында қазақ жерінің географиялық сипаттамасын, қазақтардың өмірінен келтірілген суреттер, олардың салт-дәстүрлері, ұлттық ойындары, мал шаруашылығы мен сауда-саттығын көрсеткен.

Георги Иван Иванович (Иоганн Готлиб) (туған жылы 1729-1802)

Неміс ұлтынан шыққан ресейлік саяхатшы, этнограф, Ресей халқы, соның ішінде қазақтар туралы алғаш жалпылама еңбек жазған натуралист. Георги есімімен «георгин» гүлін атайды.

Герберштейн Зигмунд фон (туған жылы 1486-1566)

Неміс дипломаты, саяхатшы. 1517-26 жылдары Ресейде болған. Сол саяхаттан алған әсерлері «Записки о Моковских делах» шығармасына негіз болды. Кітабында ол Еуропаны тұңғыш Қасым хан үстемдік құрған кезеңдегі Қазақ хандығымен таныстырады. Қазақтар табынымен жылқы ұстап, ет-сүт өнімдерімен тамактанып, асқа тұзды аз қосып, көбінесе емдік өсімдіктерді пайдаланатынын жазған. Қазақтардың астрономиялық ұстанымдары туралы айта келе, автор олардың өміріндегі Полярлық жұлдыздың алар орнының ерекшелігін атап өткен, өйткені ол бойынша қазақтар уақытты, сондай-ақ түн мезгілінде бағыт-бағдарын біліп отырғандығын көрсеткен.

Геродот (б.з.д. 490 және 480 аралығы -шамамен 425)

Цицерон (тарих атасы) атанған ежелгі грек ғалымы. 9 кітаптық алғашқы тарихи шығарманың авторы. 4 кітабында алғашқы антикалық әдебиетте Қазақстандағы ерте замандағы көшпенділердің тұрмыс-салтын сипаттап береді. Сондай-ақ кітабында Ұлытау тауларын атап өткен.

Григорьев Василий Васильевич (туған жылы 1816-1881)

Орыс шығыстанушы-ғалымы. Қазақ халқының тарихын, мәдениетін, этнографиясын, шаруашылығын танып, білуге орасан зор үлес қосқан. Осы тектес тақырыптарға бірқатар еңбек жазған. Ш.Уәлихановпен Ы.Алтынсаринмен тығыз қарым-қатынаста болған. 1861 жылы оның жобасы бойынша Троицкіде қазақ балалары үшін мектеп ашылды. Сондай-ақ Григорьевтің жетекшілігімен Орталық Азия тарихы жайында құнды мәліметтер жинақталған үлкен Орынбор кітапханасы құрылды.

Гросс Северин (туған жылы 1852-1893)

Қоныс аударылған поляк. Абаймен дос болған. Қазақтың дәстүрлі дала заңы бойынша құнды болып табылатын «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов» атты еңбегін жазды.

Грум-Гжимайло Григорий Ефимович (туған жылы 1860-1936)

Ресей ғалымы, географ, Орталық Азияны зерттеуші. Аталған өңірде көп саяхаттады. Оның еңбегінде маңызды орын Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихына баса назар аударылған. Ш.Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығына арналған бірнеше мақаласы бар.

Гумбольд Александр (туған жылы 1769-1859)

Атақты неміс ғалымы. 1829 жылы қазақ даласында саяхат құрған. Шығыс Қазақстан, Ертіс маңы, Семей, Петропавл, Омск, Орынбор, Орал қалалары, Каспий теңізінің жағалауында болған. Қазақтардың музыкалық дарынына таңқалып өткен.

Гумилев Лев Николаевич (туған жылы 1912-1992)

Атақты орыс ғалымы, этнограф, тарихшы, географ. Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық көшпенділер тарихын танып, білуге орасан зор үлес қосқан. Өз еңбектерінде ол көшпенділерді жермен айналысатын – отырықшы цивилизацияға жауыз деп қарау үрдісіне қарсы уәж келтіруге тырысты. Оның есімі Астана қаласындағы Еуразиялық университеттің атына берілді. Гумилев қазақ этносын

танып, блу үшін байыпты негіз қалады. Өзге ғалымдардың сөзіне құлақ ассақ, ол қазақ халқына асқан жылылықпен қараған. Қазақ ұлтын ол асқақтата мақтағандай, қазақ өзін ешқашан ондай биікке көтермес еді. Гумилев Ленинградтың Мемлекеттік университетінде түркітану мен қазақ тілінен ұстаздық қызметпен айналысып жүріп, үйінде жұбайының Ресейдің солтүстік астанасының тұрғыны болғанына қарамастан, қазақша киінуге және шашын өруге мәжбүрлеген. Ғалымның «История казахского этноса» қолжазбасы аталған оқу орнының мұражайында сақтаулы. Алайда, ол әлі күнге дейін баспадан жарық көрмеген.

Гутковский Карл Казимирович (1815-1867)

Ресейдің әскери қайраткері, Қазақстанды зерттеуші, Ш.Уәлихановтың жақын достарының бірі болған. Оның еңбектерін баспадан шығару үшін әзірлеуге қатысқан. Орыс географиялық қоғамдастығының қазақ ғалымы еңбегінің толық жинағын шығаруына жәрдемдескен.

Даль Владимир Иванович (жасырын есімі Казак Луганский) (туған жылы 1801-1872)

Орыс жазушысы, лексикограф, этнограф. Оралда, Орынборда дәрігер болып қызмет атқарған. Оның бастамасымен 1831 жылы Неплюев әскери оқу орнында алғашқы қазақ мұражайы ашылған. Даль «Майна», «Бикей и Мауляна» (1836-37) повестерінде қазақ ауылының тұрмысын сипаттады. Қазақ тұрмысын, тілін және фольклорын білуі «Письмах из похода в Хиву» (1839-40) шығармасында да көрініс тапты. Даль А.С.Пушкиннің қазақ даласындағы сапарында ілесіп жүрді.

Дефо Даниэль (туған жылы 1660-1731)

Көрнекті ағылшын жазушысы. Өзінің әлемге танымал «Робинзон Крузо» романының екінші бөлігінің бірнеше бетінде қазақ даласы, оны мекендеушілер туралы жазған.

Дженкинсон Антони (Энтони) (туған жылы белгісіз – 1611)

Ағылшын саудагері және дипломаты. 1558-59 жылдары қазақ даласына келген бірінші ағылшын және осы сапары туралы «Повествование о хане Хакназаре, занятиях и обычаях казахов» атты жазбаша із қалдырған. Ол қазақтар туралы алғаш картографиялық ақпарат жасаған. Дженкинсон картасы 1562 жылы Лондонда шығарылған, онда «Қассак» (Cassak) деген жазу болған.

Диваев Абубекир Ахмеджанович (туған жылы 1855-1933)

Танымал башқұрт этнографы, Ташкент, Қазан, Мәскеу ғылыми қоғамының мүшесі. Қазақ этнографиясының әрқилы тараптарымен айналысқан. «Алпамыс», «Қобланды», «Қамбар» батырлық эпостарының, сондай-ақ оншақты өлеңдер, жүздеген мақалдар, шамамен 180 ертегі қолжазбаларын жинаған.

Добротыслов Александр Иванович (туған жылы 1854-1945)

Орыс тарихшысы, этнограф, Поволжье, Орталық Азия және Қазақстан халықтарын зерттеген. Негізгі ғылыми еңбектері қазақ халқының мал шаруашылығына, рулық құрылымына, өмірі мен тұрмысына, салт-дәстүріне арналған.

Достоевский Федор Михайлович (туған жылы 1821-1881)

Орыс жазушысы. 1854-59 жылдары Қазақстанға жер аударылған. Омскіде және Семейде тұрып қазақ ауылдарын көп аралаған, қазақтар арасында таныстары болған. Ш.Уәлихановтың досы. Қазақ жерінде жүріп «Дядюшкин сон», «Село Степанчиково и его обитатели», «Записки из мертвого дома» мәңгілік өнер

туындыларын жазған. Оның соңғысында Ертістің арғы жағында орналасқан қазақ ауылдары суреттеледі.

Дюма-Александр экесі (туған жылы 1802-1870)

Француз жазушысы. Дүние жүзілік саяхатының бірінде қазақ даласында болғанда алған әсерін «Из Парижа в Астрахань» (1858) очеркінде мазмұндаған.

Ерзакович Борис Григорьевич (Гиршевич) (туған жылы 1908-1997)

Композитор және Қазақстанның музыкатанушысы. Ақмола қаласының тумасы. Жеткіншек жасынан қазақтың музыка мәдениетімен әуестенген. Өнертану докторы, профессор, академик, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты. Қазақтың музыкалық мұрасын жинаушы атақты А.В.Затаевичтің ісін жалғастырушы. Ол «Музыкальное творчество Абая», «Народные песни Казахстана», «Казахское музыкальное наследие» және көптеген монографиялармен мақалалардың авторы. Көпжылдық еңбегінің жемісіндей толықтығы мен тереңдігі жағынан кездесе бермейтін жан-жақты зерттелген «Песенная культура казахского народа» еңбегі жарық көрді. Ерзаковичтің республиканың музыкалық өнеріне қосқан елеулі үлесі оның композиторлық опус-увертюралары, квартеттері, көптеген қазақ халық әндеріне жасаған фортепианолық нұсқалары, романстары, хорға арналған шығармалары және т.б. болып табылады.

Зайн-Ад-Дин Махмуд Бен Әбд Әл-Джалил Васифи (туған жылы шамамен 1485-1551-56)

Орта Азиялық жазушы. Қазақ жерлері – оның «Бадаи ал-Вакаи» («Таңқаларлық оқиғалар») мемуарларында алғаш рет Қазақстан деп аталған.

Залесский Бронислав (туған жылы 1820-1880)

Поляк суретшісі. Орынбор, Манғышлаққа жер аударылған. 1865 жылы Парижде оның қазақ даласында болған жылдарында естіген аңыз, ертегілер туралы, қазақтардың тұрмыс салты жайында ауқымды этнографиялық очерктер мен акварельмен салынған 22 суреті енген «Жизнь киргизской степи» атты альбомы жарық көрді.

Затаевич Александр Викторович (туған жылы 1869-1936)

Музыкатанушы-фольклорист, этнограф, композитор. 1920 жылдан бастап Қазақстанның бұрынғы астанасы Орынборда тұрған, онда алғаш қазақ музыкасын естіген. Музыка «өзіндік поэтикалық ерекшелігімен, әуезге бай әсемдігімен» таң қалдырды. 1922 жылы ол мыңнан астам қазақ әні мен күйін жинақтады. Осы жазбалар Затаевичке данқты атақ әперген «Қазақ халқының 1000 әні мен күйі» бірінші жинағына енді. Республика өкіметінің алғашқы тағайындаған «ҚАКСР Халық әртісі» атағын алған (1923). 1931 жылы екінші «Қазақтың 500 ән мен күйі» жинағы жарық көрді. Затаевич творчествосы қазақ өнерінің көптеген таланттарының шебер болып қалыптасуына зор ықпал етті. Оның ұсынысы бойынша Парижде өткен әлем халықтарының этнографиялық концертіне қазақтың ән айту өнерін әлемге танытқан Әміре Қашаубаев жіберілді. Затаевичті «Қазақ әнінің атасы» деп атауға толық негіз бар.

Зелинский Густав (туған жылы 1809-1881)

Поляк ақыны. 1834-1842 жылдары қуғында жүріп, Қазақстанда бірнеше жыл мекендеген. Өлкенің табиғатына таңданған Зелинский әлемдік әдебиеттегі әйгілі поэма «Степь» және «Киргиз» поэмаларын жазды, онда қазақ халқының өмір салты мен тұрмысын, ұлттық дәстүрлерін сипаттаған.

Ильминский Николай Иванович (туған жылы 1822-1892)

Орыстың шығыстанушысы, миссионер-ағартушы. Ресей империясының құрамына енген халықтарды сауаттандыру ісіне орасан зор үлес қосқан. Ы.Алтынсаринмен тығыз әріптестік қатынаста болған, оның педагогикалық қызметіне практикалық көмек көрсеткен. Алтынсариннің көмегімен қазақ тілін меңгеріп, алғашқы қазақ тілі грамматикасын жазды, қазақ сөздерінің сөздігін құрады. Қазақтар үшін орыс тілін өздiгiнен үйренуге арналған оқу құралын жазды. Сонымен қатар, халық ағарту ісін Ресей империясының түркі халықтарын орыстандыру үшін қолдану идеясын жақтады.

Иштван Коныр Мандоки (туған жылы 1944-1992)

Венгер ғалымы-түркітанушы. Түркі халықтарының ынтымақтастығы ісіне орасан зор үлес қосты. Олардың сан ғасырлық тарихы мен мәдениеті бойынша құнды мәліметтер жинады. 1977 жылы тұңғыш рет Қазақстанда болған, сол мезгілден бастап Қазақстан оның тағы да бір отанына айналады. Қазақ және өзге де түркі тілдерін еркін меңгерген. «Қазақ тілі» халықаралық қоғамының негізін қалаушылардың бірі. Венгер және ежелгі көшпенді түркі халықтарының қандық жақындығын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Қазақ қызы Айшаға үйленген. Ғалымның өсиеті бойынша Алматы қаласының Кеңсай зиратында жерленген.

Кабай (Хабай, Ха Хуанджи) (1926 жылы туған)

Қытай ғалымы, ақын, аудармашы. Абай Құнанбаев және Мұқтар Әуезовтың творчествосын зерттеген. Олардың шығармаларын қытай тіліне аударған. Абай творчествосына ғылыми мақалалар мен монографиялық бірқатар еңбектер дайындады.

Карпини Иоани де Пано (Джованни Пиано де Карпини, Жан дю План Карпан) (шамамен 1182-1200-1248-1252)

Италян саяхатшысы, монах-францискандық. 1245 жылы рим папасы оны моңғолдармен дипломатиялық қарым-қатынас жасау үшін олар жаулап алған аудандарға жібереді. 1246 жылы Карпини миссиясы моңғол хандары Батудың және Ғұйықтың ордасында болды. Монахтың саяхат жайындағы «Либеллус хисторикус» (Тарихи шолу) есебі сол замандағы Шығыс әлемімен таныстырды. Онда ортағасырлық Қазақстан тарихы бойынша маңызды мәліметтер бар, Сырдария маңындағы қалаларды тәптіштеп сипаттаған.

Кассин Николай Григорьевич (туған жылы 1896-1949)

Ғалым-геолог, геолого-минералогиялық ғылымдардың докторы. Қазақ КСР-нің ғылымына еңбегі сіңген қайраткер. ҚР ҰҒА академигі. Қазақстан аумағының геологиялық құрылымын танып, білуге, оның толып жатқан шикізат ресурстарын игеруге және геология ғылымының дамуына орасан зор үлес қосты.

Катаринский Василий Владимирович (туған жылы 1846-1902)

Орыс ғалымы-ориенталист, қазақ тілін зерттеуші. Қазақ халқын сауаттандыру және қазақ мәдениетін дамыту ісіне елеулі еңбек сіңірді. 25 жылдан астам уақыт Орынбор облысының татар, башқұрт және қазақ мектептері бойынша инспектор болып қызмет атқарды. Қазақ мектептерінің оқушыларына арналған оқулықтар жасауға қатысты. «Букваря для киргиз» авторы. Оның редакторлығымен «Грамматика киргизского языка» баспадан жарық көрді. Шамамен 10 мыңнан астам сөзді қамтыған «Киргизско-русский словарь», тұңғыш қазақтың «Календарь для киргиз» шығарды.

Кеннан Джордж (туған жылы 1845-1924)

Американ жазушысы және публицист. Қазақ халқының атақты ақыны – Абай Құнанбаевтың есімі оның «Сибирь и ссылка» (1891) кітабының арқасында американ оқырманына танымал болды. Онда Кеннан біздің классиктің жоғары білімдарлығына таң қалып, Семей кітапханасы, оның өлке өміріндегі алатын маңызы туралы айтып берген.

Клементи Дмитрий Александрович (туған жылы 1848-1914)

Орыс этнографы, археолог, халықшыл-революционер. Қазақ даласында бірнеше рет болған. Жалпы тақырыбы «Киргизы» мақаласында қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті мен өнері туралы әртүрлі мәліметтер бар.

Комаров Владимир Леонтьевич (туған жылы 1896-1945)

Кеңестік ғалым-ботаник, географ. КСРО ҒА президенті. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстан, Орал және Батыс Сібір ресурстарын ел қорғанысы мұқтажына жұмылдыру жөніндегі комиссияға басшылық жасаған. Қазақстанның табиғи ресурстарын зерттеу және практикаға енгізу бойынша орасан зор ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізген. Оның жетекшілігіндегі комиссия Қарағанды қаласында металлургиялық зауыт салу кұрылысының көкейтесті мәселелерін қарастырды, Орталық Қазақстанда көмір өндіруді, түсті металды балқытуды арттыру, коксты химия өндірісінің дамуы бойынша кешенді шаралар әзірледі. Республиканың табиғи байлығын анықтау және игеру ісіне қосқан елеулі үлесі үшін оған Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген қайраткер атағы берілді.

Костылецкий Николай Федорович (туған жылы 1813-1869)

Орыс ғалымы-шығыстанушы, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы. Ш.Уәлихановтың ұстазы, досы. Омск кадет корпусында ұстаздық қызмет атқарған. Қазақ ұлттық ойындары туралы мәліметтер жинаған.

Котвич Владислав Людвигович (туған жылы 1872-1944)

Поляк шығыстанушысы. Бөкей Ордасы қазақтарының өмірі және тұрмысын зерттеумен айналысты. «Киргизы» атты жалпылама шолу мақаласын жазып, онда қазақтар тарихы, саны, сондай-ақ олардың өмірінен алынған әртүрлі антропологиялық және этнографиялық мәліметтер келтірілген.

Краснов Андрей Николаевич (туған жылы 1862-1914)

Орыс ботанигі, географы және саяхатшысы. 19 ғасырдың 80-ші жылдары Қазақстанның өсімдік әлемін кеңінен жан-жақты зерттеу жөніндегі экспедицияға жетекшілік етті.

Крашеников Ипполит Михайлович (туған жылы 1884-1947)

Ресейлік геоботаник, физик-географ. 1908 жылы Қазақстан ботаникалық және географиялық тұрғыдан зерттеулер жүргізді, өсімдік белдеуінің картасын жасады, аталған тақырып бойынша ғылыми жұмыстың авторы болып табылады.

Курдаков Евгений Васильевич (туған жылы 1940-2002)

Орыс ақыны, ғалым. Орал жағасында Орынбор қаласында туған. Ертіс өзенінің жағалауында Өскемен тауларында ақындық, суретшілік қырынан ашылды. Жасаған еңбектерінің ішінен өзі ең үздік деп санаған алғашқы «Мой берег вечный» кітабы жарық көрді. Тіл ілімін дамытуға қатысты іргелі еңбегі үшін Петровскийге ғылым және өнер академиясының академигі атағы берілді. Өскемен қаласынан 38 шақырым жерде орналасқан «Ақ бауыр» үңгірінде охрамен салынған жартаc суреттері табылды. Ғалымның пайымдауынша, олар әлемдегі ежелгі жазбаның

үлгілері болып табылады. Курдаков қазақтың кемеңгер ақыны Абайдың өлендерін ең үздік аударған орыс ақыны. «Өзге ақынның әлемі тартып әкетеді, ал Абай әлемі – мүлдем жұтып алатынын аудармаға құмар әрбір ақын біледі. Абай менін шығармашылығымдағы және жеке өмірімдегі орасан зор эталон», - деді Курдаков.

Кэстл Джон

Ағылшын суретшісі. XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. 1734-37 жылдары Ресейде қызмет ете жүріп, И.Кирилловтың Орынбор экспедициясына қатысты, оның барысында Арал теңізінің жағалауын, Жайық өзенін зерттеді. Самара және Симбирск қалаларында болды. Кэстленің «О путешествии в 1736 г. к хану Младшего жуза Абулхайру» шығармасы тарихта маңызды орынға ие, онда қазақтардың өмірі, салты, билік жүйесі, жерінің табиғи байлығы туралы құнды мәліметтер жазылған. Олар XVIII ғасырдың ортасындағы Отанымыздың тарихын тереңірек білуге мүмкіндік береді.

Левшин Алексей Ираклиевич (туған жылы 1797-1879)

Орыс ғалымы. Қазақстан және қазақ халқының тарихын, этнографиясы мен географиясын зерттеуші. Көптеген ғылыми мақалалардың және 3 томдық «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких Орд и степей» кітабының авторы. Аталған шығарма қазақ халқы туралы алғашқы арнаулы зерттеу жұмысы болды. Ш.Уәлиханов Левшинді «Қазақ халқының Геродоты» деп атады.

Мариковский Павел Иустинович (туған жылы 1912-2008)

Зоология профессоры, әлемдік даңқы бар энтомолог-ғалым, жазушы-натуралист, ҚР Жазушылары одағының мүшесі, Ұлы Отан соғысының ардагері. Мариковский өмірінің басым бөлігі Қазақстанмен тығыз байланыста болды, оның табиғатымен, географиясымен, тарихымен және мәдениетімен. Ол қазақ даласын талмай зерттеді. Бүкіл әлемдік география қоғамының алтын медалімен наградталған кеңестік мемлекеттер арасындағы алғашқы ғалым атағына лайық. Петроглифтардың, яғни жартас суреттері көшірмелерін әлемде бірінші болып жинады.

Марко Поло (туған жылы 1254-1324)

Италян саяхатшысы. Азия даласындағы көп жылдық (1271-1295ж.ж.) саяхат барысында қазіргі заманғы Қазақстан және оны ертеде мекендегендер туралы бай тарихи, географиялық және этнографиялық материалдар жинады.

Марков Сергей Николаевич (туған жылы 1906-1979)

Кеңестік ақын, жазушы. КСРО географиялық қоғамының мүшесі. Саяхат тарихы және географиялық жаңалықтар бойынша көптеген мақалалар мен кітаптардың авторы. Жас күнінде Солтүстік Қазақстан облысының Қызылжар қазіргі (Петропавловск) қаласында өмір сүріп, қызмет еткен, осында алғашқы творчестволық қадам жасаған. Д.А.Қонаевтың айтуы бойынша Марков қазақ халқының үлкен досы, оның әдебиетшілерімен және ғалымдарымен тығыз байланыста болған. Ш.Уәлихановтың есімін мәңгілік есте қалдыру үшін орасан күш жұмсады. Оның қазақ ғалымы жайында жазған «Идущие к вершинам» (1963 ж.) тарихи-өмірбаяндық романы «Қазақстан ғылымының 19 ғасырдағы поэтикалы энциклопедиясы» деп аталып, көпшілік оқырмандарға таныс.

Мелиоранский Платон Михайлович (туған жылы 1868-1906)

Орыстан шыққан шығыстанушы. Қазақ тілін танып, біліп, Орынбор губерниясы мен Торғай облысында қазақ фольклорының үлгілерін жинады. «Краткой грамматики

казах-киргизского языка» авторы. «Киргизские пословицы и загадки» жинағын шығарды.

Мариям Жағорқызы (шын аты-жөні-Мария Егоровна Рыкина) (туған жылы 1887-1950)

Қазақ өнеріне еңбегі сіңген қайраткер. Қазақ тілінде еркін сөйлеген. Қазақ халық әндерінің, оның ішінде халық арасына кең тараған танымал орыс қызының қазақ жігіті Дүйсенге деген махаббаты, ұлттық және діни ырым-жырымдармен санаспайтын сезім жайындағы «Дударай» әнінің авторы және орындаушы. Ақмола облысының Қорғалжын ауданында туған. Сол жерде жерленген.

Михаэлис Евгений Петрович (туған жылы 1841-1913)

Ресейден қоныс аударылған революционер-демократ. Ұзақ жылдар Абай Құнанбаевпен дос болған. Абайдың ұсынысы бойынша Михаэлис Семей облыстық статистика жөніндегі комитетінің толық мүшесі болып қабылданды. Ғылыми қызметтен басқа, қайраткер Михаэлис өлкені көркейтуге, оның мәдениетін дамытуға қатысты. Оның бастамасы бойынша XIX ғасырдың 70-ші жылдары Семей қаласында тұңғыш өлкетану мұражайы, Өскеменде кітапхана, әйелдер гимназиясы, екі оқу орны, бастауыш мектеп, Халық үйі және т.б. ашылды.

Мозер Генри (туған жылы 1844 - өлген жылы белгісіз)

Швед саяхатшысы. Қазақ даласында, Бұқарада, Хиуа, түркімен және Парсы елдерінде болғаннан кейін қазақ халқының өмір салты мен тұрмысын көрсететін 170 суретімен шығарған «В странах Центральной Азии» кітабы 1887 жылы Люцерн қаласында (Швейцария) көрмеде таныстырылды.

Мусоргский Модест Петрович (туған жылы 1839-1881)

Орыс композиторы. Қазақ музыкасы оның творчестволық мұрасында өшпес із қалдырды. Ол кейбір қазақ әуендерін өзінің «Пугачевщина» операсына өндеп қолданды.

Мушкетов Иван Васильевич (туған жылы 1850-1902)

Ресей ғалымы, геолог, Қазақстанды, Орталық Азияны, Оралды, Кавказды зерттеуші. Түркістанның алғашқы геологиялық картасын құрастыру оны бүкіләлемге танымал етті. Мушкетов-ежелгі кезеңнен бері қарайғы Қазақстан мен Орталық Азияны географиялық зерттеу тарихы бойынша жазылған іргелі еңбектің бірі «Туркестан» (1886ж.) кітабының авторы.

Никольский Александр Михайлович (туған жылы 1858 - өлген жылы белгісіз)

Ресей зоологы. Балқаш көлі және оның төңірегін табиғаты туралы (1888) алғашқы очерктің авторы.

Олкотт Марта Брилл (1949 жылы туған)

Американ зерттеушісі. Қазақстан тарихы жөніндегі монографиялардың және көптеген мақалалардың авторы. Негізгі еңбегінің бірі «Казахи»(1987,1995) кітабында ол біздің отандық тарихымызды 15 ғасырдан бастап 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына дейінгі аралықты қамтыған.

Паллас Петр Симон (туған жылы 1741-1811)

Неміс профессоры, медицина ғылымының докторы, академик-натуралистер мен саяхатшылар арасындағы ірі ғалымдардың бірі. Петербург ғылым академиясының (1768-74 ж.ж.) Төменгі Поволжье, Оңтүстік Сібір, Батыс және Солтүстік Қазақстан аудандарында жасаған экспедициясының жетекшісі болған. Қазақстан географиясы

бойынша алғашқы ғылыми мәліметтердің авторы. Сонымен бірге аталған экспедицияда шведтің ғалымы-табиғат зерттеушісі И.П.Фальк, атақты этнограф-натуралист И.И.Георги және Н.П.Рычков қатысқан.

Панкратова Анна Михайловна (туған жылы 1897-1957)

Тарихшы. Ресей және Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген қайраткер. Ұлы Отан соғысы жылдары Алматы қаласында тұрған. Алғашқы жалпылама «История Казахской ССР» (1943) еңбегін дайындап, жазуға қатысты. Соғыстан кейін Е.Бекмаханова қуғындауға ұшырағанда оны қолдап сөз сөйледі. Оны тіпті «екінші анасы» деп атаған.

Пантусов Николай Николаевич (туған жылы 1849-1909)

Орыс шығыстанушысы, этнограф. Түркістан өлкесінде қызмет атқарған. Қазақ тілін меңгерген. Қазақ тарихымен, археологиясымен, нумизматикасымен, этнографиясымен айналысқан. Ежелгі қолжазбаларды, ескерткіштерді, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаған. Қазақ тілі мен фольклорының дамуына елеулі үлес қосқан. «Материалы к изучению казах-киргизского наречия» (1899-1904ж.ж.) және «Образцы киргизской литературы» (1909ж.) жинақтарын шығарған.

Парсы зерттеушілері

Парсы ғалымдары және саяхатшылары: Әбу Сайд Әбд әл-Хайя Гардази, Хамдаллах ибн Әбу Бакр Мустауфи Казуни, Әбу-л-Хайр Фаздаллах ибн Рузбихан. Рашид әд-Дин-Фазлаллах ибн Әбу-л-Хайр Хамадани, Муин әд-Дин Натанзи, Мұқими Ескендір Мунши, Бадр әд-Дин әл-Кашмири Мұхаммад ибн Ховенд-шах Мирхонд қазіргі заманғы Қазақстанда орта ғасырларда мекендеген халықтар мен тайпаларды іргелі тарихи-географиялық және этникалық тұрғыдан зерттеген.

Плотников Владимир Николаевич (туған жылы 1832-1875)

Ресей этнограф-суретшісі. Қазақтардың тұрмысы жайында мақалалар жазып, суреттер салған. КСРО ҒА этнографиялық мұражайында сақталған альбомы аса құнды экспонат. Онда ұлттық киімдер, зергерлік бұйымдар, музыка аспаптары, сондай-ақ қазақ халқының күнделікті тұрмысында пайдаланылатын заттар туралы 258-дей суреттер салынған.

Потанин Григорий Николаевич (туған жылы 1835-1920)

Орталық Азия мен Сібірде болған атақты зерттеуші, жалпы және қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті және түркілердің діні жайындағы еңбектердің авторы. Павлодар қаласына жақын орналасқан Ямышево елді-мекенінде туған. Балалық шағы (қазіргі СҚО) Пресновка станциясында өтті. Өз заманының атақты ғалымдарының бірі атанып, туған өлкесіне деген ыстық ықыласы өзгермеген. Ш.Уәлихановпен 10 жасынан бастап дос болған, онымен Омск кадеттер корпусында бірге оқыған. Қазақ тілінде еркін сөйлеген, көп уақытын қазақтардың ұлттық мәдениетін зерттеуге жұмсаған. Қазақтардың ертегі, аңыздарын, поэзияларын, оның ішінде Бұқаржыраудың өлеңдерін жазып алған. Потанин Ресей империясының Сібір бөлімшесінің идеологы болып табылады. 1865-74 жылдары «Общество независимости Сибири» қоғамына қатысы болғаны үшін тұтқындалған, қаторгада болып, қоныс аударылған.

Пришвин Михаил Михайлович (туған жылы 1873-1954)

Орыс жазушысы. Қазақстанда бірнеше рет болған. 1909 жылы Қазақ даласында Семейден бастап Қарқаралыға дейінгі болған кезекті сапарынан кейін қазақ-малшылық образын ашық көрсеткен «Черный араб» очеркін жазды. Қазақ тілінен

жаттап алған бір сөз тіркесін Пришвин өмір бойы есте сақтап алды. Жақын достарын «Хабар бар!»-деп қарсы алған. Қандай да бір құпия және маңызды істі достарымен талқылау керек болса, «Хабар бар!»-деген. Ең бастысы жазушының Қазақстан бойынша жүріп өткен саяхаты барысында оның бойында қайталанбас стиль мен жазу мәнері, және осы саяхаттан кейін Пришвин нағыз тәжірибелі жазушы болып қалыптасты деуге болады. Пришвин творчествосымен танысқан барлық жетекші әдебиет танушылар бұл пікірмен келіседі.

Прокофьев Сергей Сергеевич (туған жылы 1891-1953)

Атақты кеңес композиторы, пианист және дирижер. Кеңестік музыка мәдениетінің негізін салушылардың бірі. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанда жиі болған, қазақ халық ертегілері негізінде «Рогатый шах» операсын жазғысы келген («Бозай хан» эскиздік нұсқада қалды). Сол мақсатпен ол халық аспаптары оркестрінің орындауындағы қазақ музыкасымен танысты, А.Затаевичтің халық әндері жинағын, музыкалық фольклорын, қазақ халқының салтын, «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Жалбыр» спектакльдерін зерттеді.

Пушкин Александр Сергеевич (туған жылы 1799-1837)

Орыстың ұлы ақыны. Орынборда болған сапарында 1833 жылы Оралда қазақтың әлеуметтік-тұрмыстық «Қозы Көрпеш - Баян Сұлу» эпосын жазып алды. Оның «Пугачевское восстание», «Капитанская дочка» повестерінде қазақ тұрмысы көрініс тапқан. Пугачев көтерілісінің тарихы материалдар жинай жүріп, ақын қазақ халқының тұрмысымен, әндерімен, аңыздарымен танысты. Қазақтардың тұрмысымен, мәдениетімен түбегейлі танысуға қазақтар туралы білуге болатынның бәрінен хабардар В.Даль ақынға көмектесті. Қазақстанның шексіз-шетсіз даласында Пушкиннің творчествосына тұңғыш қызығушылық танытқан ұлы Абай болды. Ол Пушкиннің 50 поэтикалық шығармасын, оның ішінде «Евгений Онегиннен» 7 үзінді аударды. Содан кейін ол өлеңдерді музыкаға салып көрді. «Письмо Татьяны» және басқа да пушкиндік жолдар қазақ домбырасының нәзік үніне қосылып, әсерлі бола түсті. Осылайша орыс ақыны қазақ халқы мәдениетінің бір бөлігі болып қалды.

Радлов Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) (туған жылы 1837-1918)

Ғалым-шығыстанушы, тилтанушы, этнограф, аудармашы, академик. Ежелгі түркі жазуларының бірнеше нұсқасын ғылыми сипаттамасымен қоса жарыққа шығарған. «Опыт словаря тюркских наречий», «Образцы народной литературы тюркских племен» еңбектерінің авторы. Өзінің он томдық шығармалар жинағының үшінші томын қазақ фольклорына арнады. Қазақтардың шешендік өнерге бейімдігін, табиғи дарындылығын, сондықтан ауыз екі әңгімелескеннің өзінде де сөз ырғағы мен ұйқасына маңыз бөлетіндіктерін ерекше атап өткен. Радлов қазақтың ақындық мәдениетінің және қазақ тілінің поэзиядағы дамуының жоғарылығын айтқан.

Ремезов Семён Ульянович (туған жылы 1642 – 1720)

Тұңғыш сібірлік тарихшы, картограф, географ, сәулетші, этнограф, Орал және Сібір инженерлік графикасының негізін қалаушы. Алғашқылардың бірі болып қазақ өлкесімен танысып, қазақ аумағының картасын жасады. Оның «Описание о сибирских народах и грянях их земель» еңбегі көпшілікке танымал.

Роллан Ромен (туған жылы 1866-1944)

Француз жазушысы, қоғамдық қайраткер, музыкатанушы-ғалым, Нобель сыйлығының лауреаты. Қазақ ән өнерінің әуесқой табынушысы. Әміре Қашаубаев 1925 жылы Парижде концерт қойғанда Қазақ әншісінің ән айтысына таң қалған.

Өмірінің дауысын естіп, Ролан: «Шығыста әншілерді бұлбұл құсқа неліктен теңейтінін мен енді түсіндім»-деген екен. Сондай-ақ жазушы Жамбыл Жабаевты да жоғары бағалаған.

Рубрук Виллем (туған жылы шамамен 1215-1220-1293)

Фламанд саяхатшысы, монах. 1253-55 жылдары дипломатиялық миссияның жетекшісі болып Моңғолияға сапар шеккен. Сапар барысында қазіргі Орталық Азия мен Қазақстан аумағынан өткен. Оның еңбектері ол басып өткен елдердің тарихы, этнографиясы мен географиясы жөніндегі материалдармен мазмұндалған.

Русаков Михаил Петрович (туған жылы 1892-1963)

Инженер-геолог, геология-минералогикалық ғылымдардың докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА академигі. Республика ғылымына және техникасына еңбегі сіңген қайраткер. Қонырат (жез), Қарағайлы (қорғасын, барит), Семізбұға (корунд, андалузит), Қайрақты (асбест, полиметаллдар) және т.б. ашылған пайдалы қазбалар кен орындары оның есімімен байланысты. Русаковтың құрметіне русаковит-минералы аталған.

Рычков Петр Иванович (туған жылы 1712-1777)

Орыс ғалымы, тарихшы, географ, экономист. Оның «Топография Оренбургская» (1762ж.) кітабы – Қазақстан географиясы бойынша жазылған тұңғыш ғылыми еңбек.

Рычков Николай Петрович (туған жылы 1746-1784)

Орыс саяхатшысы және географы, Батыс және Орталық Қазақстанды зерттеуші. 1771 жылы Жезқазған өңірінің Ұлытау аумағымен танысты. «Дневные записки» жазбаларында бірінші болып Жезқазған жерінде жез қорының басым байлығы барлығын нық сеніммен атап көрсеткен.

Сац Наталья Ильинична (туған жылы 1903-1993)

Атақты кенес режиссері, КСРО халық артисі, Социалистік Еңбек Ері. Әлемдегі бірінші балалардың музыка театрын ашқан. Қазақстанда балалардың көркемдік тұрғыдағы тәрбиесін дамытуға орасан зор үлес қосты. Ол табандылығымен 1945 жылы Алматыда тұңғыш жас көрермендер театрын ашып, оны 13 жыл басқарды.

Северцев Николай Алексеевич (туған жылы 1827-1885)

Ресей зоологы, зоогеографы, саяхатшысы. Қазақстанды, Орталық Азияны, Памирді зерттеуші. Оңтүстік Қазақстан облысында Ащысай қорғасын-мырыш кен орнын ашты.

Семенов-Тянь-Шанский Петр Петрович (туған жылы 1827-1914)

Ресей географы, Азияны зерттеуші. Еуропалықтар арасынан бірінші болып Тянь-Шань, Алтай, Тарбағатай, Жетісу мен Іле Алатауына, Ыстық көл мен Хан Тәңірі тау сілемдеріне сапар шекті. Оның «Казахский (киргизкой) край» және «Туркестанский край» еңбектері Қазақстан мен Орталық Азияның географиялық орналасуын сипаттауға, оның табиғи байлығына, тарихы мен халқының тұрмысына арналған.

Симашко Морис Давыдович (шын фамилиясы Шамис) (туған жылы 1924-2000)

Қазақстанның халық жазушысы. Ортаазиялық және ресейлік тарих тақырыптарына жазылған көптеген шығармалардың авторы. Оның ішіндегілері: Повестер «Красные и Чёрные пески», «Гу-га», романдар «Маздак», «Искушение дабира», «Комиссар Жангельдин», «Колокол», «Семирамида». Оның кітаптары әлемнің 40 тіліне

аударылған. Оның өзі І.Есенберлиннің «Көшпенділер» қазақтың бестселлер – трилогиясын орыс тіліне аударғаны үшін 1986 жылы Абай атындағы әдебиеттік сыйлыққа ұсынылды. «Емшан» повесті бойынша Нұрмұхан Жантөрин басты рөлде ойнаған атақты «Сұлтан Бейбарыс» фильмі түсірілді.

Скайлер Юджин (туған жылы 1840-1890)

Американ дипломаты, тарихшы. 1873 жылы сегіз ай бойы Қазақстан мен Орталық Азияда саяхат жасады. 1876 жылы жарық көрген екі томдық кітабында 19 ғасырдың 60-70-ші жылдардан бастап құрыла бастаған Қазақ хандығының тарихы туралы мәліметтер бар.

Снегин Дмитрий Федорович (шын фамилиясы Понелуев) (туған жылы 1912-2001)

Қазақ КСР-нің халық жазушысы, кинодраматург. Қазақ тақырыбына жазатын орыс прозаиктерінің алғашқыларының бірі. Оның «В городе Верном» роман-трилогиясы, «На дальних подступах», «В наступлении» повестері танымал шығармалар. Қазақстан жеріне ықыласы «Голубые пироги» жинағынан көрінеді. Снегиннің сценарийі бойынша «Мы из Семиречья» көркем фильмі және бірқатар деректі фильмдер түсірілген.

Стейн Марк Аурель (туған жылы 1862-1943)

Шығыс Түркістанды зерттеуге орасан зор үлес қосқан венгер саяхатшысы және этнографы. Оның тапқан «Книга гаданий» («Ырк битич») ежелгі түркі кітабы қазақтың алғаш қағазға түскен жазбасы болып саналады. Оның түпнұсқасы Британ мұражайында сақталған.

Тилло Алексей Андреевич (туған жылы 1839- 1899)

Орыс географы, картографы, геодезисті, демографы, өлкетанушысы. 1881 жылы тұңғыш қазақ тұрғындарының халық санағын жүргізді.

Ушаков Василий Аполлонович (туған жылы 1789-1838)

Орыс жазушысы. Қазақ жеткіншегінің қиын тағдыры туралы жазылған «Киргиз-кайсақ» (1830) повесінің авторы. Атақты әдебиет сыншысы В.Белинскийдің ұйғарымы бойынша аталған кітап шынайы көркемдік шығарма болып табылады және терең сезімділігімен басқа да құндылықтарымен ынтықтырады.

Фальк Иоганн Петер (туған жылы 1727-1774)

Швед дәрігері, табиғат зерттеуші, натуралист, топограф, тарихшы. Батыс Қазақстан аумағында мекендейтін халықтар мен рулардың өмірі, дәстүрі, салты туралы материалдар жинақтаған, жергілікті флора мен фаунасын танып, білді. Оның еңбектерінде Кіші жүздің қазақтары туралы құнды мәліметтер мазмұндалған.

Фукс Савелий Львович (туған жылы 1900-1976)

Украин ғалымы. 1941-1945 жылдары Қазақстанда тұрған. «Очерки истории государства и права казахов в 18 – первой половине 19 века» іргелі еңбектің авторы болып табылады. Ұзақ уақыт бойы аталған еңбек ғылыми ортадан шығарылып, құпияландырылған, өйткені онда мазмұндалған көшпенді мемлекеттілік туралы ғалымның теориялық көзқарастары ресми кенестік доктринаға сәйкес келмеді.

Хамиди Латиф Абдулхаевич (туған жылы 1906-1983)

Қазақ композиторлық музыкасының негізін қалаушылардың бірі, Қазақ КСР-нің халық әртісі. Қазақ халық әндерін жинаушы-этнограф, оқулықтар мен музыка тану шығармаларының авторы. Хамиди әндерді көптеген хорлық өңдеу, әндер,

романстар, вальстар жазған, соның бірі «Казахский вальс» және «Бұл-бұл» композиторды даңқ шыңына жеткізді. Қазақ КСР-нің Әнұранын жазушылардың бірі.

Хлудов Николай Гаврилович (туған жылы 1850-1935)

Орыс суретшісі, кәсіби қазақ мектебінің негізін қалаушы. Қазақстандағы тұңғыш көркем сурет студиясына жетекшілік етті. Боялған қазақұлттық колоритімен жанрлы суреттер, портреттер, пейзаждар жазды. Оның «За чашкой чая» (1896), «Портрет казашки» (1897), «Портрет молодой казашки» (1901), «В юрте» (1891), «Доение кобылиц» (1908) және т.б. картиналары шынайы, қазақ халқына деген жүрек жылылығымен жазылған.

Челеби Сайфи (16 ғасырда өмір сүрген)

Түрік саяхатшысы, Осман империясының қаржы ведомствосының шенеунігі. Өзінің «Таварих» еңбегінің үшінші тарауын қазақтарды, олардың тарихи саясатын, санын, сауда-саттығын, шаруашылығын, үй қолөнерін, «қазақ» этнонимінің шығу тегін сипаттауға арнаған.

Чулошников Александр Петрович (туған жылы 1894-1941)

Ресей ғалымы-тарихшы. 1919-21 жылдары Орынбордың Қазақ университетінде ұстаздық еткен. 1920 жылы Қырғыз өңірін тану қоғамының алғашқы төрағасы болып тағайындалады. Қазақстан тарихының ежелгі заманнан бастап Ресей империясының құрамына енген мезгіліне дейінгі кезең бойынша «Очерки по истории казах- киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен» (1924) алғашқы жалпылама еңбегін жазды. Аталған еңбек жоғары бағаланды, біздің заманымызда да тарихи танудағы маңызын жоғалтқан емес.

Шамсутдинова Майра (шын есімі Магира) (туған жылы 1890-1927)

Атақты әнші, композитор. Павлодар қаласында татар мен қазақ отбасында дүниеге келген. Оның творчествосы Қазақстанның музыкалық мәдениетінде құрметті орынға ие. Ол өнерін Баянауыл және Қоянды жәрмеңкелерінде көрсете алды. Тамаша вокалдық қабілеті, зор дауыс диапазоны күрделі, ерлер дауысына лайықты әндерді орындауға мүмкіншілік берді. Шамсутдинованың композиторлық дарыны Қазақстаннан тыс жерлерде әйгілі болды, оның «Майра» әні қазақ музыка өнерінің ең үздік шығармасы саналады.

Шангин Иван Петрович (туған жері 1783-1822)

Ресейлік тау-кен инженері, офицер. 1816 жылы Батыс Сібір тау-кен геологиялық экспедициясы құрамында Есіл жағалауы жазығын зерттеген. Оның есебінде және атласында Орта жүз қазақтарының геология, география, гидрология, метеорология, палеонтология, археология, флора, фауна, тарих және этнографиясы бойынша кең ауқымды мәліметтер қамтылған. Ғылымға Шангиннің еңбегінің арқасында көптеген ежелгі материалдық мәдениеттің ескерткіштері: Жақсы-Қон, Жаман-Қон, Нұра және т.б. өзендері аңғарында орналасқан кесенелер мен қорымдар белгілі болды.

Шевченко Тарас Григорьевич (туған жылы 1814-1861)

Украин ақыны және суретшісі. Қазақстанда қуғында болып (Маңғышлақ аралы) 10 жыл (1847-57 ж.ж.) мекендеген. Осы аралықта ол 450 картина, оның 350-і қазақ табиғаты мен қазақтарға арналып жазылған. Барлық картиналарын Шевченко қазақ жеріне сыйға қалдырды. Өнерімен барша әлемге беймәлім өлке өмірі мен тұрмысы жайында әңгімелеп берді. Қазақтар ұлы Кобзарды «Біздің Тарази» деп атайды.

Сонымен қатар, ол қазақ халқының өміріне арналған «Сатрап и дервиш», «Топор был за дверью у господ бога», «Думы мои, думы, самые родные» шығармаларының авторы болып табылады.

Шолохов Михаил Александрович (туған жылы 1905-1984)

Ұлы жазушы, кеңес әдебиетінің кеменгер классигі. Қазақ жерімен тығыз байланыста болды, отыз жылдай үздіксіз Оралға келіп тұрған және мекендеген, демалып, аңшылық құрған, өзінің мәңгілік туындысын жазған. Шолохов осы жылдар шінде танып, біліп, жанына жақын тартып үлгерген қазақ халқының тарихымен, салт-дәстүрімен танысты. Осы тұрғыда О.Сүлейменов: «Шолоховпен әңгімелескенде оның Қазақстанға, қазақтарға деген ерекше, қайырымды ықыласын танып, түсіндім деген. Осынау құрмет сезімі мен Донда жүргенде жанымды жылытты, - деді.

Эверсманн Эдуард Александрович (Эдуард Фридрих) (туған жылы 1794-1860)

Ресейлік натуралист, зоолог, энтомолог. Үстүрт жонының бет-бедерін тұңғыш сипаттаған. 1823 жылы неміс тілінде жарық көрген балаларға арналған Қазақстан табиғаты туралы кітабының авторы.

Ядринцев Николай Михайлович (туған жылы 1842-1894)

Орыс этнографы, археолог, публицист. «Кочевой быт и степные исследования», «Исследования народов Западной Сибири» шығармаларында қазақ халқының антропологиясын, этнографиясын жан-жақты танып, білуге шақырды. Ш.Уәлихановпен жақын таныс болған.

Янушкевич Адольф (туған жылы 1803-1857)

Поляктың қуғындалған революционері, публицист, этнограф. 30 жылдай Қазақстанда мекендеген. Оның «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» (1861ж.) кітабы қазақ өмірінің өзіндік энциклопедиясы іспетті. Автор Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық көтерілісті егжей-тегжей сипаттайды. Күнделігінің жекелеген беттері Абайдың әкесі – Құнанбай Өскенбайұлына, Орынбай, Шөже ақындарға, Ақан серіге, композитор Тәттімбетке, Абылай ханға, Сырым Датұлына және т.б. арналған. Кітапта қазақтардың шығу тегі туралы бірқатар аңыздар, қарапайым заңдары туралы жазылған.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ СОРЫНА БІТКЕН «ҚАС ДҰШПАНДАР»

Қадірменді оқырман, әділ тарих көрнекті қайраткерлермен қатар, халықтың «қас дұшпандары» мен оның маңдайына біткен сор боп жабысқан ақтаңдақтарын да көрсете білген. Батыр мен пайғамбар, рахымсыз бен қаскүнем бәрі де адамзат жадында. Сондықтан көп жапа шеккен қазақ халқының жазба тарихының беттерінде қара дақ қалдырғандар жайында атап өтпеу азаттық болар.

Айшуақов Баймұхамед (Айшуақов Баймағамбет) (туған жылы 1790-1847)

Әбілқайырдың немересі. Кіші жүз сұлтаны. Ресей империясының отарлау саясатын жақтаушы. Орыс әскерінің генерал-майоры. Кіші жүздің батыс бөлігінің билеушісі ретінде патша өкіметінде қызметте болған. 1825 жылы Жоламан Тіленшұлы, сондай-ақ 1837 жылы И.Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басуға қатысқан. 1834 жылы Кенесары ханның жасағына қарсы соғысқан. Империяға сіңірген қызметі үшін атаулы күміс мөрмен; мауыт шекпенмен; алтын жүзікпен; алтынмен қапталған қылышпен; эмальдандырылған алтын жүзікпен; Александр таспасына қадалған алтын медальмен; 3-ші дәрежелі Қасиетті Станислав орденімен; 3-ші дәрежелі Қасиетті Анна орденімен; алмазбен көмкерілген 2-ші дәрежелі Қасиетті Анна орденімен наградталған.

Анна Иоанновна (туған жылы 1693-1742)

Ресейдің әйел-императоры, 1 Петрдің жиен-қарындасы. Ол билік жүргізген кезеңде Кіші жүз ханы Әбілқайыр Ресей бодандығын қабылдады (бірінші рет 1731 жылы, екінші рет 1738 жылы). Ресей бодандығын қабылдаған Кіші жүз қазақтарын бағындыру және жерін игеру үшін 1734 жылы Анна Иоанновнаның жарлығы бойынша Орынбор экспедициясы ұйымдастырылды, кейіннен комиссия болып атауы өзгертіліп, губернияға айналды.

Анненков Борис Владимирович (туған жылы 1889-1927)

Казак атаманы. Казактардың басын қосып «партизандар дивизиясын» құрып, ол дивизия 1918 жылдың күзінен бастап алғашында Батыс Сібірде және Қазақстанда, сонынан 1919 жылдың қаңтарынан бастап Жетісу жерінде әрекет ете бастады. Басып алған аумақтарында қанды террор тәртібін орнатып, жергілікті халықты асқан қатгездікпен қанады. Анненковтың бөлімшелерінде офицерлердің қарсы барлау қызметі қаһарлы зәрін төгіп тұрды, оның артынан қамаудағы тұтқындарды мейірімсіздікпен қырғынға ұшыратқан өлім тізбегі ілесіп отырды. Одан тірі қалғандар некен саяқ. 1919 жылдың соңында Анненков Жекелеген Жетісу әскерінің Колчагы* болып тағайындалды, ал 1920 жылдың көктемінде оны Қызыл әскер жауынгерлері тас-талқан етті. Соңынан 1927 жылы Анненков КСРО-ның Жоғарғы сотының үкімі бойынша Семей қаласында ату жазасына кесілді.

Аюка (туған жылы 1646-1724)

Қалмақ хандығының билеушісі. Билікке әкесі Мөнчактан кейін 1690 жылы келген. Орыс патшасының үлкен сеніміне ие болған. Ресейдің әскери қимылдарына қалмақтың қарулы жасақтарын жіберін отырған. 1697 жылы 1 Петр империяның оңтүстік-шығыс шекарасын қорғауды Аюкаға ресми түрде сеніп тапсырды. Дәрежелі биік жағдайын қалмақ ханы жеке басының мүддесі үшін де тиімді

*Колчак Александр Васильевич-өткен ғасырдағы Азамат соғысы жылдары ресейлік революцияға қарсы әрекет етуді ұйымдастырушылардың бірі, адмирал.

пайдалана алды, қазақ, башқұрт, түркімен және қарақалпақтардың жерлеріне жиі шабуылдап тұрды.

Баймұхамедов (Баймағамбетов) Мұхамеджан (туған жылы 1811-1896)

Әбілқайырдың шөбересі. Кіші жүздің орталық бөлігінің сұлтан-билеушісі. Ресей империясының отарлау саясатын жақтаушы. Орыс әскерінің генерал-майоры (1869). И.Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басуға қатысқан. Орынбор генерал-губернаторы Перовскийдің экспедициялық корпусының құрамында Ақ Мешіт бекінісін басып алуға қатысқан. Сондай-ақ Е.Көтібаров басқарған ұлт-азаттық қозғалысты басуға, орыс әскерлерінің Ташкент пен Хиуаны басып алуына жәрдемдескен. Империяға 50 жылдық сіңірген қызметі үшін ресейдің жоғарғы наградалары, Владимир таспасына қадалған қара-қола медальмен; 1-2-ші дәрежелі Касиетті Станислав орденімен; 2-3-ші дәрежелі Касиетті Анна орденімен марапатталған.

Балғожа Жаңбыршыұлы (туған жылы белгісіз-1860)

Кенесары Қасымұлы басшылығымен болған ұлт-азаттық қозғалысты басуға белсене қатысқан. Қазақтың атақты ағартушысы Ы.Алтынсариннің атасы. Қызметі үшін Ресейлік шен, атақтар берілген.

Батыр-хонтайжы (Эрдени Батур) (туған жылы белгісіз-1653/60)

Жоңғар (Ойрат) хандығының негізін салушы және оның тұңғыш билеушісі. 1635 жылы Қазақ хандығына жорыққа шығып, ауылдарды басып алып, Жәңгір сұлтанды тұтқынға алды. 1643 жылы 50 мың әскерімен Жетісу жеріне басып кірді, алайда, Орбұлақ шайқасында 600-дей ғана сарбазы бар қазақ жасағы оның орасан күші басым әскерін тас-талқан етіп жеңді.

Броневский Семен Богданович (туған жылы 1786-1858)

Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. 1822 жылы тобықты руына қарсы жіберілген жазалаушы экспедицияға басшылық жасаған. 1824 жылы «Сібір қырғыздары туралы Жарғымен» бекітілген Орта жүз аумағында «сыртқы округтер» құруға басшылық жасаған. Сонымен қатар, Броневский 1825 жылы Қозы Көрпеш – Баян Сұлу ескерткішін сипаттап, суретін салып, олар туралы аңыз, әңгімелер жинаған.

Гагарин Матвей Петрович (туған жылы белгісіз-1721)

Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. 1711-1719 жылдары аралығындағы Батыс Сібірдің бірінші генерал-губернаторы.

Қалдан-Бошоқту (туған, олған жылдары белгісіз)

Жоңғар ханы (хонтайжы), ол басқарған кезеңде (1670-97) жоңғарлар бірнеше жылға созылған өзара қақтығыстарды тоқтатып, Оңтүстік Қазақстан, Орталық Азия және Шығыс Түркістанға шапқыншылық жорықтарға шыға бастады.

Қалдан Церен (Капран Серен) (1693-1745)

Жоңғар ханы, қолбасшы. Цеван Рабданның ұлы. Ол хан тағына отырғаннан кейін Қазақ жеріне шапқыншылықтар үдей түсті. Жоңғарлар Сібірдің жартысын және Іле Алатауынан бастап Балқашқа дейінгі жерлерді басып алды. Қалдан Церен билік құрған жылдары атақты Анырақай және Бұланты-Билеутін шайқастары болған.

Гасфорд(Гасфорт,Гасфордт) Густав Христианович (Густав-Кристоф фон)
(туған жылы 1794-1874)

Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. 1851 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының ісін атқарушы болып және жекелеген Сібір корпусының қолбасшылығына тағайындалған. 1853 жылы инфентариден генералдыққа өтіп, генерал-губернатор лауазымына бекітілген. Батыс Сібірді басқарған 10 жыл ішінде өңірге көптеген әкімшілік жаңалықтар енгізіп, маңызы зор құнарлы: Іле алқабын, Шу өзенінің жоғарғы ағысы төңірегін және Тянь-Шань тауының солтүстік етегі жерлерін империя құрамына қосты. Олардан округтер құрылып, бекіністер бой көтеріп, казак мекендері тұрақтады. Гасфорд Талғар тауы атауын Софьино, Ыстық тауы атауын Надеждино деп қыздарының есімдерімен атап, Алматыны Верино деп атағысы келген, алайда император Николай 1 оның берген атауын «Верный» деп өзгертті.

Гейнс Александр Константинович (туған жылы 1834-1892)

Орталық Азияда және Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. 1865 жылы Қазақ даласына келген, Атбасар, Ақмола бекіністерін зерттеу және осы өңірлерді басқару бойынша заңдар әзірлеу үшін құрылған патша өкіметінің комиссиясы құрамында болған. 1867-69 жылдары Түркістан генерал-губернаторлығының кеңсе бастығы, 1877-78 жылдары – Торғай облысының әскери губернаторы. Антропология және этнография мұражайында («Кунсткамера», Санкт Петербург) Гейнс сыйға берген қазақ ұлттық киімінің және қолданбалы қол өнерінің қайталанбас үлгілері сақталуда.

Геке А.Ф. (өзге мәліметтер табылмаған)

Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. Полковник. Орынбор генерал-губернаторы Перовскийдің ерекше маңызды істері жөніндегі офицері. И.Тайманұлы және М.Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысын басу жөніндегі жазалаушы жасаққа басшылық жасаған.

Голощекин Филипп Исаевич (Шая Ицкович) (туған жылы 1876-1941)

Кеңестік мемлекеттік және партия қайраткері, сталинист. Патша отбасын атуды ұйымдастырушылардың бірі. Күшке сеніп, адамгершілік құндылықтарға қарсы саясат ұстанған. Қазақ өлкелік комитетінің ВКП (б) 1925 жылы басшылық етіп, ол Сталиннің қолдауымен республикада «кіші революция», халық арасында «Кіші қазан төңкерісі» деп аталып кеткен нәубетті жүргізді. Сонымен бірге ол «Ауылды кеңестендіру» ұранымен таптық күресті ушықтыру, байларды жою, күштеп ұйымдастыру мен көшпенді елді отырықшылыққа ұрындыру бағытын ұстанды. Астық даярлау барысында төтенше шаралар қолданып, мал басын күрт төмендетіп жіберуге дейін барған. Оның нұсқауымен 3,1 млн. орта шаруа қуғынға ұшырады. «Әлеуметтік және идеологиялық ортаға жат элементтерден» тазару деп жар салып өткізген науқаны нәтижесінде ұлттық зиялы қауымның көзі толықтай жойылды. Голощекин басшылық жасаған сегіз жыл ішінде жүргізген «Кіші қазан төңкерісі» нәтижесінде Қазақстанда жергілікті халықтың 40%-дан астамы жойылды. 30-шы жылдардың басындағы аштықтың салдарынан республикада жалпы саны 5,8 млн. халықтың шамамен 1,8 млн. қырылды. Тірі қалған миллиондаған елдің кеткені-кетіп тынды. Голощекиннің күштеп жүргізген төңкерісін, халық жоңғардың шапқыншылығынан кем санамады. Сонымен қоса Голощекин Қазақ Орталық атқарушы комитетінің Қазақстанға Ресейдің орталық аудандарынан қоныс аударушылардың көшпін уақытша тоқтата тұруды қарастыратын 1926 жылы

кабылдаған шешімінің күшін жоюға бар күшін салды. Яғни, Голощекин патша заманынан басталған қазақ жерлерін отарлау саясатын одан әрі жалғастыруды қолдаушы. Сонымен қатар, Голощекиннің араласуымен Қазақстан Одақтың өзге өңірлерінен дүние-мүлкі тәркіленген көпестерді жер аудару орнына айналып, қазақ даласы ЛАГББ*-ның қалыптаса бастаған империяның филиалдарының біріне айнала бастады. Замандастары естеліктерінде Голощекиннің ұятсыз, қатал, сүйкімсіз адам болғанын айтады. Ол өзі қызмет еткен жүйенің тетігі болды, және ақыр соңында сол жүйенің құрбанына айналды. Қуғын-сүргінге ұшырап, 1941 жылы атылды.

Горбачев Михаил Сергеевич (1931 жылы туған)

1985 жылдан 1991 жылдары аралығында КОКП ОК бас хатшысы болған. КСРО-ның тұңғыш және соңғы Президенті. Көрнекті реформатор. 1980 жылдардың ортасынан бастап ел өмірінде, қайта құру деп аталған, едәуір өзгерістер әкелген бағыт ұстанды. Алайда, оны іске асыру барысындағы қарама-қайшылықтар мен тиянақсыздықтар елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстың шиеленісуіне әкеліп соқты. Оның алғашқы айқын көрінісі Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасында орын алды. Д.А.Қонаевтың куәлік етуі бойынша, нақ осы Горбачев аталған желтоқсан шеруіне қатысушыларға қарсы кең ауқымды жазалау шараларын жүргізуге «рұқсат» беріп, оқиға барысында ішкі әскерлер, саперлік күректер, қызметтік иттер, су атқыштар пайдаланылды, әскери техника дайындық сапында тұрды. Одан кейін Горбачевтің келісімі және мақұлдауымен жоғары оқу орындары мен техникумдарынан студенттерді, жас қазақ жігіттерін жұмыс орындарынан тегістей шығарып, қудалау басталды. Заңның қарапайым талаптары сақталмаған, кадр саясатындағы «проценттік көрсеткіш» және «қазақ ұлттылығы» деп аталатын жаппай сот процесстері басталды.

Оқиғадан кейін едәуір жылдар өткен соң, Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін желтоқсандықтар ақталып, қазақ ұлтының жастарына жасаған күнәларын көпшілігі мойындай бастады. Орталыққа дұрыс мәлімет берілмей, өрескел кателікке бой алдырылды деп, Горбачев ақталған болды. Түптің түбінде ол шарасыздықтан болса да, төрешілік танытып, бірақ бәрібір елдің алдында өкініш білдіріп, енді ғана орнатылған Кеңесары ескерткішіне келіп басын иді. Қазақтарға, Қазақстанға қатысты жасаған орыстың сансыз қылмыстары үшін қазақ халқынан кешірім сұраған, тек Горбачев екенін атап өткен жөн.

Горчаков Петр Дмитриевич (туған жылы 1785-1868)

Қазақстанда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. Жекелеген Сібір корпусының бастығы және 1836 жылдан 1851 жылдары аралығындағы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы. Кеңесары хан бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басып, жаншуға жетекшілік еткен.

Горячев Андриан Дмитриевич (туған жылы 1890-өлген жылы белгісіз)

КСРО-ның 1936-1938 жылдардағы Жоғарғы соты әскери алқасының көшпелі сессиясының төрағасы. Шымкент, Ақтөбе, Алматы қалаларында сот мәжілістерін өткізіп, онда орта есеппен тәулігіне 34-тен 42-ге дейін «халық жауы», «жапон шпионы» және т.б. бірінен бірі өзгешелігі шамалы үкіммен өлім жазасын белгіледі. Олар көшпелі қағаз арқылы жазылғандай ұқсас еді, және іле-шала орындалатын,

---

*ЛАГББ (КСРО-да 1934-56 жылдардағы еңбекпен түзеу лагерлері, жер аударып қоныстану және тұтқындау орындарының бас басқармасы) – ІІХК (ішкі істер халық комиссариаты) бөлімшесі. Оның құрамына 53 лагерь кірді, оның 20-ы Қазақстан аумағында орналасқан.

яғни, бүгін – үкім шығарылса, ертеңіне – үкім орындалатын. 1938 жылы 25 ақпанда Горячев 39 адамды ең ауыр жазаға кесті (оның ішінде-С.Сейфуллин, С.Асфендияров), 26 ақпанда-37 адам, (оның ішінде-І.Жансүгіров); 27 ақпанда-41 адам, 28 ақпанда-40 адам. Осылайша 13 наурызға дейін қазақ ұлтының зиялы қауымының бетке ұстарлары ондап қырыла берді. Шындығында қанішер жендет емес пе!

Гродеков Николай Иванович (туған жылы 1843-1913)

Орыс генералы. Қазақстанда және Орталық Азияда Ресейлік империяның отаршылдық саясатын жүргізуші. 1883-93 жылдардағы Сырдария облысының әскери губернаторы, Түркістанның генерал-губернаторы. 1903-08 жылдары Түркістан әскери округының қолбасшысы болған. Гродеков Орталық Азияның және Қазақстанның тарихы мен этнографиясын зерттеумен айналысқан, «Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области» (1889) еңбегін жазған.

Дутов Александр Ильич (туған жылы 1879-1921)

Орынбор казактарының атаманы. 1918-19 жылдары Колчак әскеріндегі Орынбор әскеріне қолбасшылық еткен. Ол ақ казактармен Торғай даласы арқылы өткенде жасақтың жолында кездескен қазақ ауылдарын өртеп, адамдарын өлтірін, әйелдерін зорлап, малдарын айдап әкетіп отырған. Жергілікті тұрғын-қазақ ақсақалы Жұбан Тақырдың бассыздықты тоқтату туралы талабына, ол ақсақалды келемеждеп теріс бұрылып кеткен. Ержүрек шалдың қолынан Дутовтың бетіне түкіруден басқа еш шарасы қалмаған.

Ежов Николай Иванович (туған жылы 1895-1940)

1936-38 жылдардағы КСРО ішкі істерінің халық комиссары болған. 1922 жылдан бастап партиялық қызметте, оның ішінде Қазақ өлкелік комитетінің ұйымдық-нұсқаулық бөлімнің меңгерушісі. Голощекин мен Ежовтың катерлі дуэті Қазақстанның көптеген беделді мемлекеттік және қоғамдық қайраткерлерінің көзін жоюға барын салды. Орталыққа жіберген бір құпия хабарында Ежов, «барлық ұлттық кадрлар, қазақ коммунистері ауытқымалы-ұлттық және топтық күрес ауруына шалдыққан, олардың арасында дені сау партиялық күш жоқ» деген. Ежовтың және сол сияқтылардың осындай қызметі нәтижесінде үнемі «ұлтшылдар», «байлар», «революцияға қарсы ұйымдар» ашылып, жаппай қуғын-сүргін амалдары басталды. 66 мың қазақ «халық жауы» атанып, көпшілігі ату жазасына кесілді.

Ермак (шын аты-жөні-Василий Тимофеевич Аленкин) (туған жылы 1532-42-1585)

1582 жылы Сібір хандығына қарақшылық жорыққа шығу үшін орыс көпестер Строгановтар жалдаған казак атаманы. 1585 жылға дейін соғысқан, бір шайқаста өлтірілген. Сібір жорығына дейін Ермак 20 жыл бойы далада керуендерді тонаған қарақшы болған. 1580 жылы оның жасағы Қазақ хандығының тұңғыш астанасының бірі Сарайшықты талқандаған. Даланың бұрынғы жеті билеушісінің, соның ішінде Қасым ханның жерленген орнын білін алып, бейіттерді ашқызып, олардағы адам сүйектерін жинатып, аруақты қорлаудың көрінісінен шошынған халықтың алдында отқа жаққызған. «Мен азияттық рухтарыңды сындырып, жоқ етемін»,-деген екен. Кеңес заманында Павлодар облысындағы қалаға табытты қорлаушы мен қанішердің есімін беріп, 23 метрлік сынтасын орнатудан асқан қорлық болмаған шығар. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, ұзынқұлақтың мәліметі бойынша ескерткішті Ресейге алып кеткен.

Жәңгір (Жиһангер Бөкейұлы) (туған жылы 1801-1845)

Бөкей Ордасының ханы. Патшалық Ресейдің қуыршақ билеушісі. Қазақтар арасында тұңғыш жоғары әскери генерал-майор шеніне ие болған. И.Тайманов бастаған ұлт-азаттық көтерілісті басып, жаншұға жетекшілік еткен, ресейдің тұрақты әскерімен бүлікшілерді аяусыз жазалаған. Жәңгір ханның өлімін естіген Николай I: «Өкініпті-ақ, ол таққа өте берілген адам еді», - деген екен. Қызметтегі ынтасы үшін 2 мәрте алтын медальмен, 1-ші дәрежелі Қасиетті Аннаның 2 орденімен наградталған, бұлғын ішкі пен алтын қылыш сыйлыққа алған. Сонымен қатар, Жәңгір хан қазақ халқының тұрмысы мен мәдени тарихы заттарының мұражайлық жинағын тұңғыш құрушылардың бірі. Ол билік құрған кезеңде сауда жәрмеңкесі ұйымдастырылды, дәрігерлік бөлімше, дәріхана, мұрағат пайда болды, хандықтың картасы сызылды. 1841 жылы Жәңгір хан өз қаражатына тұңғыш қазақ балалары үшін мектеп ашты. Мектеп мұқтажы үшін хан жылына 1404 рубль бөлді. Сонымен бірге ол, асыл тұқымды жылқы өсірумен, қазақтардың шежіре кітаптарын жинаумен айналысты.

Жантөрин Арыстан (туған жылы белгісіз-1855)

Кіші жүз сұлтаны. Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. М.Өтемісұлы 1841 жылы оның бақылауында болды. 1853-55 жылдары жазалаушы жасақтарға басшылық жасады. Есет Көтібаров басқарған көтерілісшілердің қолынан қаза тапты.

Игельстром Осип Андреевич (барон Отто Генрих фон Ингельстром) (туған жылы 1737-1812)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1784-1792 жылдары Сібірдің генерал-губернаторы болған. 1796-1798 жылдары Орынбордың әскери губернаторы. Өлкенің және Кіші жүз қазақтарын басқару жөніндегі реформаның авторы. Сырым Датұлы жетекшілік еткен ұлт-азаттық көтерілісті басуға қатысқан. Кіші жүздегі хандық билікті жою саясатын жүргізді. алайда, кейіннен соның өзі Бөкей Ордасы ханы Нұралының қызы Тайқара сұлудың ұсынысы бойынша билікті қайтадан қалпына келтірді. Айтпақшы, барон сұлуға бір көргеннен ғашық болып, оның ықыласын алу үшін ақылға сыймайтын қылық көрсеткен.

Қазақтар

Ресей империясының әскери қоғамы. XVI ғасырдың басында дон, волга, Днепр (Черкес), Гребень, Яицк казактары құрыла бастады. Аталған жүзжылдық ортасына қарай Запорожье және Терек казактары пайда болды. Ресей империясы оларды қалаларды қорғап, шекара күзеті үшін жалға алды. XVIII ғасырдан бастап казактар Ресейдің ерекше құрылымдарына айналды: олар соғыс уақытында шайқастарға қатысса, бейбіт күндері полиция қызметін атқарды. Оларды империя шетіндегі ұлт-азаттық қозғалыстарды басу үшін де қолданды. XVII-XVIII ғасырларда казак жерлерін басып алуда маңызды рөл атқарып, көптеген бекіністер салды. 1591 жылы Қазақстанда Яицк (Орал), 1734 жылы Орынборда, 1808 жылы Сібірде, 1867 жылы Жетісуда казак әскері құрылды. Патша өкіметі казактарға 10 млн. казактардың шұрайлы жерлерін бөліп берді. Казак әскерлері Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Кенесары Қасымұлы және т.б. жетекшілік еткен көтерілістерді, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысты басуға қатысты. 1920 жылдың 25 наурызында кеңес үкіметі казактарға әскери құрылымдар құруға тыйым салды. 1991 жылғы қыркүйек оқиғасы, Орал казактарының патша-ағзамға қызмет етуінің 400 жылдық мерей

тойын тәуелсіз қазақ жерінде атап өтуде отаршылдық мысқылдау әрекеттері көпшіліктің есінде болар. Бұл оқиғаны «Орал казактарына империяның бір замандарда сыйға берген жерлеріне құқығын қалпына келтіруге бағытталған сепаратистік әрекеті» ретінде қарастыруға толық негіз бар. Осының бәрі ауқымды ұлттаралық және мемлекетаралық араздық өртіні өршітуге әкеле жаздады. Қазақстанның ұлттық демократиялық күштері қауіпті қантөгістің бетін қайтаруға батыл, әрі шебер әрекет етін қарсы бас көтермеген жағдайда казактардың озбыр демаршының немен тынарын кім біледі. Қазіргі уақытта Қазақстанда 400 мыңға тарта казак ұрпағы мекендейді. Қазақстан казактары одағы қызмет етеді. Биыл Жетісу казактары әскерінің құрылғанына 140 жыл толуын атап өтті. Қазақ халқына олардың аталары әкелген қайғы-қасіретке өкініш білдірудің орнына, қазіргі қазақстандық казак өкілдері Ресей империясын қайта түлетуді көксеген ұлыдержавалық иновинистік идеяларын алға тартады. Бұл туралы республикадағы казак қоғамдық бірлестігі одағының жоғарғы атаманы, казак полковнигі Ю.Захаровтың сөйлеген сөзінде: «Казактар, христос әскері ретінде қазіргі Ресейдің қайта түлеуінде маңызды рөл атқарады. Ол үшін біздің қолымызда барлық мүмкіншіліктер бар: батыстан, не шығыстан келетін қандай да болмасын орданы тоқтата алатын ядролық қару бар. Келешекке асыл міндеттер жүктеген-казак атаманы Ресей Президенті бар, бейбітшілік кілті Америкада, Еуропада, Қытайда, мұсылмандық Шығыста да емес, ол Ресей Президентінің қолында екендігіне сену және осынау шындықты мойындау өзге халықтардың еркінде, олар Ресейдің әдеттегі күш-қуатын көріп, оның құдыретті қол астына міндетті түрде қайта оралады...», -деген. Жан түршігерлік ностальгия! Казак қылышы кескіленген ата-бабамыздың рухы алдында, әрине ұят. Ресейдің «Новая газета» басылымының хабарлауы бойынша Жетісу казактары биылғы жылы Ресейдің және шетел казактары әскери одағының құрамына кірді. Бұл Қазақстан тәуелсіздігін тікелей мойындамау, өйткені біздің Конституция бойынша Республика аумағында заңдылықтарда қарастырылмаған әскери құрамалар құруға тыйым салынған.

Қамалиденов Зақаш (туған жылы 1936)

Қазақстан Компартиясы ОК-ның идеология жөніндегі 1986-1989 жылдардағы хатшысы. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейін Қазақстанда «жаңа ұлттық саясатты» белсенді қалыптастырушы. ҚКП ОК-ның 1-ші хатшысы Г.Колбинмен бірігіп алып, сондай-ақ ҚКП ОК-ның үгіт насихат бөлімінің меңгерушісінің А.Устиновтың және ҚКП ОК мәдениет бөлімінің меңгерушісі К.Смайловтың көмегімен адамдарды ұлттық ерекшеліктеріне қарай, процентке бөлу теориясын өмірге енгізе бастады. Аталған функционерлер адал, ойшыл, патриоттарды құдалауды ұйымдастырды. Барлығынан «казак ұлтшылдығы» белгілерін көріп, таныды, мәдениет саласынан қазақтың ұлттық дәстүрлерін ығыстырып, алып тастауға тырысты. Қазақ салты, қазақ әдебиеті мен өнерінің ұлттық өзіне тән ерекшеліктері ұлтшылдық, саясатқа зиянды деп танылды. Сонымен қатар, қазақ тарихына қатысты мәселелерді жарыққа шығаруға тыйым салынды. Қазақ жазушыларының шығармаларында орыс персонажының басты кейіпкер болмағандығынан да ұлтшылдық белгілерін көріп, жазушыларды айыптады. Ешқашан, ешбір мемлекет жазушысына мұндай міндет жүктемеген. Идеолог Қамалиденов ауыл шаруашылығы қызметкерлеріне Социалистік Еңбек Ері атағын беруден де ұлтшылдық белгілерін көрді. Батыр атағына ұсынылған малшылар арасында казактардың проценттік саны оған артық көрінген. Ол республикада қой бағатын шопандар қазақ екеніне өзін сендіре алмаған. Қамалиденов және оның қол

астындағылар желтоқсан оқиғасына қатысушыларды қатал жазалауды, тіпті ату жазасына кесуді талап еткен. Қамалиденов сотталғандар, жазаланғандар, қатардан шығарылғандар санын айтып мақтанған. Әрбір жиналыста осының бәрін қол жеткізген жетістігі екенін айтудан жалықпаған. Жоғары оқу орындарында жергілікті ұлт өкілдері студенттері санының басымдығы үшін оқу орындарының басшыларын сынға алып, қудалаған. Жазушылар арасында: «Голошекин өліктерден жол салса, Колбин Қамалиденовпен бірге адамдар тағдырын тәлкек етті»-деген сөз тарады. Қамалиденовтың тапсырысы бойынша бұқаралық ақпарат құралдары ИСЛАМҒА қарсы шықты, қазақ кесенелерінің көз тартарлық сән-салтанатын сынға алды. Соңынан вандализм актілері жалғасты: табыттың тас тақтайшалары киратылды, ескерткіш тақталарын бұзып, «Кеңсай» қазақ бейіті тас талқан етілді.

Қаратай Нұралыұлы (туған жылы 1772-1826)

Әбілқайыр ханның немересі. 1816 жылға дейін Кіші жүз хандығының билігін басып алып, қазақтарды ресейдің ықпалынан шығарып алғысы келді. Кейіннен қарсыласуды қойып, ресей өкіметіне қызмет етуге келісіп, Кіші жүздің батыс бөлігін басқаруға тағайындалды. Жоламан Тіленшұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті басуға белсене қатысқаны үшін 1825 жылдың күзінде ресей өкіметі оны алтын медальмен наградтады.

Кауфман Константин Петрович (туған жылы 1818-1882)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1865-1875 жылдары Түркістанның генерал-губернаторы болған.

Кириллов Иван Кириллович (туған жылы 1689-1737)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1734-1737 жылдары Орынбор экспедициясының жетекшісі болған, Орынбор қаласының қабырғасын қалауға қатысқан.

Колбин Геннадий Васильевич (туған жылы 1927-1998)

1986-1989 жылдары аралығында Қазақстан КП ОК-нің қасіретті 1-ші хатшысы болған*. Қазақстанда ешкімге белгісіз келімсек партиялық функционердің республиканың бірінші басшылығына тағайындалуы, қазақ халқының ұлттық құқығын тыс жерде емес, өзі Отанында жазықсыз қыспаққа алу жөніндегі ұзақсонар мемлекеттік және саяси шараларға шыдаудың соңғы тамшысы, көтеріліске себепші, итермелеген күш болып табылды. Жастардың ашу-ызасын тудырып, 1986 жылдың 16-17 желтоқсанында олар Алматы қаласының көшелеріне шығып, республикадағы билік институтын бөтен келімсек емес, өзіміздің адам басқарсын деген талап қойды. Бұл батыл қадамның нәтижесі, қазір көпшілікке мәлім. Колбин кабинетінің есігін бекітіп алып, Мәскеу басшылығының рұқсатымен бейбіт шеруді «Метель» жоспарына сәйкес ІІМ әскери бөлімшелері, оның ішінде арнаулы бөлімшенің қатысуымен қуып, тарату туралы шешім қабылданды. Көтерілісшілер қыс бойы іздестірілді. Нәтижесінде 99-ы сотталып, оның екеуі өлім жазасына кесілді, 83-і 1,5 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығына айыру орындарына жіберілді. Осылайша халықтың пікірімен санаспаған Колбин Мәскеудің ұршығы ретінде жаңа орында бекітілді. Қызметке кіріскен күннен бастап республиканың партиялық және мемлекеттік органдарында жаппай тазарту шаралары басталды. Колбиннің ағаттық жіберген тұсы ұлттық саясат болды. Қоғам алдында Қазақ тілін қысқа мерзімде

* Қазақстан Компартиясын басқарған 19 бірінші хатшының төртеуі ғана қазақ болған: М.Мырзағалиев, Ж.Шаяхметов, Д.Қонаев, Н.Назарбаев.

үйренуге уәде берген, ол іс жүзінде қазақ жастарын жоғары оқу орындарына қабылдауға қатаң шектеу қойды. Интернационализмді насихаттау деген желеумен қатар, ұлттық кадрларға қатысты қатал саяси қысым көрсетті. Оның Қазақстанды басқарған екі жарым жылында ешбір істің нәтижесінің болмағаны заңды құбылыс. Ешбір жоспары іске аспады, тіпті мақсатқа жетерлік ниеттеріне өзінің валютаристік әрекеттерімен сенімсіздік билдіріп республикаға танымал көшбасшыға да айнала алмады. Мәселен, азық-түлік бағдарламасын іске асыру үшін ол жабайы аң мен құсты жаппай қыруды ұсынды, кезекті жиналыстың бірінде аспазшыға сөз беріп, ол активті сүйектен көже пісіруді үйрете бастады. Қазақ халқының есінде Колбин кезекті генацид жасаған жендет ретінде қалды.

Колпаковский Герасим Алексеевич (туған жылы 1819-1896)

Қазақстанда және Орталық Азияда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1852 жылы Сібір корпусы командирінің адъютанты, 1858 жылы Алтай округінің бастығы, сондай-ақ Ұлы жүздің батыс-сібір губернаторының жасаушы болған. 1860 жылы Алматы түбінде қоқанд әскерімен болған Ұзынағаш шайқасында жеңіске жетті. 1862 жылы Пішпек (Бишкек) қаласын басып алды. 1865 жылы Семей облысының әскери губернаторы, Жетісу казактары әскерінің атаманы болып тағайындалды. 1882 жылы Дала округінің генерал-губернаторы, Омск әскери округінің қолбасшысы және Сібір казактары әскерінің атаманы болып бекітілді. Алматының бақша қалаға айналуына Колпаковскийдің де сіңірген еңбегі орасан. Қала тұрғындарының әрбір отырғызған көшеті үшін ол он тиындық күміс ақша төледі, ал ағашты көрсетілген жерде отырғызбаса немесе киратса елдің козінше сабаған. Генерал-губернатормен ілесіп жүрген казактар табан астында айыпталушыны жазалаған.

Қоңырқұлжа Құдаймендіұлы (18 ғасырдың соңы-19 ғасырдың басы)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. Орыс әскерінің подполковнигі. 1832 жылы Ақмола округінің тұңғыш аға сұлтаны болып сайланды. 1837-1847 жылдары Саржан мен Кенесары Қасымұлы жетекшілік еткен ұлт-азаттық қозғалысқа қатысушыларға қарсы шыққан.

Куропаткин Алексей Николаевич (туған жылы 1848-1925)

Қазақстанда және Орталық Азияда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1916-1917 жылдардағы Түркістан генерал-губернаторы. 1916 жылы болған ұлт-азаттық көтерілісті басуға жетекшілік еткен.

Милютин Дмитрий Алексеевич (туған жылы 1876-1912)

Ресей империясының мемлекеттік және әскери қайраткері. 1861-81 жылдары әскери министр болған. Қазақ жерлерін одан әрі отарлауға бағытталған әкімшілік-саяси реформаларды бастаушы.

Мұхаммед Шайбани (Әбіл-Фатх Мұхаммед Шайбани-хан, Шахибек-хан, Шахбахт-хан) (1451-1510)

Орталық Азиядағы шайбанидтер әулетінің негізін салушы. Жошының бесінші ұлы-Шайбанидің ұрпағы. Әбілқайыр ханның немересі-көшпенді өзбек мемлекетінің билеушісі. Атасы Мұхаммед Шайбани қайтыс болғаннан кейін Дешті Қыпшақта билікті сақтап қалуға ұмтылды. Қазақ хандығының билеушілері Бұрындық хан мен Қасым хан оның басты қарсыластары болды. Отыз жыл бойғы жауластық оны сәтсіздікке ұрындырды, сол себептен, бір топ өзбек тайпаларымен Оңтүстік Түркістанға қоныс аударуға мәжбүр болды. XVI ғасырдың басында Мұхамед

Шайбани Орталық Азияда жеке мемлекет құрды. Билігін күшейтіп, Қазақ хандығына қарсы күресін одан әрі жалғастырды. 1508-10 жылдары алты рет қазақ даласына әскери жорыққа шығып, Қасым хан әскерінің тұтқиылдан соққан шабуылдарынан тас-талқан болып жеңіліс тапты. 1510 жылдың соңында Мұхаммед Шайбани иран билеушісі Исмаил І-ге қарсы соғыс ашты. Осы шайқаста да оның әскері жеңілді, өзі қаза тапты.

Неплюев Иван Иванович (туған жылы 1693-1773)

Қазақ жерлерін игеру мен бағындыру саясатын іске асыру үшін бар күш-қуатын жұмсаған Ресей империясының мемлекеттік қайраткері. 1742-1760 жылдары Орынбор өлкесін басқарды. Орынбор қаласының негізін қалаушы. «Әскер саласы» құрамында 70-ке дейін бекініс салған кәдімгі отарлаушы. Тарихшылар оны «Орынбор өлкесінің Ұлы Петрі» деп атаған.

Николай I (Николай Павлович Романов) (туған жылы 1796-1855)

Ресей императоры (1825-55). Орталық Азияда және Қазақстанда белсенді аумақтық экспансия саясатын жүргізді. Ұлт-азаттық қозғалысты қатыгездікпен басты, өзге халықтарды орыстандыру мен өз дінін уағыздауға күш салды.

Николай II (Николай Александрович Романов) (туған жылы 1868-1918)

Бүкілресей императоры. Оның 1916 жылғы 25 маусымдағы қазақтарды тыл жұмысына жегу туралы жарлығы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліске себепші болды.

Обручев Владимир Афанасьевич (туған жылы 1795-1866)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. 1842-1861 жылдардағы Орынбор корпусының командирі және Орынбор генерал-губернаторы.

Ормон Ниязбек (туған жылы 1789-1854)

Қызғыздардың әскербасшысы. Қырғыздың сырыбағыш тайпасынан тараған ата-бабасынан келе жатқан манап. 1842 жылы өткен құрылтайда қырғыздардың ханы болып сайланған. 1847 жылы қазақ ханы Кенесары әскерінің шабуылына тойтарыс берді. Қырғыздар үшін бұл соғыс қорғаныс сипатында болғанмен, жеңіліс тапқан қазақтарды жазалауда қырғыздар жантүршігерлік қатыгездік көрсетті. Жазалауды Ормон, Жантай және Жангарачу манаптарға сеніп тапсырды. Алғашында 32 қазақ сұлтанын өлтірді, тірідей қазанға салып өртеді. Соңынан Кенесары ханды өлтірді, жендеттер оның денесін кескілеп жүрегін суырып алды, басын орыс отарлаушыларына берді. Ханның туыстары мен энтузиасттар оның бас сүйегін тауып алып, Қазақстанға жерлеуге тырысуда. Атақты зерттеуші А.Добромысловтың пайымдауынша: «Кенесарыны азаптап өлтірмес бұрын қырғыздар, батылдығымен кем түспейтін ер жүрек ұрпақ алып қалуға үміттеніп, 40 түн бойы онымен түнеп шығуға сұлу қыздарын салған. Кенесары ешбір қызға жоламаған деседі». Ормонның жеңісі орыс жасақтарының Іле өлкесіне және Солтүстік Қырғызияға қарай одан әрі жылжуы үшін жол ашып, бұл жерлердің Ресей империясының құрамына кіруін жеңілдетті.

Перовский Василий Алексеевич (туған жылы 1794-1857)

Қазақстанда жүргізген Ресейдің отарлаушылық саясатына белсенді көмек көрсетті. Орынбордың әскери губернаторы және 1833-1842 жылдары жекелеген Орынбор корпусының командирі, 1851-1856 жылдары Орынбордың генерал-губернаторы болған. Ол басқарған жасақ 1853 жылы Ақ Мешіт бекінісін тас – талқан етті. Қазақ

сұлтандары Елекей (Ермұхамед) мен Мұхамеджан Баймұхамедовтың жасақтары бекіністі талқандауға көмек көрсетті. Ақ Мешіттің күйреуі Ресей империясының Орталық Азияны одан әрі жаулап алуына жол ашты. Генерал-губернатордың құрметіне бекініс форт Перовский болып аталды. 1922 жылы қаланың бұрынғы атауы қайтарылып берілді, 1925 жылы бірақ Қызылорда болып өзгертілді.

Петр I (туған жылы 1672-1725)

Ресей императоры. Ресей мемлекеті ол билік жүргізген кезеңде сыртқы саясаттағы стратегиялық жоспарды іске асыруға кірісті-Қазақ хандығының жерлері арқылы Орталық Азияға, Иранға, Ауғанстанға, Қытай мен Үндістанға шығуды көздеді. Қазақ даласын отарлау мақсатында I Петр 1714 жылы құрамында 70 зеңбірекпен қаруланған 3000 сарбаз бар лейб-гвардия подполковнигі И.Д.Бухгольц басқарған арнаулы әскери экспедицияны жорыққа шығарды; 1718 жылы-Б.Брянцев басқарған өкілдікті жіберді. 1716 жылы Ертіс жағалауында Омск, Ямышев бекіністерінің іргетасы қаланды, 1717 жылы Коряков (Павлодар), Өскемен қалалары салына бастады. Содан кейін Үлбі, Түйежүн, Қараөзен, Осморож, Жетіжар және т.б. форт-бекіністер салына бастады. Қазақтар жоңғарлармен соғыса жүріп, Ресейдің агрессиялық әрекетіне қарсылық көрсетуге дәрмені жетпеді. Бұл камал-бекіністер кейіннен Есіл, Кузнецк, Сібір, Горький және басқа әскери қорғаныс шегінің тірек орны болып, Ресейдің Сарыарқаны, Ертіс төңірегін және Алтайды жаулап алуға арналған плацдармы қызметін атқарды. 1722 жылы I Петр Каспий теңізі жағалауын Ресейдің құрамына енгізді.

Скобелев Михаил Дмитриевич (туған жылы 1843-1882)

Ресей империясының Орталық Азиядағы және Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. 1873 жылғы Хиуа жорығына, 1873-76 жылдары Қоқанд көтерілісін басуға, 1880-81 жылдары Ахалтеке экспедициясына қатысқан.

Солженицын Александр Исаевич (туған жылы 1918-2008)

Орыс жазушысы. Жазушының творчестволық бағытын анықтап берген (1950-1953) бірнеше жылдарын ол Павлодар облысының Екібастұз лагерлерінде тұтқында өткізді. Нақ сол жерлер оның әйгілі-«Архипелаг ГУЛАГ» және «Один день Ивана Денисовича» шығармаларын жазуға себепші болған. Екібастұздықтарды ол тіпті «бұрынғы жерлестерім» деп те атады. 1953-1956 жылдары Солженицын Жамбыл облысына жер аударылды. Аудан орталығы Көктеректегі мектепте математика, физика және астрономия пәндерінен дәріс оқыды. Жергілікті халық оған зор құрметпен қарады, тіпті қалыңдық та алып бермекші болды. Қазақстанның оның өмірінде маңызды рөл атқарғанына қарамастан, жылдар өткен сайын оның ойында ұлы державалық пиғыл оянды. 1990 жылдың қыркүйек айында 27 миллиондық таралыммен оның шовинистік және империялық есекке толы, бұрынғы КСРО-ның көптеген халықтарына тіл тигізу ниетімен жазылған «Как нам обустроить Россию» мақаласы жарық көрді. Манифестінде Солженицын Қазақстанды «он жылдан артық уақыты өткен, Ресейдің былқылдақ құрсағы», -деп атады. Оның ойынша Қазақстан шекарасы тарихи алғышарттардан құрылмаған, «коммунистердің ойсыз, қалай болса, солай сызып берген жері; көшпенді малшының көшін қонған жерін Қазақ жері деп атаған», «Бүгінде Қазақстан деген жерде қазақтар өте аз,-деп түсіндірді өз позициясын Солженицын, - Олардың шоғырланған жері, орныққан отандары-қазақтардың басым бөлігі мекендейтін оңтүстік облыстар. Қазақтар осы жерлерін бөліп алғысы келсе, алсын»-деген екен. Жазушының ойынша Қазақстанның солтүстік

облыстары Ресейге қосылуы керек. Екінші Хрущевтен кем емес. Мақала авторының айтпақ ойы-ол жерлерде Столыпин заманында көшіп қонған және Сталин заманында жер аударылған тұтқын орыстар құрылыс салып, тіршілікке жан бітірген. Ежелгі көшпенділердің жерлерін Солженицын есепке де алмаған. Қазақстанға идеологиялық соққы болып тиген оның ресейдің «Комсомольская правда» газетінде жарияланған 1995 жылғы сұқбаты болды, онда республикамыздың солтүстік облыстарын Ресейдің құрамына беру туралы идеясын тағы бір мәрте қайталады. Қазақстан Республикасының бас прокуратурасы әділетті және заңды түрде бұл мақалаларды тәуелсіз мелекеттің ішкі істеріне араласу, Қазақстанда қалыптасқан мемлекеттік құрылымды күштеп өзгертуге және аумақтық тұтастығын бұзуға үндеу деп бағалады. Солженицынның «Известия» басылымында жарық көрген кейінгі «Поссорить родные народы» атты мақаласында, 1932-33 жылдары қазақ және украин халқына қарсы жасалған геноцид фактісін жоққа шығарғанын естен шығармау керек. Міне Солженицынның жартылай шолақ ақиқаты, орыс халқына жасалған сталиндік қуғын-сүргінді мойындап, қорланады, алайда, сонымен бірге бұрынғы Кеңестер одағының өзге халықтарына қарсы жасалған даусыз қантөгіс қызыл террор мен геноцидті жоққа шығарады.

Соломенцев Михаил Сергеевич (туған жылы 1913-2008)

Кеңестік мемлекеттік және партия қайраткері. КОКП ОК саяси бюросының мүшесі. Қарағанды облыстық комитетінің бірінші хатшысы және Қазақстан компартиясының екінші хатшысы болса да ел экономикасын, мәдениетін дамытуға, кадрлық өсуіне қол ұшын да тигізбеген, адамгершілікке жат қылықтар жасағаны (азғындық, құмар ойындар ойнау, валюталық операциялар және т.б.) үшін лауазымнан босатылған. 1983-1988 жылдары КОКП ОК жанындағы партиялық қадағалау комитетін басқарған. 1986 жылы желтоқсан оқиғасының себеп-салдарларын зерттеу үшін Қазақстанға келіп, жазалау шараларын жүргізді. Бүкіл қазақ халқын ұлтшылдар деп айыптап, қазақтарға қарсы жаппай қуғын-сүргін амалдарын ұйымдастырды. Сонымен қатар, желтоқсан көтерілісін қатыгездікпен басуға белсенділік танытып қатысқандар мен жазалауды ұйымдастырушыларды атап өткенді жөн көрдім. Міне ол қаншерлердің есімдері: Разумов Е.З.-КОКП ОК ұйымдық-партиялық жұмыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары; Мищенко Н.Ф.-КОКП ОК ұйымдық-партиялық жұмыс бөлімінің Қазақстан секторының меңгерушісі; Чебриков В.М.-КСРО МҚК төрағасы; Бобков Ф.Д.-оның орынбасары; Власов А.В.-КСРО ІІ Министрі; Елисов Б.К.-оның бірінші орынбасары; Паридуха А.М.-КСРО ІІМ ішкі әскерлері басқармасының бастығы; Дубиняк В.С.-оның бірінші орынбасары; Сорока О.В.-КСРО Бас прокурорының орынбасары; Стрельников В.К.- КСРО Бас прокурорының көмекшісі; Мұқашев С.М.-Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі президиумының төрағасы; Мирошхин О.С.-Қазақстан коммунистік партиясы ОК екінші хатшысы; Қамалиденов З.К.-ҚКП ОК хатшысы; Ефимов В.И.-ҚКП ОК әкімшілік органдарының бөлім меңгерушісі; Князев Г.Н.-Қазақ КСР ІІ Министрі (Жауынгерлік Қызыл жұлдыз орденімен наградталған); Басаров Э.О., Сериков С.Д., Коряковцев Б.А.-оның бірінші орынбасары және орынбасарлары; Мусин К.Т.-Алматы қалалық атқару комитетінің ІІБ бастығының орынбасары; Есебаев С.М.-Алматы қалалық атқару комитетінің ІІБ бастығы; Куликов Н.Т.-транспорттағы Ішкі істер Шығыс басқармасы бастығының орынбасары; Әбділманов М.А.- Алматы қалалық атқару комитетінің ІІБ өрттен қорғау басқармасының бастығы; Мирошник В.М.-Қазақ КСР МҚК төрағасы; Карпов-КСРО МҚК Алматы

жоғары командалық шекара оқу орынын бастығы; Елемісов Г.Б.-Қазақ КСР Прокуроры; Мызников А.Д.-оның орынбасары; Волтунов В.С.-Қазақ КСР Прокуратурасының тергеу бөлімінің бастығы; Досполов Д.-Қазақ КСР Әділет министрі; Тетеркин М.-оның орынбасары; Айтмұхамбетов Т.К.-Қазақ КСР Жоғарғы сотының төрағасы; Пушечников және Ямалутдинов-оның орынбасарлары; Башаримова Л.Н., Грабарник Е.Л., Оспанова Е.Г., Пономорев В., Петрова, Райымбаев С.М., Төлегенов М.Т.-Қазақ КСР Жоғарғы сотының мүшелері; Ыдырысова Р.С., Мамыров М.К., Ақынова Н.А.-Алматы қалалық сотының мүшелері; Меңдібаев М.С.-Қазақстан компартиясының Алматы облысы комитетінің бірінші хатшысы; Шулико Т.В.- Қазақстан компартиясының Алматы облысы комитетінің бірінші хатшысы.

Сперанский Михаил Михайлович (туған жылы 1772-1839)

Ресей империясының Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. 1819-1821 жылдардағы Сібірдің генерал-губернаторы. 1822 жылы Орта жүздегі хандық билікті жоюға және басқарудың жана жүйесін құруға бағытталған «Сібір қазақтарының жарғысы» деп аталатын әкімшілік реформаны әзірледі.

Сталин (шын фамилиясы Джугашвили) Иосиф Виссарионович (туған жылы 1898-1953)

Коммунистік партияны, кеңес мемлекетін басқарушы қайраткерлердің бірі. 1922 жылы сәуірде ВКП (б) ОК бас хатшысы болып сайланды және осы лауазымда 30 жылдан астам уақыт болды. Сталин және оның жақын ортасы ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыруға, жаппай қуғын-сүргін мен озбырлыққа, миллиондаған адамдардың опат болуына, оның ішінде қазақтардың да, ішкі және сыртқы саясаттағы қателіктері мен жаңсақтықтарға жауапты. Сталин басқарған жылдары Қазақстан бұрын болып көрмеген әлеуметтік эксперимент жүргізуге арналған алып полигонға айнала бастаған. Нақ осы далада алғаш рет ешқандай қисынға келмейтін, капитализмді айналып өтіп, тікелей феодализмнен социализмге өту идеясын жүзеге асыруға тырысқан. Сталиннің мақұлдауымен, оның тікелей санкциясымен Голощекин Қазақстанда қазақ халқына сансыз қайғы-қасірет әкелген «Кіші Қазан» өткізді. Сталиннің жалған халық жауларымен күресі концлагерлердің (Қарлаг, Дала лагері, Отанын сатқандардың әйелдеріне арналған Ақмола лагері) қалың жүйесін құруға мүмкіндік берді, республиканың көптеген аудандары тікенек сыммен қоршалып тасталды.

Столыпин Петр Аркадьевич (туған жылы 1862-1911)

Ресей империясының мемлекеттік қайраткері. 1906 жылы Министрлер кеңесінің төрағасы бола жүріп, түп мәні қоныс аудару саясатын күшейтуге негізделген аграрлық реформа жүргізе бастады, яғни, Ресейдің орталық аудандарынан шаруаларды адам аз қоныстанған жерлерге, оның ішінде ішкі отарлаудың құралы болған Қазақстанға көшіріп, ол жерлерді қоныс аударушылардың тұрақты мекен жайына айналдыру. Осы кезеңдерде Қазақстан мен Қырғызиядан алынған 28,9 млн. жерлер осы мақсатқа пайдаланылды.

Татищев Василий Никитич (туған жылы 1686-1750)

Ресей империясының Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. Ғалым-тарихшы. 1737-1739 жылдардағы Орынбор экспедициясының бастығы.

Таукин Мұхаметқали (туған жылы 1814-өлген жылы белгісіз)

Кіші жүздің батыс бөлігін билеуші сұлтан. Нұралы ханның немересі. Ресей империясының Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. 1837-39 жылдары қазақтардың, соның ішінде И.Тайманов бастаған ұлт-азаттық көтерілістерді басуға қатысқан. Ресей әскерінің полковнигі. Алтын жүзікпен, Анна таспасымен көмкерілген алтын медальмен наградталған.

Тевкелев Алексей Иванович (христиан салтымен шоқынғанға дейін-Мәмет, Мұртаза, Құтлы Мұхаммед Мамаинов)

Ресей империясының Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. Ресейдің сыртқы істер алқасының құпия істері жөніндегі аудармашысы. І Петрдің құпия істер бойынша аға аудармашысы лауазымын атқарған. Дипломат. 1731 жылы Кіші жүз қазақтарын Ресейге берілгендігі жөнінде ант қабылдату үшін Әбілқайыр ордасына келген өкілдікке басшылық жасаған.

Урусов Василий Алексеевич (туған жылы шамамен 1690-1741)

Ресей империясының Қазақстандағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. 1739 жылы құпия кеңесші В.Татищевтің орнына Орынбор комиссиясының бас қолбасшысы болып тағайындалған.

Хрущев Никита Сергеевич (туған жылы 1894-1971)

Саяси қайраткер. 1953-1964 жылдары КОКП ОК бірінші хатшысы болған. Осы уақыт аралығында Қазақстанды аумақтық бөлуге едәуір күш жұмсады. Мәселен, республиканың солтүстік облыстарын Ресейге, Маңғышлақты Түркіменияға беруді ұсынды. Қазақ КСР басшылары Д.Қонаев пен Ж.Тәшеновтың табандылық танытуының нәтижесінде оның басқа да сандырақ ойлары іске аспай қалды. 1963 жылы Хрущевтың бастамасымен Оңтүстік Қазақстанның мақта шаруашылығымен айналысатын аудандары Өзбекістанның құрамына енді. Жалпы алаңы 95,9 мың га Киров және Пахта арал аудандары, Қызылқұм ауданының Қызылқұм және Шымқорған селолық кеңестері, сондай-ақ Шымкент облысының 1554000-га және Қызылорда облысының 1150000-га жайылымдық жерлері берілді. Осылайша Қазақстан, алаңы 3500000-га жерінен айырылды. Кеңес Одағы республикалары арасындағы шекараларды алып тастау туралы тезисін жүзеге асыра отырып Хрущев, құрамына Өзбекістан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан, Қазақстанның Шымкент облысы енетін Орталық Азия бюросын құруды қолға алды. Хрущевтың бұндай әрекеттері КСРО тұсында сақталып қалған мемлекет құрушы ұлтты жоюға итермеледі. Ол басқарған жылдары Қазақстанда орыстандыру саясаты қоса жүргізілді. 700 қазақ мектебі жабылды. Алматыда төрт мектептен бір ғана мектеп-интернат қалды. Хрущевтің КСРО-ның өзге республикаларына менсінбеушілікпен қарауы күлкілі жағдайларға дейін барып жататын. Қазақстанға келіп ұшақ батқышынан: «Өзбек халқына жалынды сәлем!»-деген екен.

Цеван Рабдан (Сыбан Раптан, Цон Араптан, Шаган Рабдан) (туған жылы 1663-1727)

Жоңғар ханы, мемлекеттік қайраткер, қолбасшы. Ол билік құрғын жылдары жоңғарлар қазақ даласына жиі шабуыл жасап, адамдарды тұтқындап, малдарды айдап әкетіп отырған, жайылымдар мен мүліктерді тартып алып, тұтас бір ауылды немесе руды бауыздап кетіп отырған. 1716 жылы Цеван Рабдан әскерінің негізгі бөлігін қазақтарға қарсы жіберді. 1718 жылғы көктемде жоңғарлар Түркістанға дейін кіріп келді. Қазақ хандығының алауыздығын пайдаланып, алдағы соғысқа

тияқты әзірленіп, 1723 жылғы көктемде Цеван Рабдан қазақ жеріне жеті бағыттан жорыққа шықты. Бұл шапқыншылық қазақ халқына нәубет әкеліп, ол заман «Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұлама» деп аталды.

Черняев Михаил Григорьевич (туған жылы 1828-1898)

Ресей империясының Қазақстандағы және Орталық Азиядағы отарлаушылық саясатын жүргізуде белсенділік танытқан. 1864-65 жылдары батыс сібірдің ерекше жасағын басқарып, Әулие Атаны, Шымкентті, Ташкентті жаулап алды. 1865-66 жылдары Түркістан облысының әскери губернаторы, 1882-84 жылдары Түркістанның генерал-губернаторы болған.

Шона-Даба (туған, өлген жылдары белгісіз)

Жоңғар ханы Цеван Рабданның ағасы. 1723 жылы жоңғардың 70 мыңдық әскері қазақ жеріне басып кірді. Әскерге Шона-Даба жалпы жетекшілік етті. Оның сарбаздары қазақ ауылдарын қан қақсатты. Олар 5 мың қазақ отбасын тұтқынға алды.

Эссен Петр Кириллович (туған жылы 1772-1844)

Орынбордың генерал-губернаторы. «Орынбор қазақтарының жарғысын» (1822-1824) әзірледі. Бұл нормативтік актіні енгізіп, орыс өкіметі Кіші жүздегі хандық билікті жойып, билікті метрополиялық басқару жүйесіне жақындатты.

Юсупов Исмаил Абдрасулович (1914 жылы туған)

Қазақстан КП ОК 1962-1964 жылдардағы бірінші хатшысы. Ол басқарған уақыт Хрущев дәуірінің соңғы екі жылына тұспа-тұс келді. Юсупов тәрізділердің қолымен, Хрущев Кеңестер Одағы республикалары арасындағы шекараларды жою туралы тезисін іске асырғысы келген, одақтық республика басшыларының бірі болды. Юсупов Оңтүстік Қазақстан өлкелік комитеті партиясының бірінші хатшысы болған жылдары, Қазақстанның мақта өсіруші оңтүстік аудандарын Өзбекістанға беруді ұсынған. Хрущев идеяны қолдап, Қонаевтың наразылығын қабылдамай тастады. Осылайша Қазақстан 1963 жылы алаңы 3500000 га астам аумағынан айырылып қалды. Сондай-ақ Юсупов Қазақстанда ұйғыр автономиясын құру шараларын іске асыруға тырысты.

ЕРЕКШЕ АТАП ӨТУГЕ ТҰРАРЛЫҚ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Әбілқайыр (Мұхаммед–Қазы баһадүр–хан)

Қазақ хандары әулетінің кіші тармағының ұрпағы. 1693 жылы туған. Таққа мұрагерлік құқығы бойынша емес, өзінің атақ беделі, алғырлығы мен ұйымдастырушылық қабілеті арқылы 1718 жылы Кіші жүздің ханы атанды. Жалпы Әбілқайыр, қазақ тарихында айрықша із қалдырған біртекті және қарама-қайшы тарихи тұлға ретінде сипатталады. Ондағы ерлік, өжеттілік сезіммен қатар шектен шыққан өркөкіректік, кемелді ақыл, біліммен қатар шексіз билікке ұмтылу, көреген саясаткерлікпен бірге, бір жақты көзқарас қатар ұштасқан тұлға болды. 1726 жылы Әбілқайыр жоңғар шапқыншыларына қарсы тұратын қазақ жасақтарының қолбасшысы болып сайланды. Оның жаужүректігі мен қолбасшылық қабілеті 1727 жылы Бұланты өзені жағасында жоңғарлармен болған шайқаста, қазақтар шешуші шайқаста жауды ойсырата қырған 1729 жылғы Аңырақай қырғынында көзге түсті. Нәтижесінде 1730 жылы Әбілқайыр орыс қаруының көмегімен қазақтың үш жүзіне және Орта Азияға өз ықпалын жүргізу мақсатын ұстанып, Ресей империясы бодандығын қабылдау шараларын қабылдауға бастама көтереді. 1731 жылы қазақтың Кіші жүзінің Ресейге өз еркімен қосылуы туралы заң күші бар актіге қол қойды. Орта жүздің сұлтаны Барақ 1748 жылы, ұлттық мүддеге сатқындық жасады деп айыптап Әбілқайырды өлтірді.

Ағыбай (Шұбыртпалы Ағыбай, Ақжолтай – батыр) (1802-1885)

Қазақ батыры. Қолбасшы. Ұлытауда туған, Балқаш көлі жағасындағы Тасарал бекнісінде қаза тапты. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің қолбасшыларының бірі болған. Ержүректілігімен танымал болғандықтан, халық «Ақжолтай батыр» атап кеткен. 1824-1849 жылдары Ағыбайдың сарбаздары Ресей империясының тұрақты әскеріне қарсы шайқастарда жеңіспен шығып жүрді. Кенесары хан өлгеннен кейін Ағыбай Сыздық төренің қолбасшылығында ресей басқыншыларына қарсы соғысуды жалғастыра берді. Кенесары ханның соңғы шайқаста қырғыздардан жеңілген себебін, бірқатар дулат Сыпатай мен Рустам бастаған қазақ жасақтарының, сондай-ақ Ағыбай батырдың әскери міндетінен қашқандығы болды. Батыр өмірінің соңына дейін Наурызбайдың одан бөлек кетпеуін өтінгендігін ұмыта алмаған өкініші батырдың жақындарына мәлім болған. 83 жыл жасаған Ағыбай батыр қартайған шағында: «Алла маған жүз жасауды бұйырғанын білгенде, атымның басын кері бұрар едім», - деп жаны қайысады екен.

Әлімжанов Әнуар Тұрлыбекұлы (1930–1993)

Қазақтан шыққан жазушы, журналист. Алматы облысы Сарқант ауданының Қарлығаш ауылында туған. Қазақ КСР-і Жазушылары одағының 1-ші хатшысы болған. «Керуен күнге бет алды» повесі үшін Қазақ КСР-нің Ленин комсомолының сыйлығын (1965 ж.), «Көк таулар» повесі үшін Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығын (1967 ж.) алса, ал «Отрардан базарлық» повесі үшін Д.Неру атындағы Халықаралық сыйлыққа (1969 ж.) ие болды. М.Өтемісұлы сарбаз-ақын жайындағы «Махамбет жebesі», 18 ғасырдағы жоңғар шапқыншыларына қарсы жүргізген қазақ халқының күресі туралы «Қуғыншы», ғалым Әл Фараби туралы жазған «Ұстаздың оралуы» романдары енген, «Дала жаңғырығы» тарихи трилогиясы оқырман қауымның ыстық ықыласына бөленді. 1953 жылғы сәуір айында қуғын көрген М.Әуезовке Әлімжанов көмек қолын созды. Сол оқиға жөнінде классиктің айтқаны:

«Мен үшін өз басын тағдыр тәлкегіне салған Әнуардың ержүректік әрекеті үшін мені өлгенде жататын қара жер ризашылық білдіреді. Егер де ол мені жасырын қашуға көмектеспегенде, Мәскеудің орталығында емес, Алматының бір түрмесінде болар едім»-деген екен. Осындай ірілік жасаған Әлімжановтың Қазақстанда орын алған 1986 жылғы оқиғаны қатаң сын тезіне алған оның азаматтық көзқарасы таң қалдырмай қоймайды. 1987 жылғы 1 қаңтарда жарық көрген «Литературная газетіндегі» оның «Алматыда не болды?» деген мақаласының желісі бойынша, Мәскеудің империялық саясатына қарсы шыққан қазақ жастарының бас көтеруін, ол бұзақылық қылық деп бағалаған. Жазушының даналығы мен патриоттық көзқарасы еріксіз күмән тудырады.

Қобыланды

Батыр, қолбасшы. XV ғасырда ғұмыр кеңкен. Қаракыпшақ тармағынан тараған кыпшақ руынан. Аңыздар мен толғауларда ол «Қаракыпшақ Қобланды» деп аталады. Оған қазақ халқының «Қобыланды батыр» батырлық эпосы арналған. Жас күнінде ол көшпенді өзбек мемлекетінің билеушісі Әбілхайыр ханның жақын адамы болған. Қобыланды Ақжол би аталған Дайырқожаны өлтіргенде арғын тайпасының ақсақалдары Әбілхайырдан қанішерді беруін өтінген де, ол қарсы болған. Осы оқиға Керей, Жәнібек сұлтандардың Моңғолияға қоныс аударып Қазақ хандығын құруға басты себеп болған деседі. Қобыланды батыр Ноғай ордасының саяси өмірне белсене араласты. Ол Қазанға жорыққа шықты, Едіге бидің ұрпағы Алшағырмен соғысты. Алшағырдың ұлы Орақ батыр Қобландыны өлтірді. Батыр Ақтөбе облысының аумағында жерленген.

Ленин Владимир Ильич (шын фамилиясы – Ульянов) (1870-1924)

Ресейдің көрнекті саяси және мемлекет қайраткері. Тұңғыш кеңес өкіметі – Халық комиссарлары кеңесінің (ХКК) бірінші төрағасы. Жиырмамыншы жүз жылдықта біздің планетада орын алған ауқымды әлеуметтік өзгертулер Владимир Ильичтің есімімен, оның ілімімен тығыз байланысты. Революцияның көрнекті стратегі, әрі тактигі болған ол, адамзат тіршілігінің әр қырын асқан қырағылықпен тануға талпынды. Оның еңбектерінен әлем жүзін мекендеген миллиондаған тіршілік иесін толғандыратын маңызды әлеуметтік-экономикалық, саяси және өзге де қажетті мәселелерге ғылыми түсінік ала аламыз. Ленин шығармаларының жарық көрген толық жинағының ішінде 400-і Қазақстанға арналған. Патшалық ресей тартып алған жерлерді қазақ еңбекшілеріне қайтарып беру, алғашқы ұжымшарлар, мектептер, оқу орындары және өзге де тұрмыстық маңызға ие әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шешілуін ұйымдастыру оның жеке басшылығымен жүзеге асырылды. Қазақстан, көптеген өзге де республикалар сияқты автономиясын Лениннің тікелей араласуымен алғанын атап өту керек, ол болашақ Қазақ республикасының шекарасын белгілеуде туған аумақтық дауда қазақ халқының, оның өкілдерін жақтап, солардың жағына шыққан. 1920 жылғы ақпан, 1922 жылғы қаңтар, ақпан, мамыр айларында өткен Орталық атқарушы және большевиктер Коммунистік партиясының орталық комитетінің комиссия отырысында қазіргі шекарада Қазақстан Республикасын құру ұсынысын қорғап қалған. ҚАКСР алғаш Кіші жүз аумағында құрылды. 1922 жылдың күзінде оның құрамына, Лениннің бастама көтеруімен Ақмола, Семей облыстары, Торғай облысының бір бөлігі және Орал, Орынбор және Сібір казактарының барлық жерлері енгізілді. Шекараны анықтау жөніндегі қорытынды жиналыста Ильич, Қазақстан құрамына Ақмола және Семей облыстарының қосылуына қарсы сөйлеуші басшыларға: «Біздің жобаларымызға

барлығы қарсы? Неліктен осындай жақсы елді ренжіткілерің келеді?». Қазақстан үшін бұл мәселенің қаншалықты маңызды болғанын сол уақытта Ақмола облысының құрамында болып, кейіннен құрылған Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Целиноград облыстары, Торғай облысының шығыс бөлігі, Жезқазған облысының орталық бөлігі, Шымкент облысының солтүстік бөлігі және Қарағанды облысының батыс бөлігінің енуін есепке алып қорытынды жасауға болады. Семей облысының құрамына қазіргі Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарының аумақтары, Қарағанды облысының шығыс бөлігі және Алматы облысының солтүстік бөлігі жатқан. Біз өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары «Алаш» партиясы мүшелері сызған шекарадағы мемлекетте тұрып жатқанымызды біріміз білсек, біріміз білмейміз. Әлем картасының бетінде қазіргі заманғы Қазақстан мемлекеттінің пайда болуына Лениннің де себепші болғанын атап өтпегеніміз ағаттық болар. Олай болмағанда бізде, башқұрт, татардың тағдырын, болмаса, ненец пен қарақалпақтың күнін кешер ме едік кім біледі. Нақ осы Владимир Ильич уақыт өте келе одақтық республика мәртебесін алып, кең аумақты жайлаған, экономикасы дамыған (өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік, байланыс, білім беру, денсаулық сақтау және т.б.), табиғи ресурсқа бай, қандай жауға да болсын соққы бере алатын әскері, оның ішінде қуатты ядролық арсеналы, әлемдегі ең ірі космодромы бар мемлекеттің жолын ашты. Қанша шындыққа жанасатыны белгісіз, бірақ батыстық зерттеуші Роберт Сервис, Лениннің әкесі жағынан тарайтын ата-бабалары қалмақтар немесе волга жағалауының қазақтары, болмаса орал даласының қазақтары болуы мүмкін деген тұжырым жасаған.

Мирзоян Левон Исаевич (1897-1938)

Кеңестік партия және мемлекеттік қайраткері. 1933 жылдан бастап 1937 жылға дейін қазақстанның республикалық партия ұйымын басқарған. Оған – аштықтан қырылған және адам мүрдесіне толған Қазақстан, толықтай күйреген шаруашылық мұраға қалған. Ол зорлықпен ұжымдастыру бағытының соңын жеңілдетте алды. Қаншер Голощёкиннен кейін халық оны құтқарушыдай қабылдады. Оның нұсқауы бойынша адамдарға мал таратылып, халықты аштықтан, жаппай қырылудан сақтап қалуға мүмкіншілік туды. Жұмыс берілш, нан карточкасы жойылды. Адамдардың тұрмысы түзеле бастады. Мирзоян республикаға ауыл шаруашылығы техникасының көптеп берілуіне қол жеткізіш. дәнді-дақыл шаруашылығының қалыптасуына зор ықпалдық жасады. Осыған риза болған халық оны «Мырзажан» деп атай бастады. Сонымен қатар, бірқатар зерттеушілер, нақ осы Мирзоян басқарған кезеңде жаппай аштықтан қырылудан кейін жаппай тұтқындап ату келгенін және сол қаралы істе бірінші басшының рөлі әлі күнге белгісіз деп пайымдайды. Алайда, оның өзі де қуғын-сүргін құрбаны болды.

Мұқанов Сәбит (1900-1973)

Қазақ кеңес жазушысы, ақын, қоғамдық қайраткер, ғалым-педагог. Кейбір жылдары Қазақстан жазушылары ұйымын басқарған. Мұқановтың жазушы ретінде жеткен жетістігі «Ботакөз» романы. Ол жоғары оқу орындарына арналған әдебиеттер бойынша бірқатар оқулықтардың авторы. Қазақстанда оны қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі ретінде танып, құрметтейді. Сонымен бірге, осы Мұқановтың көрсетуімен ұлттық творчестволық элитаға қатысты қуғын-сүргін сериясесінің іске қосылғаны жөніндегі фактіні ешкім еске алмайды. Дәл осы Мұқанов Сталинге М.Жұмабаев, М.Дулатов, А.Байтұрсыновқа қатысты баянхат жіберген. Аталған хат оның «Өмір мектебі» естелік кітабында толықтай келтірілген.

Ұжымдастыруды күштеп жүргізу үшін де Мұқанов барын аямады. Коммунистік режимді мақтап, Мұқанов социалистік реализм доктринасына жанкештілікпен сенді және бөгде көзқарасты місе тұтпайтын, қуғынға ұшыратып, біреудің атына арыз жазу тәрізді оның аспабы мен принциптерін кеңінен қолданды. Айтылғанға оқырманның көзін жеткізу үшін, башқұрт ақыны Сайфи Құдашаның Мұқановпен арасында болған кездесудегі әңгіменің «Қазақ әдебиетінің» 1989 жылғы алғашқы таралымында жарық көрген үзіндіні келтіруді жөн көрдім. «Ей, Сайфи, Мағжан Жұмабаевтың талантына бас иген бір қазақты маған аташы, содан кейін мен үнімді өшіремін», - деген Мұқановтың фразасы, сол тоталитарлық мезгілдің және жазушы сөзінің мағынасын мейлінше ашып көрсетін түр емес пе.

Шаяхметов Жұмабай (1902-1966)

Саяси қайраткер. 1946 жылдан 1954 жылға дейін Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы. Голошөкиннен кейінгі жағдайды түзетуге тырысты. Шаяхметовты Сталин «Шығыстың сұңқары» деп атаған. Хрущёвке қарсы келудің қауіпті екенін біле тұра, оның еш дайындықсыз, ауыл шаруашылығы ерекшеліктерін, топырақ жағдайын, ең бастысы – басқа республикалардан адам ресурстарын тартудың салдарынан жергілікті тұрғындардың үлес салмағының әжептәуір азайуын ескермей тынайған жерлерді жедел түрде кең ауқымды игеру жоспарын қолдамады. Шаяхметовтың бастамасымен 1944 жылы Алматы қаласында Кеңес одағында толық мемлекеттік қамтамасыз етуімен тұнғыш қыздар педагогикалық институты ашылды, кейіннен педагогтарға мұқтаж ауыл мектептері білімді мұғалімдермен толықтырылды. Сонымен қатар, ол ұлттық интеллигенцияның үздік өкілдеріне қатысты қателік жасады. Идеология жөніндегі Қазақстан КП ОК хатшысы М.Сужиковпен бірге көрнекті мәдениет және ғылым қайраткерлеріне қарсы еш негізсіз қуғын-сүргін амалдарын жүргізді. Тарихшылар Е.Бекмаханов пен Б.Сүлейменов, филолог ғалымдар Е.Исмаилов пен Қ.Мұқамеджанов тұтқындалып, ұзақ мерзімге сотталды. М.Әуезовтың Абай туралы романдары тәрізді көркем әдебиеттің үздік туындылары талан-таражға ұшырады. Жағдайдың шиеленіскені соншалық, М.Әуезов, сондай-ақ А.Жұбанов және т.б. республикадан кетуге мәжбүр болды. Ұлы Қ.И.Сәтбаев та қуғынға ұшырады.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕРКІНДІК ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН ЖҮРГІЗГЕН ШАЙҚАСТАРЫ

«Қазақ-батыр халық. Шығыс пен Батыстың арасы түіскен жерде орналасқан осынау дала елнің тағдыры ащы, әрі күрделі болды. Өткерген қайғы-қасіреті ұшан теңіз еді. Жерінің сүйем бөлігін де жатқа ұстатпай, басына түскен сынақты абыроймен өткерді. Шапқыншылармен жеті жүз жыл толассыз аиқасты. Шапқыншылық жасаған солардың көпшілігі жойылды, жоғалды, тіпті кейбірі тарих тұңғызына сіңіп кетті, ал біз сақталып қалдық».

Ілияс Есенберлин, қазақ жазушысы.

1. Ұлытау шайқасы. 1509/10 жылы қыста Ұлытау тауының етегінде қазақ сұлтаны Қасым мен Мұхаммед Шайбани әскері арасында шайқас болды. Мұхаммед Шайбанидің әскері тас-талқан болып бұл шайқаста жеңіліс тапты. Қолбасшы қашып құтылды. Аталған шайқас атасының қолынан сусып кеткен билікті қалпына келтіру және Шығыс Дешті Қыпшақ жерін қайтадан бағындыру үшін, көшпенді өзбек мемлекеті билеушісінің немересі – Мұхаммед Шайбани Қазақ хандығына қарсы 30 жылдан астам уақыт жүргізіп келген қырғынды тоқтатты. Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым хандардың қолбасшылығымен қазақтар аталған соғыста М.Шайбанидің әскерін Мәуринахрға* дейін ығыстырып, қазақ хандығына Сырдария маңын, Сарысу, Сырдария өзендері, Арал теңізі қамтыған жерлерді, Қаратау тауы етегінің басым бөлігін, сондай-ақ ірі экономикалық және мәдени орталықтар – Созақ, Сауран, Сығанақ, Отырар жерлерін бағындырды.

2. Сан Ташты шайқасы. 1537 жылы 27 шілдеде Ыстық көлдің шығыс жағалауындағы Сан-Таш елді-мекенінде біріккен қазақ-қырғыз әскерімен, өзбек ханы Ұбайдолла және моңғол ханы Рашидтің біріккен әскері арасында шайқас болды. Аталған шайқас Қазақ хандығы тарихындағы қаралы оқиғалардың бірі. Онда қазақ-қырғыз әскері толығымен жойылып, қазақ ханы Тоғым өзінің тоғыз ұлымен және 37 сұлтанымен бірге қаза тапты. Кейіннен қазақ ханы Есім Сан-Таш түбегінде ерлікпен қаза тапқан қазақ – қырғыздарға, қырғында қаза болғандарға арнап ас беріп, қорған орнатты.

3. Сырдария жағалауындағы қалалар үшін болған шайқас. 1598 жылы қазақ ханы Тәукел өзінің 90 мыңдай әскерімен, Мәуринахр билеушісі – шайбанид Абдоллах ханның 100 мыңдық әскеріне Ташкент пен Самарқанд арасында соққы берді. Мәуринахр билеушісі және Сібір ханы Құшым одақ құрып, 1582 жылдан бастап Тәукел ханға қарсы соғыс салды. Қол жеткен жеңістің арқасында Түркістан, Сауран, Отырар, Сайрам қалалары Қазақ хандығының иелігіне көшті.

4. Қарақамыс шайқасы. 1605 жылы көктемде Ташкенттің маңындағы Қарақамыс елді-мекенінде Түркістан, Сайрам, Ташкент, Ахсикент, Андижан қалалары үшін Есім ханның әскерімен қарақалпақ ханы Әбд әл-Ғафар әскері арасында орын алған шайқас. Бұл шайқаста Әбд әл-Ғафар әскері жеңілді, өзі қаза тапты. Оның жерлерін жеңгендер бөліп алды.

* Мәуринахр - қазіргі Өзбекстан мен Тәжікстан аумағы

5. Орбұлақ шайқасы. Қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы жүргізген Отан қорғау соғысында орын алған елеулі оқиға. Жәңгір сұлтанның саны жағынан аз қазақ жасағымен ұйымдастырған тосқауылдан соққы беріп, 1643 жылы Батур-контайшының 50 мыңдай сарбазын тас талқан етті. Осы жеңілістен кейін жоңғар шапқыншылығынан Қазақ хандығына төнген қауіп бірнеше жылға шегерілді (бұл шайқас туралы егжей-тегжейі жоғарыда айтылды).

6. Аягөз шайқасы. 1717 жылы Аягөз өзенінің жағасында Қайып хан бастаған қазақ жасақтары мен жоңғарлар арасында болған. Саны жағынан басым болғанымен қазақ әскері жеңіліс тапты.

7. Шұбаркөл шайқасы. 1725 жылы Шұбаркөл көлінің Қорғалжын жағы жағасында болды. Шақшақұлы Жәнібек батыры бастаған орта жүздің қазақтары жоңғарларды ойсырата жеңді.

8. Бұланты-Биленті шайқасы. Ұлытау тауларының сілемдерінде Бұланты-Биленті өзендері жағасындағы алқапта 1727 жылы болған шайқас. Онда қазақтар жеңіп, жоңғарлардың Ұлытауға жылжуын тоқтатты. Ұрыс болған алқап «Қалмакқырылған» деп аталды. Осы шайқас жоңғарлар басып алған қазақ жерлерінің тағдырын шешті.

9. Аңырақай шайқасы. Қазақ әскерінің жоңғарларға қарсы жүргізген Отан соғысында жеткен ірі жеңісі, шешуші шайқасы. Шайқас Шу-Іле тауларының етегінде, Балқаш көлінің солтүстігінде, Отар жазығының оңтүстігінде, Шу алқабының батысында, Құрты алқабының шығысында (қазіргі Жамбыл облысының Шу және Қордай аудандары) 1729 жылы мамыр-маусым айларында болды (басқа мәлімет көздерінде 1730 жыл). Қазақтың үш жүзі саяси және әскери келісімге келіп, жоңғарға қарсы күш біріктірді. Итшпес –Алакөл көлінің жағалауындағы шешуші шайқастан кейін қазақ жері ені 20 шақырымға дейін болғанда 30-35 шақырымға созылды. Болжам бойынша шайқасқа 30-35 мың қазақ сарбазы және 35-40 мың жоңғар сарбазы қатысқан. Осы шайқастағы жеңіс қазақ халқының рухын көтеріп, болашаққа сенімін арттырып, көршілес жатқан елдердің Қазақ хандығының әскери қуатына көздерін жеткізді. Аңырақай шайқасы қазақ халқының тәуелсіздігін сақтап қалуға көрсеткен жоғары рухын асқақтатты.

10. Талқын шайқасы. 1736 жылы болған шайқаста даңқты Бөгенбай батыр бастаған қазақ әскері Шығыс Түркістанға кіріп келген қытай әскерін тас талқан етіп, Үрімшіден асырып қуып тастады.

11. Қандыағаш шайқасы. Қазіргі Ақтөбе облысының аумағында 1738 жылы болған. Шайқас болған жер «Қандыағаш» атанған. Шақшақ Жәнібек және Есет Көкішұлы бастаған қазақ әскері, Жем және Сағыз өзені жағалауындағы ауылдарға шапқыншылық жасаған қалмақ-торғауыттарды тас талқан етті.

12. Шідерті шайқасы. 1756 жылы Шідерті өзенінің жоғарғы ағысында Баянауылдан батысқа қарай ораласқан жерде болған шайқас. Қабанбай, Қожаберген, Бөгенбай батырлар бастаған қазақ әскері генералдар Дардан мен Хадах бастаған әскерді жеңді. Ұрыс болған жер «Шүршіт қырылған» деп аталады.

13. Жайлы қырғыны. Бұл қырғынның бұлай аталу себебі, барлық Жетісуді жаулап алған қоканд билеушілерімен сол кезде одақтас болған қырғыздың әскерін 1770 жылы Абылай ханның әскерін тас талқан етіп жеңген. Шайқастан кейін тұтқындалған қырғыздар Көкшетау жеріне қоныс аударылды, ал қайтарылған

жерлер Қазақстан мен Қырғызстанның қазіргі иекаралары бойынша бөлінген, яғни, өз жерлерін қайтарып алған. Тарихтан белгілі болғандай қырғыздар қазақтың Тахир, Хақназар, Тәукел, Есім хандарының билігіне бағынған.

14. Ақ Мешіт бекінісін қорғау (қазіргі Қызылорда қаласы). 1853 жылы ініде айында орынбор генерал-губернаторы В.Перовскийдің қолбасшылығымен зеңбіректермен қаруланған, әскер саны 2850 жауынгер бекініске інабуыл жасады. Перовскийге қазақ сұлтандары Елекей мен Мұхамеджан Баймұхамедов жасақтары қосылды. Ақ Мешітті 400-дей ғана жауынгері бар гарнизон қорғап тұрды. Бекініс қорғанын қазақ Бекбай, Құлтай, Қанлыбай және қарақалпақ Лепсі жетекшілік етті. Адам санының және қару күшінің басымдығының арқасында шабуылдаушылар қорғанушылардың бекінісін бұзып өтті. Ақ Мешіт қорғанысындағы жауынгерлердің 230-ы қаза тапса, 77-і тұтқынға алынды. Ақ Мешітті бағындыру Ресей империясына Орталық Азияны одан әрі жаулап алуға жол ашты.

15. Доғал-Үрпек шайқасы. Қазақтың Ресей империясының жазалаушы жасақтарына қарсы ұйымдастырған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы кезінде орын алған шайқастың бірі. 1917 жылғы 22-23 ақпанда Торғай даласының Доғал түбегімен Үрпек елді-мекені арасында болған. Қазақтардың 20 мың адамы бар жасақтары Тургенев қолбасшылық жасаған 13-ші Орынбор қазақ полкіне қарсылық көрсетті. Жаудың сан жағынан күші басым әскеріне ерекше соғыс қимылын қолдана білген Амангелді Иманов қолбасшылық дарынын көрсете білді. Тургеневтің полкі қаза тапқандары мен жаралыларын 45 шанаға тиеп алып, Торғайға қарай шегінуге мәжбүр болды.

Құрметті оқырман, Сіздің назарыңызды, кейбір адамдардың санасында – қазақтар тым момын, бейбіт халық болғандықтан оларды көлденең көк атты келіп жерінен ығыстырып, басына әнгіртаяқ ойнатқан екен деген тәрізді ой қалыптасып қалған. Қазақстанның орта ғасырлық тарихымен танысып отырсақ керісінше бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығара білген, әрі жаужүрек халық болғаны жайында қарама – қайшы пікір алдынды кескестейді. Өзіңіз ойлап қараңыз, 15 ғасырдың ортасындағы кішігірім көшпенді мемлекет, Әбілхайыр ханнан бөлек көш түзегеннен кейін 20 жылдың ішінде, Орталық Азияның сан мыңдаған тұрғыны және кең алқапты қамтыған жері бар ірі мемлекетке айналады. 16 ғасырда Сырдария төңірегін иелігіне қайтарып алып, башқұрт, орыстармен қақтығысады, Сібір хандығына қыр көрсетеді, келесі жүзжылдықта Манғыстаудан түрікпенді ығыстырады. Сонымен 17 ғасырдың ортасында Оңтүстік Сібірдің қалың орманынан бастап Ташкентке дейінгі, Волганың төменгі ағысынан Алтай тауларының бергі етегіне дейінгі барлық аумақ қазақтардың ықпалына енеді.

Қантөгіске толы, әрі ең ұзаққа 250 жылға созылған текетірес, жоңғарлармен болған. Тарих беттері әлі толық қатталып біткен жоқ. Алайда, екі халықтың осыншама уақыт жаугершілік заманды басынан кешкеніндей нәубет жылдар адамзат тарихында болмаған. Соғыстың өзінен гөрі, оның алып келер кесапаты бәрiнен де жан түршігерлік. Қарсыласқан екі жақ, тұтқынға тек жас балалар мен әйелдерді ғана алған, қалған елді жаппай қырған. Алыс, жақын елдермен арадағы сауда тоқтатылды, керуен жолдары қауіпті. Соғыс жағдайында балаларды оқытуға ешқандай мүмкіншіліктің болмауына байланысты, осыған дейін қолданып келген жазба мәдениеті жойылды. Мәдениет күйреді, көптеген қолөнер түрлері ұмытылды. Халық тек мал асыраумен ғана айналысты. Ежелден келе жатқан қазақ қалаларынан тек Отырар, Сауран және Сығанақ қалған. Жоңғар еліне де оңай болған жоқ, олар

қазақтарды жеңеміз деген арман, ойларымен бірге жер бетінен тұқымымен жоғалып кетті. Алайда, жекелеген бөлігі жаңа жерде орынға жайғасып, одан арғы тіршілігі тарихтан белгілі ғой. Жоңғарлар орыс әскері жағында ұзақ уақыт бойына Наполеонға қарсы, Кавказды азат ету үшін соғысқан. Бір сөзбен айтқанда, саны кеміп біткеніне соғыс соқпағынан түсіп көрмеген. Ал осы кезде 250 жыл жаулап алушыларға қарсы соғыстан қалжырап, сол заманда күш алып келе жатқан Ресей империясына қарсылық көрсетуге қауқарсыз қазақтар үшін тарихтың жаңа отарлаушылық кезеңі басталды. Қуат-күш айырмашылығы, адамзаттық, цивилизациялық, әскери, ғылыми әлеуетінің кешеуілдеуі ықпал етті. Ресейдің от қарумен және зеңбірекпен жарақталған әскеріне қарсы қарапайым суық қарумен жарақталған бас көтерушілері, қазақ халқының қаншама ұлт-азаттық көтерілістері аяусыз жаншылып, жеңіліске ұшырады. Өзге халықтар, соның ішінде орыстар даму мүмкіншілігіне қол жеткізіп жатқанда, қазақтар жер бетінде сақталып қалу үшін жоңғарлармен, қытайлықтармен, бұқарлықтармен, қоқандықтармен, хиуалықтармен сан ғасырлық текетірес соғыстарын бастан кешуге мәжбүр болды. Солардың ішінде менің де тікелей ата-бабаларым – батыр Аралбай мен Сармантай Әлібекұлдары болды. Қазақтың басынан соғыс, аштық пен киюы қашқан тіршілік кешкен ұзақ уақытқа созылған заман өтті. Жазушы Ілияс Есенберлин қазақ халқының өткен тарихын көркем, әрі драматизм мен ынтызарлық сезімге толы поэмамен бекерден бекер салыстырмаған екен. Жер шарында Қазақ ұлтын өз жерінен ығыстырар күштің жоқтығына сенім білдірген Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың сөзі шындыққа жанасады.

ОЛАР БІРІНШІ БОЛҒАНДАР

Қазақтардың тұңғыш ата-тегі – **Алаша хан**

Қазақтың тұңғыш ханы – **Керей**

Тұңғыш қазақ заң шығарушы, қазақтың тұңғыш жазбаша Атазаңының (Конституциясының) авторы – **Қасым хан**

Қазақ хандығының тарихын тұңғыш қағазға түсіруші – **Мұхаммед Қайдар Дулати**

Қазақтың тұңғыш ғалым-ағартушысы – **Шоқан Уәлиханов**

Қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалаушы, оның тұңғыш классигі – **Абай Құнанбаев**

Қазақ романының және драматургиясының негізін қалаушы – **Жүсіпбек Аймауытов**

Қазақтың тарихи жанрдағы әдебиетінің негізін қалаушысы, классигі – **Лияс Есенберлин**

Қазақтың жанаша поэтикалық мектебінің негізін қалаушы, қазақтың өлең құрау өнерінің жаңашылы – **Шал Ақын**

Қазақтан шыққан тұңғыш ақын қыз, айтыстың поэтикалық мектебінің негізін қалаушы – **Ұлбике Жанкелдіқызы**

Қазақтың кәсіби әншілік мектебінің негізін қалаушы – **Біржан сал**

«Төкпе» күй орындаушы домбырашылар мектебінің негізін қалаушы – **Құрманғазы Сағырбайұлы**

«Шертпе» күй орындаушы домбырашылар мектебінің негізін қалаушы – **Тәттімбет Қазанғапұлы**

Қазақтың лирикалық бағыттағы аспапты музыкасының негізін қалаушы – **Дәулеткерей Шығайұлы**

Шетел сахнасында концерт қойған тұңғыш қазақ әртісі - **Әміре Қашаубаев**

Қазақтан шыққан кәсіби музыкалық білім берудің, музыкалық творчествоның және музыкалық ғылымның негізін қалаушы және ұйымдастырушы, өнер танушы доктор, кәсіби дирижер – **Ахмет Жұбанов**

Қазақтан шыққан тұңғыш әйел-композитор – **Дина Нүрпейісова**

«КСРО Халық әртісі» атағын алған қазақтың тұңғыш опера әншісі – **Күләш Байсейітова**

Лениндік және КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болған тұңғыш қазақ – **Мұқтар Әуезов**

Қазақтан шыққан тұңғыш жаңашыл-педагог, Қазақстанның жалпы білім беру мектебі жүйесін және қазіргі заманғы педагогика ғылымының негізін қалаушы – **Ыбырай Алтынсарин**

Қазақтан шыққан тұңғыш профессор, Қазақстандағы тұңғыш медицина институтының негізін қалаушы – **Санжар Асфендияров**

Ғалым дәрежесіне көтерілген тұңғыш қазақ – **Бақтыгерей Құлманов**

Қазақтан шыққан тұңғыш геолог – **Қосым Пішенбаев**

Қазақстанның геология ғылымының негізін қалаушы, Қазақ КСР-і ғылым Академиясының тұңғыш Президенті – **Қаныш Сәтбаев**

Қазақстандағы молекулярлық биология және биотехнологияның негізін қалаушы – **Мұрат Айтқожин**

Қазақстандағы молекулярлық және медициналық генетика, ғарыштық биология және биотехнологияның негізін қалаушы – **Нағима Айтқожина**

Қазақтан шыққан тұңғыш теміржол инженері – **Мұхамеджан Тынышпаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш паровоз машинисі – **Ақбай Кошкінбаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш әйел-инженер – **Мәдина Бегалиева**

Қазақтан шыққан тұңғыш дәрігер – **Мұхаметжан Қарабаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш әйел-дәрігер – **Гүлсім (Үмітгүлсім) Жафарқызы**

Тұңғыш қазақ-Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымы атқару комитетінің мүшесі – **Мақсұт Құлжанов**

Қазақтан шыққан тұңғыш КСРО медициналық ғылым академиясының мүшесі – **Төрегелді Шорманов**

Қазақтан шыққан тұңғыш Ауыл шаруашылығы ғылымының докторы – **Кәрім Мынтаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш техника ғылымдарының докторы – **Әбікен Бектұров**

Қазақтан шыққан тұңғыш химия ғылымдарының докторы – **Ирдан Әзербай**

Қазақтан шыққан тұңғыш физик, физика-математика ғылымдарының докторы – **Жабағы Тәкібаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш математик, физика-математика ғылымдарының докторы – **Асан Тайманов**

Қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымдарының докторы – **Салық Зиманов**

Қазақтан шыққан тұңғыш педагогика ғылымдарының докторы – **Төлеген Тәжібаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш филология ғылымдарының докторы – **Нығмет Сауранбаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымдарының докторы – **Ермұқан Бекмаханов**

Қазақтан шыққан тұңғыш экономика ғылымдарының докторы – **Ғабдолла Шоланов**

Қазақтан шыққан тұңғыш социология ғылымдарының докторы – **Марат Тәжин**

Қазақтан шыққан тұңғыш академик-әйел – **Нәйлә Базанова**

Отандық философия мектебінің негізін қалаушы – **Жабайхан Әбділдин**

«КСРО Халық ұстазы» атағын иеленген тұңғыш қазақтар – **Құсайын Айтқалиев және Төлепберген Қасымов**

Қазақтан шыққан тұңғыш археолог, Қазақстандағы археологиялық және этнографиялық ғылымдардың негізін қалаушы – **Әлкей Марғұлан**

Қазақтан шыққан тұңғыш антрополог – **Оразак Исмағұлов**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби сәулетші, Қазақстандағы сәулет мектебінің негізін қалаушы – **Төлеу Басенов**

Қазақ журналистикасының негізін қалаушы, қазақ журналының алғашқы редакторы және баспагері – **Мұхамеджан Сералин**

Социалистік Еңбек Ері атағын иеленген тұңғыш қазақтар – **Нұрсұлтан Есболатов, Алман Қосаев, Мұсабай Сенгірбаев**

Кеңес Одағының батыры атағын иеленген Шығыстың тұңғыш қызы – **Мәншүк Мәметова**

Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақтан шыққан тұңғыш және жалғыз ұшқыш қыз –
Доспанова Хиуаз

Фашистік рейхстагқа Жеңіс Жалауын бірінші болып тіккен кеңес жауынгері – қазақ
Рақымжан Қошқарбаев

Социалистік Еңбек Ері атағына ие болған тұңғыш қазақ – **Жабарқан Асайынов**

Фашистердің көзін ең көп жойған, Ұлы Отан соғысындағы ең үздік мерген -
Әбдібеков Төлеуғали

Қазақтан шыққан тұңғыш кеңестік генерал – **Сабыр Рақымов**

Қазақтан шыққан тұңғыш ғарышкер – **Тоқтар Әубәкіров**

Қазақтан шыққан тұңғыш ұшқыш – **Жақыпбек Малдыбаев**

«Халық Қаһарманы» атағын иеленген тұңғыш қазақ, ҚР бірінші қорғаныс министрі
– **Сағадат Нұрмағамбетов**

Бірінші болып «Қазақстанның Еңбек Ері» атағын иеленген қазақ – **Аяқұл
Миразова**

Қазақстандағы портреттік бейнелеу өнері мектебінің негізін қалаушы – **Әбілхан
Қастеев**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби мүсінші – **Хәкімжан Наурызбаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш биші, балетмейстер, Қазақстандағы хореография өнерінің
негізін қалаушы – **Дәурен Әбіров**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби биші – **Шара Жиенқұлова**

Қазақстандық киноматографияның негізін қалаушы – **Шәкен Айманов**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби кинооператор – **Ескендір Тынышпаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби киноактер – **Хәкім Дәулетбеков**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби режиссер – **Жұмат Шанин**

Голливудты бағындырған Қазақтан шыққан тұңғыш кинорежиссер – **Тимур
Бекмамбетов**

Голливуд киносында ойнаған тұңғыш қазақ актері – **Нұржұман Ықтымбаев**

Қазақтан шыққан тұңғыш мультипликатор – **Әмен Қайдаров**

Әлем чемпионы болған Қазақтан шыққан тұңғыш спортшы, кәсіби күресші -
Қажымұқан Мұңайтпасов

Олимпиада ойындарына қатысып, жүлдегер атанған бірінші қазақ – **Ғұсман Қосаев**

Олимпиада чемпионы атанған бірінші қазақ - **Әлжан Жармұхамедов**

Классикалық күрес бойынша Олимпиада чемпионы атанған бірінші қазақтар –
Шаміл Серіков және Жақсылық Үшкемпіров

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби боксшы, Қазақстанда бірінші болып «КСРО спорт
шебері» атағын иеленген – **Шохр Болтеқұлы**

Бокстан әлем чемпионы атанған бірінші қазақ – **Болат Жұмаділов**

Бокстан Олимпиада чемпионы атанған бірінші қазақ – **Бекзат Саттарханов**

Еуропада және мұсылман әлемінде алғашқы болып тэквондодан 6-шы дан
иеленген жалғыз қазақ – **Мұстафа Өзтүрік**

Жастар арасында шахматтан әлем чемпионы атанған бірінші қазақ – **Дәрмен
Сәдуақасов**

Армрестлингтен әлем және еуропа чемпионы атанған бірінші қазақ – **Марат Асайынов**

Сұлтан офицерлік атағын иеленген бірінші қазақ – **Шырғазы Қайышов**

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби дипломат, КСРО өкілетті төрағасы лауазымына тағайындалған ортаазия халықтарының тұңғыш өкілі – **Нәдір (Нәзір) Төреқұлов**

1976 жылғы қарашада БҰҰ-ның халықаралық мінберінен сөз сөйлеген тұңғыш қазақ–Қазақ КСР-і сыртқы істер министрі – **Марат Есеналиев**

Қазақтан шыққан тұңғыш су асты қайығының капитаны – **Қуанғали Ихаров**

Әлемнің ең биік шыңы Эверестті бағындырған бірінші қазақ – **Қазбек Уәлиев**

Антарктидада болып келген бірінші қазақ – **Марат Мұсабаев**

Планетаның барлық ұлы шөл даласын бағындырған әлемдегі тұңғыш және жалғыз адам – **Мұрат Жыланбаев**

Большевиктік партия құрамына кірген тұңғыш қазақ; тұңғыш кинодокументалист; жер шарын айналып саяхат жасаған қазақ – **Әліби Жангелдин**

Қазақтың тұңғыш «Алаш Орда» ұлттық үкіметінің төрағасы – **Әлихан Бөкейханов**

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті – **Нұрсұлтан Назарбаев**

ҚР Парламенті Сенатының тұңғыш төрағасы – **Өмірбек Байгелді**

ҚР Парламенті Мәжілісінің тұңғыш төрағасы – **Марат Оспанов**

Қазақстан мұсылмандарының тұңғыш муфтиі – **Ратбек қажы Нысанбайұлы**

Қазақ хандығының тұңғыш астанасы – **Сығанақ қаласы**

Қазақстан Республикасының тұңғыш астанасы – **Орынбөр қаласы**

Қазақтың тұңғыш саяси партиясы – «Алаш»

Қазақтардың бүкіләлемдік бірінші құрылтайы 1992 жылғы қыркүйек-қазан айларында өткен

Баспадан қазақ тілінде шығарылған тұңғыш кітап – «Сейфул–Мәлік» (1807)

Бірінші қазақ тілді газет – «Түркістан уәлаяты газеті» (1870)

Бірінші қазақ журналы – «Айқап» (1911)

Қазақстандағы тұңғыш театрланған көрініс – «Енлік-Кебек» және «Алтын сақа» пьесалары (13.01.1926)

23.03.1927 жылы радиоэфирде тұңғыш рет қазақша хабар таратылды

Тұңғыш қазақ кинофильмі «Амангелді» (1938) түсірілді

1841 жылы **Бөкей Ордасында** қазақтың тұңғыш зиялылар мектебі ашылды

Қазақстандағы тұңғыш кәсіби оқу орын – **Түркістан мұғалімдер семинариясы (1879) ашылды**

Қазақстандағы тұңғыш жоғары оқу орын – **Қазақ педагогикалық институты (1928) ашылды**

Қазақстандағы тұңғыш мұражай – **Жәңгір ханның қару платасы (1828) ашылды**

Қазақстанда алғашқы дәріхана (1839), тұңғыш қоғамдық аурухана (1852), тұңғыш өрт сөндіру қызметі (1869), тұңғыш метрологиялық станция (1870) **Бөкей Ордасында ашылды**

1992 жылы **Австрияда** өткен судағы бағдар бойынша әлем чемпионатындағы спорттық жарыста Екатерина Полеваяның жеңісіне арналып алғаш ән ұран ойнап, егеменді Қазақстанның туы көтерілді

СОҢҒЫ СӨЗ ОРНЫНА

Қазіргідей дүбірге толы заманда теледидардың күнделікті тіршілігімізде алаң орны зор. Бұл аксиома. Телеарнаның көрсететін хабары қызықты, әрі ешбір бағдарламаларға ұқсамайтындай өзіндік ерекшелігі болса, сәйкесінше, оның көрермендер аудиториясы ұлғайып, жарнамасы мен арнаның рейтингі артады. Теледидардың бізге мәлім үш функциясы бар, олар: ақпарат тарату, көңіл көтеру және ағартушылық бағдарламалар көрсету. Бұларды жүзеге асырудағы оның қызметкерлерінің сауаттылығы мен кәсіби деңгейін бағалауды көрерменнің еншісіне қалдыралық.

Ал батыстық және ресейлік телеарналардан анағұрлым төмен деңгейдегі отандық телеарна өнімі туралы не айтуға болады? Ақпарат орнына – насихат, ағартушылық міндеттің баламасы қисынсыз комментарияға толы адам жалықтырарлық арнаулы жобалар, ал көңіл көтеретін бағдарламалар туралы жақ ашудың да қажеті шамалы. «Наша қазаша», «Бамбарбия», «Козаностра», «Позитив-шоу» және басқа да бірқатар бағдарламаларды қарасан, бұл өзі қазақтарды масқаралау ма әлде, ұлтты алға бастап, қателіктерінен арылуға үндейтін жобалар ма, түсініксіз.

Соңғы уақытта әлемнің көптеген мемлекеттерінде «100 ұлы тұлғалар» телеакциясы өтіп, шара зор табысқа кенелді. Оның үстіне бірде бір теледидарлық бағдарлама мұндай жалпы халықтық қызығушылық тудырған емес. Миллиондаған телекөрермен дауыс беруге қатысып, әділқазылар мен сарапшылардың көмегімен әрбір елдің дамуы үшін шешуші рөл атқарған 100 ұлы тұлғаны анықтады.

Америка Құрама Штатында Рональд Рейган, Ұлыбританияда Шекспирмен Ньютонды артқа тастап Уинстон Черчилль алға шықты. Ең ұлы француз болып президент Шарль де Голль атады. Украинада Ярослав Мудрый алдыңғы нөмірлі тұлға болып танылды. Айтпақшы, кандидаттар тізіміне қасіретті Степан Бандерде іліккен екен. Диктатор Салазарға дауыс берген португалдықтардың таңдауы жұртты таң тамаша етті. Көршілес Ресейде ұлы тұлғалар көшін князь Александр Невский бастады.

«Осыған ұқсас шара өткізсек, біздің қолымызды кім қағады?», - деген сұрақ өзінен туады. Мұндай жобаның жүзеге аспау себебі, менің ойымша, біздің салғырттығымыз бен немқұрайдылығымыз деп санаймын. Мамандардың пікірінше бұл үшін Мәдениет және ақпарат министрлігінің бастауымен сарапшылар мен тарихшылардан құралған ұйымдастырушылар алқасын құру қажет; жобаға қатысуға елдің ең ірі телеарнасының келісімін алу, ең бастысы, «Би-Би-Си» корпорациясына түсірілім жүргізу құқығын сатып алу керек. Дегенмен, идеясын сақтай отырып, өзіндік жоба жасауға болатынына мен сенімдімін, мезгіл жетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

(негізгі көздері)

1. «Қазақстан». Қысқаша энциклопедиялық сөздік-Алматы, «Алматыкітап» ЖШС, 2005
2. Д.Р.Әшмбаев. «Кто есть кто в Казахстане». Өмірбаяндық энциклопедия. Алматы: «Средо» БҮ, 2000
3. «Наркомы Казахстана. 1920-1946 г.г.» Өмірбаяндық анықтама/Құрастырушы М.Х.Жақыпов, А.С.Зұлқашева, А.Н.Епмағамбетова, Е.В.Шілкова-Алматы: «Арыс» баспаханасы, 2007
4. «Қазақстан Республикасы. Энциклопедиялық анықтама»/Бас редакторы А.Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакция, 2001
5. «Ұлы Отан соғысы, 1941-1945. Оқиғалар, Адамдар, Құжаттар: Қысқаша тарихи анықтама»/О.А.Ржешевскийдің ортақ редакциясымен; құрастырушы Е.К.Жигунов.-М., Саяси баспахана, 1990
6. «Ұлы Отан соғысы, 1941-1945: Энциклопедия»/Бас редактор М.М.Козлов. М., Кеңестік энциклопедия, 1985
7. «Алаш-Орда: Құжаттар жиынтығы»/Құрастырушы Н. Мартыненко. Алматы, «Айқап» кіші баспаханасы, 1992
8. К.Б.Бозтаев «Семей полигоны»-Алматы, Қазақстан 1992
9. «Малая энциклопедия персоналий: 2000 великих людей»/Құрастырушы А.К. Золотко, С.А. Кондратюк, М., АСТ баспаханасы, Харьков: «Торсинг», 2001
10. «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» 4 томдық. «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2004
11. Д.А.Қонаев «Менің уақытым туралы: Естеліктер», Алматы: Дәуір, «Ынтымақ»ШК, 1992
12. «Ресейдегі қазақтар: 2 томдық Өмірбаяндық анықтама; М., «Вега» баспаханасы, 2007
13. «Өмірбаяндық энциклопедиялық сөздік», М.: Ресейдің үлкен энциклопедиясы, 2001
14. «Кеңес Одағының батырлары: Екі томдық Қысқаша өмірбаяндық сөздік»/Редакциялық алқаның төрағасы И.Н. Шкадов, М., Әскери баспахана, 1987
15. «Кеңес Одағының батырлары-Қазақстандықтар», Алматы, 1968
16. «Желтоқсан-86: Мақалалар мен басылымдар. Құжаттар жиынтығы», Алматы: «Алтынбек Сәрсенбайұлы» ҚК, 2006
17. «Қазақстан тарихы. 4 томдық», Алматы, Атамұра, 1996
18. «Алғашқы өмірбаяндық БЭС», СПб: Норикт; М.: Рипол классик, 2007
19. «Иллюстрацияланған Қазақстан тарихы. 4 томдық», Б.Аяғанның ред., Алматы, 2004-2005
20. «Олар біріншілер», Алматы: «Алматыкітап», 2007
21. Ж.О.Артықбаев «Қазақтардың үйін басқарушылардың тарихи материалдары».- Алматы: Ғылым, 2001
22. «Қазақстанның өткені мәлімет көздерінде және материалдарда»/Проф. С.Д.Асфендияровтың және проф. П.А.Күнгенің редакциясында 2-ші басылым, Алматы: Қазақстан, 1997, 1 жинақ

23. «Қазақстанның өткені мәлімет көздерінде және материалдарда»/Проф. С.Д.Асфендияровтың редакциясында 2-ші басылым, Алматы: Қазақстан, 1998, 2 жинақ
24. І.Есенберлин «Басты мәселе туралы ойлар», -Алматы: «Көшпенділер» БҮ, 2002
25. Н. Назарбаев, «Тарих толқынында», Алматы,1999
26. «Қазақ КСР. 4-томдық қысқаша энциклопедия», Алматы, 1985
27. «КСРО-дағы азамат соғысы және әскери интервенция: Энциклопедия»/Бас ред. С.С. Хромов-М.: Кеңес Энциклопедиясы, 1987
28. «Қазақстан спорты: Энциклопедиялық анықтама/Құрастырушы авторлар: О. Жолымбетов., А. Құлназаров-Алматы: «Арыс» баспаханасы, 2004
29. «Қазақстандық рекордтар кітабы-2001. Қазақстандық Ақпараттық-Энциклопедиялық Анықтама (ҚАЭА).- Алматы; «Тұран» Университеті, 2001
30. Қарғабаев М., «Көшпенділер атлантидасы» - Қарағанды, 2007

МАЗМҰНЫ

Жинақтаушы автордан	5
Қазақтардың ұлы бабалары.....	9
Данқты қазақ хандары	19
Атақты қазақ билері және діни қайраткерлері.....	23
Қазақ халқының еркіндігі үшін күрескендер, қазақтың ұлт- азаттық қозғалысының көсемдері.....	26
Фашистік Германияға қарсы жүргізген Ұлы Отан соғысының батырлары-есімі аңызға айналған қазақтар.....	37
Қазақстанның атақты мемлекеттік және қоғамдық қайраткерлері қазақ ғылымы мен мәдениетінің корифейлері.....	44
Қазақтың кемеңгер ақын, жазушылары, композиторлары, музыканттары, әнші-лері.....	57
Қазақ халқының ұлттық мақтанышы	73
Қазақ жерін, қазақтардың материалдық және рухани мәдениетін зерттеген атақтылар	76
Қазақ халқының сорына біткен қас дұшпандар.....	95
Ерекше атап өтуге тұрарлық тарихи тұлғалар	110
Қазақ халқының еркіндік және тәуелсіздік үшін жүргізген шайқастары	114
Олар бірінші болғандар	118
Соңғы сөз орнына	122
Пайдаланылған әдебиеттер	123

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛЫ БАБАЛАРЫ
ВЕЛИКИЕ ПРЕДКИ КАЗАХОВ

Аль-Бируни

Аль-Фараби

Анахарсис

Атилла

Байдибек-баба

Баламбер

Баласагуни

Бумын-каган

Жошы-хан

Заратуштра

Иданфирис

Истеми-каган

Капаган-каган

Кетбуга

Кончак

Коркут-ата

Культегин

Майкы би

Махмуд Каршгари

Моде

**Мухаммед
Хайдар Дулати**

Спитамен

Султан Бейбарыс

Томирис

Тоньюкук

**Ходжа
Ахмед Яссаун**

Шынгысхан

ДАҢҚТЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ
ПРОСЛАВЛЕННЫЕ КАЗАХСКИЕ ХАНЫ

Абылай хан

Есим-хан

Жанибек-хан

Касым-хан

Керей-хан

Тауекел-хан

Тауке-хан

Кенесары

АТАҚТЫ ҚАЗАҚ БИЛЕРІ ЖӘНЕ ДІНИ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ
ЗНАМЕНИТЫЕ КАЗАХСКИЕ БИИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Айтеке-би

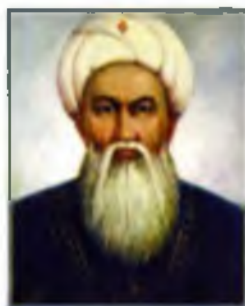
Бекет-ата

Казыбек-би

Монке-би

Толе-би

Халифа Алтай

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕРКІНДІГІ ҮШІН КҮРЕСКЕНДЕР,
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨСЕМДЕРІ**

**ПЛАМЕННЫЕ БОРНЫ ЗА СВОБОДУ КАЗАХСКОГО НАРОДА, ЛИДЕРЫ
КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**

А. Бокейханов

А. Иманов

Байзак-датка

Баян батыр

Богенбай батыр

Бокенбай батыр

Е. Сыптаев

Есет Котибарулы

**Жанбосын
Абдуганар**

Ж. Акпаев

Ж. Досмухаметов

Жалантос Бахадур

**Жанабай
Кудайбергенулы**

**Жанибек
Кошқарулы**

**Жанқожа
Нурмухамедулы**

Исатай Тайманулы

К. Рыскулбеков

Кабанбай батыр

**Казыбек
Тауасарулы**

Карасай батыр

Койгельды батыр

М. Дулатов

М. Утемисов

Малайсары батыр

М. Шокай

Олжабай батыр

Оспан батыр

Райымбек батыр

**Санырак
Токтыбайулы**

С. Датов

Утеген батыр

Наурызбай батыр

Жасыбай батыр

Агынтай батыр

**ФАШИСТІК ГЕРМАНИЯҒА ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН ҰЛЫ ОТАН
СОҒЫСЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ-ЕСІМІ Аңызға айналған қазақтар**

**ЛЕГЕНДАРНЫЕ КАЗАХИ-ГЕРОИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ ПРОТИВ ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ**

А. Даулетбеков

А. Молдагулова

А. Косаев

А. Суханбаев

А. Усенов

Б. Бейсекбаев

**Буржан
Момышулы**

Б. Нысанбаев

Ж. Молдағалиев

Ж. Каракулов

И. Балтабанов

И. Сулейменов

К. Спагаев

К. Кайсенов

К. Тышқанбаев

М. Маметова

М. Сенгирбаев

М. Турмагамбетов

Н. Есболатов

Н. Абдиров

Р. Кошкарбаев

С. Баймагамбетов

С. Ескалиев

С. Оразалинов

С. Рахимов

Т. Абдыбеков

Т. Бегельдинов

Т. Кабилов

Х. Доспанова

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АТАҚТЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ
ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ КОРЫФЕЙЛЕРІ
ВЫДАЮЩИЕСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ
КАЗАХСТАНА, КОРИФЕН КАЗАХСКОЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ**

А. Жубанов

А. Асылмуратова

Б. Байтурсынов

А. Маргулан

Д. Абиров

Д. Кунаев

Е. Бекмаханов

Е. Букетов

Ж. Ташенов

И. Алтынсарин

И. Жахаев

К. Акишев

К. Бозтаев

К. Жубанов

К. Сатпаев

М.Ж. Копей

М. Айтхожини

М. Тынышпаев

Н. Назарбаев

Н. Нурмаков

О. Исмагулов

С. Асфендияров

С. Кондыбай

С. Садвакасов

С. Ходжиков

Х. Досмухаметов

Ш. Берснев

Ш. Айманов

Ш. Есенов

Ш. Жиенкулова

Ш. Уалиханов

**Кадыргали
Жалаири**

А. Кастеев

Х. Наурызбаев

**ҚАЗАҚТЫҢ КЕМЕНГЕР АҚЫН, ЖАЗУШЫЛАРЫ,
КОМПОЗИТОРЛАРЫ, МУЗЫКАНТТАРЫ, ӘНШІЛЕРІ
ГЕНИАЛЬНЫЕ КАЗАХСКИЕ ПОЭТЫ, ПИСАТЕЛИ,
КОМПОЗИТОРЫ, МУЗЫКАНТЫ, ПЕВЦЫ**

А. Кашаубаев

А. Ашимов

А. Днищев

А. Кекильбаев

А. Нурпеисов

Абай

Ж. Аймаутов

Асан Кайғы

Ахан Серз

Б. Тулегенова

Балуан Шолақ

Биржан Сал

Бухар Жырау

Г. Жубанова

Г. Мусрепов

Г. Мустафин

Д. Нурпеисова

Даулеткерей

Доспамбет-жырау

Е. Рахмадиев

Е. Серкебаев

Ж. Жабаев

Ж. Шанин

Жаау Муса

Жиренше Шешен

И. Жансугуров

И. Есенберлин

К. Азербает

К. Аманжолов

К. Байсеитова

Казтуган-жырау

Кожабеген-жырау

Курмангазы

М. Ауэзов

М. Бисенгалиев

М. Жумабаев

М. Макагаев

М. Тулебаев

М. Шаханов

Мади

Н. Тлепдиев

О. Сулейменов

Р. Багланова

С. Сейфуллин

С. Торайгыров

**Сара
Тастанбеккызы**

Суюнбай

Сапыра-жырау

Таттимбет

Ш. Калдаяков

Шакарим

Шал Акын

Ылыхас Дукенулы

Э.Курмангалиев

Ш. Кошкарбаев

Ақтамберды-жырау

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МАҚТАНЫШЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА

А. Жармухамедов

Б. Артаев

Б. Сарсенбаев

Б. Саттарханов

Г. Косанов

Е. Ибраимов

Кажымукан

Мустафа Озтюрк

Т. Аубакиров

Т. Мусабасев

М. Жыланбаев

Ж. Ушкепиров

**ҚАЗАҚ ЖЕРІН, ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ
ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕГЕН АТАҚТЫЛАР**

**ИЗВЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ,
МАТЕРИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ**

А. Алябьев

А. Бараев

А. Бернштам

А. Бородин

А. Брем

А. Бутаков

А. Вамбери

А. Гапеев

А. Гумбольдт

А. Дженкинсон

А. Диваев

А. Добромыслов

А. Дюма-отец

А. Затаевич

А. Краснов

А. Левшин

А. Никольский

А. Панкратова

А. Пушкин

А. Тилло

А. Янушкевич

Б. Залесский

Балаш Бела

В. Бартольд

В. Белослюдов

В. Вельяминов-Зернов

В. Верещагин

В. Григорьев

А. Даль

В. Комаров

В. Радлов

Г. Бельгер

Г. Грум-Гжимайло

Г. Мознер

Г. Потанин

Геродот

Д. Дефо

Д. Кеннан

Д. Клеменц

Д. Снегин

Е. Анкинович

Е. Брусиловский

Е. Курдаков

Е. Михаэлис

Жюль Верн

И. Берзин

И. Бичурин

И. Георги

И. Крашенников

И. Мушкетов

**Иштван Коныр
Мандоки**

Л. Берг

Л. Гумилев

Л. Хамиди

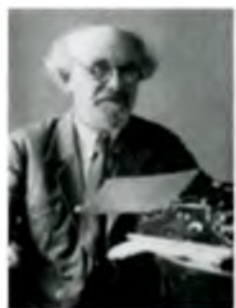
Луи Арагон

М. Мусоргский

М.Олкотт

М. Пришвин

М. Русаков

М. Симашко

М. Стейн

М. Шамсутдинова

М. Шолохов

М. Жагоркызы

Марко Поло

Н. Абрамов

Н. Аристов

Н. Веселовский

Н. Ильминский

Н. Кассин

Н. Сац

Н. Северцев

Н. Хлудов

Н. Ядринцев

П. Аравин

П. Васильев

П. Мариковский

П. Паллас

Р. Роллан

Рубрук

Свен Хедин

С. Марков

С. Прокофьев

П. Семенов-Тян-Шанский

Т. Шевченко

Ф. Достоевский

Ч. Айтматов

Э. Эверсманн

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ СОРЫНА БІТКЕН ҚАС ДҮШПАНДАР

«ГЕНИИ» ЗЛА И НЕСЧАСТИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА

А. Гейнс

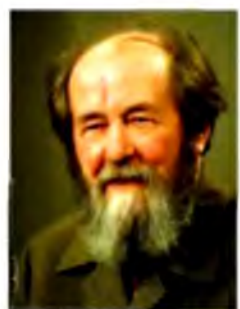
А. Горячев

А. Дутов

А. Куропаткин

А. Солженцин

Анна Иоанновна

Б. Анненков

В. Обручев

В. Перовский

В. Татищев

Г. Гасфорд

Г. Колбин

Г. Колпаковский

Галдан Церен

Д. Милютин

Ермак

Жангир

З. Камадиденов

И. Неплюев

И. Сталин

И. Юсупов

К. Кауфман

Казак

М. Горбачев

М. Скобелев

М. Соломенцев

М. Сперанский

М. Черняев

М. Шайбани

Н. Гродеков

Н. Ежов

Н. Хрущев

Николай I

Николай II

О. Игельсторм

П. Горчаков

П. Столыпин

П. Эссен

Петр I

Ф. Голощекин

Хан Аюка и Петр I

ЕРЕКШЕ АТАП ОТУГЕ ТҰРАРЛЫҚ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ, О КОТОРЫХ ХОТЕЛОСЬ БЫ СКАЗАТЬ ОСОБО

А. Алимжанов

Абулхайр

Ағыбай батыр

Ж. Шаяхметов

Л. Мирзоян

В. Ленин

С. Муканов

Кобланды-батыр

М.С. БЕКТУРСЫН

**ВЕЛИКИЕ ЛЮДИ
ВЕЛИКОЙ СТЕПИ**

Караганда 2010

«Не сегодня, не вдруг мы возникли на этой территории, не сегодня мы стали вот такими, как есть, а были люди, которые защищали эту землю и территорию, были поэты и философы. Имена Бейбарса, Аблай-хана, Абулхаира, Аль-Фараби и других личностей должны помнить и мы, и наши потомки. Мир должен знать казахов, их корни, и как сильны мы были и будем»

*Нурсултан Назарбаев,
Первый Президент Республики Казахстан*

От автора-составителя

«Казахстан не только никак не выкинешь из истории человечества, но даже и саму историю человечества нельзя понять без учета того, что происходило в казахской степи». Эти слова, сказанные известным казахским писателем И. Есенберлиным, в свое время заставили меня серьезно задуматься над многими «белыми пятнами» нашей отечественной истории. А ведь она, как и география, не терпит их. Рано или поздно всё тайное становится явным.

Истина в том, что мое поколение родилось и выросло в советское время. Мы, казахи и другие национальные меньшинства супердержавы, гордо именовали себя советскими людьми, стесняясь назвать свою национальность, разговаривать на родном языке, с пеленок до гроба изучая, и превосходно, русский язык, русскую литературу, русскую историю, называя их не иначе, как великий и могучий русский язык, великая история великого русского народа. Во все это мы верили искренне. Вместе с тем, периодически возникали ситуации, когда отсталые русские называли казахов «калбитами», отсталые казахи называли русских «лаптями», а остальных по разному - узкоглазыми, азиатами, бабаями, балашками, немцами-перцами, жидами, чурками, бульбашами, собакоедами, хитрозадыми, черными и т.п. Так в «лаборатории дружбы народов» тихо тлел огонь взаимной неприязни по национальному признаку. А причина, как выяснилось после кончины СССР, была везде одинаковая-нивелирование истории и унижение достоинства каждого народа, попытка внушить формулу про «старшего брата», чтобы было легче управлять безликой массой. Народам СССР не позволялось иметь слишком большую и славную дореволюционную историю. Чтобы они не возмнили себя невесть кем. Иначе распад Союза становился вопросом времени. И это прекрасно понимали идеологи той эпохи вроде Сулова* не безуспешно внедрявшие коммунистические идеологические штампы в широкие массы.

В то время запрещалось объективное и правдивое исследование казахской истории, а те кто нарушал этот запрет, объявлялись националистами и подвергались судебным и прочим репрессиям (Е. Бекмаханов, М. Тынышбаев, С. Асфендияров и др.)

Запрещалось свободное отображение прежнего и современного социально-политического положения казахского народа в произведениях литературы, изобразительного искусства, театра и т.д. А те, кто пытался это делать, опять же подвергались гонениям как националисты (А. Байтурсынов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов, М. Дулатов, М. Ауэзов и другие).

Также заставляли выставлять выдающихся государственных деятелей (ханов, биев, батыров и т.д.), представителей казахской национальной демократии, предводителей национально-освободительного движения, других национальных героев казахского народа, сплошь и рядом в качестве реакционеров и националистов.

Изучение духовной и материальной культуры казахского народа до недавнего времени не было предметом специального исследования. Имелись лишь отклики о музыкальной и поэтической одаренности казахов, фрагментарные сведения об отдельных образцах устного народного творчества, акынах-импровизаторах, описания архитектурных памятников.

---

*Сулов Михаил Андреевич (1902-82 г.г.)-советский государственный и политический деятель, Член Политбюро, секретарь ЦК КПСС по идеологии.

Предкам казахов неоднократно удавалось создать величайшие империи древности. Выбить эту память из головы народа, лишить его национального самосознания – такова была цель Москвы по отношению к Казахстану и другим народам Советского Союза.

А какова ситуация в настоящее время? Современный Казахстан переживает период национального возрождения. Пересмотр прежних концепций, возвращение забытых или запрещённых имён – характерные черты нашей теперешней культурной жизни. Впервые за последнее столетие писать и печататься может каждый, было бы желание и материальные возможности. Идёт поток исторических сочинений разного уровня, качества исполнения, написанных как профессионалами, так и любителями. Это является ярким и убедительным доказательством всенародного интереса к своей собственной истории.

Лично мне не под силу создать что-то фундаментальное, т.к. не являюсь профессиональным историком и литератором. Тем не менее со своей стороны обращаясь к своим близким и знакомым, я как заклинание повторяю, что казахи – великая нация, и не надо стесняться об этом говорить. Народ, имеющий девятую по площади территорию в мире, уникальную культуру и славную историю, не может не быть великим. Казахи – потомки грозных завоевателей Евразии, наследники духовного богатства своих предков. Попав почти под 300-летний гнет Российской империи, пережив в советский период геноцид и репрессии, оставшись в меньшинстве на собственной земле и едва не утратив родной язык, казахи не потеряли стремление к духовной независимости. Мы с гордостью можем говорить, что казахская степь никогда не была бедна на героев, чьи подвиги и деяния до сих пор являются для нас образцами патриотизма и самоотречения, будут восхищать многие поколения после нас. Одних только батыров у казахского народа целая плеяда, гораздо больше тех трёх десятков официально называемых. С другой стороны, следует признать недопустимой поголовную идеализацию казахской элиты, как это особенно наглядно проявилось в оценке личности активного проводника колониальной политики Российской империи – Жангир-хана. Так, в 2001 г. праздновали 200-летие образования Бокеевской Орды и в многочисленных публикациях упомянутый хан представлен как выдающийся реформатор и защитник народа, что не во всём соответствует истине.

Сегодня нам пытаются внушить, что независимость Казахстана – это результат деятельности людей, живших последние два десятилетия. Иногда список этих самых людей растёт, иногда сужается до одного человека. Это не просто ошибка, это антиисторическое враньё и обман. Надо обладать исключительным скудоумием, чтобы даже представить себе такое. Наши сегодняшние достижения и неудачи – это во многом плоды жизни и деятельности прежних поколений, результат их длительных раздумий и жарких споров. Историю нашей независимости только в 20 веке сотворили стихи Абая, пламенные призывы и труды алашордынцев, национально-мыслящих писателей, поэтов, музыкантов, художников, режиссёров, историков, философов постсталинского времени, дискуссии внутри интеллектуального клуба «Жас Тулпар», желтоксановцы.

Мысли о подготовке настоящего сборника у меня появились ещё в 90-е годы прошлого столетия, когда московское издательство «Вече» начало выпуск книг серии «100 великих». Появилась возможность побольше узнать о выдающихся людях, правителях, завоевателях, полководцах и т.д. Познавательная ценность этих книг бесспорна. Правда, со временем дело стало доходить до курьезного – в серии начали появляться такие книги как «100 великих любовников» или «100 великих любовниц» и т.п. Должен заметить, что среди всего этого массива я не встретил ни одного упоминания хотя бы про одного казаха. После того, как увидел новые книги серии «100 великих рус-

ских князей», «100 великих евреев», «100 великих казаков», «100 великих украинцев», то твердо решил для себя выпустить нечто подобное касаясь великих казахов. Насколько мне известно, автор многих книг по истории Казахстана Калибек Данияров тоже намеревался составить список наиболее выдающихся казахов.

В ходе подготовительной работы я столкнулся с непонятной позицией отдельных авторов и издателей. К примеру, в некоторых работах к числу великих людей планеты отнесены такие общепризнанные тираны и злодеи человечества как Гитлер, Гиммлер, Геринг, Геббельс и др. В «Малой энциклопедии персоналий: 2000 великих людей» (сост. А.К. Золотько, С.А. Кондратюк) фигурирует известная Салтычиха-помещица Подольского уезда Московской губернии, замучившая 100 человек крепостных и приговоренная к смертной казни. Более того, опять же к моему большому недоумению, в этом издании великими признаны американский боксер Майк Тайсон, американская киноактриса Шэрон Стоун, американская поп-дива Мадонна, бразильский футболист Гарринча, канадский хоккеист Бобби Орр и т.д.

В российском биографическом словаре за 2001 г. среди 7-ми тысяч исторических деятелей различных стран и народов мира указано всего 14 казахов. В другом подобном издании за 2007 г. славный сын казахского народа Талгат Бегельдинов представлен как российский военачальник. Аналогично, первый казахский ученый Шокан Уалиханов строго определен только как российский просветитель, путешественник, этнограф, фольклорист, специалист по истории и культуре народов Средней Азии и Казахстана. Первый казахский космонавт Тохтар Аубакиров указан как советский. Российский писатель Н.Кузьмин великого сына казахского народа Бауржана Момышулы называл блестящим русским офицером. По меньшей мере странно, не правда ли уважаемый читатель?!

В одной из старейшей и популярнейшей в мире английской энциклопедии «Британика» имеются статьи, относящиеся к Казахстану: Назарбаев, Алматы, казах, Казахстан, Аральское море. В нее не вошли даже такие известные исторические деятели, как Абай, Курмангазы, Ш.Уалиханов, М.Ауэзов, К.Сатпаев. Приходится с большим сожалением констатировать, что «Британика» и другие западные энциклопедические издания по-прежнему придерживаются принципов европоцентризма, т.е. пренебрежительного отношения к иной истории и культуре.

В известной книге «Кто есть Кто», изданной в США в 1991 г. и содержащей сведения о наиболее выдающихся учёных, политических и государственных деятелях мира, указаны только лишь 5 казахстанцев.

В знаменитой российской серии «Жизнь замечательных людей», основанной ещё в 1890 г., выпущено всего 7 биографических книг о великих казахах: Абае, С. Сейфулине, К. Сатпаеве, Ч. Валиханове, М. Ауэзове, Н. Тюрякулове и хане Кенесары. На мой взгляд, это неоправданно мало.

Особо хотелось бы обратить внимание моих читателей на имена наших великих соотечественников, положивших свои жизни на алтарь Победы в Великой Отечественной войне против фашистской Германии. В силу разных субъективных причин многие из них мало кому известны. Все знают Александра Матросова, но мало кто осведомлён о семерых казахах, совершивших аналогичный героический поступок. Причём подвиг миномётчика Бурана Нысанбаева предшествовал подвигу упомянутого героя. Далее, у всех на слуху Герой Советского Союза Николай Гастелло, а том, что казахские лётчики Нуркен Абдиров и Бахтыораз Бейсекбаев также направили свои горящие самолёты на вражескую технику, мало кто знает на постсоветском пространстве. Далее, принято считать, что первыми водрузили на рейхстаг Знамя Победы Михаил Егоров и Мелитон Кантария. В действительности же, первенство принадлежит казаху Рахымжану Кошкарбаеву и Геннадию Булатову, чьи имена до последнего времени

почти не упоминались. Далее, каждый год на Мамаевом кургане в Волгограде салютуют в честь легендарного снайпера Василия Зайцева, уничтожившего 225 солдат противника. Между тем, преданы забвению имена казахских снайперов Ибрагима Сулейменова и Толеугали Абдыбекова, намного превзошедших его по количеству ликвидированных ими фрицев. И таких фактов набирается не мало. Наверное, историю переписывать негоже, но вернуть из небытия имена незаслуженно забытых героев – наш долг перед их памятью.

В ходе работы над настоящим сборником не ставилась цель включить в него сведения о всех знаменитых представителях казахского народа. Да это и невозможно, потому что их огромное множество. Поэтому были собраны данные о наиболее выдающихся.

С учетом того, что до сего времени идет спор о истинной роли в казахской истории некоторых активных борцов за установление советской власти в Казахстане таких, как Алиби Жангильдин, Токаш Бокин, Турар Рыскулов, Султанбек Ходжанов, Сейткали Мендешев, Ораз Жандосов, Жалау Мынбаев и др., я воздержался от включения их в сборник. Пусть меня извинят их потомки.

Книга, которую вы держите в руках, содержит более 400 биографических справок. Основанные на архивных материалах, данных справочно-энциклопедической литературы, они дают сравнительно достаточное представление о наиболее ярких представителях казахского народа и их легендарных предков. Отдельная глава повествует о людях, причинивших наибольшее зло казахскому народу. Также в книге приведены сведения о известных ценителях и пропагандистах казахской земли и культуры. За исключением глав «Великие предки казахов», «Прославленные казахские ханы», «Значимые сражения казахов за свободу и независимость», составленных в хронологическом порядке, в других главах заголовки статей изложены по алфавиту. Обычно в их начало вынесена фамилия (Абдиров Нуркен, Аймаутов Жусупбек), однако по сложившейся традиции для некоторых лиц первым в заголовке проставлено имя (Мади Бапиулы, Даулеткерей Шигаулы). Глава «Они были первыми» изложена произвольно.

И еще об одном. Есть в христианстве один достойный всяческой похвалы обычай, когда того или иного мученика, принявшего смерть за церковь, царя и Отечество, причисляют к лику святых. И если бы у мусульман существовала подобная традиция – то к лику святых, великомучеников, без малейшего на то сомнения, можно было бы отнести многих казахов, указанных в настоящей книге. Также на мой взгляд, заслуживает всяческой поддержки позиция академика М. Зиманова, призывающего поставить памятники нашим легендарным предкам, величие которых ничуть не меньше, а может даже выше величия идеализированных Амира Тимура, Ивана Грозного, Петра Первого и многих других, поднятых на щит имперской истории и политики других стран и народов. В историю казахской нации в равной мере входят все наши доблестные предки, все последовавшие за ними поколения до нас, мы все, ныне живущие, а также все те, кто ещё будет жить на этой земле и говорить на казахском языке в течение будущих столетий. Хочется верить, что этих столетий будет больше, чем мы можем себе представить.

С уважением,
М.Бектурсын.

ВЕЛИКИЕ ПРЕДКИ КАЗАХОВ

Заратуштра (Зороастра)

Первый пророк в истории человечества, поэт. Родился приблизительно 3500 лет назад на землях Великого Турана, к востоку от Волги (территория современного Казахстана), в семье пастуха-кочевника из рода спитама арийского племени. Человек, который за 10 в. до Будды, за 15 в. до Христа, за 20 в. до Мухаммеда заявил о вере в единого Бога и равенство всех людей перед ним. Заложил идеологические основы для появления христианства, ислама и буддизма. Религиозные наставления Заратуштры, молитвы в стихах через несколько веков после его смерти впервые были записаны в Иране на древнеперсидском языке и изданы в виде книги «Авеста».

Алаша-хан

В генеалогических преданиях современных казахов—первопредок, прародитель казахского народа, основатель казахской государственности. Существует множество легендарных сюжетов о нем. При этом многими исследователями признается, что Алаша-хан — потомок сына пророка Ноя-Яфета в шестом колене. Жил в III-II тыс. до н.э. Будучи изгнанным родным отцом, он вынужден был скитаться пока не был избран ханом. До него казахи не были единым народом и государством. Впоследствии слово «Алаш» стало синонимом слова «казах». Мавзолей Алаша-хана находится в горах Улытау-в самом сердце Сарыарки.

Алпамыс-батыр (110-50 г.г. до н.э.)

Полководец. Отличился в войнах с внешними врагами. В 97 г. до н.э. он со своим войском в кровопролитной битве разгромил китайцев. Легенды о его подвигах дошли до наших дней.

Уыз-хан (Огуз-хан)

Родоначальник и один из первых правителей протоказахов. Жил в I-ом тыс. до н.э. - нач. 1-го тыс. н.э. Уыз-хан - потомок пророка Ноя в десятом колене. Он покорил многие страны, распространил среди кочевников новую веру—тенгрианство, основал их традиции, освятил обычаи и обряды, создал первую юрту, возвеличил число 9 и т.д. Место обитания Уыз-хана, его предков и потомков—широкие просторы Сарыарки.

Таргытай

Первый царь саков. Жил приблизительно 1500 лет до н.э. Таргытай—выдающаяся личность, объединившая арийские племена в единый улус. По мнению ученых, название горы Тарбагатай связано с его именем. У Таргытая было трое сыновей—Липоксай, Арпоксай, Колаксай, ставшие родоначальниками трех сакских племенных объединений.

Ишпакай

Вождь саков. Жил приблизительно 600 лет назад до н.э. Активно воевал за независимость с могучей ассирийской державой. Погиб в сражении за свободу своих соотечественников.

Алып Ер Тона (Ер Тонга, Афросиаб)

Выдающаяся историческая личность, правитель Турана. Жил приблизительно в IV-VI вв. до н.э. Предводитель саков. Похоронен недалеко от ворот г. Бухары.

Атей

Сакский царь, полководец. Жил в IV в. до н.э. Объединив разрозненные сакские племена, населявшие огромные территории от Азовского моря до реки Дунай, он обра-

зовал сильное сакское государство, оказавшее большое влияние на мировую цивилизацию. В 339 году до н.э. погиб во время войны с греко-македонскими войсками под предводительством царя Филиппа II.

Тумар (Томирис)

Выдающаяся царица массагетов. Жила приблизительно в 570-520 г.г. до н.э. На тюркском языке ее имя звучит и пишется несколько иначе, чем на греческом, буквально как «Том Ырыс». «Том» означает «большое», а «Ырыс»—«богатство». Царица прославилась многими славными делами и подвигами, дав своему народу благоденствие и процветание в мирное время и оберегая его в годы войны. Ей удалось поочередно одержать победу в жестоких сражениях против персидских царей Дария и Кира. И поныне многие казахи нарекают своих дочерей благословенным именем «Томирис».

Ширак

Сакский воин-пастух. Прославился во время первого завоевательного похода персидского царя Дария I против саков в 518-517 г.г. до н.э. Ему, под видом проводника, удалось заманить персидское войско в безводную пустыню и тем самым обречь его на вымирание. Свой подвиг Ширак совершил задолго до всем известного Ивана Сусанина*. Запомнились его следующие слова: «Жизнь человеку дается один раз, когда-нибудь все равно наступит смерть. Так не лучше ли умереть так, чтобы о тебе помнили далекие поколения, как о человеке, отдавшем жизнь ради родной земли, ради своего народа! Я выполню свой долг».

Анарыс (Анахарсис)

Сакский ученый-философ, поэт. Жил в VII-IV вв. до н.э. За свои выдающиеся научные и ораторские способности получил признание и славу среди древнегреческих ученых. Платон** вообще назвал его «одним из семи великих древнегреческих ученых мира». Считается, что именно Анарыс изобрел якорь.

Токсары (Токсарис)

Сакский ученый, оставивший значительный след в истории древней цивилизации. В свое время он в поисках образования отправился в Элладу, в сакские земли больше не вернулся, скончался в Афинах. По свидетельству древнегреческого писателя Лукиана жители Эллады ежегодно устраивали поминки в честь Токсары.

Сыпатай (Спитамен)

Полководец. Сакские воины под его предводительством в течение нескольких лет (329-328 г.г. до н.э.) вели оборонительную войну с ранее непобедимой армией великого Александра Македонского***, напавшего на земли и города вдоль реки Сырдарья. В этой борьбе Сыпатаю со своими воинами удалось сохранить независимость, одержать ряд решающих побед, что заставило А. Македонского повернуть свои войска.

Иланбарс (Иданфирис)

Сакский царь. Одержал решительную победу над 700-тысячным войском персидского царя Дария I во время его второго похода против саков в 512 г. до н.э. После

---

*Сусанин Иван Осипович-крестьянин Костромского уезда. Зимой 1613 г. был взят проводником в отряд польской шляхты, завел его в болото, чем погубил интервентов.

**Платон (428/348 до н.э.)-древнегреческий философ

***Александр Македонский (356-323 до н.э.) - царь Македонии, великий полководец, создатель крупнейшего государства древнего мира.

этого сражения персидские правители из династии Ахеменидов никогда больше не выступали против саков.

Мади хан (Моде-каган, Мао Дунь, Мете)

Один из основателей первой кочевой империи гуннов. Выдающийся правитель и реформатор. Один из великих полководцев и завоевателей в истории человечества. Жил в 240-174 г.г. до н.э. Он обладал даром предвидения невероятной силы, могучим интеллектом и организаторским талантом. Мади-хан создал полумиллионную регулярную армию, не проиграл ни одного сражения, покорил многие народы, в т.ч. китайцев. При нем последние начали строить свою Великую стену, чтобы защитить Поднебесную от набегов кочевников-гуннов.

Чжи-Чжи

Последний шаньюй (правитель) Великой орды гуннов. Вел многолетнюю оборонительную борьбу с китайской империей Хань. В 36 г. до н.э. в укреплении Талас (ныне гор. Тараз), возведенного Чжи-Чжи, произошла битва между войсками последнего и китайской армией. В ходе сражения Чжи-Чжи погибает.

Баламир (Баламбер)

Основатель Западного улуса гуннов (374 г. до н.э.) После его побед над аланами, остготами и вестготами, обширная территория от Волги и Урала до побережья реки Днепр подчинялась улусу гуннов.

Ругила

Могущественный правитель Западной империи гуннов. В период его правления (413-433 г.г.) гунны доходят до границ Византии, чей король вынужден был платить ему большую дань. Знаменитый Атилла являлся сыном брата Ругилы.

Едиль (Этцель, Атилла)

Историческая личность, благодаря которой весь мир узнал гуннов. Жил в 400-453 г.г. Период его правления-пик процветания и мощи империи гуннов. Едиль полностью покорил Европу, границы его улуса раздвинулись от Волги до Франции, кордоны гуннов стояли у Ла-Манша. Покоренные народы признавали Едиля как смелого, великодушного и справедливого монарха. Об этом свидетельствуют многие европейские литературные произведения, а также золотые и серебряные монеты с его изображением, которые чеканились в течение шести веков в европейских государствах.

Одоакер

Правитель Западного улуса гуннов после Атиллы. В 476 г. Одоакер свергает с престола последнего правителя Западной Римской империи-Ромула Августула и сам становится королем Рима, где правил 17 лет.

Бумын

Основатель Тюркского каганата. В 552 г. его армия одержала победу над жуань-жуанями, которые до этого сто пятьдесят лет господствовали в Великой степи. После этой победы тюрки подняли Бумына на белой кошке и провозгласили «Эль каганом».

Мукан-каган (Дизавул)

В период его правления (553-572 г.г.) возросло могущество Тюркского каганата, были значительно расширены его границы и укреплены основы. Мукан-каган объявил наследником престола младшего брата своего отца-Истеми и присвоил ему титул «ябгу».

Истеми (Естими, Иштеми, Сильзибул, Синджибу)

Известный древнетюркский полководец. Младший брат Бумын-кагана. Носил титул «ябгу». В годы совместного правления Истеми и его племянника - Муқан-кагана (2 пол. VI в.), Тюркский каганат достиг высшего могущества. Благодаря полководческому таланту Истеми-ябгу тюрки распространили свою власть на огромную территорию от Хинганских гор на востоке до побережья Черного моря на западе. Тем самым была создана первая евразийская империя.

Таспар каган (Тобо хан, Табор)

Один из могущественных древнетюркских правителей во второй половине VI в. Китайцы ежегодно выплачивали ему дань в виде 100000 метров шелковых тканей.

Кутлуг

Первый правитель Восточно-Тюркского каганата. Родился приблизительно в 650 г., умер в 691 году. Он совершил 47 походов против Китая и других внешних врагов. Среди них в 20-ти крупных сражениях тюркская армия одержала блестящие победы. Кутлуг был удостоен титула «Эльтерши бильге каган», т.е. «Мудрый повелитель, объединивший свой народ».

Капаган-каган

Правитель второго Восточно-Тюркского каганата (691-716 г.г.), при котором тюрки достигли наивысшего могущества в Центральной Азии. Провел несколько успешных военных кампаний: вторгся в пределы Танской империи, разгромил киданей, подчинил Туву, разбил енисейских кыргызов. Совершил крупный военный поход против Тюркешского каганата в Жетысу с целью восстановить власть династии Ашина в бывших пределах Тюркского каганата. Утвердил свою власть на просторах от Сырдарьи до границ Китая и Кореи.

Тоньюкук

Видный государственный и общественный деятель Тюркского каганата. Жил в VIII в. Тоньюкук-советник тюркских каганов. Решая важные государственные дела и возглавляя завоевательные походы, он стоял у истоков образования Восточно-Тюркского каганата. Был известен как мыслитель, военачальник и талантливый акын*. Тоньюкук был удостоен высшего звания тюркской армии-«Апа Тар Хан», т.е. «Политический предводитель тюркской армии». Тоньюкук является автором поразившего весь мир эпоса-величайшего наследия, в котором воспеваются героизм и подвиги наших предков.

Культегин

Выдающийся полководец Тюркского каганата. Жил в 684-731 г.г. После смерти Культегина в его честь был воздвигнут памятник, являющийся драгоценным наследием мировой цивилизации, тюркских народов, их символом. Он позволяет ученым исследовать историю, культуру и язык древних тюрков.

Бильге-каган

Правитель Восточно-Тюркского каганата. Родился приблизительно в 685 г. Умер в 734. Бильге-брат тюркского батыра Культегина. В период его правления Тюркский каганат значительно расширил и укрепил свои владения, превратился в мощную державу. Известного акына Тоньюкука назначил своим советником по управлению государством, а Культегина-главнокомандующим войсками.

---

*Акын-поэт, музыкант, импровизатор, а также исполнитель своих и народных произведений эпического и лирического характера у тюркоязычных народов

Байдибек–баба (Байдибек Карашаулы)

Предок уйсуней. Жил приблизительно в VI-VII веках. Вождь племен, населявших Жетысу, долину реки Арысь, земли в районе Ташкента и Каратау. Его третьей женой была известная всем казахам - Домалак-ана. От нее родился Глеуберды (Жарыкшак). От последнего берут начало роды Албан, Суан, Дулат, которые приняли непосредственное участие в формировании казахской народности.

Коркыт–Ата

Реальная историческая личность, со временем превратившаяся в легенду. Жил приблизительно между VII-X вв. Великий мыслитель тюркских народов. Поэт, оратор, музыкант, композитор, создатель музыкального инструмента–кобыза.

Абу Наср Аль Фараби (Мухаммед ибн Узлаг Тархани)

Великий ученый–энциклопедист, мыслитель, философ, математик, астролог, теоретик музыки. Его называли «Второй учитель мира» после Аристотеля*. Знал свыше 70 языков. Написал около 150 трудов по различным отраслям науки. Родился в 870 г. в г. Фарабе (ныне Отрар). Умер и похоронен в 950 г. в г. Шам (Сирия).

Аулие Ата (Сатык Богра Карахан)

Полководец, основатель государства Караханидов (908-955 г.г.). Казахский народ свято чтит имя Сатык Богра–кагана, который способствовал внедрению новой религии, обращению тюрков в мусульман и называет его «Аулие Ата», т.е. «Святой старец».

Абу Райхан Аль Бируни (Абу Райхан Мухаммад ибн Бахр ал-Джахиз)

Великий тюркский ученый–энциклопедист. Предсказал гелиоцентрическую систему мира (на 500 лет раньше Коперника**), притяжение тел к Земле (на 600 лет раньше Галилея*** и Ньютона****). Родился в 973 г. на территории современного Каракалпакстана. Умер в 1048/50 годы в г. Газни (Афганистан).

Махмуд Кашгари

Выдающийся ученый–тюрколог XI в. Годы рождения и смерти неизвестны. На основе обширного лингвистического, исторического, культурного и фольклорного материала написал знаменитый труд «Диуан лугат ат–түрк» («Словарь тюркских наречий»), который признан подлинной энциклопедией народной жизни средневековых тюрков. Кашгари является автором первой тюркской карты мира.

Баласагуни Юсуф Хас Хажип

Великий ученый–философ, поэт. Родился в 1020 г. в г. Баласагун (берег реки Шу Южного Казахстана). Год смерти неизвестен. Юсуф создал замечательное историко–литературное произведение - классическую поэму «Құтадғу бйік» («Благодатное знание»), которое является ценным наследием всех тюркских народов.

Баба Тукты Шашты Азиз (Баба Тукти, Баба Туклас)

Крупный религиозный деятель доисламского периода Казахстана. Проповедники мусульманства суфийского и ханифитского толков позднее адаптировали его образ к требованиям новой религии. По утверждениям ряда ученых, он был реальным, а не вымышленным лицом. С течением времени его имя обросло разнообразными мистическими сюжетами и он превратился в популярнейший персонаж казахских

---

*Аристотель (384-322 до н.э.)–древнегреческий философ.

**Коперник Николай (1473-1543)–польский астроном, создатель гелиоцентрической системы мира.

***Галилей Галилео (1564-1642)–итальянский ученый.

****Ньютон Исаак (1643-1727)–английский математик, механик, астроном и физик.

эпических, сказочных, ритуальных жанров в казахском фольклоре как аулие-святой, святейший из святых (әулиелердің әулиесі). Он покровитель воинов, путников, вообще мужчин, ему молятся, ночуют у его могилы, у него просят потомство. По родословной ученого-историка К. Жалаири, Баба Тукты Шашты Азиз - предок легендарного основателя Ногайской Орды Едиге и жил примерно в XII веке. Его мазар по сей день сохранился на территории современного аула Кумкент Сузакского района Южно-Казахстанской области.

Арыстан-баб*

Духовный наставник общества сторонников суфийского учения, которое считалось одним из прогрессивных и проповедовало духовно-нравственное совершенствование человека. Считается, что Арыстан-баб первым принес исламскую веру на казахскую землю. Народ признал его святым. Он был первым учителем знаменитого Ходжа Ахмеда Яссауи. Годы рождения и смерти Арыстан-баба неизвестны. Похоронен в ЮКО Казахстана.

Ходжа Ахмед Яссауи (Азрет Султан)

Выдающийся философ-мыслитель, богослов, непререкаемый духовный авторитет среди тюрков, поэт средневековья, видный представитель суфийской поэзии. Родился приблизительно в 1103 г. в гор. Туркестане. Год смерти достоверно неизвестен. Был активным проповедником религии. Еще при жизни обрел святость, со всех концов Средней Азии к нему ездили на поклонение. В его трудах «Дивани хикмат» («Сборник мудрых высказываний»), «Мират ұл-құлұб» (Зеркало души) и других излагаются основные правила и догмы ислама, гуманистические идеи, призывающие людей к справедливости, честности, доброте. В период господства языка фарси, поэт обратился к родному тюркскому языку, ввел его в литературный обиход. некогда преклонявшиеся единому богу Тенгри тюркские племена долго не хотели принимать ислам, не понимая, чем один Бог лучше другого. Пока не появился Азрет Султан, сумевший соединить две веры в одну. Ему удалось их синтезировать. Согласно его учения, нет абсолютно никакого противоречия, когда казахи молятся Аллаху и в то же время чтят дух своих предков-аруахов. Хотя в отличие от него некоторые ортодоксальные исламоведы выступают против этого. Свои последние 10 лет он жил в подземной мечети-хилуате. Над могилой святого по указанию Тамерлана возведен мавзолей, который стал местом паломничества мусульман, «второй Меккой». По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., Ходжа Ахмед Яссауи признан «Человеком тысячелетия».

Сулейман Бакыргани (Хаким Ата)

Выдающийся тюркский ученый, поэт, религиозный деятель. Родился в окрестностях Арала. Год рождения неизвестен. Умер в 1186 г. Был самым талантливым учеником, преемником Ходжа Ахмеда Яссауи. Сулейман проповедовал исламскую религию в казахской степи. Главная идея его основного произведения «Бакыргани кітабы» - призыв читателя к духовной чистоте, добру, благородству.

Боняк-батыр (Буняк)

Кыпшакский полководец. Точное время его рождения достоверно не установлено. Первые сведения о нем встречаются в русских летописях 1096 г. В 1103 г., после непрерывных походов, славянские дружины нанесли поражение кыпшкакам и разграбили их земли. С того времени Боняк-батыр, собрав все кыпшакское население, воевал с войсками русских князей. В 1107 г. в одном из сражений с ними он погиб.

---

*Баб-почетное звание проповедников ислама у народов средневекового Востока

Сары-хан (в русских источниках Шарукан)

Кыпшацкий хан. Дата его рождения неизвестна, жил приблизительно в XI-XII веках. Правил кыпшаками около 40 лет (1068-1107 г.г.), сумел объединить разрозненные мелкие племена и роды. Его династия была правящей на протяжении 150 лет. В 1068 г. со своим войском завоевал Киев. Погиб в 1107 г. в сражении с войском Киевского князя Владимира Мономаха.

Артык Сарыханулы

Кыпшацкий хан, известный полководец, батыр. В русских летописях именуется как «Отрок-хан» из половецкой династии «Шарухан». В 1118 г. по специальному приглашению грузинского царя Давида IV хан Артык со своим 45-тысячным войском нанес поражение 300-тысячной персидской армии, обеспечив тем самым грузинам национальную независимость. Прожив на Кавказе 8 лет, он вернулся в Дашт-и-Кыпшак*. Со времен Артыка сохранилась поговорка: «Чем быть на чужбине султаном, лучше быть ултаном (слугой) на родине».

Кончак

Кыпшацкий хан. Сын Артык-хана. Годы жизни и смерти неизвестны. Во 2-ой половине XII в., объединив восточно-кыпшацкие племена, создал сильное военное государство. В 1183 г. Кончак начал наступление на Пересыславль. В 1185 г. он победил русских поляков на реке Калка и взял в плен Новгород-Северского и Черниговского князя Игоря Святославовича и вместе с ним других. Этим событиям посвящена эпическая поэма «Слово о полку Игореве».

Шынгысхан (Темиршин, Темучин, Темуджин)

Основатель могущественной евразийской империи кочевников. Жил в период времени с 1155 по 1227 г.г. Отец Темиршина Есугей бахадур** из древнетюркского рода «кият», а мать Озлун-эже - из древнеказахского племени «конырат». Общепринято, что Шынгысхан-колоссальная историческая личность, способствовавшая консолидации огромных пространств. Его называли «Потрясателем Вселенной». Признан ЮНЕСКО «величайшим полководцем двух тысячелетий». Является отцом Жошы-хана - одного из основоположников династии казахских ханов.

Жошы-хан (Джучи, Туши, Джочи, Каржи, Зучи, Иочи)

Старший сын Шынгысхана от его байбише*** Борте-ханум из рода конырат. При разделе покоренных земель Жошы досталась огромная территория степи от Иртыша на севере до Хорезма на юге, от Алтая на востоке и вплоть до тех земель на западе, куда дойдут копыта монгольских коней. Ставка Жошы располагалась в горах Улытау Карагандинской области Казахстана. Там же в настоящее время находится его мавзолей. В 1227 г. Жошы-хан погиб во время охоты, хотя ряд исследователей склонны подозревать в его смерти Шынгысхана. Жошы - основоположник династии казахских ханов. По различным описаниям, количество его сыновей колеблется от 14 до 17. Наиболее выдающееся потомство осталось от его старшего сына Орда Ежена.

Орда Ежен (Орда-Эджен, Орда-Ичжен, Орду, Орда-хан, Ордана)

Старший сын Жошы-хана от байбише Саркан (Сартак) из племени конырат. Год рождения неизвестен. Умер примерно между 1246 и 1251 годами. Восточная часть улуса Жошы, которая досталась Орда Ежену в наследство от отца, стала называться

---

*Дашт-и-Кыпшак-степи от Балхаша до Крыма и от Иртыша и Урала до Хорезма и Каспия

**Бахадур (батыр) (тюрк.-богатырь, силач, храбрец)-почетное звание у тюрков, дававшееся за воинские подвиги

***Байбише-старшая жена.

Ак Ордой. Она простиралась от реки Иртыш до нижнего течения Сырдарьи, от гор Улытау до Аральского моря. Эти земли занимают почти 65% территории современного Казахстана. Большинство населения Ак Орды вело кочевой образ жизни, а их потомки составили основу казахской нации. Орда Ежен является общим предком казахских ханов.

Мухали Гунн Гуанулы (Мухылай)

Известный батыр из древнеказахского племени жалаир. Родился в 1170 г. Крупный военачальник Шынгысхана. В 1206 г., когда последний на курултае объявил об образовании своего государства и разделил все население на 35 тысяч, Мухали был назначен предводителем первой тысячи. Среди 88 деятелей государства он занимал 3-е место по своим заслугам. Кроме того, среди 9-ти самых крупных военачальников Мухали был главным. Он был единственным, кого удостоили высокого звания «го Ван», т.е. «правитель улуса, страны». Умер в 1223 г.

Кетбуга

Жырау*, кюйши**. Родился приблизительно в 1190 г., умер в 1260 г. Выходец из племени найман. Согласно народной легенде, никто не осмеливался сообщить Шынгысхану о смерти сына Жошы. Выполнить эту нелегкую миссию взялся Кетбуга, он известил «Потрясателя Вселенной» о несчастье мелодией кюя, который впоследствии стал называться «Аксак кулан - Жошы-хан».

Майкы

Би***. Жил на рубеже XII-XIII веков. По многочисленным свидетельствам он был советником самого Шынгысхана. Кроме того, согласно существующей легенде, именно Майкы-би присвоил казахским родам и племенам символы. Так, тамгой уйсуней стало знамя, аргынов-глаза, алшынов-пика. Другие тюркские народы также считают Майкы-бия своим мудрецом.

Гайир-хан Инальчук (Каир-хан)

Правитель известного всему миру средневекового города-государства Отырара. Выходец из кыпшацкого племени. Год рождения неизвестен. Погиб в 1220 году. В течение 6-ти месяцев руководил героической обороной города от сокрушительного штурма войск Шынгысхана. Никто не оказал подобного сопротивления «Потрясателю Вселенной», однако город стал жертвой предательства. Прибывший на помощь обороняющимся хорезмийский военачальник Караш Хаджиб ночью открыл ворота крепости и перешел на сторону врага. Гайир-хан был подвергнут мучительной казни: ему залили рот и уши расплавленным свинцом. Чагатай, возглавлявший тюрко-монгольское войско, не простил предательства К. Хаджибу и отдал приказ уничтожить последнего вместе с его 10-тысячным войском.

Султан Байбарыс (Аль-Махик аз-Закир Рухад-Дин Бейбарс аль Бундук-дари аль Салихли)

Выдающийся военачальник и видный государственный деятель средневековья. Родился в 1223 г. на западном побережье Каспийского моря в роду кыпшак. Умер он в 1277 г. в сирийском городе Дамаске. Во время нашествия монголов на кыпшацкие земли, молодой Байбарыс был захвачен в плен и продан в рабство. Благодаря своим

---

*Жырау-народный поэт у казахов.

**Кюйши-исполнитель кюев, т.е. сочинений для музыкальных инструментов: домбры, кобыза, сыбызги.

***Би-судья, предводитель, вождь общины (рода).

гениальным способностям, он в середине XIII века достиг высот власти, стал султаном Египта и правил им в течение 17 лет. Полководческий талант Байбарыса прежде всего проявился в том, что он смог нанести поражение до того непобедимым монголам и разгромить крестоносцев. Успешные военные походы Байбарыса в соседние и отдаленные страны привели к значительному усилению Мамлюкского государства. Под его защитой находились священные мусульманские города Аравии.

Аз Жанибек–хан (Азиз Жанибек)

Правитель Золотой Орды в период времени с 1342-1357 г.г. Его называли святым. Вступил на трон после своего отца - могущественного Узбек–хана. Как отмечают ряд авторитетных исследователей (М.-Ж. Копей, К. Халид), основополагающую роль в произошедших судьбоносных этнополитических процессах в Восточном Дашт–и–Кыпшаке сыграл именно Аз Жанибек–хан. В частности, они причисляют к его заслугам образование триальной жузовой системы казахов. Возникновение названия этого содружества племен в виде термина «казах» приписывают также Аз Жанибек-хану. Более того, территориальные пределы казахского сообщества определились в годы его правления.

Орыс-хан (Мухаммад-Урус, Урыс, Арыс, Акнияз Ырыс, Орис)

Один из основателей династии казахских ханов. Потомок Жошы-хана в 6-ом поколении. Год рождения неизвестен. Унаследовав в 1361 г. трон Ак Орды, Орыс-хан принял меры к укреплению мощи своего государства в тяжелые годы кризиса, наступившего после смерти Аз Жанибек-хана. Более того, в 1374 году Орыс-хану удалось захватить власть в Золотой Орде. Однако в скором времени он оставил Сарайский престол и вернувшись в Ак Орду, возглавил защиту интересов племен Восточного Дашт-и-Кыпшака. При этом Орыс-хан вплоть до своей смерти воевал против экспансии др. среднеазиатских завоевателей - Тамерлана, Тохтамыша, Тоглук Темира. Умер он в 1376 г. Один из первых казахских ханов Жанибек является его правнуком. Принято считать, что в период правления Орыс-хана завершилось формирование этнической и политической целостности казахского народа.

Мухаммед Хайдар Дулати (Дуглати)

Знаменитый историк, поэт, государственный деятель и военачальник. Выходец из рода дулат. Жил в 1499-1551 г.г. Умер в Индии, где был правителем Кашмира. Как очевидец и участник многих событий на территории Казахстана, Средней Азии, Восточного Туркестана и Индии, Хайдар Дулати написал фундаментальный труд «Тарих-и-Рашиди», который является ценнейшим источником по истории Казахского ханства. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., он признан «Человеком тысячелетия».

Котан-тайджи (Котанбай)

Би, акын. Родился в 70-е годы XIV в. Умер в 60-е годы XV в. Один из тех, кто стоял у истоков образования казахского ханства. Казахи племени аргын считают его своим предком. Примерно в 1456-1459 годах каракыпшак Кобланды убил сына Котана-Дайыркожу по прозвищу Акжол-би. Исследователи полагают, что именно это стало главной причиной откочевки от Государства кочевых узбеков султанов Керей и Жанибека со своими подданными в Моголистан (территория нынешних Алматинской области и Северного Кыргызстана, иногда в него входили Ташкент, Сайрам и Талас).

ПРОСЛАВЛЕННЫЕ КАЗАХСКИЕ ХАНЫ

Керей (Гирей, Кирей) (г.р. неизвестен-1470 г.)

Потомок правителя Ак Орды - Орыс-хана. Вместе с султаном Жанибеком заложил основы Казахского ханства. В 1459 г. султан Керей на правах старшего по возрасту был поднят на белой кошке и провозглашен первым правителем нового казахского государства, которым правил около 10 лет. Похоронен у подножия горы Хантау в долине реки Шу.

Жанибек (Аз-Жанибек, Джанибек, Младший Жанибек, Абу-Саид) (г.р. неизвестен-примерно 1480 г.)

Правнук Орыс-хана. Вместе со своим родственником - султаном Кереем в конце 50-х годов 15 века возглавил движение казахов к независимости от хана Абулхайра и создал самостоятельное государство в долине реки Шу. Официально верховная власть в Казахском ханстве перешла к Жанибеку после смерти Керей-хана, хотя в годы правления последнего султана Жанибека называли «младшим ханом». Вообще, истории не известна ни одна ссора между указанными ханами. В сознании народа Жанибек запечатлен мудрым, умным и справедливым. Даже называли его «Аз-Жанибеком», т.е. святым. Кроме того, он является основателем великой династии. Ханы Касым, Хакназар, Таукель, Есим, Салкам Жангир, Аз-Тауке, Абылай и Кенесары, Шокан Уалиханов, Алихан Букейханов - все они его прямые потомки. Погребен Жаныбек-хан в гор. Сарайчике, в некрополе золотоордынских ханов. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., он признан «Человеком тысячелетия».

Касым (1445-1520/21 г.г.)

Великий казахский хан. Сын одного из основателей Казахского ханства-Жанибека. С молодого возраста проявил себя выдающимся полководцем. Руководил конницей хана Бурундука, впоследствии стал главнокомандующим всего казахского войска. В 1510 г. султан Касым со своими воинами одержал решительную и окончательную победу в так называемой Сырдарьинской войне, которую вели в течение многих лет с внуком Абулхайр-хана - Мухаммедом Шайбани, пытавшимся вернуть власть над казахами, утерянную его дедом. С 1154 г. до своей смерти Касым правил Казахским ханством. По свидетельству ряда историков, его могущество достигло того уровня, какого не имел никто после Жошы-хана. Касыму удалось укрепить Казахское ханство, значительно расширить его границы, добиться успехов в межгосударственных делах. Кроме того, он является автором первой казахской письменной Конституции - свода законодательных правил и обычаев, получивший в народе название «Касым ханның қасқа жолы» т.е. «Светлый путь Касым-хана». Похоронен на родовом кладбище золотоордынских ханов в г. Сарайчике.

Хакназар (Ак-Назар) (1510/20-1580 г.г.)

Казахский хан. Полководец. Сын Касым-хана. Возглавил Казахское ханство приблизительно в 1560 г., после 20-летней смуты и междусобицы. В период своего правления Хакназар укрепил страну, расширил ее границы, объединился с Ногайской Ордой, вернул контроль над городами Туркестан, Сыгнак, Сайрам, Тараз, Сауран. Успешно воевал с сибирским ханом Кучумом, жонгарами, Моголистаном. Погиб в одном из сражений с шайбанидами.

Тауекел (Тевекель, Текей) (г.р. неизвестен-1598 г.)

Казахский хан. Правнук Жанибек-хана. Будучи главнокомандующим войсками своего отца Шигай-хана, Тауекел отомстил правителю Ташкентского вилайета Баба-султану за смерть хана Хакназара. На ханский престол взошел в 1583 г. Ему удалось возродить былую мощь Казахского ханства. Воевал с Моголистаном и Бухарой. Расширил свои владения. Покорил окрестности Ташкента, Самарканда и Ходжента. После завоевания Россией Сибирского ханства, Тауекел по просьбе хана Кучума изгнал из его столицы - г. Искер и разгромил казаков вместе с их атаманом Ермаком. Впоследствии, после трехлетнего военного противостояния, русским удалось отвоевать сибирские города. В 1598 г., во время второй Сырдарьинской войны, Тауекел после получения тяжелой раны в бою, умер в г. Ташкенте.

Есим (Ишим-султан)

Выдающийся казахский хан. Младший брат Тауекел-хана. Год рождения неизвестен. Его имя произносят наравне с именем Касым-хана. Правление Есима началось с 1598 г. В следующем году (1599) он заключил договор с Бухарским ханством, по условиям которого все города по берегам р. Сырдарья были признаны владениями Казахского ханства. С того времени гор. Ташкент на протяжении двух веков был под властью казахских ханов. Есим проявил героизм и отвагу в боях с жонгарами, за что в народе получил прозвище «Енсегей бойлы ер Есим», т.е. «Отважный Есим-великан». В междусобной войне истребил племя катаганов, входившее в состав Казахского ханства, во главе с Турсын-ханом. Есим усовершенствовал и систематизировал свод обычаев и традиций Касым-хана, получивший название «Есім ханның ескі жолы» т.е. «Древний путь Есим-хана». Погиб он в конце 20-х годов XVII века. Похоронен в г. Туркестане, рядом с мавзолеем Ходжа Ахмеда Яссауи.

Жангир (Салкам Жангир, Джангир, Янгир, Янгыр-зан, Джихангер) (примерно 1608-1652 г.г.)

Казахский хан. Сын знаменитого Есим-хана. Обладал высоким ростом и мощным телосложением, за что его в народе звали «Салкам», т.е. «Видный». Он всю жизнь воевал с жонгарами. Провел семь лет у них в плену. В 1628 г., после смерти отца, взошел на ханский престол. В 1643 г. в местечке Орбулак (территория современной Алматинской области) отряд Жангира оказал сопротивление 50-тысячной армии жонгарского правителя Батура-хунтайджи. Главной силой казахского отряда были 600 стрелков из фитильных ружей. Вехав в узкое ущелье, жонгарское войско угодило в хорошо подготовленную засаду и было обстреляно из ружей. Согласно летописным сведениям, в этом бою Батур-хунтайджи потерял 10 тысяч воинов. К Жангиру подоспел на помощь эмир Бухары Жалантос Бахадур с 20-тысячным войском. Орбулакская битва прославила Жангира и стала примером мужества, героизма и невероятной силы духа казахов. Несомненно, это сражение должно войти в мировую летопись боевой славы и военного мастерства, поскольку не имеет прецедента в истории всего человечества. Исключение составляет разве что сражение при Фермопиле трехсот спартанских воинов под предводительством царя Леонида с 20-тысячной армией персов. Однако количественный состав участников сражения той и другой войны не одинаков. Более того, Орбулакская битва не закончилась для казахов столь трагически, как при Фермопиле. Погиб Жангир в бою с жонгарами, был убит в поединке с будущим правителем ойратов - Галданом.

Тауке (Азиз Тауке, Аз Тауке-хан, Таукел Мухаммед Бахадур, Тявка, Туюке, Тавакул Махмет Баатур, Тевке) (г.р. неизвестен-1718 г.)

Знаменитый казахский хан. Внук Есим-хана. Правил казахским ханством с 1680 г. (по другим источникам—с 1652 г.) по 1715 г. Эта эпоха была периодом наивысшего расцвета государства, т.н. «Золотым веком». Тауке реформировал административную и судебную системы государства. Создал собрание биев «Ханабад», которое разрабатывало законы, обсуждало важнейшие государственные проблемы. Приблизив к реалиям своего времени законы ханов Касыма и Есима, Тауке ввел новый свод правил «Жеты Жаргы», т.е. «Семь уложений». Известный русский историк А.И. Левшин назвал Тауке-хана «Ликургом* степи». Для управления народом на местах он утвердил в звании верховных биев: Толе - в Старшем жузе, Казыбека - в Среднем, Айтеке - в Младшем, Сасыка - у каракалпаков, Кокыма - у кыргызов. Имя бия разноплеменного союза «Курама» история не сохранила. Наряду с проведением государственных реформ, Тауке вел войну с Бухарским ханством и жонгарами. Похоронен в некрополе мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи.

Абылай (Аблай, Сабалак, настоящее имя-Абильмансур) (1711-1781 г.г.)

Великий казахский хан. Один из наиболее выдающихся государственных деятелей своего времени. Гениальный полководец. Дальновидный политик, искусный дипломат. С его именем связано возрождение и усиление Казахского ханства в XVIII веке. Является потомком легендарного Жанибек-хана. В годы Великого бедствия («Ақтабан Шубырынды») Абильмансур остался сиротой и скитался по аулам. Люди его прозвали «Сабалак», т.е. «сломатый, неумытый, неухоженный». С юношеских лет участвовал в боях с жонгарами. В одном из сражений он убил в поединке жонгарского батыра Шарыша и бросился на врага с кличем «Абылай», т.е. с именем своего деда на устах. С тех пор в народе так и стали его именовать. С 1741 по 1743 г.г. был в жонгарском плену. Интересно, что признанный народом ханом, но находясь в звании султана, Абылай почти 40 лет был рядом со старшим по возрасту ханом Абильмамбетом, не претендуя на престол и занимаясь за него всеми государственными делами. Лишь после смерти последнего, в 1771 г., Абылай согласился с официальным признанием себя ханом казахов. Будучи дальновидным политиком, Абылай использовал дипломатические пути в установлении связей с правителями соседних стран, в т.ч. и жонгарами. В августе 1740 г. принял российское подданство. Вместе с тем, вел переговоры с Циньской империей, умело использовал разногласия между Россией и Китаем в интересах Казахского ханства. В 1753 г. Абылай очистил от жонгар значительную часть казахских земель, также он освободил междуречье Или и Шу от кыргызов и установил с ними границу. Последние 15 лет своей жизни вел постоянную борьбу против среднеазиатских ханов. В 1765/67 г.г. война Абылая с правителем Коканда Ерденбеком увенчалась взятием городов Туркестан, Сайрам, Шымкент и обязательством Ташкента платить ему дань. Абылай известен также как талантливый кюйши. Многие его высказывания стали афоризмами и пословицами. Похоронен он у мавзолея Ходжи Ахмеда Яссауи в Туркестане. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., Абылай признан «Человеком тысячелетия».

Кенесары Касымов (Хан Кене) (1802-1847 г.г.)

Выдающаяся историческая личность. Последний общепризнанный хан казахского народа. Внук Абылай-хана. Родился у озера Ханколь в Кокшетау. Народная молва

---

*Ликург (9-8 вв до н.э.)-древнегреческий политический деятель и законодатель.

гласит, что новорожденный был таким маленьким, что известный в степи Шокай би, взяв младенца на руки, дал ему имя «Кенесары», что в переводе означает «Желтый клещ». Возведен он на ханский престол в 1841 г. с согласия всех трех жузов. Кенесары был непримиримым противником русской колонизации и защитником национальных интересов казахского народа. Он возглавлял последнее крупное восстание казахов и в течение 10 лет (1837-1847 г.г.) вел кровопролитную неравную национально-освободительную борьбу народа в условиях тотального предательства своими же соплеменниками. Начиная с 1843 г., российское правительство организовало против Кенесары широкомасштабный военный поход и объявило награду за его голову в размере 3000 рублей. В 1847 г. генерал Вишневецкий объединил русские войска с кыргызскими манапами, взял в окружение Кенесары и его 500 воинов. В этой последней битве Кенесары был пленен, затем казнён. По преданию, когда враги окружили Кенесары и подняли его на копья, пронзенный ими хан воскликнул: «Я все равно выше вас на высоту копья!». Кыргызский манап Калигула Алибеков за казнь Кенесары получил от царских властей серебрянную медаль. Долгие годы выдающийся полководческий талант хана Кене, его дипломатическое искусство, незаурядные личные качества, кругозор и интеллект замалчивались. Однако вопреки стереотипному представлению о нем, как о самой люто ненавистной исторической фигуре той эпохи, ему посвятил роман «Курьер царя» известный французский писатель Жюль Верн. По настоянию другого известного русского писателя И. Тургенева его перевели на русский язык и в 1900 г. издали в Санкт-Петербурге. Впоследствии упомянутый роман был экранизирован итальянцами, а недавно продублирован по московскому телеканалу РТР. Наряду с этим, впечатляющий образ хана, его беспредельная преданность своему народу, выдающиеся качества еще при жизни снижали признание современников, его сильная харизма восхищали даже преданных слуг самодержавия и многих российских образованных людей. К примеру, таких представителей русской историографии как Л. Красовского, И. Завалишина, А. Середу, а также барона Услара, некоторое время находившегося в плену у казахского хана. П.П. Семенов-Тянь-Шанский называл Кенесары «Митридатом* казахской степи», а А. Янушкевич сравнивал его с вождем национально-освободительного движения алжирского народа против французских колонизаторов Абд ал-Кадером. Интересно знать также то, что в 1942 г. по настоянию Москвы была выпущена брошюра о Кенесары для поднятия воинского духа солдат и офицеров казахской национальности во время войны.

---

*Митридат VI Евпатор (132-63 до н.э.)-Царь Понта в Малой Азии в 121-61 г.г. до н.э. В войнах с Римом был побежден и покончил с собой.

ЗНАМЕНИТЫЕ КАЗАХСКИЕ БИИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Айтеке би (Айтык Байбекулы) (1644-примерно 1700 г.г.)

Видный государственный деятель Казахского ханства, известный оратор, с 25 лет главный би Младшего жуза из племени алшин. Советник Тауке-хана, один из создателей свода законов «Жеты Жаргы». Родился в просвещенной семье священнослужителей. Его дед - иман Акша получил в Бухаре классическое исламское образование, а отец Байбек почитался как знаток Корана и норм шариата. Сам Айтеке овладел грамотой в возрасте пяти лет, учился в медресе Улутбека, Тилля Кари и Шир-Дор в Самарканде. Владел арабским, немецким, чагатайским и узбекскими языками. Айтеке прославился не только как оратор и справедливый би, но и как отважный воин, возглавлявший отряд в битвах с жонгарами. Он был противником присоединения Младшего жуза к России. В народной памяти сохранилось множество его высказываний, сказаний, бата-благословений. Умер он в местности Нурата (территория нынешнего Узбекистана). По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г, Айтеке би признан «Человеком тысячелетия».

Акша би (Акша Сейткулулы) (1573-1659 г.г.)

Правитель Кокандского ханства из рода торткара племени алим Младшего жуза. Он был дедом знаменитого Айтеке-бия. Правил Кокандом с 1622 по 1635 годы, затем передал власть своему младшему брату-Жалантос Бахадуру. Могила Акша-бия находится в Нуратайском районе Навоиского вилайета в Узбекистане.

Анет-баба Кишик-улы (1628-1723 г.г.)

Би, советник хана Тауке. Известен как ученый. В совершенстве знал шариат. Участвовал в составлении норм казахского обычного права под названием «Жеты Жаргы». Выступал за свободу, независимость и целостность родного края, за единство и сплоченность народа. За эти благородные качества назван в народе «Анет-баба». Погиб вместе с пятью сыновьями в национально-освободительной борьбе против жонгарских захватчиков.

Бекет-Ата (Бекет Мырзагулулы) (1750-1813 г.г.)

Святой, суфийский мыслитель, последователь учения Ходжа Ахмеда Яссауи. Из рода адай Младшего жуза. Родился в Мангыстау, умер там же. С юных лет он стремился к знаниям, приложил немало сил для просвещения народа. Был прекрасным архитектором и мастером, возродившим и развившим древнее искусство строительства подземных сооружений, выдолбленных в скалах известковой породы. В Мангыстау, Атырау и на Устюрте Бекет-Ата построил медресе и мечети. Он сражался за независимость родного народа, был батыром и военачальником. Его мудрые советы помогали людям пережить тяжелое военное время. Еще при жизни имя Бекета было овеяно легендами. За знания, мудрость и дар предвидения народ почитал его святым и называл «ата» (старец). Считается, что упоминание имени Бекет-Аты помогает людям выбраться из самой сложной ситуации. Его прах покоится в стене мечети-медресе, построенной им в местечке Огланды на Устюрте. Паломники, в целях исцеления от тяжелых болезней, ночуют рядом с его могилой.

Берди-кожа (Берди Саякып-улы) (1796-1856 г.г.)

Видный религиозный деятель начала XIX века. Ишан - руководитель медресе. Родился в Аягузе. Отец его был известен в народе под именем Абди-кожа. Сам Берди -

учитель великого Абая Кунанбаева и своего сына Ауэза - деда знаменитого Мухтара Ауэзова. Кроме того, он через своего родного дядю Сыргалдака – главного имама суфийской школы Семи Святых – доводился родственником его внучке Айганым – бабушке и воспитательнице выдающегося ученого Шокана Уалиханова. Уже по этим именам можно представить какое огромное духовное воздействие оказал Берди-кожа на казахскую национальную культуру.

Едиге Айдаболулы (середина 17 в.–начало 18 века)

Один из влиятельных членов Совета биев при хане Тауке. Из рода аргын Среднего жуза. Участвовал в составлении свода законов «Жеты Жаргы». Сыграл значительную роль в сплочении казахского народа для организации отпора жонгарским захватчикам. Прославился также как искусный оратор.

Ескельды Жангельдыулы (примерно в 1695–1770 г.г.)

Би, оратор, полководец. Родился на берегу реки Каратал в Жетысу. Выходец из рода шырши племени жалайыр Старшего жуза. Внук Толе би. В Годы Великого бедствия проявил героизм в сражениях с жонгарами. Сохранились легенды, в которых он предстает как верный соратник Абылай-хана, вел переговоры с жонгарским правителем Галдан Цереном.

Казыбек би (Казыбек Кельдибек–улы, Каздаусты Казыбек) (1667-1764 г.г.)

Видный государственный деятель Казахского ханства, талантливый дипломат, главный би Среднего жуза, советник Тауке-хана, один из создателей свода законов «Жеты Жаргы». Родился в Присырдарье. В начале 40-х годов 18 века переселился в Сарыарку, в местность Каркаралы. Умер в урочище Семизбуга вблизи Каркаралинских гор. Выходец из рода каракесек племени аргын Среднего жуза. Его дед по отцовской линии Шаншар был прозван в народе «абызом» («мудрецом»). С юных лет Казыбек участвовал в решении родовых споров и возвысился от звания «бала би» («юный судья») до звания «дана би» («мудрый судья»). В качестве посла Казыбек би трижды ездил в Жонгарское ханство. В результате этих дипломатических миссий споры и конфликты с жонгарами решались миром и на время устанавливался покой. Казыбек обладал внушительным, густым голосом, был искусным оратором, за что прозван «Каздауысты», т.е. «Гусеголосый». Сохранилось много его изречений и афоризмов. Останки Казыбек бия перевезены в Туркестан и захоронены у мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., он признан «Человеком тысячелетия».

Марал Ишан Курманулы (1769-1841 г.г.)

Священнослужитель, батыр. Родился в Северном Казахстане. Служил главным имамом Западной Сибири. В 1807 г. организовал вооруженную борьбу против российских колонизаторов. Был родным дядей Кенесары Касымова со стороны матери. Поддерживал его в национально-освободительной борьбе против Российской империи.

Монке би (Ногайлы Монке би, Шекты Монке би) (1675-г.с. неизвестен)

Один из ярчайших деятелей казахской истории и столпов казахской духовности. Выдающийся степной философ-мыслитель, справедливый судья и виртуозный оратор с 7-летнего возраста, оригинальный жырау, мудрый наставник и советник хана Младшего жуза Абулхайра, уникальный предсказатель. Его сравнивают со всемирно известным французским астрологом и предсказателем Нострадамусом. Причем пророчества Монке бия отличались предельной конкретностью и ясностью картин

прогнозируемых общественных состояний. За что его современники прозвали аулие, т.е. святым. Монке би сумел заглянуть в далекое будущее своего народа, предсказать и пестрый этнический состав Казахстана, и развитие электрофикации, и железные дороги, и многоэтажные дома, и наемный труд, и лекарства в виде таблеток, и многое—многое другое.

Толе би (Толе Алибек—улы) (1663-1756 г.г.)

Видный государственный деятель Казахского ханства, известный оратор, главный би Старшего жуза. Советник Тауке—хана. Один из создателей свода законов «Жеты Жаргы». Родился в урочище Жайсан в долине реки Шу, умер в селении Акбурхан—Орда (нынешний Толебийский район ЮКО). Выходец из рода жаныс племени дулат Старшего жуза. Один из организаторов национально—освободительной борьбы с жонгарскими завоевателями. Активно участвовал в вызволении султана Абылая из калмакского плена. Народ сохранил множество назиданий, пословиц и крылатых выражений Толе—бия. Приложил он немало усилий для возведения уникальных архитектурных сооружений в городах Шымкенте и Ташкенте. Похоронен на кладбище Шайхантауир в столице нынешнего Узбекистана. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г., Толе би признан «Человеком тысячелетия».

Халифа Алтай (1917-2003 г.г.)

Шейх (наставник, духовный лидер), председатель Международного центра духовного воспитания, лауреат премии «Алаш», член Союза писателей Казахстана. Родился в Чингильском районе Алтайского края Восточного Туркестана. С 1954 г. проживал в Турции. Главным трудом его жизни является перевод смыслов Корана на казахский язык.

Шокай Балканулы (1775 – г.с. неизвестен)

Известная личность в Казахской степи. Родился в а. Карагайлы нынешнего Алтынсаринского района Костанайской области. Вождь племени аргын Среднего жуза. Би, шешен (оратор), аулие. Всенародную любовь и уважение он снискал благодаря своей мудрости, честности, справедливости, бесстрашному характеру и непревзойденному красноречию. К нему приезжали за тысячи километров, просили благословить новорожденного, искали защиты от несправедливости. Шокай би дал имя хану Кенесары. Он разрешал сложнейшие межродовые конфликты. Умер в преклонном возрасте.

ПЛАМЕННЫЕ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ КАЗАХСКОГО НАРОДА, ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Абдулгаппар Жанбосын (1870-1919 г.г.)

Один из организаторов и руководителей национально-освободительного движения 1916 г. в Торгайском регионе. Восставший народ избрал его ханом, отчего он отказался. По рекомендации Жанбосына сардарбеком (командующим) военных отрядов восставших был избран батыр Амангельды Иманов. Абдулгаппар погиб от рук красногвардейцев во время гражданского противостояния.

Агынтай (г.р.-неизвестен-1672 г.)

Казахский батыр. С 1620 г. участвовал во всех крупных сражениях с жонгарами, в т.ч. в Орбулакском (1643 г.). Вместе с Карасай-батыром освобождал из калмацкого плена Жангир-хана. Народные легенды гласят о недюжинной силе Агынтай-батыра. Похоронен рядом с Карасай-батыром в горах Кокшетау.

Айбике (годы жизни неизвестны)

Бесстрашная женщина-разведчица. Находилась на службе у Абылай-хана. Для сбора данных намеренно сдалась в плен калмакам, долгие годы провела в ханской орде служанкой. Передавала сведения Абылай-хану, Кабанбаю, Богенбаю о планах неприятеля. Отличалась острым умом, в совершенстве владела калмакским языком.

Акпаев Жакып (1876-1934 г.г.)

Один из духовных лидеров казахской интеллигенции начала XX века и вождей движения «Алаш». Родился в Актогайском районе Карагандинской области. Окончил юридический факультет Санкт-Петербургского императорского университета с золотой медалью. При этом ему было присвоено ученое звание магистра. Активный участник национально-освободительного движения. Призывал к борьбе против колонизаторской политики Российской империи. За антицарскую агитацию он многократно подвергался ссылкам в Омск, Якутию, Тобольск, заключался в Каркаралинскую, Семипалатинскую, Павлодарскую, Омскую, Алматинскую тюрьмы. Сначала он преследовался царскими властями, затем временным правительством и белогвардейцами. В 1934 г. стал жертвой «красного террора» и был расстрелян. В 1958 г. реабилитирован.

Аркалык (конец 18 в.-начало 19 в.)

Казахский батыр. Руководитель народного восстания против нашествия калмацкого правителя Ежехана. Выходец из рода абак-керей Среднего жуза. Родился и жил в Алтайском аймаке Восточно-Туркестанского края. Об Аркалык-батыре сложены легенды, сказки, народный эпос, подвиги его воспеты в жырах*.

Ашекеулы Бекболат (Ашекеев) (1878-1916 г.г.)

Один из руководителей национально-освободительного движения в Казахстане. 7-8 июля 1916 г. в местности Ушконыр (в 40 км к западу от Алматы) Бекболат организовал сбор повстанцев, не желавших подчиниться указу царя от 25 июня 1916 г. Всю вину за организацию восстания взял на себя. После подавления мятежа решением суда Верненского военного гарнизона приговорен к смертной казни через повешение.

---

*Жыр-эпическая песня, стихотворение

Байзак Мамбетулы (Байзак-датка) (1789-1864 г.г.)

Казахский батыр. Предводитель национально-освободительного восстания против Российской империи и Кокандского ханства. Родился в окрестностях нынешнего города Тараза. Выходец из рода самбет племени дулат Старшего жуза. В 1821 г. принял участие в антикокандском восстании под руководством султана Рустема Асфендиярулы. В 1841 г. он со своими воинами присоединился к войску Кенесары-хана, взяв несколько кокандских крепостей, они освободили Созакский край. В 1858 г. Байзак возглавил восстание казахов и кыргызов против кокандского ханства. Его высокий авторитет позволил ему стать датка (главой) упомянутого выше племени. Был казнен по приказу правителя Кокандского ханства Алимкула. Его привязали к дулу пушки и выстрелили из нее. Лишь два его пальца, оставшиеся от разорванного тела, были похоронены у аула Сарыкемер на берегу реки Талас.

Байгазы (1717-1810 г.г.)

Казахский батыр. Военачальник Абылай-хана. Вместе с отцом Наймантаем участвовал в защите Ташкента и Туркестана от жонгарского нашествия. При изгнании захватчиков из территории Сарыарки (Ақтау, Ортау, Кзылтау) отличился смелостью и бесстрашием, за что в народе прозван «Львом Среднего жуза». Похоронен в Жа-нааркинском районе Карагандинской области.

Баян Касболатулы (1710/1715-1757 г.г.)

Казахский батыр. С юных лет славился своим умом, находчивостью и был в почете у самого Абылай-хана. Погиб в одном из боев с жонгарами. Известный поэт Магжан Жумабаев воспел его подвиги в поэме «Батыр Баян». В 1993 г. режиссер Т. Таукелов снял фильм о нем. Могила батыра находится в Каркаралинском районе Карагандинской области.

Богенбай Акшаулы (Қанжығалы қарт Бөгенбай) (1680-1775 г.г.)

Знаменитый казахский батыр. Полководец. Родился в долине реки Боген в Ереймен-тауском районе Акмолинской области. Происходил из семьи потомственных батыров рода канжыгалы племени аргын Среднего жуза. В 1708 г. по приказу Тауке-хана он во главе 30-тысячного войска изгнал нарушивших покой Казахского ханства русских казаков за реку Волгу. Богенбай-батыр участвовал более чем в 100 битвах против жонгар, в т.ч. в Буланты-Билеутинской (1727 г.) и Аныракайской (1729 г.). На всеказахском курултае, прошедшем в 1710 г. в Каракумах, он был избран военачальником казахской армии. В известном Талкинском сражении (1736 г.) Богенбай-батыр нанес сокрушительное поражение вторгшимся в Восточный Туркестан китайским войскам, прогнав их за Урумчи. Умер он в преклонном возрасте от болезни. Похоронен у мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи.

Бокенбай Караулы (г.р.-неизвестен-1741 г.)

Казахский батыр. Полководец. Выходец из рода табын Младшего жуза. С юных лет участвовал в войне с жонгарами. В 1710 г. на Каракумском курултае выступил сторонником объединения разрозненных народных ополчений. В битвах с жонгарами Бокенбай возглавлял большой отряд казахских воинов. Погиб во время боя с турк-менами.

Богенбай Кожекеулы (1700-1759 г.г.)

Казахский батыр. Полководец. Из рода караман племени аргын Среднего жуза. Родился в Торгае. Командовал отрядом из аргынов и кыпшаков, позже войском казахов Младшего жуза. Отличился отвагой в отражении жонгар, ногайцев, каракалпа-

ков, алатауских кыргызов. В 1759 г. участвовал в освобождении Мангистау от туркмен. В бою получил ранение, от которого скончался.

Бокейханов Алихан Нурмухаммедулы (1870-1937 г.г.)

Один из лидеров национально-освободительного движения казахов начала XX века. Выдающийся представитель первой казахской национальной интеллигенции. Родился в ауле №7 Каркаралинского уезда Семипалатинской области. Один из первых казахов, получивших высшее образование. Окончил Санкт-Петербургский лесотехнический институт. Просветитель и общественный деятель, ученый-экономист, писатель и поэт, публицист и оратор, основоположник казахской профессиональной журналистики, политик и депутат 1-ой и 2-ой Государственной Думы России. Один из основателей первой в национальной истории политической партии «Алаш». Один из главных организаторов второго Всеказахского курултая (декабрь 1917 г., г. Оренбург), провозгласившего казахские земли территориально-национальной автономией «Алаш» с образованием независимого правительства «Алаш Орда», председателем которого большинством голосов был избран он сам. Историческое значение этого съезда для нынешнего Казахстана трудно переоценить. Впервые казахский народ был представлен как единая нация и со времен ханов Керей и Жанибека было создано единое Казахское государство. Развитие автономии было прервано установлением диктатуры партии большевиков, навязавших гражданскую войну. В 1938 г. Бокейханов был репрессирован. Посмертно реабилитирован в 1988 г. В 2000 г. по решению Национального общественного Совета Республики Казахстан он в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Бопай Касымкызы (1800-1891 г.г.)

Султанша. Отважная женщина. Активная участница национально-освободительного движения против колониальной политики Российской империи. Сестра и сподвижница хана Кенесары. Плечом к плечу сражалась с ним, сопровождая его во многих походах. Не хуже мужчин переносила все тяготы военной жизни, восхищалась братом, безгранично веря в его дело. Возглавляла особый отряд из 600 воинов-сарбазов, которые совершали партизанские рейды в тыл противника.

Досмухамедов Жанша (Жаханша) (1886-1938 г.г.)

Пламенный борец за свободу своего народа. Родился в Джамбейтинском районе Уральской области. Один из создателей и лидеров национально-демократической партии «Алаш». Член правительства «Алаш Орда». Руководил ее Западным отделением, так называемым «Уильским уалаятом». Весной 1918 г. ему и Досмухамедову Халелу удалось в ходе переговоров убедить В. Ленина и И. Сталина признать Казахскую Автономию. Жаханша - профессиональный юрист, блестящий политик, талантливый дипломат и переводчик. По свидетельству известного писателя С. Сейфуллина он превосходил своих единомышленников искусством говорить, был непревзойденным оратором. Вложил большой вклад в развитие национальной культуры, отечественной науки и образования. Перевел на казахский язык гражданский и уголовный кодексы. В период с 1930 по 1938 г.г. подвергался репрессиям, после был расстрелян. Реабилитирован в 1957 г.

Дулатов Мыржакып (Мир-Якуб) (1885-1935 г.г.)

Один из непримиримых борцов за свободу и независимость казахского народа, за его процветание и культуру. Родился в ауле №3 Сарыкопикской волости Торгайско-

го уезда. Один из основателей партии «Алаш» и Казахской Автономии. Гениальный поэт и прозаик. Его знаменитый поэтический сборник «Оян қазақ!», т.е. «Проснись казах!» - страстное обращение-манифест, своего рода лозунг-призыв ко всему казахскому народу сбросить ярмо колониального ига и идти своим путем. Царской цензурой было запрещено распространение данной книги, найденные экземпляры изымались и уничтожались, тираж сборника и сам автор были арестованы. Несмотря на это, свободолюбивые и просветительские идеи поэта нашли отклик в сердцах казахов, которые стали заучивать «Оян қазақ!» как Коран. Им была написана программа партии «Алаш». В 1913 г. он организовал первый в казахской истории фонд помощи голодающим «Жанар» в г. Семипалатинске. Из прозаических произведений Дулатова наиболее известны повесть «Бақытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») и пьеса «Балқия», в которых подняты вопросы свободы и равноправия казахской женщины. Стремясь как можно больше сделать для образования и обучения казахской молодежи, Дулатов пишет учебники «Арифметика», «Природоведение», выпустил казахскую хрестоматию. В 1929 г., находясь в тюрьме, на обвинения в национализме он неизменно отвечал: «Мы хотим, чтобы наше Отечество принадлежало нам». И перед неминуемым расстрелом поэт не отрекся от убеждений, заявив в последнем слове: «Ради будущего казахского народа я обязан делать все возможное. Если я заблуждался, то вместе с народом. Рано или поздно, истина восторжествует». Умер он в сталинских лагерях, куда был направлен за критику советской власти. В 1988 г. посмертно реабилитирован.

Есет Кокыулы (1667-1749 г.г.)

Казахский батыр из рода тама племени жетыру Младшего жуза. При Тауке-хане в боях с жонгарами командовал войсками упомянутого выше жуза. Проявил героизм в Буланты-Билеутинском сражении (1727 г.). За вклад в укреплении взаимоотношений с Россией царское правительство в 1743 г. удостоило его звания тархана.

Есет Котибарулы (1807-1888 г.г.)

Казахский батыр. Родился на берегу реки Жем. В 1847-48 г.г. боролся против Хивинского и Кокандского ханств. В 1847-58 г.г. возглавлял восстание казахов Младшего жуза против колониального гнета Российской империи.

Жалантос Бахадур (Жалантос Сейткулулы, Ялантуш-Бахадур) (1576-1656 г.г.)

Казахский батыр, государственный деятель, полководец, би, эмир г. Самарканда. Выходец из рода торткара Младшего жуза. Родился в низовьях Сырдарьи. Был дедом знаменитого Айтеке-бия. В 1643 г. Жалантос Бахадур посылает 20 тысяч воинов в помощь казахскому хану Жангиру в его войне с жонгарами, вторгшимся в Жетысу. Это военная поддержка сыграла решающую роль в победе над завоевателями. За ратные подвиги в борьбе с жонгарами в 1625 г. он был наделен почетным званием «аталык». В 1644 г. Жалантос Бахадур одержал победу в войне с империей Великих Моголов. Под его руководством в гор. Самарканде были возведены пышные дворцы и медресе. Эти сооружения стали памятниками архитектуры Востока.

Жанабай Кудайбергеноулы (1865-1916 г.г.)

Би, оратор. Родился в ауле Кыргызтай Жаркентского уезда Жетысуской области. Один из руководителей национально-освободительного восстания 1916 г. Вооружив свой род конырборикты, он присоединился к Каркаринскому восстанию, за что был посажен в тюрьму и расстрелян.

Жанкожа Нурмухаметулы (1774-1860 г.г)

Легендарный казахский батыр. Родился на берегу реки Сырдарья. Старшина племени шекты. Руководитель борьбы сырдарьинских казахов против гнета Кокандского и Хивинского ханств (1-ая половина XIX века). Предводитель национально-освободительного восстания казахов Присырдарья против колониального режима Российской империи (1856-1857 г.г.). Жанкожа-батыр порвал царскую грамоту о подданстве. Вообще племя шекты всегда возглавлялось только родовыми старейшинами. Оно так и не приняло ни российского, ни кокандского, ни хивинского подданства. Жанкожа-батыр погиб в Кызылкумах.

Жанибек Бердаулетулы (Ер Жанибек) (г.р.-неизвестен, умер в 1792 г.)

Казахский батыр. Полководец, оратор. Активный участник Отечественной войны казахского народа против жонгарского нашествия. В 1760 г. переселил казахов из рода абак-керей в их исконные земли - в Алтайский край современной территории СУАР Китая. Его имя стало ураном (клич) абак-кереев.

Жанибек Кошкарулы (Шакшак Жанибек) (1693-1752 г.г.)

Казахский батыр. Би Среднего жуза. Родился в Торгае. Происходил из рода момын племени аргын. Командовал самым крупным отрядом Среднего жуза в составе объединенного войска казахов, созданного после курултая в Ордабасы в 1726 г. В бою у притока реки Сарысу в Буланты он нанес сокрушительное поражение жонгарам. Жанибек участвовал в дипломатических переговорах с калмаками, в т.ч. по освобождению султана Абылая из плена, а также с представителями русских царей по установлению торговых связей и укреплению политических отношений с Россией. В 1743 г. российское правительство удостоило Жанибека звания «Тархан» за решение вопросов взаимовыгодного сотрудничества между двумя народами. О его огромном авторитете свидетельствует тот факт, что когда представители трех жузов подняли Абылая на белой кошме и провозгласили ханом, то благословение-«бата» ему дал именно би Жанибек. До этого он дважды благословлял Абылая во время войны с жонгарами. Похоронен у мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи.

Жасыбай Омирулы

Казахский батыр из племени аргын Среднего жуза. Жил в XVIII веке. Племянник знаменитого Олжабай-батыра. Принял активное участие в освобождении казахских земель от жонгар. Погиб в одном из боев с ними. В Баянаульском районе Павлодарской области есть озеро Жасыбай и одноименный перевал, где находится его могила.

Жауке батыр (Тулук Жауке Назаргулулы) (1819-1904 г.г.)

Активный участник национально-освободительного движения под предводительством хана Кенесары. Военачальник. Руководил отрядами ополченцев при взятии Акмолинской, Актауской и Орской крепостей. В августе 1844 г. он разгромил отряд, возглавляемый царским сатрапом А.Жантуриным, а также казачьи части на станции Екатеринбургской.

Жоламан Гиленшиулы (годы жизни неизвестны)

Казахский батыр. Один из предводителей национального освободительного восстания казахского народа против колониальной политики Российской империи во 2-ой половине 30-х годов 19 века. Принимал активное участие в восстании Кенесары-хана.

Зуха Батыр (1868–1929 г.г.)

Казахский лидер антиманьчжурского освободительного движения в 1-ой половине 20 в. Родился на Алтае, в Китае. Пользовался исключительным уважением среди народов, проживающих в Синьцзяне. Возглавлял борьбу против китайцев и монголов, которым местная администрация отдала казахские земли на Алтае. В 1929 г. его убили по приказу правителя Синьцзяна.

Иман Дулатулы (1780–1847 г.г.)

Казахский батыр, полководец, сподвижник хана Кенесары. Родился в Торгайском уезде. Выходец из племени кыпшак Среднего жуза. В ходе восстания проявил себя в военных действиях в Акмолинском приказе, у крепости Кокалажар, местностях Айдарлы, Байток, в битвах в Улытауских, Торгайских, Ыргызских степях. Входил в Ханский Совет Кенесары. Оставался до конца верным ему, участвовал в последней битве в местечке Майтобе против войск кыргызских манапов. Попал с ханом в плен и был казнен. Вместе с Иманом погибли его три брата и сын.

Иманов Амангельды Удербай–улы (1873-1919 г.г.)

Народный батыр. Родился в Кайдаульской волости Торгайского уезда. Потомок Иман–батыра–соратника Кенесары Касымова. Один из виднейших руководителей национально–освободительного восстания казахов в 1916 г. в Торгайской области. Колониальный гнет, непомерное увеличение налогов накануне первой мировой войны, царский указ о мобилизации на тыловые работы казахов и других коренных народов Средней Азии, явились причинами указанного восстания. Амангельды Иманов проявил незаурядные способности в организации, вооружении и сплочении повстанцев, руководил вооруженной борьбой казахов с карательными отрядами вплоть до Октябрьской революции. Погиб в 1919 г. при установлении советской власти в Казахстане.

Исатай Тайманулы (1791-1838 г.г.)

Руководитель народно–освободительного движения казахов в Бокеевской Орде против ханского гнета и колониальной политики царизма (1833–1838 г.г.). Старшина рода берш на реке Жайык. Протесты Исатая против насилия над народом были оставлены без внимания Жангир–ханом и генерал–губернатором Оренбургской области Перовским. И тогда он вместе с Махамбетом возглавил восстание, которое было подавлено в ноябре 1837 г. объединенным карательным отрядом Геке. Исатай погиб при столкновении с царскими войсками. В памяти народа навсегда останется пример железной воли Исатая, который, окруженный врагами, склонился над телом погибшего сына и читая молитву, совершил долг отца и истинно верующего в тот момент, когда вражеская рука занесла клинок над его головой для последнего удара. Нечто подобное имело место в истории лишь за десять веков до Исатая. По преданию, второй Халиф Омар (585-644 г.г.)–величайший правитель и государственный правитель времен классического ислама и амир–ал–муминин, т.е. «повелитель правоверных», встретил свою смерть в мечети и не дрогнул перед занесенным над его головой мечом, поскольку в это время он читал молитву. Поразительный пример личностной воли и богоизбранного достоинства.

Кабанбай (Ерасыл–настоящее имя, Каракерей Кабанбай, Дарабоз) (1692-1770 г.г.)

Прославленный казахский батыр. Полководец. Родился у озера Алаколь (ныне Уджарский район ВКО). Происходит из рода каракерей племени найман Среднего жуза. Когда ему было 7 лет, от рук жонгар погиб его отец. Когда исполнилось 16–

убили старшего брата. Ерасыл прокрался в стан врага и зарезал убийцу брата-жонгарского батыра. Однажды на него напал большой матерый кабан и Ерасыл заколол его копьем. С тех пор люди стали его называть Кабанбаем. Великий воин, он в течение 40 лет не покидал седла боевого коня, участвовал более чем 100 сражениях, перед которыми вызывал на единоборство командующих войсками или лучших бойцов противника. История помнит 103 таких поединка. Все они, без исключения, завершились победой Кабанбая. В 1741г. в Шаганской битве с жонгарами он в одиночку помчался на врага, за этот подвиг его прозвали «Дарабозом», т.е. «Непревзойденным Великаном». Особым уважением Кабанбай пользовался у хана Абылая, называвшего его «Хан батыров». Умер он своей смертью. Опасаясь поругания его могилы врагами, народ выстроил батыру Кабанбаю несколько мавзолеев—на Иртыше, Семиречье и на севере страны. В котором из них покоится его прах—неизвестно.

Казыбек Тауасарулы. (примерно в 1692–1776 г.г.)

Казахский батыр и ученый из племени шапырашты Старшего жуза. Окончил Бухарское медресе. Во времена жонгарского нашествия Казыбек защищал родину и участвовал во многих сражениях, погиб в одном из боев.

Карабалуан Алдиарулы (наст.имя Жанузак) (1688-1749 г.г.)

Полководец. Вместе с батыром Шакшак Жанибеком создали народное ополчение, освободившее северные территории Казахстана от жонгарских захватчиков. В конце 30-х годов 18 века командовал центром и одновременно резервом на северном фронте объединённых казахских войск. Нетрадиционное для аргынов Среднего жуза прозвище «Карабалуан» он получил из-за смуглого лица и по той причине, что в борьбе уложил непобедимого дотоле борца из Младшего жуза «Туйе Балуана». Родился на территории нынешней Костанайской области, похоронен возле мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи. Его сыновья также стали защитниками Родины. Особенно отличился среди них батыр Барак – силач, богатырь, ясновидец, целитель, соратник Абылай- хана. Воевал против жонгар, участвовал в восстании Е.Пугачева, затем в национально-освободительном движении под предводительством Срыма Датова.

Карасай Алтынайулы (1589-1671 г.г.)

Знаменитый казахский батыр. Полководец. Родился в Семиречье. Происходил из рода ескожа племени шапырашты Старшего жуза. В боях с жонгарами возглавлял казахское ополчение, отличился мужеством и отвагой. Имя Карасай–батыра стало боевым кличем племени шапырашты. Погиб во время битвы с жонгарами в горах Кокшетау. Похоронен на сопке Кулшпінбай в отроге Айыртау Кокшетауского нагорья.

Кейки батыр Кокембайулы (наст.имя Нурмагамбет) (1873-1923 г.г.)

Народный герой. Родился в местечке Байтума копасы Кайдаулской волости Тургайского уезда. Один из руководителей народно-освободительного восстания 1916 г. Соратник Амангельды Иманова. Участвовал в осаде г. Тургая. Был арестован и впоследствии казнён. В музее Антропологии и этнографии в Санкт-Петербурге хранится череп батыра.

Койгельды Сартулы (1702-1793 г.г.)

Знаменитый казахский батыр. Из рода шымыр племени дулат Старшего жуза. Возглавлял ополчение в Отечественной войне против жонгарских завоевателей. Получил образование в Бухарском медресе, был хазретом. Являлся советником Толе-бия. Участвовал в Аныракайской битве вместе со своим сыном Кара-

батыром. Умер в почтенном возрасте, когда ему исполнилось 93 года. Похоронен в г. Туркестане.

Кошек Карасайулы (1620-примерно 1652 г.г.)

Казахский батыр. Полководец. Активный участник Отечественной войны против жонгарских захватчиков. Родился на побережье р. Талас. Соратник ханов Есима и Жангира. Вышел победителем в поединках с жонгарскими батырами Каражаром, Карадоном, Оншаном.

Малайсары (примерно 1700-1756 г.г.)

Казахский батыр и судья из рода басентиын племени аргын Среднего жуза. Участвовал в национально-освободительной борьбе против жонгарских захватчиков. Между городами Алматы и Талдыкорган есть гора Малайсары, где в XVIII в. произошла битва между казахскими ополченцами во главе с Малайсары-батыром и жонгарами.

Махамбет Утемисулы (Мухамед Утемисов) (1804-1846 г.г.)

Казахский батыр. Поэт-импровизатор, кюйши. Родился в Бокеевской Орде. Крупный политический деятель XIX в. Вождь и идеолог восстания под предводительством Исатая Тайманулы 1836-1838 г.г. Пламенный трибун, ратовавший за независимость Казахстана от Российской империи. Его стихи, призывающие к освободительной борьбе, передавались из уст в уста. С глубоким презрением он относился к той казахской знати, которая, получив российские чины и титулы, усердно служила российскому императорскому двору. За голову поэта было назначено вознаграждение в 1000 рублей. По приказу султана Айшуакова Б. Махамбет был предательски убит на левом берегу Урала. При этом палачами его дом был разорен, а голова доставлена в ставку. Интересно, что незадолго до своей смерти ему приснился вещий сон об этом.

Наурызбай Касымулы (1822-1847 г.г.)

Казахский батыр. Внук Абылай-хана. Младший брат Кенесары-хана. Родился в Кокшетауском крае. Проявил отвагу в ходе национально-освободительного восстания казахского народа в 1837-1847 г.г. По поручению Кенесары-хана Наурызбай-султан усмирлял противников восстания из числа местных правителей, осуществлял сбор податей, разведку. Обеспечивал войска оружием и провизией. Был членом Ханского Совета. В 1847 г. Наурызбай вместе с братом Кенесары попал в окружение кыргызских манапов и русского отряда, героически погиб в завязавшемся сражении.

Наурызбай Кутпанбетулы (Шапырашты Наурызбай) (1706-1781 г.г.)

Легендарный казахский батыр. Полководец. Выходец из рода толемис племени шапырашты Старшего жуза. Родился в местечке Жалпактау нынешнего Жамбылского района Алматинской области. Был одним из трех знаменосцев армии Абылай-хана. Кроме него этой чести удостоены Каракерей Кабанбай и Канжыгалы Богенбай. Вся жизнь Наурызбай-батыра прошла в борьбе с жонгарами. В битвах с ними погибли три его брата. В 1729 г. он убил в поединках жонгарских батыров-Шамалхана и Каскелена.

Олжабай (1709-1785 г.г.)

Прославленный казахский батыр из племени аргын Среднего жуза. Его прадед Айдабол был известным бием, отец Толыбай погиб в Годы Великого бедствия. Активный участник освободительной борьбы казахского народа против иноземных захватчиков.

В сражении с жонгарами в отрогах Баянаульских гор Олжабай-батыр проявил героизм. Горное ущелье, где он со своими воинами истребил жонгар, было названо «Қалмакқырылған», т.е. «Место гибели калмаков». Имя Олжабай-батыра стало боевым кличем воинов Среднего жуза. Он был одним из знаменосцев Абылай-хана, участвовал в его освобождении из жонгарского плена.

Оспан Исламулы (1989-1951 г.г.)

Казахский батыр. Родился в зимовке Ондикара Алтайского округа. Руководитель национально-освободительного восстания, начавшегося в 40-х годах 20 века в Сынцзяне, против китайской оккупации земель Восточного Туркестана. В ноябре 1944 г. восставшими казахами, кыргызами и уйгурами, чье движение охватило 3 округа-Или, Алтай и Тарбагатай-была провозглашена Восточно-Туркестанская республика, правительство которой оказалось марионеточным и впоследствии подписало документы о вхождении в состав Китая. Оспан-батыр-последний из казахов, кто с полным правом носил это высокое звание. Он до конца своей жизни боролся за полную независимость Сынцзяня, пока не попал в плен и был расстрелян.

Райымбек Тукеулы (1705-1785 г.г.)

Казахский батыр из рода альжан племени албан Старшего жуза. Прославился в борьбе с жонгарскими захватчиками. Сопка на широкой равнине между горами Торайгыр и Согеты в Нарынколе (Жетысу), где Раймбек сражался с жонгарами, получила название «Ойрантобе», т.е. «Разгромная гора». Его могила с мавзолеем находится в гор. Алматы.

Рыскулбеков Кайрат Ногайбайулы (1966-1987 г.г.)

Халык Кахарманы* (звание присвоено посмертно 09.12.1996 г.). Уроженец аула Бирлик Мойынкумского района Жамбылской области. Студент Алматинского архитектурно-строительного института. Активный участник декабрьского 1986 г. восстания казахской молодежи против тоталитарной политики союзного центра. За что был арестован, незаконно приговорен к расстрелу, который был заменен на 20 лет лишения свободы. Погиб во время отбытия наказания. В 1992 г. Верховным судом РК полностью оправдан.

Саньрак Токтыбайулы (около 1691-1740 г.г.)

Казахский батыр из племени ошакты Старшего жуза. Родился в долине реки Талас. Метко стрелял из лука. Участвовал во всех главных сражениях XVIII века с жонгарами. Руководил отрядом лучников. Похоронен в гор. Туркестане.

Саржан Касымулы

Руководитель национально-освободительного восстания в 1825-1836 г.г. Внук Абылай-хана. Год рождения неизвестен. Был управляющим Карпыкской волостью Каркаралинского уезда. Вместе с наследником престола Губайдоллой Уалиулы и своим отцом Касым-торе выразил несогласие отмене ханской власти и потребовал от российских властей ликвидации округов. Его восстание, охватившее территорию Северного и Центрального Казахстана, длилось в течение 10 лет. Вооруженные отряды Саржан-султана совершали нападения на окружные приказы, караванные пути. В 1836 г. его вместе с братьями-Ержаном и Есенгельды убивают в Ташкенте. Дело Саржан-султана было продолжено младшим братом - Кенесары.

---

*Халык Кахарманы («Народный герой») - звание. Учреждено 01.04.1993 г. Присваивается за выдающиеся заслуги перед РК, гражданские и ратные подвиги во имя свободы и независимости

Саурук Стамбекулы (1798-1854 г.г.)

Казахский батыр, прославившийся в сражениях против захватнических войск Кокандского ханства и кыргызских манапов. Родился в нынешнем Жамбылском районе Алматинской области. Выходец из рода ескожа племени шапырашты Старшего жуза. Выступал за объединение усилий родов в борьбе с кокандцами. Одержал победу в битвах с ними при укреплении Тойшибек, в Сарыкемере. Дал отпор вторгшемуся с захватническими целями кыргызскому манану Ормону. Героически погиб в одном из боев с врагами.

Сыпатаев Ербол Мукажанович (1964-1986 г.г.)

Активный участник выступлений казахской молодежи против командно-административной системы управления СССР в декабре 1986 г. Родился в ауле Енбекши Панфиловского района Алматинской области. Студент Алматинского института энергетики. Трагически погиб в ходе указанных событий от полученных телесных повреждений. Здесь нельзя не упомянуть студентов Алма-Атинского театрально-художественного института: Курмангазы Айтмурзаева, Бахтыбека Имангожаева, Усупхана Сейтембаева, Аманбая Канетова, Ертая Копеспеева. Они первыми, еще 16 декабря, стали обходить рабочие и студенческие общежития, призывая выйти на площадь. Они же первые писали лозунги, составили, пусть несовершенный, но свой план действий. Все они были исключены из вузов, прошли следственные изоляторы, тюрьмы. ... Не все в Казахстане знают имена погибших в те дни-Ляззат Асановой, Сабиры Мухамеджановой, невинно осужденных-учительницы Жансал Сабитовой, преподавателя Аркена Увакова, студента Курмангазы Рахметова, молодого поэта из Акмолы Аскара Сагынаева, депутата Верховного Совета Каз. ССР Мамбетова А.М. и много-много других

Сырым Датұлы (Бала би, Шынтемир, Срым Датов Сырлыбай) (1723-1802 г.г.)

Казахский батыр, полководец, судья, оратор. Предводитель национально-освободительного восстания родов Младшего жуза в 1783-1797 г.г. Первым выступил против колонизации Российской империей казахской земли. Родился на берегах реки Жайык. Происходил из рода байбакты племени байұлы упомянутого выше жуза. С ранних лет он выделялся среди сверстников своим умом и смекалкой, справедливо разрешал споры между людьми, поэтому был прозван «Бала би», т.е. «Мальчик-би». Со своим отрядом активно участвовал в Пугачевском восстании. В 1783 г. Сырым разбил отряд атамана Чаганова, совершавшего очередной грабительский набег на мирные казахские аулы. После этого он был пленен русскими. Оказавшись затем на свободе, Сырым продолжил борьбу. Повстанцы под его предводительством совершали набеги на царские крепости и на аулы султанов. В 1797 г. группа восставших напала на аул Есим-хана и убила его. В 1802 г. Сырым-батыр был отравлен в Хиве. Умирая он сказал своим врагам: «Похороните меня ногами в сторону Оренбурга, пусть мои ноги попирают этот край!».

Узак Саурыкулы (1876-1916 г.г.)

Один из руководителей национально-освободительного движения в Казахстане 1916 г. Родился в с. Сарыбастау Нарынкольского района Алматинской области. За выступления против колониальной политики Российской империи был лишен гражданских прав. 11.07.1916 г. по руководством Узак более 1000 жителей участка Нарынкол-Чарын Джаркентского уезда в Каркаринском урочище отказались выполнять указ царского правительства и выступили с оружием в руках против карателей, насильственно проводивших мобилизацию казахской молодежи. Узак был

арестован, брошен в тюрьму, где его отравили. Он является главным героем повести М. Ауэзова «Лихая година».

Утеген Отегулулы (Муйизди Отеген) (1699-1773 г.г.)

Казахский батыр. Полководец. Из рода жаныс племени дулат Старшего жуза. Родился у подножия горы Хантау. С 15 лет участвовал в битвах с жонгарами и внес большой вклад в сохранение единства казахского ханства. Освобождал от жонгар Жетысу, земли Восточного Казахстана. Участвовал в Аныракайской битве. В поединках одержал победы над жонгарскими батырами—Ботишхаром и Саван Тайшиком. Был похоронен вблизи реки Или, но после строительства Капчагайского водохранилища в 1973 г. его перезахоронили в Кордайском районе Жамбылской области.

Ханкельды Сырымбет (1688-1763 г.г.)

Казахский батыр из рода альжан племени албан Старшего жуза. Дед знаменитого Раймбек—батыра. Участвовал во многих сражениях с жонгарами, особо отличился в битвах в Аягузе, Тесиктасе, на Аныракайской.

Шокай Мустафа (в эмиграции Чокаев, Чокай—оглы) (1889-1941 г.г.)

Национальная гордость народов всей Центральной Азии. Известен на Западе и во всем тюркском мире как личность, внесшая весомый вклад в мировое демократическое движение. Государственный деятель, преданный своему народу и не пожалевший жизни своей ради свободы и независимости Туркестана. Гражданин Франции, сын казахского народа из племени кыпшак. Родился в ауле Сулунтобе Шиелинского района Кызылординской области. Окончил с отличием юридический факультет Санкт—Петербургского университета. В совершенстве владел шестью иностранными языками. Яростный защитник интересов народов Средней Азии и Казахстана в Государственной Думе России. Участник Алашского движения. Премьер—министр независимой Туркестанской Республики (Кокандской Автономии), просуществовавшей 62 дня. После ее разгрома большевиками, Шокай представлял на западе Туркестанское правительство в эмиграции, где разрабатывал стратегию борьбы за независимость. Как политик—реалист, он более 20 лет вещал миру о коренных народах Средней Азии, о тех бедах, которые принесла им советская власть, о деспотизме, преступлениях, кровавых компаниях коммунистов и призывал к беспощадной борьбе с ними. Долгие годы советская историография преподносила его как предателя Родины, перебежчика и даже организатора печально знаменитого Туркестанского легиона, воевавшего на стороне гитлеровской Германии. Впоследствии эти ложные обвинения были опровергнуты архивными материалами. Шокай умер в декабре 1941 г. в немецком плену (имеется версия о его отравлении). Следует отметить, что Российская Академия наук в энциклопедию российской политической мысли из тюркоязычных политических деятелей первой половины XX века включила имя Шокая. Данный факт с полным правом можно считать фактом его реабилитации.

ЛЕГЕНДАРНЫЕ КАЗАХИ-ГЕРОИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ПРОТИВ ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ

На фронтах Великой Отечественной войны против фашистской Германии (далее – ВОВ) воевали около миллиона казахстанцев. Многие не вернулись. Из них только казахов-350 тысяч. Англия, воевавшая с 1939 по 1945 годы, подвергавшаяся ковровым бомбёжкам, не досчиталась 200 тысяч жизней. Соединённые Штаты на европейских фронтах – 150 тысяч. Вместе – ровно столько, сколько казахи. За героизм, проявленный на фронтах, боевыми орденами и медалями СССР награждены 96 638 казахов, 96-ти - было присвоено звание Героя Советского Союза. Причем восемь из них совершили подвиг, аналогичный подвигу знаменитого А. Матросова*, а двое-подвигу Н. Гастелло**.

Абдиров Нуркен (1919-1942 г.г.)

Герой Советского Союза. Участник ВОВ. Военный летчик-штурмовик, сержант. Родился в Каркаралинском районе Карагандинской области. 19 декабря 1942 г. при исполнении боевого задания проявил исключительную храбрость и героизм. Самолет, пилотируемый им, от попадания снаряда в мотор загорелся. Абдиров направил свой ИЛ-2 в гущу вражеских танков и погиб со своим экипажем смертью героя у села Конькова Боковского района Ростовской области.

Абдыбеков Толеугали Насырханович (1916-1944 г.г.)

Выдающийся снайпер ВОВ. Родился в Жарминском районе Семипалатинской области. Отец с детства научил его меткой стрельбе, приобщил к охоте. Во время службы в Красной Армии на соревнованиях по пулевой стрельбе неизменно занимал первые места. Воевал в составе 1077-го полка знаменитой Панфиловской дивизии на Калининском фронте, в звании старшего сержанта. На его счету рекордное количество ликвидированных им солдат противника – 397. Для сравнения – у легендарных снайперов ВОВ Зайцева В. и Сулейменова И. было по 225 и 270 уничтоженных фашистов соответственно. Погиб Абдыбеков 23 февраля 1944 г. от полученных в бою ранений. Похоронен вблизи станции Насва Ново-Сокольнического района Калининской области. За боевые подвиги он награждён орденами Красной Звезды, Красного Знамени, Отечественной войны 1-ой степени и Ленина. Командование не представляло его к званию Героя Советского Союза только из-за того, что в биографической анкете Толеугали имелись сведения о его дяде Кемельбае, репрессированного как враг народа. О ратных подвигах снайпера Абдыбекова в 1943 г. была организована передача по Всесоюзному радио.

Баймагамбетов Султан Биржан-улы (1922-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в ауле Коянды-Агаш Семиозерного района Костанайской области. Во время ВОВ был командиром пулеметного отделения, ст. сержантом, парторгом роты 147-го стрелкового полка 43-й стрелковой дивизии 67-ой армии Ленинградского фронта. 25 июля 1943 г совершил бессмертный подвиг в бою за Синявинские высоты под Ленинградом, закрыв своим телом амбразуру вражеского дзота. Героизм Баймагамбетова воспет И. Есенберлиным в поэме «Сұр мерген» («Снайпер»).

---

*Матросов Александр-рядовой стрелкового полка. 27.02.1943 г. в бою за деревню Чернушки Псковской области закрыл телом амбразуру пулеметного дзота противника, препятствовавшего продвижению подразделения.

**Гастелло Николай-летчик. 26.06.1941 г. погиб, направив свой подбитый самолет в скопление машин и танков противника.

Балтабанов Имангали (1925-1945 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в ауле Кос Откел Хобдинского района Актюбинской области. Во время ВОВ был командиром пулеметного расчета, сержантом, лично уничтожил 178 вражеских солдат и офицеров. В январе 1945 г. после форсирования р. Одер героически погиб в бою, бросившись на вражеский взвод со связкой гранат и взорвав его.

Бегельдинов Талгат Жакыпбекович (Якупбекович) (род. 1922 г.)

Герой Советского Союза. Среди 96-ти казахов, удостоенный этого высокого звания за подвиги в ВОВ, он единственный получил звезду Героя дважды. Родился в ауле Майбалык Акмолинской области. Летчик-штурмовик, командир полка, полковник. В составе 144 штурмового авиационного полка воевал на Калининском, Воронежском, Степном, 1-м и 2-м Украинском фронтах. Проявил героизм при освобождении Украины, Польши, взятии Бреслау и Берлина. Всего за годы войны совершил свыше 300 боевых вылетов, сбил 7 вражеских самолетов, уничтожил десятки танков, орудий и другой боевой техники. Именно Бегельдинов стал первым в истории войны, кто на штурмовике сбил немецкий истребитель.

Бейсекбаев Бахтыораз Шампекулы (1902-1941 г.г.)

Халык Кахарманы (1998 г.). Герой России (1996 г.). Родился в с. Или Илийского района Алматинской области. В 1937 г. был призван в ряды Красной Армии. Служил воздушным стрелком в 207-м авиационном полку 42-й авиационной дивизии. 26 июня 1941 г. два экипажа под командованием Гастелло и Маслова А., в состав которого входил Бейсекбаев, нанесли бомбовые удары по противнику у пос. Родошковичи Минской области. При этом получив повреждения, они направили свои самолеты на скопления немецких танковых колонн и ценой своих жизней нанесли врагу значительный урон. За этот подвиг Гастелло посмертно было присвоено звание Героя Советского Союза. Останки экипажа Маслова были найдены в 1951 г. и лишь в конце 1990-х годов историческая справедливость была восстановлена.

Даулетбеков Амантай (1917-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Во время ВОВ воевал на Брянском фронте. Командир орудийного расчета 1180-го артиллерийского полка 13-й противотанковой дивизии. Старший сержант. 9 июля 1943 г. близ г. Поньри, между ж/д станциями Орел и Курск, Даулетбеков со своими бойцами в ожесточенной битве, уничтожив 29 танков, 13 пулеметов и до 200 солдат противника, героически погиб.

Доспанова Хиуаз (Хиваз) Кайыркызы (1922-2008 г.г.)

Халык Кахарманы. Уроженка а. Тенгиз Тенгизского района Уральской области. Участница ВОВ. Летчик-штурман 46-го гвардейского женского бомбардировочного авиаполка. Совершила свыше 300 боевых вылетов за освобождение Северного Кавказа, Кубани, Крыма, Украины, Беларуси, Польши и Германии. Не один раз представлялась к званию Героя Советского Союза, в чем ей несправедливо было отказано. Доспанова – единственная в годы войны летчица-казашка.

Ескалиев Сундеткали (1924-1944 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в селе Сулуколь Борлинского района Западно-Казахстанской области. Во время ВОВ воевал в составе 1-ой роты 556-го стрелкового полка 169-й Рогачевской стрелковой дивизии. Рядовой. 24 июня 1944 г. в бою за деревню Лудчицы Быховского района Могилевской области в Белоруссии совершил бессмертный подвиг, закрыв своим телом амбразуру вражеского дзота.

Есболатов Нурсутбай (Нурсултан) (1913-1941 г.г.)

Герой Советского Союза. Один из первых среди казахов, удостоенных этого высокого звания. Уроженец аула Донгек Аксуского района Талдыкорганской области. Во время ВОВ участвовал в героической битве под Москвой в составе 1075-го стрелкового полка 316-ой стрелковой дивизии под командованием генерала Панфилова И.В. 16 ноября 1941 г. рядовой Есболатов Н. с однополчанами совершили беспримерный подвиг, отразив в бою массированное нападение вражеских танков и погибнув на поле сражения у разъезда Дубосеково.

Кабилев Тулен (1917-1945 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в селе Асы-Сага Чиликского района Алматинской области. Во время ВОВ был командиром стрелкового отделения 72-го гвардейского стрелкового полка 24-й гвардейской стрелковой Евпаторийской Краснознаменной дивизии. Сержант. Геройски погиб 10 апреля 1945 г. в боях за г. Кенигсберг, бросившись на вражеский танк со связкой гранат и тем самым сорвав контратаку противника.

Касым Кайсенов (1918-2006 г.г.)

Халык Кахарманы. Родился в ауле Асыбулак Уланского района Восточно-Казахстанской области. Во время ВОВ, после окончания диверсионно-разведывательной школы, организовывал партизанское движение на территории Украины, Молдавии, Румынии, в Карпатах. Проявил героизм и бесстрашие при проведении диверсионно-подрывных мероприятий во вражеском тылу. Автор многих литературных произведений о подвигах партизан.

Каракулов Жуман (1921-1944 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в Каракалпакии. Участник ВОВ. Автоматчик роты 327-го гвардейского горнострелкового Севастопольского полка 128-й гвардейской горнострелковой Туркестанской Краснознаменной дивизии. Рядовой. 18 октября 1944 г. в бою за населенный пункт на территории Чехословакии с гранатами в руках бросился на вражеский пулемет и ценой жизни способствовал продвижению роты вперед.

Косаев Алмембай (1905-1941 г.г.)

Герой Советского Союза. Один из первых среди казахов, удостоенных этого высокого звания. Уроженец Алматинской области. Во время ВОВ участвовал в героической битве под Москвой в составе 1075-го стрелкового полка 316-ой стрелковой дивизии под командованием генерала Панфилова И.В. 16 ноября 1941 г. рядовой Косаев в сражении у разъезда Дубосеково, будучи тяжело раненым, бросился со связкой гранат под фашистский танк, взорвал его и геройски погиб.

Кошкарбаев Рахымжан (1924-1988 г.г.)

Халык Кахарманы. Родился в ауле «Кырык кудук» Тельманского района Акмолинской области. Во время ВОВ командовал взводом 647-го стрелкового полка Идрицкой стрелковой дивизии 1-го Белорусского фронта, участвовал в штурме Берлина. Он, вместе с рядовым Г. Булатовым, 30 апреля 1945 г. в 14 час. первыми водрузили красный штурмовой флаг над рейхстагом. Об этом свидетельствуют сохранившиеся в архиве кинокадры, которые в свое время по распоряжению сверху были вырезаны из фильма знаменитого кинооператора-фронтовика Романа Кармена «Штурм Берлина». По сценарию Москвы первыми водрузить Знамя Победы должны были представители Грузии и России. Подвиг Кошкарбаева и Булатова был предан забвению, к званию Героя Советского Союза они не представлялись.

Маметова Маншук Жиенгалиевна (наст. имя и фамилия Мамытова Мансия) (1922-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Первая из женщин Востока, удостоенная этого высокого звания. Родилась в Урдинском районе Уральской области. Добровольно участвовала в ВОВ в составе 100-ой стрелковой бригады 21-й стрелковой дивизии 3-й ударной армии Калининского фронта. Старший сержант, командир пулеметного расчета. Отличалась бесстрашием и храбростью. 16.10.1943 г. в бою под г. Невель Псковской области огнем из пулемета отразила атаку фашистов и героически погибла.

Молдагалиев Жангазы Акилович (1917-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в ауле Бестамак Абайского района Семипалатинской области. Участник ВОВ. Гвардии лейтенант. Командир стрелкового взвода, роты 120-го гвардейского стрелкового полка 39-ой гвардейской стрелковой дивизии. 1 ноября 1943 г. у села Чернопарковка Днепропетровской области героически погиб, закрыв своим телом вражеский дзот.

Молдагулова Алия (наст. имя-Илия) Нурмухамедовна (1925-1944 г.г.)

Герой Советского Союза. Родилась в ауле Бескопа Хобдинского района Актюбинской области. Участвовала на фронтах ВОВ с 1943 г. в составе 54-ой отдельной стрелковой бригады 22-ой армии Прибалтийского фронта. Ефрейтор. Известна как меткий снайпер. В боевой обстановке отличалась бесстрашием и героизмом. В тот день, когда Алия убила первого фашиста, она ни с кем не разговаривала. Замкнулась в себе и ушла в лес. Впоследствии призналась однополчанам: «Я в жизни не убила курицу, и вдруг я убиваю людей». В одном из боев в Псковской области эта молоденькая девушка сумела поднять в атаку целый батальон и героически погибла. В истории такого факта не было. Молдагулова и Маметова являются первыми и единственными женщинами Востока, удостоенного звания Героя Советского Союза.

Момышулы Бауржан (1910-1982 г.г.)

Халык Кахарманы. Родился в ауле Колбастау Жуалинского района Жамбылской области. Участник ВОВ. Полковник. Командовал батальоном, полком, дивизией. В кровопролитных сражениях под Москвой (1941 г.) проявился его полководческий талант. Ему удавалось собрать в одно целое разрозненные в ходе боев войсковые части, вывести их из окружения и довести до передовой. Комбат Момышулы на глазах своих бойцов отрезал часть рабочей карты, где значилась Москва. Батыр свои действия сопроводил словами: «Мы должны драться до Москвы, за ней нам места нет!». Молодого комбата солдаты, в т.ч. которые были старше его, уважительно и ласкательно называли Бауке. За героизм и отвагу он несколько раз представлялся к званию Героя Советского Союза, однако в то время отдельные чиновники всячески препятствовали этому. Есть свидетельства, что ими двигала обыкновенная человеческая зависть. Указанное звание было присвоено только в 1990 г., посмертно. Бауржан Момышулы стал главным героем повести известного писателя Александра Бека «Волоколамское шоссе». И это при том, что в советские времена в кино, в литературе и в изобразительном искусстве зачастую недостаточно отражались подвиги нерусских солдат, представителей неславянских народов. С высокой похвалой отзывался о Момышулы Маршал Советского Союза Рокоссовский К.К. В послевоенные годы проявился литературный талант Бауке. Известны его книги «История одной ночи», «Наша семья», «Кубинские впечатления», «Тулеген Тохтаров», «Наш генерал», «За нами Москва». По последнему произведению был поставлен художественный фильм. За роман «Родное гнездо» он был удостоен Государственной премии Казахской ССР. В 2000 г. по решению Национального общественного Совета Республики Казахстан Б. Момышулы в числе других 9-ти великих каза-

хов удостоен звания «Человек XX века». Нельзя не отметить отношения Бауке к вечным человеческим ценностям. В частности, он утверждал, что больше всего на свете он боится матерей, не умеющих петь колыбельные песни своим детям. Боится пожилых женщин, не умеющих рассказывать сказки своим внукам. И наконец, больше всего на свете боится поколения молодых людей, выросших, не зная истории своего народа, отлученных от его лучших традиций и обычаев.

Нысанбаев Буран (1918-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в местности Канбакты Испульского района Гурьевской области. Участник ВОВ. Рядовой минометчик 771-го стрелкового полка 137-ой стрелковой дивизии. Героически погиб 6 февраля 1943 г. в бою в Орловской области, прикрыв грудью вражеский дзот.

Оразалинов Сабалак (1925-1988 г.г.)

Участник ВОВ. Родился в ауле Кок-Сала Аягузского района Семипалатинской области. Добровольно отправился на фронт. Воевал в составе 482-го стрелкового полка 131 стрелковой дивизии. Ефрейтор. 18 ноября 1944 г. в бою близ деревни Каймрина на острове Сааремаа Моонзундского архипелага заслонил собой амбразуру вражеского дзота. Был тяжело ранен, но остался жив. Могучее здоровье победило смерть. За проявленный героизм он по праву достоин звания Героя Советского Союза либо Халык Кахарманы, однако, к большому сожалению, его ратный подвиг остался не отмеченным.

Рахимов Сабыр Омаркулович (1902-1945 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в Казыгуртском районе Южно-Казахстанской области. Советский военачальник. В годы ВОВ командовал танковым полком и дивизией. Воевал под Смоленском, на Донбасе, освобождал от врагов Ростов, Белоруссию. В военной операции на Кавказе танковая дивизия Рахимова противостояла крупным силам противника и разрушила вражеский план захвата города Туапсе. За этот подвиг он был произведен в генерал-майоры. Причем среди казахов ему первому было присвоено генеральское звание. Погиб он в бою за г. Гданьск (Польша). Узбеки также признают его своим национальным героем. Память о нем увековечена в названии одного из районов, станции метрополитена и улицы в Ташкенте, школ, совхоза и колхоза в Узбекской ССР. Киностудией «Узбекфильм» создан художественный фильм «Генерал Рахимов». Дело в том, что мать героя – Бахрайым после смерти мужа Омаркула – отца генерала, возвратилась на родину в аул Пахтакул, недалеко от Ташкента, к своему старшему брату Рахиму. По имени последнего Сабыр взял себе фамилию. Впоследствии вдове Рахимова – Курулай Натуллаевой (кстати, дочери знаменитого героя народно-освободительного восстания 1916 г. – Алиби Джангильдина) удалось доказать через международный суд, что ее муж по своему происхождению этнический казах.

Сенгирбаев Мусабек (1914-1941 г.г.)

Герой Советского Союза. Один из первых среди казахов, удостоенных этого высокого звания. Уроженец Талдыкорганской области. Во время ВОВ воевал в составе 4-ой роты 1075-го стрелкового полка 316-й стрелковой дивизии. Участвовал в героической битве под Москвой (1941 г.). 16 ноября 1941 г. в бою у разъезда Дубосеково он, подбив гранатами три немецких танка, пал смертью храбрых.

Спатаев Карсыбай (1918-1942 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в с. Тортколь Чайновского района Чимкентской области. Участник ВОВ. Рядовой, наводчик миномета 2-ой батареи 13-го отдельного

конно-артиллерийского дивизиона 61-ой кавалерийской дивизии 4-го кавалерийского корпуса Южного фронта. Героически погиб в бою под Сталинградом, бросившись с миной под вражеский танк.

Сулейменов Ибрагим (1911-1943 г.г.)

Прославленный снайпер ВОВ. Родился в Сарысуском районе Жамбылской области. Воевал в составе 100-ой стрелковой бригады 21-ой гвардейской дивизии 3-й ударной армии. На вопрос командира о том, почему он хочет стать снайпером, ответил, что в степи любил охотиться на зверей, а фашист тоже зверь. В искусстве снайперской стрельбы ему не было равных. Поражал цель, как правило, с первого выстрела. Сулейменов-один из первых в армии, кто был удостоен специального нагрудного знака «Снайпер». Он был грозой фашистов. На его счету 270 уничтоженных фрицев. За боевые подвиги Сулейменов был представлен к званию Героя Советского Союза, однако награжден только орденом Красного Знамени и двумя орденами Красной Звезды. Погиб в октябре 1943 г. в одном и том же бою, на одной и той же высоте, вместе с легендарной Маншук Маметовой. Вместе похоронены в г. Невеле. В ноябре 1943 г. по решению Невельского городского Совета депутатов трудящихся двум улицам города были присвоены их имена. С подвигами Сулейменова может сравниться разве что легендарный снайпер, Герой Советского Союза, Зайцев Василий Григорьевич. По официальным источникам тот во время войны уничтожил 225 солдат и офицеров противника. Встречаются другие сведения о ликвидации им более 300 фашистов, однако утверждать о их достоверности сложно.

Сухамбаев Агадил (1920-1944 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в колхозе «Карасу» Свердловского района Джамбульской области. Участник ВОВ. Командир стрелкового отделения 1-го батальона 628-го Гродненского Краснознаменного полка 174-й стрелковой Борисовской Краснознаменной дивизии. Рядовой. Героически погиб 31 июля 1944 г. в бою на территории Польши, бросившись на вражеский дзот и закрыв его своим телом.

Турмагамбетов Мухангали Есенович (род. в 1920 г.)

Знаменитый артиллерист. Уроженец посёлка Балыкши Западного Казахстана. Во время ВОВ - командир орудия 15-го зенитно-артиллерийского дивизиона 6-ой армии 3-го Украинского фронта. Участвовал в обороне Харькова, Сталинграда, Луганска, Днепропетровска, Крыма. Освобождал Румынию, Венгрию, Австрию, Чехословакию. Он со своими бойцами сбил 16 самолётов противника – самое рекордное количество за всё время войны.

Тышканбаев Кожамет (1918-1943 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился в с. Айдарлы Панфиловского района Талды-Курганской области. Во время ВОВ наводчик орудия 490-го истребительного-противотанкового артиллерийского полка, сержант. В бою под Керчем, уничтожив 5 танков, геройски погиб.

Усенов Абдулла (1924-1944 г.г.)

Герой Советского Союза. Родился на ж/д станции Туркестан Чимкентской области. Участник ВОВ. Сапер 159-го отдельного саперного батальона 112-ой Рыльско-Коростеньской стрелковой дивизии 60-ой армии 1-го Украинского фронта. Рядовой. Героически погиб 7 декабря 1943 г. в бою за село Нивки Житомирской области, бросившись с миной под танк противника.

ВЫДАЮЩИЕСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ, КОРИФЕИ КАЗАХСКОЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

Абиров Даурен Тастанбайулы (род. в 1923 г.)

Первый казахский профессиональный танцор и балетмейстер. Основоположник хореографического искусства и создатель казахского народно-сценического танца. Родился в а.Каракамер Кордайского района Жамбылской области

Асылмуратова Алтынай Абдулахимовна (род. в 1961 г.)

Гордость российского балета. Родилась и выросла в Алматы. Народная артистка РФ. Прима-балерина знаменитого Мариинского театра. Первая из россиянок, ставшая ведущей балериной Лондонского Королевского театра, а также Балета Марселя. С 2000 г. – художественный руководитель Академии Русского балета имени А.Вагановой.

Айманов Шакен Кенжетайулы (наст. имя Шахкерим) (1914-1970 г.г.)

Известный казахский режиссер и актер. Народный артист СССР. Родился в ауле Айман-Булак Баянаульского района Павлодарской области. Более 20 лет проработал в Казахском театре драмы. Создал образы героев, которыми гордится Казахстан. В 1952 г. за постановку спектакля «Абай» был удостоен Государственной премии СССР. Айманов-основатель и первый секретарь Правления Союза кинематографистов Казахской ССР. Внес огромный вклад в развитие казахского кино. Создал серию киношедевров: «Джамбул», «Наш милый доктор», «Ангел в тюбетейке», «Конец атамана». Эти ленты-настоящая школа жизни, наше национальное достояние. За кинофильм «На крыльях песни» Айманову присуждена Государственная премия Каз. ССР. Погиб в Москве в автомобильной катастрофе. Его имя носит сейчас киностудия «Казахфильм».

Айтхожин Мурат Абенович (1939-1987 г.г.)

Казахский ученый, основатель молекулярной биологии и биотехнологии в Казахстане. Родился в г. Петропавловске. Доктор биологических наук, профессор. Президент АН Каз.ССР (1986-87). Его исследования получили признание на мировом уровне.

Айткожина Нагима Абеновна (род. в 1946 г.)

Видный ученый, доктор биологических наук, профессор, академик НАН РК. Родилась в г. Петропавловске. Основатель молекулярной и медицинской генетики, космической биологии и биотехнологии в Казахстане.

Акишев Кемаль (1924–2003 г.г.)

Основоположник археологической науки Казахстана. Уроженец Баянаула. Лауреат Государственной премии Казахской ССР, Государственной премии им. Ш. Уалиханова. Доктор исторических наук. Участник Великой Отечественной войны против фашистской Германии. Руководил Жетысуской, Северо-Казахстанской, Южно-Казахстанской археологическими экспедициями. Открыл «Золотого человека» в кургане Есик, ставшего символом независимого Казахстана, а также курганы «Бешатыр», памятники Отырара, имеющие всемирное значение. Акишев занесен в Золотую книгу почета Каз. ССР.

Алтынсарин Ыбырай (Ибраһим, Ибрай) (1841-1889 г.г.)

Гениальный просветитель казахского народа, первый казахский педагог-новатор, основоположник современной педагогической науки и системы общеобразователь-

ных школ Казахстана, фольклорист, языковед, поэт, писатель, этнограф, член-сотрудник Русского географического общества. Родился на берегу реки Тобыл в Костанайской области. За годы своей педагогической деятельности он успел проделать масштабную по своей значимости работу. В 1864 г. открыл в Торгае первую начальную школу с интернатом для казахских детей. В дальнейшем при его прямом содействии были открыты еще семь подобных школ, четыре двухклассных училища (одно из них — ремесленное, другое — женское) и учительская школа в г. Троицке. По завещанию все свои земли просветитель передал во владение открывающегося в Костаное сельскохозяйственного училища. Алтынсариным был налажен выпуск казахских учебников, сборников поэзии и хрестоматий для начального чтения. Подготовлена первая в истории казахской педагогики учебно-методическая база, написаны и изданы два учебных пособия, выработаны принципы обучения и воспитания детей. Также он разработал казахский алфавит на основе русской графики (кириллицы). Перу Алтынсарина принадлежат многие литературные произведения в различных жанрах. Значительную часть своего творчества он посвятил сочинению рассказов и стихотворений для детей. Поэтому его с уважением называют «отцом казахской детской литературы». Следует также отметить, что Алтынсарин был категорически против проекта перехода казахов от кочевья к оседлости путем принудительных мер. Все его творчество пронизано идеей органического приживания инноваций к традициям и обычаям казахского народа. Алтынсарин выступал против проводимой царским правительством русификации казахов.

Асфендияров Санжар Джафарович (1898-1938 г.г.)

Один из первых казахских ученых. Ему первому из казахов присвоено звание профессора. Советский государственный и общественный деятель. Окончил Санкт-Петербургскую военно-медицинскую академию. Нарком здравоохранения Туркестанской АССР (1911-1920 г.г.). Представитель Туркеспублики в Москве (1921-1922 г.г.). Ректор Московского института востоковедения им. Нариманова Н. (1927-1928 г.г.). Ректор Казахского педагогического института (1928-1931 г.г.). Нарком здравоохранения Каз. АССР (1931-1933 г.г.). Открыл первый в Казахстане медицинский институт, был его первым директором. Асфендияров-филолог, писатель, профессор истории. Автор более 20-ти произведений, статей. В его первой научной работе «История казахов» раскрыты самобытная культура казахского народа, глубина его истории, высокий уровень литературы, объемность языка. В 1938 г. был репрессирован, а в 1958 г. полностью реабилитирован.

Байтурсынов Ахмет Шошакулы (1873-1937 г.г.)

Выдающийся общественный и государственный деятель, внесший огромный вклад в духовное наследие казахского народа. Родился в Тосынской волости Торгайского уезда (ныне Жангильдинский район Костанайской области). Правнук прославленного батыра Умбетя. Один из активных лидеров партии «Алаш». Талантливый педагог и просветитель, удостоенный звания «Народный учитель». Ученый-тюрколог, поэт, писатель, переводчик русской поэзии. Лингвист, основоположник казахского языкознания и литературоведения. Автор ряда учебных пособий, в т.ч. казахского букваря, а также научной терминологии для определения категорий казахской грамматики. Реформатор казахской письменности, создавший казахский алфавит на основе арабской графики. В 1913-1917 г.г. — редактор газеты «Казах», на страницах которой звучала критика колониальной политики Российской империи, поднимались вопросы, касающиеся судьбы родного народа. В годы советской власти —

нарком просвещения Каз. АССР, член ВЦИК, КазЦИК. В 1937 г. репрессирован, реабилитирован посмертно в восьмидесятые годы прошлого столетия. В 2000 г. по решению Национального общественного Совета Республики Казахстан Байтурсынов в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Бекмаханов Ермухан (1915-1966 г.г.)

Казахский ученый-историк. Родился в Баянаульском районе Павлодарской области, на берегу озера Жасыбай. Профессор Казахского государственного университета, заведующий кафедрой истории, руководитель ученого совета. Здесь следует отметить, что после Великой Отечественной войны Сталин демагогически стал поднимать роль русского народа, который, дескать, сплотил «Союз нерушимый республик свободных». Вождь примерял на себя корону Грозного и Петра, а российское самодержавие представлял прогрессом для отсталых национальных окраин. А в это время, несмотря на противодействие и преследование спецслужб, Бекмаханов в своих научных трудах изложил правдивую историю казахского народа. Его оценка восстания Кенесары Касымова как национально-освободительного, советской властью была признана ошибочной. Сам он был обвинен в национализме и осужден к 25 годам лишения свободы. В 1954 г., после смерти Сталина, был оправдан. Бекмаханов-мужественный человек, ценой своей свободы отстаивавший историческую правду о казахах.

Берсиев Шиганак (1881-1944 г.г.)

Новатор сельскохозяйственного производства, просовод. С 1938 г. - звеньевой колхоза «Курман» Уилского района Актюбинской области. Ежегодно добивался высоких урожаев проса: в 1939 по 25,5 ц/га; 1940-155,8; 1941-166; 1942-175; 1943-201 ц/га (зарегистрирован как мировой рекорд). Награжден орденом Ленина. В годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии передал в фонд обороны денежные сбережения на постройку самолета. Жизнь и трудовая деятельность Берсиева описана в романе Г. Мустафина «Чиганак».

Бозтаев Кешрим (1933-1999 г.г.)

Видный государственный и партийный деятель Казахстана. Родился в ауле Акчатау Аягузского района Семипалатинской области. Выпускник Казахского горно-металлургического института. Прошел путь от старшего плавильщика цеха рафинации Усть-Каменогорского свинцово-цинкового комбината до 2-го секретаря Восточно-Казахстанского обкома партии. В 1987 г. был назначен 1-ым секретарем Семипалатинского обкома КПСС. За пять лет работы его в данной должности на земле великого Абая было построено 69 общеобразовательных школ, 67 дошкольных учреждений, 28 домов культуры и клубов. Вошли в строй 24 медучреждения. Началось строительство еще 34 школ, 33 детсадов. Объем промышленного производства области с 15-го места вышел на 5-ое. Ежегодно асфальтировалось почти 300 километров дороги. Прежде убыточное сельское хозяйство стало прибыльным. Вместе с тем, главным беспокойством лидера области стал Семипалатинский ядерный полигон. И в феврале 1989 г. он решается на бесподобный поступок. Им была послана шифротелеграмма Генеральному секретарю ЦК КПСС М. Горбачеву, где он практически потребовал закрытия полигона. Обращение Бозтаева явилось первым и единственным противодействием оборонке СССР за сорок лет господства полигона. Письма-телеграммы такого же содержания были отправлены председателю Совета Министров СССР Н. Рыжкову, председателю Верховного Совета СССР А. Лукьянову, председателю Советского комитета защиты мира Г. Боровику, народным де-

путатам Верховного Совета СССР З. Пуховой и О. Сулейменову. Это вызвало переполох в Кремле. Была создана правительственная комиссия. Началась травля Бозтаева. Однако нашлись и те, кто поддержал его: упомянутый выше Боровик Т., вице-президент АН СССР Е.П. Велихов, начальник Генштаба Объединенных Вооруженных Сил стран Варшавского Договора генерал армии В. Лобов, который в бытность командующим войсками Среднеазиатского военного округа в декабре 1986 г. смело и категорично отказался участвовать в карательных операциях против казахской молодежи. Поддержали Бозтаева также Председатель Совета Министров Каз. ССР. Н Назарбаев и О. Сулейменов, возглавивший впоследствии общенародное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск». Неоценим вклад Бозтаева в создание системы социальной защиты населения, пострадавшего от испытаний атомного оружия. Благодаря его упорству в 1989 г. вышло постановление Совета Министров СССР «О мерах по ускорению экономического и социального развития Семипалатинской области Казахской ССР». Олжас Сулейменов так писал о нем: «В период господства тоталитарной власти нельзя забыть его смелый шаг в неравной борьбе с воротилами военно-промышленного комплекса СССР, рьяно защищавшими право на существование ядерного полигона в Казахстане... Я отношусь с глубокой симпатией к Кешириму Бозтаеву-истинному Сыну казахского народа. Память о нем должна остаться у благодарных потомков». В действительности, имя великого патриота казахской земли Бозтаева предано забвению, а наши горе-историки не включили его даже в «Национальную энциклопедию» 2004 г. выпуска, хотя там упомянуты особо не отличившиеся заслугами перед Отечеством представители нынешней политической элиты (Абыкаев Н., Утемуратов Б. и др.).

Букетов Евней Арстанович (1925-1983 г.г.)

Казахский учёный в области химии и металлургии, академик, доктор технических наук, поэт, писатель, переводчик, публицист, член Союза писателей СССР. Лауреат Государственной премии СССР. Родился в ауле Баганаты СКО. С его именем связано восхождение казахстанской химической науки на мировой уровень. Научные разработки учёного были внедрены в производство во многих странах мира.

Досмухамедов Халел (1883-1939 г.г.)

Казахский ученый, медик, фольклорист, публицист, педагог, общественный деятель, член-корреспондент Российской АН, профессор. Родился в местечке Тайсойган нынешнего Кызылкотинского района Атырауской области. Он был одним из лидеров Алашского движения и руководителем первой Казахской автономии. Основные труды Досмухамедова посвящены разработке казахской научной терминологии. Им написаны первые учебники на казахском языке: «Естествознание», «Животные», «Организм человека» и др. Значительный вклад им внесен в развитие теоретических проблем казахского фольклора. В 1939 г. подвергнут репрессиям. Реабилитирован посмертно в 1958 г.

Ермеков Алимхан Абеуович (1891-1970 г.г.)

Первый казахский профессор-математик. Родился в Каркаралинском уезде Семипалатинской области. Окончил Томский технологический институт. Активный участник национально-освободительного движения против колониальной политики Российской империи. Вице-премьер правительства «Алаш-Орда», начальник планового комитета. В советский период занимал ответственные государственные должности в правительстве Каз. АССР. Один из основателей Алматинского политехниче-

ского института. Преподавал в ряде высших учебных заведений республики высшую математику и теоретическую механику. Разработал казахскую математическую терминологию. Автор первого учебного пособия по математике на казахском языке для вузов страны. Известен еще и тем, что в споре с самим В.И. Лениным в 1920 г. отстаивал северную часть побережья Каспийского моря, которая могла бы стать частью территории Астраханской губернии России. В 1938 г. был репрессирован, в 1957 г. — реабилитирован. Умер в Караганде.

Есенов Шахмардан (1927–1994 г.г.)

Известный научный и государственный деятель Казахстана. Ученый, доктор геолого-минералогических наук, профессор, академик. Родился в ауле Торгатай Шиелинского района Кызылординской области. Во многом благодаря целеустремленности и неиссякаемой энергии Есенова за короткий срок в Казахстане было открыто и запущено в производство множество месторождений, таких как нефтегазовые в Мангистау, Өзен, Жетібай, Каламкас, Каражамбас, Бозащы и другие. Когда в 1962 г. Москва заговорила о передаче полуострова Мангышлак Азербайджану на том лишь основании, что там давно занимаются нефтяным промыслом, министр геологии Есенов на совместном заседании Президиума Верховного Совета и Совета Министров СССР сумел доказать, что Казахстан может сам успешно решать индустриальные задачи. И в очередной раз, вопреки всеильному Хрущеву Н., за Казахстаном сохранился уникальный Полуостров сокровищ.

Жахаев Ибрай (1891-1981 г.г.)

Заслуженный казахский рисовод. Родился в Шиелинском районе Кызылординской области. Новатор особого способа выращивания риса. Поставил мировой рекорд по количеству полученного урожая. С 1940 г. — звеньевой колхоза «Кзыл-Ту» упомянутого выше района. С 1942 г. по 1967 г. средний урожай риса в его звене составлял 80-92 ц с 1-го гектара при общей площади работ 20 га. А в 1949 г. Жахаев получил по 171 центнера риса с 1-го гектара. Дважды Герой Социалистического Труда (1949, 1971). Лауреат Государственной премии СССР (1946). Четырежды кавалер ордена Ленина. Награжден также орденом Трудового Красного Знамени, 11 медалями ВСХВ и ВДНХ, в т.ч. 4 золотыми. Его имя было известно не только в Советском Союзе, но и за его пределами, где рис издревне считается национальной едой.

Жиенкулова Шара (Гульшара) Баймолдиновна (1912-1991 г.г.)

Первая казахская профессиональная танцовщица. Народная артистка Каз. ССР. Родилась в г. Алматы. Училась в одном школьном классе с Д. Кунаевым. Оставила после себя богатое танцевальное наследие, подготовила большую группу учеников и последователей. Во время Великой Отечественной войны с фашистской Германией выступала с концертами на передовой. В 1962-66 годы руководила ансамблем песни и танца Каз. ССР. С гастролями объездила полмира. Восхищенный ее талантом, руководитель Индии Д. Неру подарил ей золотое ожерелье. Жиенкулова — первый автор и постановщик знаменитого танца «Казахский вальс»

Жубанов Ахмет Куанулы (1906-1968 г.г.)

Народный артист Казахской ССР. Первый казахский профессиональный дирижер. Гениальный исследователь казахской музыки. Академик, доктор искусствоведения, профессор. Создатель оркестра народных инструментов имени Курмангазы. Родился в Темирском районе Актюбинской области. В Алматинской консерватории основал кафедру народных инструментов, способствовал открытию государственной филармонии, музыкального театра. Пропагандировал казахскую

музыку за рубежом. Им написано множество статей о происхождении казахских песен и кюев. Именно с этих трудов началось признание казахской музыки во всем мире. Великий композитор Жубанов—автор музыки для многих песен, пьес и опер. Написал множество кюев, мелодий для кобыза, скрипки, виолончели по мотивам казахских народных песен. Обработал кюи знаменитых Курмангазы, Даулеткерей, Таттимбета под оркестровое звучание. Является автором первой музыкальной азбуки на казахском языке. Подготовил учебники и учебные пособия по музыке. Воспитал целую плеяду людей искусства. Начатую им оперу «Курмангазы» завершила дочь Газиза Жубанова.

Жубанов Кудайберген Куанулы (1899-1938 г.г.)

Видный ученый—тюрколог, педагог, профессор, один из основоположников казахского языкознания. Родился в Темирском районе Актюбинской области. Доводится старшим братом знаменитому искусствоведу Ахмету Жубанову. Окончил Институт восточных языков в Санкт—Петербурге. Написал программы, учебники, методические пособия по казахскому языку для казахских школ и высших учебных заведений. Его фундаментальные научные труды сыграли огромную роль в развитии казахского языкознания. Активно занимался проблемами терминологии на казахском языке. Был председателем Государственной терминологической комиссии республики. В 1938 г. был репрессирован и расстрелян. Реабилитирован в 1957 г.

Исмагулов Оразак (род. 1930 г.)

Первый антрополог Казахстана. Родился в ауле Уялысай Мендыкаринского района Костанайской области. Доктор исторических наук, академик НАН РК. Заслуженный деятель науки и техники РК. Лауреат премии им. Ш. Уалиханова. В конце 70—начале 80—х годов 20 века научные работы Исмагулова подвергались критике советскими партийными органами за то, что содержали вывод о том, что история Казахстана насчитывает не одно тысячелетие. Одна из его первых книг «Этническая география Казахстана» была признана опасной с идейной точки зрения и полностью уничтожена.

Кадыргали Жалаири (наст. имя—Кадыр Али—бек ибн Хосым—бек Джалаири) (1555-1607 г.г.)

Выдающийся средневековый историк. Знаменитый би из рода тарак-тамгалы племени жалаир Старшего жуза. Родился в Присырдарьинском регионе. Кадыргали был атабеком (воспитателем), а затем советником сына Ондан—султана—Ораз—Мухаммеда, который впоследствии русским царем был назначен правителем Касимовского ханства на побережье реки Оки. Кадыргали Жалаири—автор известного труда «Шами—ат—таурих» («Сборник летописей»), посвященный истории Казахского ханства и всей Центральной Азии XIII—XVI веков. Данная книга написана на казахском языке с использованием арабского алфавита, впоследствии она была переведена на русский язык Ш. Уалихановым.

Кастеев Абиляхан (1904-1973 г.г.)

Гениальный казахский живописец. Один из основателей казахского изобразительного искусства и отечественной школы портретной живописи. Народный художник Казахской ССР. Член Союза художников СССР. Родился в Жаркентском районе Талдыкорганской области. Учился в изостудиях Алматы и Москвы. Принял участие в двухстах передвижных выставках изобразительного искусства. Кастеев создавал не только портреты, но и исторические картины, жанровые зарисовки, пейзажи, наброски жи-

вой природы. Его картины и акварели имеются в лучших музеях и частных коллекциях во многих странах мира, в т.ч. и в знаменитой Третьяковской галерее.

Кеменгеров Кошмухамбет (Кошке) Дуйсенбайлы (1896-1937 г.г.)

Казахский ученый, писатель, драматург, журналист. Родился в ауле Каражас Бекейской волости Акмолинской области. В 1917 г. совместно с С. Сейфуллиным организовал казахский комитет «Жас казак». Был одним из учредителей Акмолинского комитета правительства «Алаш-Орда». В 1937 г. репрессирован и расстрелян в г. Омске. В 1957 г. реабилитирован.

Кондыбай Серикбол (1968-2004 г.г.)

Казахский историк, географ и этнограф. Прожил всего 36 лет, девять из которых стали подвигом служения родному народу и отечественной науке. Обездвиженный в результате автокатастрофы в 1995 г., постоянно испытывающий страшную боль, молодой выпускник географического факультета КазГУ в родном посёлке Шетпе Мангыстауской области, при отсутствии научной среды создал труды, вознёсшие казахскую гуманитарную науку на принципиально новый уровень. Кондыбай – автор 16 книг и более 90 научно-популярных и публицистических статей. В компьютере после его смерти остались рукописи ещё 6 книг. Основным направлением исследований Серикбола была казахская мифология. Его тревожили цинизм и равнодушие, безответственность и потребительство, преобладающие в современном казахстанском общественном сознании. В связи с этим он видел в реконструкции мифологии возможность создать механизмы духовно-интеллектуального возрождения казахской нации. «О, Тенгри! Прежде благосостояния, верни казахам чувство чести! Благослови потомков Казаха и Казахстан!». Этой молитвой Кондыбай начинал последнюю свою книгу – четырёхтомник «Мифология предказахов». Разработанная им методология исследования и систематизации мифологического материала имеет огромное влияние на развитие гуманитарной науки 21 века, не только казахской и не только тюркской.

Копей Машхур Жусуп (1858-1931 г.г.)

Выдающийся казахский ученый–энциклопедист, просветитель, историк, этнограф, философ, поэт, переводчик, провидец. Родился в Баянаульском районе Павлодарской области. Нарекли его Жусупом. Машхуром, что означает «знаменитый», он стал еще в детстве с легкой руки одного из влиятельных людей того времени–Мусы Шорманова*. Тот разглядел в ребенке пылкий ум, огромный талант и предрек ему великое будущее. Получив высшее мусульманское образование, Машхур Жусуп всецело посвятил себя собиранию литературного и фольклорного наследия казахского народа. Помимо фундаментальных научных трудов, он после себя оставил тонкие и проникновенные стихи. Особый интерес представляют составленные им уникальные родословные–шежире, которые по сей день считаются самыми точными. Он хорошо владел арабским, персидским, русским и др. языками. Вел переписку с Ф. Достоевским и др. известными писателями того времени, переводил на казахский произведения Пушкина А.С. В советское время Машхур Жусуп попал в опалу, потому что был почитаем в народе не только как ученый, но и как предсказатель и святой. Он, действительно обладал даром ясновидения и предугадал

---

*Шорманов М.–фольклорист, этнограф, просветитель, меценат, ст. султан Баянаульского внешнего округа Павлодарского уезда, дядя Ш. Уалиханова, полковник российской армии

множество событий—от голода 1931 г. до даты падения Советской власти и своей собственной смерти. Его могилу, расположенную в урочище Ескельды упомянутого выше района, чтут как святыню. Она является местом массового паломничества. В начале 1950-х годов, во время очередной компании против антисоветских символов, снесли мазар ученого. Впоследствии тракторист и двое рабочих, участвовавших в этом сносе, сошли с ума. Трагически сложилась и судьба партработника, давшего то указание.

Куанышпаев Жазылбек (1896–1986 г.г.)

Знаменитый чабан, животновод—селекционер. Дважды Герой Социалистического Труда. Родился в ауле Айдарлы Мойынкумского района Жамбылской области. Выступил инициатором расширения зоны каракулеводства в Республике. Одним из первых применил метод искусственного осеменения овец, внес вклад в селекцию и улучшение породы каракульских овец. Первой Золотой Звездой Героя Куанышпаев удостоен в 1948 г, когда получил от каждой сотни овец по 130 ягнят, среди которых 86% были каракулевой породы. Второй Золотой Звездой Героя он награжден в 1958 г., когда получил от каждой сотни овец по 145 ягнят, среди которых 86,5% были каракулевой породы. Сорты шерсти и кожи выращенных им овец демонстрировались на аукционах в Дели, Бухаресте, Познани, Нью-Йорке. Имя Куанышпаева занесено в Казахстанскую Золотую книгу Почета (1963 г.).

Кунаев Динмухамед (Димаш) Ахмедович (1912-1993 г.г.)

Выдающийся государственный и общественный деятель, внесший значительный вклад в социально—экономическое и культурное развитие Казахстана. Родился в гор. Алматы. Окончил Московский институт драгоценных металлов и золота. Получив квалификацию горного инженера, он прошел трудовой путь от машиниста бурового станка до директора Коньратского рудника Балхашского медеплавильного комбината. Во время Великой Отечественной войны против фашистской Германии трудился в тылу, руководил крупнейшими в СССР предприятиями свинцово-цинковой промышленности: Алтайполиметалл», Риддерским рудником, Лениногорским рудоуправлением. Кунаев в течение 25 лет был первым секретарем ЦК Компартии Казахстана (1960-1962 г.г., 1964-1986 г.г.). 15 лет входил в состав Политбюро ЦК КПСС (1971-1986 г.г.), 7 лет возглавлял Совет Министров Казахской ССР (1955-1960 г.г., 1962-1964 г.г.). Доктор технических наук, академик, президент Академии наук Казахской ССР (1952-1955 г.г.). Трижды Герой Социалистического труда. Во время правления Хрущева Казахстан едва не растащили на кусочки, однако Кунаеву и Ташенову удалось сохранить территориальную целостность нашей республики. Также Кунаев через Брежнева Л.И. сумел вернуть Казахстану половину земель ЮКО, ранее переданных Хрущевым Узбекистану. Когда республикой руководил Юсупов и хотел создать Уйгурскую автономию, этому воспротивился Кунаев. Также он выступил против инициативы Москвы по созданию немецкой автономии в Целиноградской области. С приходом Горбачева к власти имперские устремления Кремля относительно Казахстана получили новый импульс. Достаточно вспомнить открыто провозглашенные им претензии на пять северных областей нашей страны как на «исконно российские территории». В 1985 г. Москва попыталась навязать Алматы идею «экономического присоединения» к России Карашыганакского нефтегазоконденсатного месторождения. На Кунаева оказывалось сильнейшее давление, однако он оказался несговорчивым. Этот пресс усилился в 1986 г., когда уже ребром ставился вопрос об образовании так называемого «укрупненного

экономического района» в составе Гурьевской, Уральской и Оренбургской областей с центром в г. Оренбурге. Предложение о строительстве на Карашыганаке нефтеперерабатывающего завода отвергалось Москвой на том основании, что-де выгоднее использовать уже имеющийся такой завод в Оренбурге, да и вообще, мол, «самим казахам своими силами не освоить столь колоссальные богатства». Однако Кунаев остался непреклонным. И, в конце концов, его вынудили уйти «по собственному желанию». Москве нужен был свой человек, который придя к руководству республики, должен был воплотить в жизнь задуманное. В этом, вероятнее всего, заключался секрет столь скоропалительного назначения Колбина, главной задачей которого было выполнение воли Кремля касательно Западного Казахстана. К великому сожалению следует отметить, что и сегодня в России расплодилось целая генерация политиков вроде Жириновского, Рагозина, Дугина, Лужкова, которым крайне не по душе процессы национального возрождения на просторах бывшего СССР. Они намерены противопоставить этому бывшую имперскую великодержавную политику. Так что вовсе не случайно то, как шаманствует в Государственной Думе Затулин: «Мы должны соседние с нами государства рассматривать не как партнеров России, а как возможную военную добычу». В свое время Кунаеву удалось уберечь от молота репрессий Олжаса Сулейменова. Также он всячески оберегал писателя Есенберлина И. и его творчество. Похоронен Кунаев на кладбище Кенсай в Алматы. В 2000 г. он по решению Национального общественного Совета РК в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Куртка Султанкожаулы (1770-1906 г.г.)

Знаменитый казахский врач, народный целитель (тауып), травник, костоправ, обладатель диплома Санкт-Петербургского медицинского университета. Владел арабским, персидским, русским языками. К нему на лечение приезжали со всех уголков Казахстана и Средней Азии. Его называли вторым врачом после Ибн Сины. Он был главным врачом во время знаменитого Аныракайского сражения. Ещё тогда, за 100 лет до русского медика Николая Пирогова, Куртка тауып разработал основы военно - полевой хирургии. Прожил степной доктор 136 лет.

Маргулан Алькей Хаканулы (1904-1985 г.г.)

Первый казахский археолог. Основатель казахской археологической и этнографической школ. Ученый-историк, литературовед, искусствовед, политолог, этнограф. Доктор филологических наук, профессор, академик. Действительный член Всесоюзного географического общества. Родился на земле Баянаула. Неутомимый исследователь материальной и духовной культуры казахского народа. Первооткрыватель уникальных археологических памятников эпохи бронзы Бегазы, Сануыр, Беласар. Заслуженный деятель науки Казахской ССР. Лауреат премии имени Ш. Уалиханова, Государственной премии Казахской ССР. Шокановед, коркутовед, автор десяти книг, более трехсот статей и научных работ. Столетний юбилей Маргулана был отпразднован общественностью под эгидой всемирной организации ЮНЕСКО.

Назарбаев Нурсултан Абишевич (род. 1940 г.)

Первый Президент Республики Казахстан. Родился в с. Чемолган Каскеленского района Алма-Атинской области. Окончил Днепродзержинское техническое училище, ВТУЗ при Карагандинском металлургическом комбинате, Высшую партийную школу при ЦК КПСС. В 1960–1969 г.г. трудился на указанном выше предприятии. В последующие годы – на партийной и государственной работе. 24 апреля 1990 избран Президентом Республики. В 2000 г. по решению Национального общественно-

го Совета Республики Казахстан он в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Нурмаков Ныгмет (1895–1937 г.г.)

Видный государственный и общественный деятель Казахстана. Уроженец Каркаралинского района Карагандинской области. Выпускник Омской учительской семинарии. Председатель военного трибунала (1922 г.), Верховного Суда, Нарком юстиции и Прокурор республики (1923–24 г.г.). Председатель Совнаркома Каз. ССР (1924–1929 г.г.). Подлинный патриот своей родины. Выступал против голощекинской идеи «Малой Октябрьской революции». Постоянно заботился о территориальной целостности Казахстана. В 1925 г. на заседании бюро Казкрайкома категорически возражал против присоединения Оренбургской губернии, входившей тогда в республику, к Российской Федерации. В докладе на III сессии ВЦИК в Москве в ноябре 1928 г. он заявил: «Многие из наших соседей, полагая, что Казахстан тяготеет огромными размерами территории, часто покушаются на отдельные ее части... Но мы ни клочка своей земли не намерены никому уступить...». 27 сентября 1937 г. Нурмаков вместе с А. Бокейхановым был расстрелян по приговору Военной коллегии Верховного суда СССР. Реабилитирован в 1956 г.

Наурызбаев Хакимжан Есимханович (1925–2009 г.г.)

Народный художник Каз. ССР. Заслуженный деятель искусств Казахстана. Первый профессиональный скульптор-казак, один из основателей национального монументального искусства в республике. Создал первую студию скульпторов в Казахстане. Мастерство Наурызбаева отобразилось в таких работах, как «Портрет Амангельды», «Юный Жамбыл», «Курмангазы», «Сакен». За скульптуру «Шокан» он удостоивается Государственной премии Каз. ССР. Родился в ауле Улыколь Мендикаринского района Костанайской области.

Садвакасов Смагул (наст. фамилия Садуакасов) (1900–1933 г.г.)

Общественный и государственный деятель Казахстана. Писатель и публицист. Первый руководитель республиканской комсомольской организации. Будучи на государственной службе, отстаивал идею территориальной целостности Казахстана. В 1921 г. руководил переходом Семипалатинской области из подчинения Сибревкому в состав КАССР. Распустил Семипалатинский губком и губисполком ВКП (б) из-за отсутствия в них казахских представителей. В 1922 г. по этой же причине распустил Костанайский губисполком и Торгайский уездный исполком. Садвакасов возглавлял оппозицию политическому курсу 1-го секретаря Казкрайкома ВКП (б) Голощекина. Выступал он против геноцида казахского народа, насильственной коллективизации, превращения Казахстана в сырьевой придаток России, за что подвергался гонениям и преследованиям. Садвакасов был признан вождем правых сил, вдохновителем националистов и алашординцев в рядах компартии, отстранен от должности и выслан за пределы республики. Умер в Москве после тяжелой болезни.

Сатпаев Каныш Имантаевич (наст. имя Габдулгани) (1899–1964 г.г.)

Национальная гордость казахов. Уроженец Баянаула. Выдающийся казахский советский ученый-энциклопедист. Основатель казахской геологической науки. Первооткрыватель несметных богатств родной земли, в т.ч. месторождений медной руды и других цветных металлов. Доктор геолого-минералогических наук, профессор, академик. Член-корреспондент Академии наук СССР, первый Президент Академии наук Казахской ССР. Лауреат Ленинской и Государственной премий СССР, награжден четырьмя орденами Ленина. Был безгранично предан родному народу. В

этой связи заслуживают восхищения его слова, сказанные известному политику, премьер-министру Великобритании У. Черчиллю на его вопрос о том, что все ли казахи такие умные и высокие, как он. Великий ученый ответил с достоинством, что казахский народ и умнее, и выше его. Другой примечательный факт: российскому музыковеду и собирателю казахских мелодий и песен А. Затаевичу он лично продиктовал 15 песен различных авторов вместе с нотами. В 2000 г. решением Национального общественного Совета Республики Казахстан Сатпаев в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Ташенов Жумабек Ахметович (1915–1986 г.г.)

Героическая личность в новейшей истории Казахстана, олицетворяющая величие национального духа казахов. Его называли «цепным казахским барсом». Благородные дела, сделанные им для своего народа и страны, нельзя переоценить. Хотя из-за сомнительной политики правительства Казахстана его не знают не только ученики, студенты, квалифицированные образованные молодые люди, но и некоторые политики, преподаватели вузов. Но правду невозможно скрыть. Ташенов родился в ауле Бабатай нынешнего Аршалинского района Акмолинской области. Он стал одним из первых руководителей республики в годы освоения целины в качестве Председателя Президиума Верховного Совета и Председателя Совета Министров Каз. ССР (1955–1961 г.г.). В этот период Ташенов внес весомый вклад в сохранении территориальной целостности казахского государства. Дал отпор тому, чтобы не отдать Мангыстау Туркменистану. Был категорически против того, чтобы пять северных областей, объединенные в Целинный край, были отданы России, хлопкопосевной Южный Казахстан–Узбекистану. Был против ядерных испытаний на территории нашей страны. Его обвинили в создании «Казахского аула» в центре Алматы, когда он решил поощрить представителей творческих объединений, дав им ключи от квартир и домов. Не позволил закрыть газету «Қазақ әдебиеті» и защитил газету «Соцказахстан» от выпуска в качестве перевода газеты «Казправда». Отчитывал 2-го секретаря ЦК КП Казахстана Журина Н. за пренебрежение к казахской прессе. Дело доходило до того, что Ташенов прямо угрожал ставленнику союзного центра-секретарю Целинного крайкома Соколову выселить его из республики в 24 часа, если тот еще раз заикнется о прямом переподчинении края Москве. Проявляя настоящий героизм, Ташенов не боялся вступать в открытое противоборство со всемогущим Хрущевым Н., которому никто, даже из тяжеловесов Политбюро ЦК КПСС, не смог тогда возразить против передачи Крыма Украине. Кунаев с восхищением отзывался о Ташенове как о «поистине отчаянном храбрце». Нельзя не признать того, что в истории казахов нет более высокого и значительного подвига, совершенного в роковой час Ташеновым без пролития крови для сохранения независимости и целостности государства.

Тынышпаев Мухамеджан (1879-1938 г.г.)

Видный государственный и общественный деятель Казахстана. Родился в Маканши-Садырской волости Лепсинского уезда Жетусуской области. Окончил Санкт-Петербургский императорский институт имени Александра I. Первый казахский железнодорожный инженер. Кстати, его образ вдохновил Д. Кунаева на выбор профессии. Депутат российской Госдумы второго созыва. Первый премьер-министр Туркестанской Республики (Кокандская Автономия). Ученый-историк. Автор первой родословной истории казахов. Один из учредителей партии «Алаш» и член правительства «Алаш-Орда». Он первым выдвинул идею будущего национально-

государственного самоопределения Казахстана на съезде автономистов России в 1905 г. Репрессирован в 1998 г., посмертно реабилитирован.

Уалиханов Шокан Шингисович (Чокан Чингисович Валиханов) (1835-1865 г.г.)

Выдающаяся историческая личность. Первый казахский ученый-просветитель, востоковед, энциклопедист, историк, географ, переводчик, публицист, талантливый фольклорист, отважный путешественник. Основоположник этнографии тюркских народов Центральной Азии как науки. Родился в крепости Кушмурун, недалеко от Костаная. Правнук великого Абылай-хана. Настоящее имя-Мухаммед-Канапия. Шоканом его называла мать. Высшее образование приобрел в Омском кадетском корпусе-одном из лучших учебных заведений России того времени. При поступлении на учебу Шокан не знал русского языка, но быстро овладел им. За свою недолгую жизнь совершил много научно-исследовательских и этнографических экспедиций: к заилийским кыргызам, в аулы Старшего жуза, г. Кульджу, в Кашгарию. Сведения, добытые ученым и зафиксированные им в путевых очерках, явились большим открытием для европейской науки. Уалиханов-первый казахский художник, исполнивший большое количество точных этнографических жанровых, портретных и пейзажных зарисовок, иллюстрировавших его научные и путевые дневники. Им записана народно-эпическая поэма «Козы-Көрпеш-Баян сұлу» В 1857 г. он избран действительным членом Русского географического общества. Поддерживал тесные дружеские отношения с выдающимися людьми: ученым-востоковедом Потаниным Г.Н., путешественником Семеновым-Тян-Шанским П.П., писателем Достоевским Ф.М. и др. Уалиханов первым открыл для всего мира кыргызский эпос «Манас»-выдающееся произведение восточной устной традиции. Он первым записал его отдельные главы, проанализировал, перевел на русский язык. В 1865 г. Уалиханов, прожив всего 30 лет, скончался от тяжелой болезни-туберкулеза в ауле своей жены Айсары на юге Казахстана. Известно его следующее утверждение: «Когда французы бьют русских, я на стороне русских. Но когда русские бьют казахов, я на стороне казахов». По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г, Уалиханов признан «Человеком тысячелетия».

Ходжиков Султан-Ахмет Ходжаевич (1923-1988)

Казахский кинорежиссер. Заслуженный деятель искусств Каз. ССР. Участник Великой Отечественной войны против фашистской Германии. Созданные им фильмы отличаются глубоким раскрытием внутреннего мира персонажей, тонким художественным анализом быта, обычаев и традиций казахского народа. Среди них: «Мы из Семиречья», «Если бы каждый из нас», «Айсулу», «Чинара на скале», «Знай наших». За фильм «Кыз Жибек» удостоен Государственной премии Каз. ССР в 1972 г. Эта потрясающая картина, снятая по выдающемуся казахскому эпосу, стала подлинной манифестацией национального духа, сделала очень многое для того, чтобы казахи вспомнили о своих корнях. Люди после просмотра данного фильма начали даже заново учить родной язык, углубленно изучать отечественную историю.

ГЕНИАЛЬНЫЕ КАЗАХСКИЕ ПОЭТЫ, ПИСАТЕЛИ, КОМПОЗИТОРЫ, МУЗЫКАНТЫ, ПЕВЦЫ

«Казахский народ-трагический странник, в поисках за счастьем кочевавший по стенам и столетиям, оставил нам самые драгоценные памятники художественного слова. Народ-певец, народ-поэт. Он со всей силой своего поэтического гения, присущего ему с древнейших времен, выразил свой дух в бессмертных творениях».

Мухтар Ауэзов, казахский писатель.

Азербает Кенен (1884-1976 г.г.)

Народный акын, певец, композитор. Заслуженный деятель искусств Казахстана. Родился в Кордайском районе Жамбылской области. В 1916 г. участвовал в антиколониальном восстании. Сочинял с ранних лет и в разных жанрах-терме, толгау, дастаны. Выступал как кюйши, жыршы. Наизусть исполнял эпосы «Кобланды батыр», «Кероглы», «Манас». Как айтыскер состязался со многими известными акынами. Заслуженную славу ему принесли собственные стихи, положенные на музыку. Всего таковых-около 150. Одна из самых ранних его песен – «Бозторгай», написанная в 11-летнем возрасте, пожалуй, не менее известна в народе, чем песни Абая. Столь же популярны и другие – «Кокшолок», «Он алтыншы жыл», «Кайран елим», «Аттан», «Булбул» и многие другие.

Аймаутов Жусупбек (1889-1931 г.г.)

Казахский поэт, многожанровый писатель. Основоположник казахского романа и драматургии. Ученый, просветитель, переводчик, литературовед, педагог, психолог. Составитель учебных пособий для учителей. Принял активное участие в создании партии «Алаш». Уроженец Баянаульского района Павлодарской области. В 1931 г. был репрессирован, посмертно реабилитирован в 1988 г.

Ақтамберды-жырау (Ақтамберды Сарыулы) (1675-1768 г.г.)

Казахский батыр, военачальник, сказитель. Родился в Южном Казахстане, у подножья гор Каратау. Умер в местности Журекжога в Чингистау. С 12 лет до пожилого возраста защищал родную землю от врага, участвовал во всех сражениях с жонгами. В своих стихах он воспевае казахский быт, семью и Отечество. Стержень его творчества–призыв к героизму, к воинской отваге.

Аманжолов Касым Рахимжанулы (1911-1955 г.г.)

Казахский поэт. Родился в Каркаралинском районе Карагандинской области. Один из основоположников военной лирики в казахской поэзии, пополнивший ее свежими композиционными формами. Его патриотическая поэма «Сказание о смерти поэта» была высоко оценена общественностью и охарактеризована как «жемчужина поэзии». Аманжолов известен как драматург, критик, переводчик и композитор. Песни поэта «Дарига» и «Страна родная» широко распространены в народе.

Асан Кайгы (Хасан Сабитулы) (конец XIV в.-середина XV в.)

Легендарный казахский поэт, мыслитель, мудрец. «Философ кочевников»-так назвал его Шокан Уалиханов. Родился в Поволжье. Умер в горах Улытау в Сарыарке, а по другим источникам-на берегах Иссык-Куля. По утверждению историка К. Халида, Асан Кайгы-правнук знаменитого Майкы бия. Он был одним из влиятельных людей Золотой Орды. После ее распада переселился в Дашт-и-Кыпшак. Принял ак-

тивное участие в отделении казахских родов и племен от хана Государства кочевых узбеков Абулхайра и учреждении нового Казахского ханства. Был советником его первых правителей Керей и Жанибека. Произведения степного мудреца наполнены печалью, за это люди прозвали его Асан Кайгы, т.е. «Асан Печальный». В своих толгау он сильно переживал за будущее родного народа, поэтому основное содержание его произведений определяется идеями единства всех тюркских родов, вошедших в состав Казахского ханства. Он много путешествовал по казахской степи в поисках благодатной земли. В своей легенде «Жер уюк», т.е. «Земля обетованная» он выразил мечту о счастливой жизни, о светлом будущем соотечественников. Асана Кайгы почитают не только казахи, но и ногайцы, узбеки, туркмены, кыргызы, каракалпаки и др.

Ауэзов Мухтар Омарханович (1897-1961 г.г.)

Выдающийся казахский советский писатель, ученый, доктор филологических наук, профессор, академик АН Каз. ССР, драматург и общественный деятель. Его детство прошло в Чингистау, на родине великого Абая. Дед Мухтара—Ауэз был ровесником и другом классика. Мухтар Ауэзов—один из учредителей Всеказахской молодежной организации «Жас Азамат», выражающей интересы движения «Алаш». В 1922 г. Ауэзов и член ЦИК Каз. ССР С. Садвакасов были объявлены «националистами—алашордынцами» за выражение протеста большевистской политике. В 20 лет Ауэзов написал свое первое произведение—пьесу «Енлик—Кебек» о трагической судьбе двух молодых людей. Сам же он стал и первым режиссером этой театральной драмы. Поставил ее на сцене внутри большой юрты, принадлежащей любимой жене Абая—Айгерим. Вообще, Ауэзов автор свыше 20 пьес, многие из которых и сейчас не сходят с казахской театральной сцены. Более 30 лет он занимался педагогической деятельностью, преподавал в высших учебных заведениях. Написал множество рассказов, повестей, романов. Его научные исследования легли в основу учебников по истории казахской литературы для средних школ и вузов. Но главной мечтой Ауэзова было довести до людей образ великого сына казахского народа—Абая Кунанбаева. И в этой связи несомненным литературным подвигом писателя стало создание им в течение 13 лет главного труда всей своей жизни—первого казахского романа—эпопеи «Путь Абая», получившего всемирное признание как один из лучших литературных произведений XX века. Эта книга открыла миру казахский народ, она переведена на десятки языков Европы, Азии, Африки. Как говорят в народе Абая Абаем сделал Мухтар, а Мухтара Мухтаром сделал Абай. Воистину так! По решению ЮНЕСКО в 1997 г. во всем мире праздновалось 100—летие со дня рождения писателя. В 2000 г. по решению Национального общественного Совета Республики Казахстан М. Ауэзов в числе других 9—ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Ахан Серз (наст. имя—Акжигит Корамсаулы) (1843-1913 г.г.)

Знаменитый акын, композитор и певец. Из племени аргын Среднего жуза. Родился в верховье Ишима близ горы Сырымбет. Свое прозвище «серз», т.е. рыцарь, получил за благородное сердце и любовь к скаковым лошадям. Он—автор популярных лирических песен, отличающихся плавностью, динамичностью, образностью поэтического слога, теплотой и сердечностью. А такие из них, как «Кулагер», «Караторгай», «Кербез слу», «Бал Хадиша», полюбились казахам и стали поистине народными.

Ашимов Асанали (род. 1937 г.)

Мэтр казахского кино, актер, кинорежиссер. Родился в ауле Жайылма Сарысуского района Жамбылской области. Народный артист Казахстана с 1976 г. Народный ар-

тист СССР с 1980 г. За исполнение роли Чадьярова в кинофильме «Конец атамана» удостоен в 1972 г. Государственной премии Каз. ССР, за роль Еламана в кинофильме «Кровь и пот»—Государственной премии СССР в 1974 г., за роль Касымханова в кинофильме «Транссибирский экспресс»—приза 11-го Всесоюзного кинофестиваля в 1977 г. Навсегда останется в памяти благодарного зрителя его роль Бекежана в кинофильме «Кыз Жибек».

Багланова Роза Тажибаевна (род. 1922 г.)

Знаменитая казахская певица (сопрано). Народная артистка Каз. ССР (1955 г.). Народная артистка СССР (1967 г.). Родилась в г. Казалы Кызылординской области. Внесла большой вклад в развитие казахского песенного искусства. Удостоена высокого звания «Халык Кахарманы». Творческий путь Баглановой начался в годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии. В составе фронтовых концертных бригад она выступала перед бойцами и ранеными солдатами. Багланова—единственная артистка СССР, которой дважды присвоены боевые награды. Во время одного из минометных обстрелов певица была ранена.

Байсеитова Куляш (наст. ф.и.о.—Гульбахрам Жасынкызы Бейисова) (1912-1957 г.г.)

Одна из основоположниц казахского оперного искусства, выдающаяся певица. В 24 года стала первой из казахов народной артисткой СССР. На первой Декаде казахского искусства в Москве Сталин, услышав её изумительное лирико-колоратурное сопрано, назвал певицу «казахским соловьём». За исполнение главной роли в опере «Биржан и Сара» в 1946 г. ей присвоено звание лауреата Государственной премии СССР. Первую казахскую оперу «Кыз-Жибек» Евгений Брусиловский создавал именно для неё. В годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии в составе концертной бригады она выезжала на передовую. Народная артистка СССР Валерия Басова писала о ней: « Я должна сознаться, что изумительный облик этой молодой певицы произвёл на меня потрясающее впечатление. Я не могла бы назвать певицу, с которой её можно было сравнить, до такой степени индивидуален и своеобразен высокий, лёгкий и прозрачный голос Куляш. Его серебристый тембр действительно напоминает пение птицы, и Куляш Байсеитова заслуженно получила название «казахского соловья». Она подлинная гордость не только казахского, но и всего нашего советского искусства».

Балуан Шолак (наст. имя—Нурмагамбет Баймырзаулы) (1864-1919 г.г.)

Прославленный казахский палуан (балуан), певец, композитор, акын. Родился в Енбекшилдерском районе Акмолинской области. С ранних лет играл на домбре. Прозван «Балуан Шолаком», т.е. «беспальым борцом» за то, что отличался необыкновенной силой и не имел пальцев правой руки, отморозив их в детстве. Он легко удерживал на плечах бревно с двадцатью джигитами, поднимал камень весом в 51 пуд (816 кг). Был близким другом легендарного Кажымукана, сопровождал его в гастрольных поездках и в матчевых встречах. Балуан Шолак—прекрасный исполнитель и пропагандист песен Биржан Сала, Акан Серэ, которых считал своими наставниками. Сам сочинял песни, среди которых известны «Ашылы-Айырбек», «Желдірме», «Дікілдек» и др.

Биржан Кожагулов (Биржан сал Турлыбайулы) (1834-1894/97 г.г.)

Выдающийся казахский поэт—песенник, композитор, основоположник профессиональной песенной школы. Родился в ауле Ербол на землях севернее Кокшетау. Из племени керей Среднего жуза. Первую свою песню он сочинил в 10-летнем возрасте.

те. Слово «Сал», означающее разностороннего творческого человека, стало частью его имени. Он—автор множества любимых народом песен, в т.ч. таких как «Жанбота», «Ғашығым», «Қаламқас», «Адасқак», «Ләйлім шырақ», «Жамбас сипар». Особую популярность принес ему айтыс с поэтессой из Семиречья-Сарой. Об этом написаны поэмы, композитором М. Тулеубаевым создана опера, в которой использованы мелодии самого Биржан сала. Оставил после себя много учеников и последователей, как Жаяу Муса, Акан Серэ, Палуан Шолак.

Бисенгалиев Марат (род. в 1962 г.)

Всемирно известный казахский скрипач и дирижер. Родился в г.Алматы. Дебютировал в 9-летнем возрасте. На сегодняшний день он признан одним из лучших скрипачей мира. Победитель международных конкурсов, лауреат многих престижных премий. Руководитель Западно-Казахстанского филармонического оркестра. Своей маленькой скрипкой он сделал для имиджа Казахстана больше, чем целая армия дипломатов.

Бухар-жырау (Бухар Калкаманулы) (1668-1781 г.г.)

Знаменитый казахский поэт, сказитель. Крупный общественный деятель и один из влиятельнейших биев времен ханов Тауке, Болата, Абульмамбета и Абылая. Родился у подножия горы Далба в Баянаульском крае, скончался там же 113-летним старцем. Происходил из рода каржас племени аргын Среднего жуза. Современники называли его «комекей аулие», т.е. «святым голосом». Был советником Абылай-хана, оказывал на него влияние при принятии правильных, мудрых решений. Бухар-жырау жил в годы жонгарского нашествия, которые он отразил в своих произведениях. Они создавались в форме философских и диалектических размышлений. Многие афоризмы жырау, строки его стихов получили широкое распространение в народе и превратились в пословицы и поговорки. Обладал он также способностью толковать сны, предсказывать по ним события, и они сбывались. Кроме того, в своих стихах—толгау поэт разоблачал захватническую политику и коварные замыслы Российской империи.

Даулеткерей Шигайулы (1820–1887 г.г.)

Выдающийся казахский народный композитор, виртуозный исполнитель кюев в стиле топке, основоположник лирического направления в инструментальной музыке. Его отец и дядя являются основателями так называемой Бокеевской Орды между реками Урал и Волга. Сохранились 40 произведений Даулеткерей. Все они лирического содержания, яркие и выразительные. Известны его кюи «Жігер» («Энергия»), «Бұлбұл» («Соловей»), «Керілме» («Истома») и др.

Джансугуров Ильяс (1894-1939 г.г.)

Выдающийся казахский советский писатель, поэт, драматург, общественный деятель. Родился в Аксуском районе Талды-Курганской области. Его творческое наследие своеобразно и многогранно: стихи, поэмы, очерки, рассказы, социальный роман «Товарищи», одноактная драма «Исатай и Махамбет». Им написан учебник по литературе для школ, полностью переведен роман А.С. Пушкина «Евгений Онегин». Поэмы «Кюй», «Степь», «Кюйши», «Кулагер» принесли ему славу великого певца казахской степи. В 1939 г. он был репрессирован и расстрелян, впоследствии реабилитирован. Считается, что И. Джансугуров, С. Сейфуллин и Б. Майлин подняли на высокий уровень национальный дух казахского народа своей гражданской и общественной деятельностью. И поэтому их вполне заслуженно в народе называют «Үш бәйтерек» («Три тополя») казахской литературы.

Днищев Алибек Мусаевич (род. 1951 г.)

Казахский оперный певец (тенор). Уроженец г. Алматы. Народный артист СССР и Каз. ССР. Лауреат многих отечественных и международных конкурсов и премий. В 1977 г. стал лауреатом Международного конкурса им. Шумана. С 1978 г. в казахском театре оперы и балета. Созданные им образы лиричны и обаятельны. Его чарующий голос известен миллионам поклонников таланта певца.

Доспамбет-жырау (1430-1526 г.г.)

Известный поэт-сказитель и полководец. Родился в городе Азове на берегу реки Дон. Погиб в одном из сражений под Астраханью. Защита Отечества, любовь к родной земле—основные темы его творчества. В стихах Доспамбета звучит идея целостности тюркского мира. Его произведения стали классическими образцами казахской поэзии.

Дулат Бабатайулы (1802-1874 г.г.)

Казахский акын. Родился в местности между Балхашом и Аягузом. Ему принадлежат особые заслуги в совершенствовании казахского стихосложения. Он является первым казахским поэтом, чьи стихи были изданы типографским способом и опубликованы отдельной книгой. В своих произведениях акын изобличал колониальную политику Российской империи. К его творческому наследию обращался великий Абай.

Есенберлин Ильяс (1915-1983 г.г.)

Выдающийся казахский писатель. Основатель и классик казахской литературы в историческом жанре. Родился в г. Атбасаре Акмолинской области. По специальности—горный инженер. Участник Великой Отечественной войны против фашистской Германии. Именно благодаря творчеству Есенберлина в казахском народе стало просыпаться национальное самосознание. Его произведения не вписывались в идеологические стандарты советской тоталитарной системы. Писатель-патриот взял на себя ответственность, выступив против лживого официального освещения истории казахов. Тернист и долог был путь к читателю каждой из его книг. Все пришлось ему испытать: и цензурные мытарства, и заговор молчания, и яростную травлю со стороны многочисленных критиков и завистников. В этой связи многогранный труд Есенберлина можно назвать не просто мужественным, а подвигом, равным политическому. По меткому определению историка М. Козыбаева Есенберлин «был воистину ханом Кене казахской литературы». Как известно, великий русский писатель Лев Толстой свой роман-эпопею «Война и Мир», где охвачены полувековые события, писал целых 20 лет. А Есенберлин за 4 года написал трилогию «Кочевники» с временным диапазоном 500 лет. Колумбийский писатель Габриэль Гарсиа Маркес получил Нобелевскую премию за книгу, где описывается 100-летняя история Латинской Америки. А Есенберлин описал 700-летнюю историю евразийского пространства (романы «Кочевники» и «Золотая Орда»). Он является наиболее читаемым казахским автором. Его 15 романов переведены на 30 языков мира и вышли общим тиражом более 8 миллионов, благодаря чему о казахском народе, о его прекрасной земле, героической истории и самобытной культуре узнали люди на всех континентах. Роман «Кочевники» не просто художественное произведение, его можно назвать энциклопедией жизни казахского народа. Эта книга явилась своеобразной прелюдией событий, последовавших более 10 лет спустя в морозный декабрь 1986 г., идеологически подготовившей восприимчивый ум молодежи к грядущим свершениям. Кроме того, Есенберлин первым в своих книгах стал подни-

мать вопросы реабилитации таких славных сынов казахского народа, как М. Жумабаева, А. Байгурсынова, А. Бокейханова, Шакарима и многих других. Еще одна неопенимая заслуга Есенберлина состоит в том, что будучи директором издательства «Жазушы», на свой страх и риск выпустил скандално известную книгу О. Сулейменова «Аз и Я».

Жабаев Жамбыл (Джамбул Джабаев) (1846-1945 г.г.)

Величайший мастер казахского устно-поэтического искусства. Акын-импровизатор. Его по праву называют «Великаном народной поэзии». Выходец из племени шапырашты Старшего жуза. Прожил он почти сто лет. Родился у подножия горы Жамбыл на территории нынешней Жамбылской области. 22 июня 1945 г., когда до векового юбилея оставалось всего четыре месяца, Жамбыл скончался. С домброй он не расставался с детских лет. В 15-летнем возрасте его на путь поэзии благословил знаменитый Суюнбай. В советское время Жамбыл приобретает всесоюзную, а затем мировую известность. Его патриотическая поэзия, воспевающая Родину, партию, казахов, пользовалась огромной популярностью в стране. Вдохновенное обращение Жамбыла к жителям блокадного Ленинграда—«Ленинградцы, дети мои!»—одно из лучших произведений многонациональной советской поэзии в годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии. Текст этих великих стихов был передан на радио, напечатан в газетах. Расклеенные на стенах домов плакаты со словами Жамбыла вдохновляли и поддерживали волю к борьбе у защитников осажденного Ленинграда. За свои творческие заслуги народный акын стал лауреатом Государственной премии СССР, награжден орденами Ленина и Трудового Красного Знамени. Гений Жамбыла прославил казахов на весь мир. Похоронен он вблизи Алматы, в ауле Узынагаш.

Жаяу Муса Байжанулы (1835-1929 г.г.)

Знаменитый казахский певец, акын, композитор. Родился близ озера Жасыбай Баянаульского района Павлодарской области. Пел, играл на домбре, кобызе, сырнае, скрипке. Известны его произведения «Кыздар-ай», «Аксиса», «Баянауыл», «Сұрша кыз», «Шолпан», «Сәлем кыздар», «Гауһар кыз» и др. Обличая бесчинства, творимые правителями и биями, в частности ст.султаном Баянаула Мусой Шормановым и его братом Мустафой, акын пожаловался омскому губернатору. За что упомянутые выше братья отобрали у него коня, и он получил прозвище «жаяу» т.е. «пеший».

Жиренше-шешен

Знаменитый оратор, живший в период становления Казахского ханства (XV-XVI вв.). Советник Жанибек-хана. Занимает особое место в казахском устном народном творчестве. Сохранилось много его рассказов, легенд и ораторских высказываний.

Жубанова Газиза Ахметова (1927-1993 г.г.)

Видный композитор. Народная артистка Казахстана и СССР. В 1962-68 годах – председатель правления Союза композиторов Казахстана и секретарь правления Союза композиторов СССР. В 1975-87 годах – ректор Алматинской консерватории. Автор опер, балета, ораторий, симфонических поэм, романсов, хоров, песенных фантазий, музыки к спектаклям и фильмам. Родилась в а. Жанакурлыс Темирского района Актюбинской области.

Жумабаев Магжан (наст. имя—Абилмагжан Бекенович) (1893–1938 г.г.)

Один из основоположников казахской советской литературы. Родился в Булаевском районе Северо–Казахстанской области. Один из ярких представителей отечественной интеллигенции начала XX века, вставший на путь национально–освободительного движения против колониальной политики Российской империи. Был у истоков национальной партии «Алаш». Широкое признание принес ему поэтический сборник «Шолпан». В произведениях эпического плана выражены раздумья поэта об исторических судьбах казахского народа. В поэме «Батыр Баян», отразившей жизнь в ее сложности и противоречиях, наметился его переход на позицию реалистического восприятия действительности. В 1938 г. он был репрессирован и расстрелян. Реабилитирован в 1960 г.

Казтуган–жырау (Казтуган Суюнышулы) (1420–г.с. неизвестен)

Известный поэт–сказитель эпического жанра. Полководец, батыр. Родился в местности Кызылжар близ города Кажы–Тархан (Астрахань). После 1480 г. он вместе с племенем алшин присоединился к Казахскому ханству. До наших дней дошли лишь отдельные жыры, которые раскрывают его талант, высокое мастерство и самобытность.

Калдаяков Шамши (наст. фамилия–Анагияев) (1930–1992 г.г.)

Легендарный композитор. Народный артист Казахстана. Родился в ауле Шауильдир Отырарского района ЮКО. Лауреат Республиканской премии молодежи. Автор многих лирических песен «Қайықта», «Ақ маңдайлым», «Ақсұңқарым», «Ана туралы жыр», «Сыр Сұлуы», «Арыс Жағасында», «Ақ бантик», «Қуаныш вальсы», «Сағынышым менің», пользующиеся огромной популярностью. Калдаяков сочинил музыку нынешнего гимна Казахстана. Вот что говорил при жизни сам автор по этому поводу: «Это было время, когда Акмолу переименовали в Целиноград и собирались объединить пять областей в одну и отдать в состав России. В ситуации, когда казахскую землю разделяют на кусочки, нам нужен был гимн, возносящий величие земли казахской. Эта песня была гимном протеста на раздробление казахской земли. В конце концов, эта песня будет гимном моей страны». Его слова оказались пророческими. Кстати, эта песня исполнялась восставшей молодежью на Площади Республики в Алматы во время декабрьских событий 1986 года. Примечательно, но фамилия Калдаяков–это творческий псевдоним музыканта, возникший от прозвища «Калдаяк», означавшего «родимое пятно на ноге», которое действительно было у Шамши.

Кашаубаев Амуре (1988–1934 г.г.)

Великий казахский певец. Один из основателей казахского национального театра. Родился в ауле Атан Дегеленской волости Семипалатинской губернии. У него был драматический тенор. Когда он начинал петь, рядом находящиеся с ним люди хватились за уши, опасаясь, что у них лопнут перепонки. В 1925 г. Кашаубаев пел на неделе русской этнографии в Москве. В том же году по личному приглашению наркома просвещения РСФСР Дуначарского А.В. он пел на концертах на Всемирной музыкальной выставке в Париже и это в казахской истории было первым выступлением нашего артиста за границей. За исполнение казахских песен Амуре был удостоен серебрянной медали. Парижский еженедельник «Ле мюзикаль» и другие печатные органы признали его редчайший талант. Известный этнограф Затаевич А.В. был покорен им и всячески пропагандировал его искусство, включил песни «Балқадиша», «Дударай», «Бескарагер», «Көк көбелек» в свой сборник «500 казахских песен и кюев». Голос Амуре был записан также на граммофон профессо-

ром Сорбоннского университета Перно. Эта запись была найдена в 1974 г. в Московском всесоюзном архиве. «Отец песни», как называли Кашаубаева в народе, трагически погиб в 1934 г. от рук неизвестного.

Кекильбаев Абиш (род 1939 г.)

Народный писатель, государственный и общественный деятель Казахстана. Заслуженный деятель культуры Кыргызстана. Особой популярностью пользуется его роман «Плеяда-созвездие надежды», за который он удостоен Государственной премии Каз. ССР. Родился в ауле Онды Мангыстауской области.

Кожаберген жырау (Толыбайулы Ходжаберген) (около 1663 г.—1772 г.)

Гениальный казахский сказитель, полководец, государственный деятель. Родился в местечке Гультобе нынешней Северо-Казахстанской области. Воспитанием и обучением занимался его дядя-Жалантос Бахадур из Младшего жуза. Получил прекрасное образование. Возглавлял дипломатические миссии в среднеазиатские страны. Один из авторов знаменитого свода законов «Жеты Жаргы». В 25-летнем возрасте был избран ордабасы, т.е. главнокомандующим войсками хана Тауке. Кожаберген жырау - очевидец и прямой участник тяжелых и кровавых событий войны с жонгарами, в ходе которой потерял двух сыновей и внуков. В этот период его энергия и талант были полностью отданы идее освобождения соотечественников от иноземного гнета. Наиболее популярной, ставшей гимном казахской степи, стала его поэма «Елим-ай». По преданию, музыка к ней была сочинена женой Кожабергена-Айшой, которая прошла вместе с ним все испытания.

Котеш акын

Казахский поэт, зачинатель современной формы айтыса. Родился в середине 40-х годов 18 века в ауле Сексен, на побережье Иртыша. Происходил из рода суюндик племени аргын Среднего жуза. Слава к нему пришла, когда он выступил с резким обвинением в адрес хана Абылая. Аргынский род мейрам, способный выставить многочисленный отряд вооруженных всадников, посчитал несправедливой казнь одного своего сородича. Хан Абылай готовился подавить мятеж, но здесь выступил никому неизвестный 17-летний Котеш. Твердо требуя откуп за убийство, он все же смог в своем стихотворном обращении этот частный случай перевести в общенациональную проблему, чем и побудил всемогущего хана не идти на кровавое столкновение, близкое к гражданской войне, и решить дело справедливым соглашением. Котеш акын обладал исключительным даром поэта-импровизатора, что и позволило ему возродить и преобразовать искусство айтыса. Дата его смерти неизвестна.

Кунанбаев Абай (наст. имя—Ибрагим) (1845-1904 г.г.)

Великий казахский поэт, мыслитель, мудрый философ, композитор, блестящий переводчик, основоположник казахской письменной литературы, первый ее классик. Родился у подножья Чингизских гор Семипалатинской области. Из рода тобыкты племени аргын Среднего жуза. Абаем, т.е. «осмотрительным, вдумчивым», его назвала мать. После получения первоначального образования в медресе и русской школе, он прошел длительный путь самообразования, изучая античную, восточную, западно-европейскую и русскую литературу. Своими высокохудожественными произведениями и переводами лучших образцов мировой классики он поднял казахскую культуру и литературу на новую историческую ступень. Его лирическая поэзия и философская проза были наполнены глубокой болью, горечью и сомнением за судьбу родного народа. Последнюю надежду для казахов он видел в образо-

вании, приобщении к мировой цивилизации. Абай ушел из жизни во многом непонятый своими сородичами. Его духовная сила и широта общечеловеческих взглядов намного опережали сознание основной массы казахского народа. При советской власти укрывали тот факт, что Абай в течение 18 лет был правителем, бием Чингизской, а затем Микурской волостей. Имел 3 жен и 20 детей. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г, он признан «Человеком тысячелетия».

Курмангазы Сағырбайұлы (1823-1889 г.г.)

Гений казахской музыки. Великий композитор, создатель исполнительской домбровой школы–токпе. За свое музыкальное мастерство он получает почетное имя «Кюй атасы» («Отец кюев»). Вклад классика в дело развития казахского музыкального искусства поистине неопределимо и его перечисление будет вполне понятным только профессиональным музыкантам. Он принимал участие в антиколониальном восстании под предводительством И.Тайманова и М.Отемисова, о подвигах которых сложил кюи «Кішкентай» и «Жалын». Произведения Курмангазы передают ощущение неиссякаемой силы, энергии казахского народа, красоты его бескрайних степей и высоких гор, чаяния о лучшем будущем. Вершиной творчества великого композитора считается кюй «Сарыарка», который можно назвать неофициальным гимном Казахстана, вызывающим у слушателей сильный духовный подъем и радостное эмоциональное состояние. В 1973 г. в Алматы на международном музыкальном симпозиуме данный кюй был исполнен оркестром, удостоен приза и прославил автора в мировом масштабе. Наследие Курмангазы (около 50 кюев) является золотым фондом казахской музыкальной культуры и постоянно востребованным репертуаром музыкантов. Родился он в урочище Жидели Жанаканского района Уральской области. Похоронен под Астраханью, над его могилой воздвигнут величественный мавзолей. По результатам общественной акции, проведенной в Казахстане в ноябре 1999 г, Курмангазы признан «Человеком тысячелетия».

Курмангалев Эрик Салимович (1959-2007 г.г)

Выдающийся оперный певец. Обладатель неповторимого, единственного в мире голоса-мужского альтя. В средние века подобными голосами пели кастраты (мальчиков, достигших определенного возраста, подвергали экзекуции, не дожидаясь возрастной ломки). Курмангалиеву этот тембр был дан природой. Его называли «Певцом века», сравнивали с легендарной оперной певицей Федорой Барбьерри. Широкую популярность в музыкальном мире принесла ему роль Сонг Лилинг в спектакле Р.Виктюка «Мадам Баттерфляй» в 1992 г. За эту необычную роль Курмангалиев был признан лучшим актером года. Он много гастролировал, исполнял оперы и сольные программы на ведущих сценах мира. Родился в с.Кульсары Гурьевской области.

Майлин Беймбет (наст. имя–Бимухамед Жармагамбетұлы) (1894-1938 г.г.)

Выдающийся казахский советский писатель, поэт, драматург, общественный деятель. Родился в Таранском районе нынешней Костанайской области. В своих произведениях он создает своеобразную галерею художественных образов. Центральное место в его творчестве занимают рассказы. Многие из них–«Письмо Чапая», «Волостная Культай», «Кровавая месть», «Улбосын» и другие имеют сходство с произведениями русского писателя А.П. Чехова. Большой популярностью пользуются его повести «Памятник Шути», «Коммунистка Раушан», «Берен», роман «Азамат Аза-

матыч», пьесы «Наши джигиты», «Жалбыр», «Амангельды». В 1938 г. он был репрессирован и расстрелян. Впоследствии реабилитирован.

Мади Бапиулы (1860-1924 г.)

Казахский акын, певец и композитор. Родился в Каркаралинском районе Карагандинской области. Во время национально-освободительного восстания 1916 г. в своих стихах обличал произвол царской администрации. По ложному обвинению был осужден. В тюрьме сочинил песню «Каракесек».

Макатаев Мукагали (Мухаметкали) Сулейменулы (1931–1976 г.г.)

Знаменитый казахский поэт. Родился в ауле Карасаз Раймбекского района Алма-тинской области. Автор поэм-размышлений, которые вошли в национальный золотой фонд Казахстана: «Ақ қайын әні», «Ару ана», «Мавр» и др. Лирика Макатаева представляет собой значительное наследие казахской литературы. Он внес вклад в развитие жанров не только поэзии, но и прозы, драмы, критики. Многие его стихи положены на музыку Н. Тлендиева, Ш. Калдаякова и других композиторов. После смерти Макатаева присуждена Государственная премия РК (1999 г.), звание «Поэт века».

Мусрепов Габит (наст. имя—Габдулгабит) (1902-1985 г.г.)

Народный писатель Казахстана. Первый и единственный из казахских писателей, удостоенных звания Героя Социалистического Труда. Главный редактор газеты «Социалистический Казахстан» (1934-1936 г.г.), журнала «Ара-Шмель» (1956-1957 г.г.). Первый секретарь Правления Союза писателей Казахской ССР (1964-1966 г.г.). Академик, критик, драматург. Его романы «Солдат из Казахстана», «Пробужденный край», «Во вражьих руках» являются лучшими произведениями в казахской советской литературе. За книгу «Несостоявшаяся встреча», в которой раскрыт образ поэта Сакена Сейфуллина, Мусрепов был удостоен Государственной премии Казахской ССР. В 1937 г., в период «красного террора», он проявил гражданское мужество и смелость, открыто встав на защиту писателя Беимбета Майлина. Мусрепов—автор либретто первой казахской оперы «Кыз-Жибек». Его пьесы «Амангельды», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу», «Ахан-Сере и Ақтоқты» до сих пор ставятся на подмостках современных академических театров. Родился писатель в Пресногорьковском районе Костанайской области.

Мустафин Габиден (1902-1985 г.г.)

Народный писатель, журналист и общественный деятель Казахстана. Родился в нынешнем Бухар-Жырауском районе Карагандинской области. В 1930-48 годах работал на шахтах Караганды. Не случайно, что его первый роман «Жизнь или смерть» посвящен карагандинским шахтерам. В 1953-56 и 1962-64 годах он—председатель правления Союза писателей Казахстана. Известны его произведения: «Шиганак», «После бури», «Очевидец», «Миллионер». За создание романа «Караганда» удостоен Государственной премии Каз. ССР в 1953 г.

Нурпеисов Абдижамил Каримович (род. 1924 г.)

Патриарх отечественной литературы, признанный мастер современной казахской прозы. Народный писатель Каз. ССР. Участник ВОВ. Его книги давно и прочно заняли места на книжных полках читателей многих стран. В 1974 г. за создание известной эпопеи-исторической трилогии «Кровь и пот» удостоен Государственной премии СССР. Фабула данного романа разворачивается на фоне умирающего Аральского моря.

Нурпеисова Дина (1861-1955 г.г.)

Первая казахская женщина-композитор, кюйши-домбрист. Талантливая ученица великого Курмангазы. Родилась в урочище Бекетай Жанакалинского района Уральской области. На домбре начала играть с девяти лет и не расставалась с ней до конца жизни. Народная артистка Казахстана. В 75-летнем возрасте стала победительницей смотра-конкурса в Москве, в 83 года выиграла конкурс мастеров искусств Средней Азии. В 2000 г. решением Национального общественного Совета Республики Казахстан Д. Нурпеисова в числе других 9-ти великих казахов удостоена звания «Человек XX века». Ее кюи «Бұлбұл», «Әсемқоңыр», «Жигер», «Байжұма», «Қос Алқа» и многие другие вошли в золотой фонд музыкального наследия.

Рахмадиев Еркегали (род. 1930 г.)

Выдающийся казахский композитор, народный артист СССР. Родился в с. Мадениет Шубартауского района Семипалатинской области. 27 лет был бессменным председателем Союза композиторов Казахстана, 8 лет руководил Государственной консерваторией имени Курмангазы. Классик казахского оперного искусства. Автор шести опер, многочисленных сочинений – оркестровых, вокально-хоровых, театрально-сценических, камерно-инструментальных, песен и романсов. Он стал родоначальником жанра симфонического кюя, являющегося одним из уникальных разновидностей казахской музыки. За выдающиеся заслуги в развитии музыкального искусства в 2005 г. назван Человеком года.

Орынбай Бертагыұлы (1813 -1891 г.г.)

Акын, жырау, певец, композитор, великий мастер айтысов. Родился в ауле Егиндыагаш нынешнего Аиыртауского района Северо-Казахстанской области. Из рода атыгай карауыл племени аргын Среднего жуза. Польский публицист и этнограф А. Янушкевич сравнивал айтыс Орынбая с акыном Жанаем с диспутами античных ораторов Демосфена и Цицирона. Орынбай-автор целого ряда героических баллад, посвященных хану Абылаю и его батырам. Именно Орынбая казахи выбрали для того, чтобы сообщить о безвременной смерти Шокана Уалиханова его родителям.

Сара Тастанбекқызы (1853-1907 г.г.)

Казахская поэтесса. Известны автобиографическая поэма «Западняя», стихи «Сердце», «Тайны сердца». Образцом поэтического таланта Сары является айтыс с Биржан салом.

Сейфуллин Сакен (наст. имя Садвакас) (1894-1938 г.г.)

Выдающийся казахский советский писатель, поэт, драматург, общественный деятель. Председатель Совнаркома Каз. ССР (1922-25 г.г.). Родился в Нильдинской волости Акмолинского уезда (ныне Шетский район Карагандинской области). Своим творчеством внес весомый вклад в развитие отечественной литературы. Его поэмы и стихи «Прошедшие дни», «Домбра», «Экспресс», «Советстан», «Альбатрос», «Красный конь» получили всеобщую известность. Пьесы «Путь к счастью», «Красные соколы», мемуарный роман «Тернистый путь» представляют Сейфуллина как родоначальника новых жанров для казахской литературы. В 1938 г. он был репрессирован и расстрелян. Впоследствии реабилитирован.

Серкебаев Еркемек Бекмухамедович (р. 1926 г.)

Мэтр оперного искусства (*лирический баритон*). Народный артист СССР. Герой Социалистического Труда. Лауреат Государственных премий СССР и Каз. ССР. В 1953 г. в Бухаресте Серкебаев стал лауреатом Международного конкурса вокали-

гембая против жонгар. Сочинял сказания в стихах, где воспевал их мужество, героизм. Призывал воинов к выдержке. Имя Татикары стало широко известно после его пламенных стихов, повествующих о войне между циньскими завоевателями и воинами Абылай-хана в 1756 г.

Таттимбет Казангапулы (1815-1862 г.г.)

Выдающийся казахский композитор. Создатель «шертпе күй»-оригинальной «шелкающей» манеры исполнения кюев на домбре. Родился в ауле Мыржык Каркаралинского уезда. Выходец из рода каракесек племени аргын Среднего жуза. Был правителем волости Нурбике-Шаншар. В 1855 г. в составе казахской делегации присутствовал на коронации Александра II в Санкт-Петербурге. За виртуозное исполнение национальной казахской музыки, в т.ч. и своих произведений, он был награжден лично императором России серебрянной медалью. Ему принадлежат более 40 кюев. Они разнообразны по звучанию: от легких, напевных-«Сылкылдак», «Былкылдак» до трагических-«Көкейкесті», «Қосбасар» и многие другие, занимающие достойное место в золотой сокровищнице казахского музыкального искусства.

Тлендиев Нургиса Атабаевич (1925-1998 г.г.)

Мастер традиционной казахской музыки. Народный артист СССР и Республики Казахстан, лауреат Государственной премии СССР, «Халык Кахарманы», профессор, выдающийся композитор, дирижер. Родился в Илийском районе Алматинской области. Уже с пяти лет играл на домбре, а в 12-в составе оркестра. Немалое влияние на выбор его жизненного пути оказал известный академик Ахмет Жубанов. Написал музыку ко многим фильмам и спектаклям, а также создал более 400 популярных в народе песен и романсов.

Торайгыров Султанмахмут (1893-1920 г.г.)

Казахский поэт-демократ, публицист, литературный критик, просветитель. Родился в Уалихановском районе Северо-Казахстанской области. За свою короткую жизнь он создал столько значительных произведений, что по праву занял почетное место в истории национальной культуры. Является автором первых романов в стихах и прозе («Красавица Камар»), первых философских и социальных поэм и очерков. Смысл своей жизни он видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета.

Тулєбаев Муқан (Мухамедсалим) (1913-1960 г.г.)

Известный композитор, народный артист СССР. Один из основоположников казахской композиторской музыки. Родился в селе Карачиган Бурлин-Тюбинского района Талды-Курганской области. Председатель Союза композиторов Казахстана (1953-55, 1959-60 г.г.). Директор Казахского академического театра, оперы и балета им. Абая (1955-56 г.г.). Автор ряда замечательных вокальных, оркестровых и камерных произведений, музыки к фильмам, песен. Один из создателей Государственного гимна Казахской ССР. В 1949 г. награжден Государственной премией СССР.

Тулєгенова Бибигуль Ахметовна (Род 1929 г.)

Знаменитая казахская певица (лирико-колоратурное сопрано). Народная артистка Каз. ССР. Народная артистка СССР. Последней в истории была удостоена звания Героя Социалистического Труда (21декабря 1991г.). Лауреат Государственной премии Каз. ССР и Государственной премии СССР. Родилась в гор. Семипалатинске.

Улбике Жанкельдыкызы (годы рождения и смерти неизвестны)

Казахская поэтесса. Одна из основательниц поэтической школы айтыса. Родилась и выросла в Теренозекском районе нынешней Кызылординской области. Наследие поэтессы изучали известные фольклористы М.Ж. Копей, А. Диваев. Академик В. Радлов собрал ее стихи в книгу, издал в Петербурге, позднее перевел на немецкий язык. Творчеством Улбике интересовались такие известные литераторы и критики, как М. Ауэзов и С. Муканов.

Умбетей-жырау (Умбетей Тлеу-улы) (1697-1786 г.г.)

Казахский поэт эпического жанра. Родился в горах Каратау, умер в Ерейментау. Находился в гуще борьбы казахского народа против жонгарского нашествия, воспевал исторические события. Эпическое сказание Умбетей о батыре Богенбае является одним из самых бесценных наследий исторической литературы казахов.

Шакарим Кудайбердыулы (1958-1931 г.г.)

Гениальный казахский поэт-писатель, просветитель-демократ, философ-мыслитель, композитор, историк, этнограф, фольклорист, переводчик. Родился в с. Караул ныне Абайского района Восточно-Казахстанской области. Оставшись в детстве сиротой, воспитывался у двоюродного дяди-Абая Кунанбаева. Свое первое стихотворение написал в 7 лет. В творческое наследие Шакарима входят не только поэтические, но и философские, исторические, музыкальные произведения. В течение 30 лет он писал свой научно-философский трактат «Три истины», в работе над которой использовал колоссальное количество источников. Первая казахская классическая драма-пьеса «Енлик и Кебек» была создана М. Ауэзовым на основе поэмы Шакарима «Самосуд или случайность». К своему стихотворению «Взошла заря свободы» (1919 г.) он написал и музыку с заветной целью сделать эту песню гимном свободного Казахстана. После хаджа в Мекку Шакарим опубликовал уникальную книгу «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий». Автор начал этот труд по совету Абая и продолжал работу над ним в течение всей жизни. Также по предложению своего великого дяди он написал знаменитую поэму о влюбленных «Калкаман и Мамыр». Шакарим переводил газели персидского поэта Хафиза, поэму азербайджанского лирика Физули «Лейла и Меджнун», роман американской писательницы Бичер Стоу «Хижина дяди Тома». А такие крупные прозаические произведения «Дубровский» и «Метель» А.С. Пушкина, он преподнес в поэтическом переводе. Сделал достоянием казахов несколько рассказов Льва Толстого, с которым состоял в переписке. Не успел он закончить многоплановую этнофилософскую книгу «Казахи». В возрасте 73 лет Шакарима обвинили в связи с кулацко-байскими элементами и в 1931 г. расстреляли.

Шал Акын (наст. имя-Тлеуке Кулекеулы) (1748-1819 г.г.)

Поэт, новатор казахского стихосложения. Его творчество является переломным этапом в казахской поэзии. Он отходит от консервативной поэтики жырау. В его стихах нет эпических образов, мир раскрывается через личность самого поэта, через его страдания, поиск истины. Он возродил традицию суфийской поэзии, уходящей корнями в бессмертные хикметы Ходжи Ахмеда Яссауи. Шал Акын по праву считается зачинателем новой казахской поэтической школы, вершиной которой станет Абай. Своей поэтической мудростью он стал удивлять людей с малолетнего возраста, за что его называли «Шал Акын», т.е. «Умудренный поэт». Родился он в местности Азат вблизи Кокшетау.

Шалкииз–жырау (Шалкииз Тленшиулы) (1465-1560 г.г.)

Великий жырышы средневековой казахской поэзии. Родом из Западного Казахстана. Получил исламское образование. С ранних лет прославился как бесстрашный воин и талантливый поэт. В своих толгау достиг вершин художественного мастерства. До наших дней дошло более 600 его стихотворных строк.

Шанин Жумат Тургунбаевич (1892-1938 г.г.)

Первый казахский профессиональный режиссер, драматург, один из основателей национального профессионального театрального искусства. Народный артист Каз. ССР. Директор и художественный руководитель первого казахского профессионального театра драмы. Шанин внес значительный вклад в становление национальной драматургии.

Шаханов Мухтар (род. 1942 г.)

Всемирно известный казахский поэт. Общественный деятель. Родился в ауле Карасу Казыгуртского района Южно–Казахстанской области. С 1986 г.–секретарь правления Союза писателей Казахстана. С 2003 г.–главный редактор журнала «Жалын». В 1989-1990 г.г.–председатель комитета Верховного Совета Каз. ССР по расследованию декабрьских событий 1986 г. При этом он открыто выступил против ЦК КПСС и силовых структур, защищая попорченную честь казахской молодежи. Большая заслуга его в том, что он в то время впервые на весь мир сказал правду об этих событиях. Произведения Шаханова, и в первую очередь поэмы «Заблуждение цивилизации» и «Космоформула карающей памяти» («Тайна, унесенная Чингисханом»)–это поэтическое осмысление мировых нравственно–этических проблем современности. По инициативе Шаханова для оказания помощи жителям Приаралья был организован комитет по проблемам Балхаша и Арала. Данный орган сделал очень многое для привлечения внимания мировой общественности и правительства СССР к экологической катастрофе Аральского моря.

Ыхылас Дукенулы (1843-1916 г.г.)

Выдающийся казахский кюйши. Виртуозный исполнитель кобызовой музыки. Родился на территории нынешнего Жанаркинского района Карагандинской области в ауле рода тама. Он является представителем целой династии знаменитых кобызистов, в которую вошли его отец–Дукен, дед–Алтынбек, дальние предки–Кутты абыз и Нияз. Считается, что Ыхылас–человек, сумевший после легендарного Коркыт–Ата «одушевить, влить жизнь» в струны кобыза. По мнению казахов, этот смычковый инструмент обладает магической силой, с его помощью знахари лечили людей, снимали с них сглаз, предсказывали судьбу. Ыхылас был способен смычком кобыза подражать голосам птиц и зверей. В кюе «Акку» («Белый лебедь») слышится хлопанье крыльев, а в кюе «Каскыр» («Волк»)–вой хищника.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аубакиров Тохтар Онгарбаевич (род. 1946 г.)

Первый казахский космонавт. Халык Кахарманы. Заслуженный летчик-испытатель СССР, летчик-космонавт РК, генерал-майор авиации, доктор технических наук, профессор. Родился в ауле имени Первого Мая Каркаралинского района Карагандинской области. Окончил Армавирское летное училище по специальности «летчик-инженер». В 1988 г. совершил первый в Советском Союзе беспосадочный полет на Северный полюс с дозаправкой в воздухе. В 1989 г. добился небывалого в истории авиации достижения: посадил на авианосец «Тбилиси» сверхзвуковой истребитель «МИГ-29», а потом взлетел в небо, сократив в 6 раз расстояние разбега. За этот подвиг, несмотря на нежелание Президента СССР Горбачева М.С., он был удостоен звания Героя Советского Союза. В целом же, испытал 50 новых самолетов. Общеизвестно, что именно с казахской земли в 1961 г. состоялся первый полет человека в космос. Спустя 30 лет, в октябре 1991 г., туда полетел ее достойный сын—Тохтар Аубакиров. В 2000 г. он по решению Национального общественного Совета РК в числе других 9-ти великих казахов удостоен звания «Человек XX века».

Артаев Бахтияр (род. 1983 г.)

Знаменитый казахский спортсмен, боксер. Родился в г. Таразе. В 2004 г. в весовой категории 69 кг стал олимпийским чемпионом в Афинах. Одновременно завоевал кубок Вала Баркера как лучший боксер Олимпиады.

Жармухамедов Алжан Мусурбекович (род. 1944 г.)

Первый олимпийский чемпион-казах. Родился в поселке Табаксай Бостандыкского района ЮКО. Заслуженный мастер спорта СССР. Баскетболист (рост 207 см). Чемпион Олимпийских игр 1972 года в Мюнхене, бронзовый призер Олимпиады-76 в Монреале, неоднократный призер чемпионатов мира, трехкратный чемпион Европы, десятикратный чемпион СССР. Самое яркое событие в его богатейшей спортивной биографии-финальный матч Мюнхенской Олимпиады, когда сборная СССР, капитаном которой он был, за три секунды до окончания решающего поединка забила победный мяч в корзину американцев.

Жыланбаев Марат (род. В 1963 г.)

Всемирно известный казахский спортсмен в беге на длинные дистанции, заслуженный мастер спорта. Родился в а. Майкаин Баянаульского района Павлодарской области. В 90-х годах 20 века в «Книге рекордов Гиннесса» отмечены его достижения: 23 марафона за 23 дня (в день 42 км 195 м), 30 марафонов за 15 дней, 75 марафонов за 12 месяцев, 226 марафонов за один год; восхождение на пик Эльбрус (5642 м) за 7 дней; пробег через Каракумы (1200 км) за 20 дней; пробег через Сахару за 24 дня; пробег через австралийскую пустыню Викторию (1700 км) также за 24 дня; пробег через Неваду (1218 км) за 17 дней. Жыланбаев является единственным человеком на планете, покорившим все величайшие пустыни мира.

Кажымукан (наст. имя—Мукан Мунайтпасов, Хаджи Мукан) (1871-1948 г.г.)

Первый казах, ставший чемпионом мира по французской (классической) борьбе, многократный победитель мировых, региональных, российских, всесоюзных чемпионатов среди супертяжеловесов. Великий атлет-палуан (рост-196 см, вес-145-150 кг, окружность груди-132 см). Родился в ауле Караоткель Акмолинской области. Выходец из рода алтыбас племени кыпшак Среднего жуза. За свою спортивную

жизнь Кажымукан завоевал 48 золотых, серебряных и бронзовых медалей. Никто из последующих борцов не смог повторить такой успех. Выступал под псевдонимами «Японец Ямогата-Муханура», «Муканов-Муханура», «Кара Иван», т.е. «Черный Иван». В Стамбуле он одержал убедительную победу над прославленным османским силачом Нурлой. Тогда турецкий султан организовал борцу поездку в Мекку. После хаджа он получил приставку «Кажы» к своему имени. В 1927 г. по решению КазЦИК ему было присвоено почетное звание «Великий батыр Казахской степи». Во время Великой Отечественной войны против фашистской Германии ВВС Красной Армии на деньги Кажымукана приобрели самолет, на одном боку которого было написано «Амангельды», а на другом «Хаджи Мукан». Казахский летчик К. Шалабаев на этом самолете выполнил 120 боевых вылетов. Умер великий палуан в Южно-Казахстанской области.

Ибраимов Ермухан (род. 1972 г.)

Знаменитый казахский спортсмен-боксер. Родился в с. Жаксылык Жамбылской области. Бронзовый призер Олимпийских игр в Атланте (1996 г.). В 2000 г., в возрасте 28 лет, в весовой категории до 69 кг завоевал олимпийское золото в Сиднее.

Косанов Гусман Сыйтыкулы (1935-1993 г.г.)

Знаменитый казахский спортсмен-легкоатлет. Первый из казахов участвовал в Олимпийских играх и стал там призером. Родился в а. Изатулла Бескарагайского района ВКО. Заслуженный мастер спорта. Специализация-эстафетный бег 4×100 м. Чемпион Молдовы, Украины, Каз. ССР. Неоднократный чемпион и 4-х кратный рекордсмен СССР. В 1960 г. в составе союзной сборной завоевал серебро на XVII Олимпийских играх в Риме. В память о великом спортсмене с 1991 г в Казахстане проводятся международные легкоатлетические соревнования «Меморил Косанова», ставшие традиционными.

Мусабаев Талгат Амангельдинович (род. 1951 г.)

Летчик-космонавт Казахстана и РФ. Халык Кахарманы. Герой России. Родился в ауле Каргалы Жамбылского района Алматинской области. Совершил 3 космических полета, из них 2 раза в качестве командира экипажа. 7 раз выходил в открытое космическое пространство, где находился более 41 часа (это самое длительное пребывание человека в открытом космосе). Мастер спорта СССР по гимнастике и высшему пилотажу в командном зачете. Мусабаев стал первым в мире «космическим экскурсоводом», сопровождавшим первого космического туриста Денниса Тито.

Мустафа Озтюрк Кабел Абдрахман (1954-1995 г.г.)

Выдающийся казахский спортсмен, общественный деятель. Родился в Турции. Снискал славу на аренах многих стран. Шестикратный чемпион мира по таэквандо-до (1982-88). Открыл собственные спортивные школы в Гонконге, Мюнхене, Стамбуле, Казахстане. Первый и единственный в Европе и в мусульманском мире обладатель 6-ого дана таэквандо.

Сарсекбаев Бахыт (род. 1981 г.)

Чемпион Пекинской Олимпиады 2008 г. по боксу в весовой категории 69 кг. Уроженец г. Павлодара.

Саттарханов Бекзат Сеилханулы (1980-2000 г.г.)

Первый среди казахов олимпийский чемпион по боксу. Родился в ауле Балтаколь Отырарского района Южно-Казахстанской области. Олимпийское золото он завоевал в 2000 г. на 27-х Играх в Сиднее, выступая в весовой категории до 75 кг. Тогда

ему было всего 20 лет, в том же году погиб в автомобильной катастрофе. Свою победу Саттарханов посвятил 1500 летию г. Туркестана.

Сериков Шамиль Каримович (1956-1989 г.г.)

Заслуженный мастер спорта по классической борьбе. Родился в г. Алматы. Чемпион СССР, чемпион Европы, двукратный чемпион мира, чемпион 22-х Олимпийских игр в Москве (1980). Выступал в весовой категории до 57 кг.

Ушкempiров Жаксылык (род. 1951 г.)

Заслуженный мастер спорта по греко-римской борьбе. Родился в Жамбылской области. Кандидатура Ушкempiрова на участие в Олимпийских играх 1980 г. до самого последнего момента была под вопросом и обсуждалась на самом высоком уровне. Конкуренция за место в сборной была очень высокой и особенно жесткой в весовой категории до 48 кг. Причем спортсмен должен был быть чемпионом Союза и Спортакиады народов СССР плюс находиться в отличной форме накануне Олимпиады. Жаксылык отвечал всем этим требованиям. Однако Спорткомитет и Федерация борьбы приняли решение о том, что СССР будет представлять грузин Т. Казарашвили. Пришлось вмещиваться в ситуацию высшему руководству Казахстана. После беседы Д. Кунаева с Л. Брежневым было решено провести спарринг между Ушкempiровым и Казарашвили, из которого наш спортсмен вышел победителем. На Олимпиаде Жаксылык победил румына Александру, болгарина Христова и венгра Шереша. Таким образом, золотая олимпийская медаль нашим атлетом поистине была выстрадана в борьбе со спортивными функционерами. В 1981 г. Ушкempiров становится чемпионом мира. В настоящее время он заслуженный тренер Казахстана.

ИЗВЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ, МАТЕРИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ

Всегда был огромен интерес к бескрайним просторам Казахстана, к его народу и культуре. Известные ученые, писатели, историки, путешественники, музыканты были покорены красотой казахской земли, самобытностью казахских обычаев и традиций, богатством казахского устного народного творчества, музыкальным наследием. Многие из этих людей прониклись казахской ментальностью, стали активными популяризаторами казахской культуры. Научные исследования также осуществляли российские государственные чиновники, военные, сочетавшие исполнение служебных обязанностей с изучением истории, этнографии, флоры, фауны, географии Казахстана. Справедливости ради надо отметить, что все эти широко-масштабные исследования Казахской степи обуславливались в конечном счете интересами колониальной политики Российской империи: необходимостью возведения укрепленных пунктов, переселения безземельных крестьян из внутренних губерний России, держать в узде казахский народ и т. д.

Абрамов Николай Алексеевич (1812-1870 г.г.)

Российский этнограф. Первый историограф казахских городов. Опубликовал более ста печатных работ, в основном посвященных Восточному Казахстану. Его историко-географический труд «Областной город Семипалатинск» (1862) вызвал серьезный интерес в научных кругах и был напечатан в журнале «Королевского географического общества» Лондона. В 1858/59 годах он исследует каменный памятник – мавзолей, воздвигнутый в честь Баян-сулу и Козы Корпеш, опубликовал народную легенду о них. В 1860 г. Абрамов, посетив г.Верный, был покорен неопишуемой красотой живой природы этого удивительного уголка Казахской степи и опубликовал в 1867 г. статью «Алматы или укрепление Верное с его окрестностями».

Айтматов Чингиз Торекулович (1928-2008 г.г.)

Народный писатель, общественный и государственный деятель Кыргызстана. Был тесно связан с Казахстаном, с его культурой. Первое свое образование получил в Жамбылском ветеринарном техникуме. Судьбоносное значение для его творчества сыграла поддержка великого казахского писателя Мухтара Ауэзова. Тот первым обратил внимание на талант Айтматова, дав высокую оценку его повести «Джамиля» в статье «Путь добрый» (1958). Именно Мухтар Омарханович первым на всю страну заявил о том, что Чингиз Торекулович достоин Ленинской премии. Айтматов является также Народным писателем Казахстана, почетным гражданином гор. Алматы. В 1993 г. в нашей республике ему была присуждена Президентская премия мира и духовного согласия. Один из знаменитых романов Айтматова «И дольше века длится день» («Буранный полустанок») целиком изображает казахскую жизнь - от начала до конца. В литературе впервые именно в этом произведении обозначился казахский космодром Байконыр.

Алекторов Александр Ефимович (1861-1918 г.г.)

Русский миссионер, ученый-ориенталист, библиограф, этнограф и просветитель. В 1882-1908 г.г. – инспектор народного просвещения, директор училищ в Бокеевской Орде, Торгайской, Акмолинской и Семипалатинской областей. Высоко ценил талант, традиции, искусство и фольклор казахского народа. Занимался сбором и публикацией материалов по скотоводству, земледелию, обрядам, обычаям, народной медицине, играм, песенному и поэтическому творчеству казахов. Записал казахский героический эпос «Кобланды». В 1906 г. под его редакцией вышла первая фундаментальная библиографическая работа о Казахстане «Указатель книг, журнальных и

газетных статей, заметок о киргизах». Вместе с тем, он в своей книге «Инородцы России» (1906) выступал с явно шовинистических позиций. Искаженно интерпретировал содержание Корана. Отмечая якобы присущий ему дух вражды к иноверцам, Алекторов на этом основании делает вывод о невозможности «рассчитывать на искреннюю дружбу мусульман к русскому народу». Активно участвовал в распространении христианства среди казахов.

Алмаши Дьордь (1867-1933 г.г.)

Венгерский востоковед, географ, орнитолог. Экспедиция во главе с ним побывала в ряде районов Казахстана. В его книге «Мое путешествие в сердце Азии» (1903) даны сведения о природе и географическом положении Жетысу, Алатау, Тянь-Шаня, о языках, религии, обычаях казахов и кыргызов, о их взаимоотношениях с русскими.

Алябьев Александр Александрович (1787-1851 г.г.)

Русский композитор. Непревзойденный мастер романса. В ссылке (1834-35) написал вокальный цикл «Песни азиатов», в котором использовал мелодии казахского, татарского, башкирского и туркменского народов. Собирал этнографические материалы, занимался исследованиями песенной культуры, кюев казахов и башкир Оренбургского края. В рукописи его неоконченной оперы «Аммалат-бек» содержится два варианта казахской песни.

Андреев Иван Григорьевич (1744-1824 г.г.)

Российский военный инженер – топограф. Более 50 лет прослужил на границе Южной Сибири и Казахской степи, где по роду своей профессиональной деятельности был тесно связан с казаками. С 1796 г. и до своей смерти Андреев прожил в г. Семипалатинске. Свободно владел казахским языком, хорошо знал образ жизни, домашний быт и культуру казахского народа. Пользовался большим доверием у казахов и находился в более близких отношениях с ними, чем многие другие исследователи второй половины 18 века. Андреев тщательно изучал генеологические предания казахов о происхождении различных кочевых родов и аристократических династий. Им был создан уникальный и по существу первый в науке специальный труд, посвященный казахскому народу, под названием «Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, також и прилегающих к российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями».

Аничков Иван Васильевич (1863-г.с. неизвестен)

Русский ученый, археолог, этнограф. Работал в научных учреждениях Туркестана и Оренбурга. Опубликовал ряд статей о каменных изваяниях, курганах и других архитектурных памятниках Казахстана. Исторические и этнографические сведения о казахах приводятся в его трудах: «Забытый край», «Памятники киргизского народно-го творчества», «Очерки о жизни народов Туркестана» и других.

Анкинович Екатерина Александровна (1911-1991 г.г.)

Ученый-геолог, лауреат Государственной премии СССР, доктор геолого-минералогических наук, заслуженный деятель Казахстана. Открыла 12 новых минералов, в т.ч. 8 – ранее неизвестных науке. Они были утверждены Международной минералогической ассоциацией и названы в честь казахстанских геологов К.Сатпаева, И.Бока, В.Гуцевича и др.

Арабские исследователи (8-15 в.в.)

Масштабные историко-географические и этнографические исследования народов и племен, живших на территории современного Казахстана в средневековье, провели

арабские ученые и путешественники: ал-Беларузи, ат-Табари, ал-Джахиз, ибн Хордадбега, ал-Якуби, Кудама ибн Джафар, ал-Хамадани, ал-Джейхани, ал-Истархи, ибн Хаукал, ибн Фадлан, Абу Дулаф, ал-Масуди, Исхак ибн ал-Хусайн, Гардизи, ал-Марвази, Закария ал-Казвини, ал-Неса-ви, ал-Омари, ибн Баттут, ибн Халдун, ал-Карши, ал-Басри, Абу-л-Хасан Нур ад-Дин ибн Саид, ибн Русте, Абу-л-Фида ибн Ал-Асир, ибн Ал-Факих, ибн Мисквавейх, ал-Идриси. Следует отметить, что особое место Казахстана в средневековой арабской историографии во многом объясняется стремлением арабов укрепить свою власть на завоеванных азиатских территориях.

Аравин Петр Васильевич (1908-1979 г.г.)

Музыковед. Оставил богатое наследие, посвященное исследованию казахской музыки. В 1948-79 г.г. преподавал в Алма-Атинской консерватории.

Арагон Луи (1887-1982 г.г.)

Французский писатель. Высоко оценил творчество Абая, М.Ауэзова, других казахских поэтов и писателей. Роман Ауэзова «Абай» назвал выдающимся произведением 20 века.

Аристов Николай Александрович (1847-г.с.неизвестен)

Российский этнограф. В 1899-1909 г.г. работал в Семиреченской области. Внес значительный вклад в изучение казахского шежира.

Аткинсон Томас Уитлам (1799-1861 г.г.)

Английский путешественник, художник. В 1848-52 г.г. побывал в казахских степях. В своих трудах подробно описал жизнь казахов, их быт, обычаи, традиции, хозяйство, города и крепости, курганы и могильники. Особо отметил мастерство казахских акынов. Опубликовал легенды и рассказы о топонимах казахской степи. Написал картины «Штурм ночного аула», «Бой киргизских всадников» и др.

Балаш Бела (1884-1949)

Венгерский писатель и общественный деятель. В 1943-45 годах был в Казахстане. Собрал и записал образцы казахской устной поэзии, исследовал их и перевел на немецкий язык. Его сборник «Золотая юрта» был издан в ГДР в 1956 г.

Бараев Александр Иванович (1908-1985 г.г.)

Один из основателей и организаторов сельскохозяйственной науки в Казахстане. Академик. Внёс огромный вклад в освоение целинных и залежных земель в Каз.ССР. Его по праву называли главным агрономом целины. В 1956 г. создал Казахский научно-исследовательский институт зернового хозяйства, который возглавлял в течение 27 лет. Под руководством академика в НИИ была разработана новая система земледелия, обеспечивающая защиту почв от ветровой эрозии, и зародилось новое направление в сельскохозяйственной науке. После внедрения бараевских приёмов почвозащитного земледелия в Казахстане увеличилось ежегодное производство зерна и оно было доведено до 25-27 млн. тонн. Эта система была распространена не только в республиках СССР, но и в Венгрии, Болгарии, Монголии.

Бартольд Василий Владимирович (1869-1930 г.г.)

Российский ученый-востоковед. Академик АН СССР. Один из основателей русской школы востоковедов. Научную ценность представляют труды, посвященные исто-

рии средневекового Казахстана. Работал в комиссии по переводу казахской письменности на латиницу.

Белослюдов Виктор Николаевич (1882-1916 г.г.)

Русский художник, этнограф. Его творчество представлено многочисленными рисунками, акварелями, этюдами, посвященных жизни и быту казахов, природе Восточного Казахстана. Известны его картины «Юрта», «Казашка», «Казахское семейство», «Казахи с кумысом», «Казахская арба», «Семипалатинск», «За чаем», «Табун лошадей».

Бельгер Герольд Карлович (родился в 1934 г.)

Переводчик, прозаик, публицист, литературный критик. Заслуженный деятель искусств Казахстана. Родился в России, в семье поволжских немцев, однако с малых лет и поныне живет и трудится в Казахстане. Он вырос в казахском ауле, окончил казахскую среднюю школу, проникся казахской ментальностью, работая в сфере трех культур-казахской, немецкой и русской. Духом казахов пронизано и все его творчество. Иногда его даже иронически называют «Последним казахом». Он же сам высказался следующим образом: «Когда я умру, пусть собравшиеся на мои похороны люди скажут: «Ушёл из жизни ещё один казах».

Бенедикт Поляк (жил в 13 веке)

Польский монах-францисканец. В 1245-47 годах, за тридцать лет до путешествия известного Марко Поло, он в составе дипломатической миссии Святого престола первым из европейцев, пройдя через степи современного Казахстана, совершил путешествие в глубь Азии. Благодаря его трудам, написанным по результатам этих странствий, впервые в Европе узнали о Великой Степи.

Берг Лев Семенович (1876-1950 г.г.)

Ученый, географ, биолог, академик АН СССР. Автор монографии «Аральское море», за которую ему была присвоена степень доктора наук и присуждена медаль им. П.П. Семенова-Тян-Шанского. Внес большой вклад в изучение природы Казахстана.

Берзин Илья Николаевич (1818-1896 г.г.)

Русский ученый-востоковед. В его трехтомник «Турецкая хрестоматия» вошли казахские эпосы «Козы Корпеш – Баян Сулу», «Едигей», «Камбар-батыр» и другие. При содействии Березина рукописи великого казахского поэта Абая Кунанбаева переданы в Русское географическое общество в Петербурге.

Бернштам Александр Натанович (1910-1956 г.г.)

Советский археолог. Руководил экспедициями по исследованию археологических памятников Средней Азии и Казахстана. Разработал их периодизацию. В его трудах освещены история культуры и искусства, этногенез, общественный строй, хозяйство древних кочевых народов.

Бимбоэс Альвин Эрнестович (1878 – 1942 г.г.)

Немецкий собиратель произведений казахской народной музыки. С 1911 г. в России. В 1919-22 г.г. жил в г. Акмолинске. В служебных поездках записал около 100 казахских народных песен. Организовал первую детскую музыкальную школу в Акмолинске. Известному музыковеду Затаевичу А.В. подарил рукопись, содержащую обработки казахских песен и переводы их текстов, собственноручные акварельные рисунки. В 1926 г. в сборник статей «Музыкальная этнография», выпущенного в г. Ленинграде, вошли 25 казахских народных песен в записи Бимбоэса.

Бичурин Илья Яковлевич (1777-1853 г.г.)

Русский ученый-востоковед. Основываясь на китайских источниках, он провел фундаментальные исследования истории и этнографии тюркоязычных народов, в т.ч. казахов. Его уникальный труд «Собрание сведений о народах, населявших Среднюю Азию в древние времена» (1851) открывает миру историю наших предков.

Бородин Александр Порфирьевич (1833-1887 г.г.)

Русский композитор и ученый-химик. Его опера «Князь Игорь» является образцом национального героического эпоса в музыке. В нее он включил хор и пляски полковников казахов, созвучных казахским песням «Ой, айнам» и «Газиза-ай».

Брем Альфред Эдмунд (1829-1884 г.г.)

Немецкий зоолог, просветитель. Его наблюдения, вынесенные из путешествий по Сибири, Туркестану, Семипалатинску, легли в основу трудов «Быт и семья киргизов», «Кочевники степи-скотоводы». Они содержат описание природных богатств Казахстана, быта казахов, обычаев и традиций. Также отмечено гостеприимство степняков, их особая музыкальная одаренность, выразительность языка.

Брусиловский Евгений Григорьевич (1905-1981 г.г.)

Композитор. Народный артист Казахстана. Внес большой вклад в становление профессионального казахского музыкального искусства. Им записано более 250 казахских народных песен и кюев. Брусиловский-автор первой казахской оперы «Кыз Жибек». В соавторстве с М. Тулебаевым и Л. Хамиди написал Гимн Казахской ССР.

Бутаков Андрей Иванович (1816-1869 г.г.)

Русский мореплаватель, контр-адмирал. В 1848-49 годах руководитель морской экспедиции по изучению и картографированию Аральского моря. В 1858-59 годах изучал дельту реки Амударьи. В 1853-55 и 1862-63 годах исследовал и составил карту нижнего и среднего течения реки Сырдарьи.

Вамбери Армений (1832-1913 г.г.)

Венгерский ученый-востоковед. В своей книге «Путешествие по Средней Азии» (1865) он с восторгом отмечает такие черты казахского народа, как любовь к музыке и поэзии, независимость, гостеприимство.

Васильев Павел Николаевич (1910-1937)

Советский поэт. В его творчество органично вошли образы, мотивы, интонации казахского фольклора. Записанные им у казахов Павлодара, Кызыл-Орды и др. местностей образцы народного творчества, а также оригинальные произведения по мотивам казахских песен и легенд вошли в сборник «Песни киргиз-казахов» (1932).

Верещагин Василий Васильевич (1842-1904 г.г.)

Русский художник-баталист. Посетил Казахстан в конце 60-х - начале 70-х годов 19 века. Во время поездки написал картины, воспроизводящие природу, быт и нравы казахского народа: «Голова казаха в войлочной шляпе», «Мечеть в Туркестане», «Казахские кибитки» (1867), «Богатый киргизский охотник с соколом» (1871) и др.

Вельяминов-Зернов Владимир Владимирович (1830-1904 г.г.)

Российский историк-востоковед, лингвист, нумизмат, академик. Исследователь истории народов Поволжья, Средней Азии и Казахстана. Основоположник научного изучения истории Казахского ханства. Автор книг «Исторические известия о киргиз-кайсаках», «Исследования о касимовских царях и царевичах».

Верн Жюль (1828-1905 г.г.)

Знаменитый французский писатель-классик научно-фантастического и приключенческого жанра. Автор романа «Курьер царя» о выдающемся казахском хане Кенесары. Другой его роман «Жюлиус Бомбарнак» знакомит читателя с нравами и бытом народов, населяющих азиатские окраины России. В этом произведении писатель стремится заглянуть в завтрашний день, почувствовать возможности науки и техники в гигантской многонациональной стране. Кроме того, он сделал любопытные предложения, касающиеся развития железнодорожной сети Казахстана. В этой книге Жюль Верн пишет, что казахи-кочующий народ мусульманского вероисповедания, земли их делятся на три орды, указывает их местоположение, рассказывает о карликовых растениях под названием «терскен» и др.

Веселовский Николай Иванович (1848-1918 г.г.)

Российский востоковед, историк, этнограф, археолог. Его научная деятельность посвящена истории народов Средней Азии, Семиречья, Синьцзяна, этническому составу и истории образования Казахского ханства. Первый издатель и редактор однотомного собрания сочинений (1904 г.) казахского ученого Ш. Уалиханова.

Галузо Петр Григорьевич (1897-1980 г.г.)

Советский историк. Исследовал колониальный характер переселенческой политики царизма и торгово-экономических связей России и Казахстана в конце 19 в.- начале 20 в. На основе статистических данных показал разрушительные для экономики аула последствия широкомасштабной экспроприации казахских земель под русское переселение. За что подвергался политическим репрессиям.

Гапеев Александр Александрович (1881-1958 г.г.)

Геолог-ученый. В 1917-20 годах исследовал месторождения угля в Казахстане. Описал Экибастузское, Прииртышское, а также Сарыадырское, Туменьсорское, Кусмурунское, Акжарское, Борлинское и Майкубинское угольные месторождения. Гапеев первый оценил Карагандинский угольный бассейн как крупнейший в республике.

Гедин Свен Андерс (1865-1952 г.г.)

Шведский путешественник, этнограф. В 1893-97 годах посетил казахскую степь. В изданной после этого книге привел географическое описание казахской земли, картины жизни казахов, их обычаи и традиции, национальные спортивные состязания, состояние животноводства и торговли.

Георги Иван Иванович (Иоганн Готлиб) (1729-1802 г.г.)

Российский путешественник немецкого происхождения, этнограф, натуралист, создавший первый обобщающий труд о народах России, в т.ч. о казахах. По имени Георги назван цветок «георгин».

Герберштейн Зигмунд фон (1486-1566 г.г.)

Немецкий дипломат, путешественник. В 1517-26 годах посетил Россию. Впечатления от этих путешествий легли в основу его сочинения «Записки о Московитских делах». В нем он впервые ознакомил Европу с Казахским ханством периода правления Касым-хана. Указал, что казахи содержат большие табуны лошадей, питаются мясо-молочными продуктами, используют в еде мало соли, больше лечебных трав. Говоря об астрономических представлениях казахов, автор отметил особое значение в их жизни Полярной звезды, т.к. по ней они ориентировались как по времени, так и по сторонам света в ночное время суток.

Геродот (между 490 и 480-ок.425 г.г. до н.э.)

Древнегреческий ученый, названный Цицероном «Отцом истории». Автор первого исторического сочинения в 9-ти книгах. В 4-ой из них он дает первое в античной литературе систематическое описание жизни и быта ранних кочевников Казахстана. Также в его трудах упоминались Улытауские горы.

Григорьев Василий Васильевич (1816-1881 г.г.)

Русский ученый-востоковед. Внес значительный вклад в изучение истории, культуры, этнографии, хозяйства казахского народа. Автор ряда трудов на эту тематику. Тесно сотрудничал с Ш.Уалихановым и Ы.Алтынсариним. По его проекту в 1861 г. в Троицке открыта школа для казахских детей. Также под руководством Григорьева была создана в Оренбурге большая библиотека, содержащая ценные сведения по истории Центральной Азии.

Гросс Северин (1852-1893 г.г.)

Ссылный поляк. Дружил с Абаем. Написал труд «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов», являющийся ценным источником по казахскому обычному праву.

Грумм-Гжимайло Григорий Ефимович (1860-1936 г.г.)

Русский ученый, географ, исследователь Центральной Азии. Много путешествовал в данном регионе. В его трудах значительное место уделено древней и средневековой истории Казахстана. Посвящено несколько статей жизни и творчеству Ш.Уалиханова.

Гумбольдт Александр (1769-1859 г.г.)

Известный немецкий учёный. В 1829 г. путешествовал по казахским степям. Посетил Восточный Казахстан, Прииртышье, Семипалатинск, Петропавловск, Омск, Оренбург, Уральск, побережье Каспийского моря. С восхищением отзывался о музыкальном даровании казахов.

Гумилев Лев Николаевич (1912-1992 г.г.)

Выдающийся русский ученый, этнограф, историк, географ. Внес значительный вклад в изучение истории древних и средневековых кочевников Центральной Азии. В своих работах он пытался изменить стереотипное восприятие кочевников как варваров и врагов оседло – земледельческой цивилизации. Его имя присвоено Евразийскому университету г. Астаны. Гумилев заложил серьезные основы для изучения казахского этноса. По свидетельству других ученых, у него было свое особое, теплое отношение к казахскому народу. Сами казахи не говорят о себе так восторженно, как говорил он. Более того, Гумилев, ведя преподавательскую практику в Ленинградском Государственном университете по тюркологии и казахскому языку, дома свою жену заставлял одеваться по-казахски и плести косы, несмотря на то, что она была коренной жительницей северной столицы России. Рукопись учёного «История казахского этноса» находится в музее упомянутого выше вуза. Однако она, к сожалению, остаётся неизданной по настоящее время.

Гутковский Карл Казимирович (1815-1867 г.г.)

Русский военный деятель, исследователь Казахстана, один из близких друзей Ш.Уалиханова. Участвовал в подготовке к печати его трудов. Содействовал изданию Русским географическим обществом полного собрания сочинений казахского учёного.

Даль Владимир Иванович (псевдоним Казак Луганский) (1801-1872 г.г.)
Русский писатель, лексикограф, этнограф. Работал врачом в Уральске, Оренбурге. По его инициативе в 1831 г. был основан первый казахский музей при Неплюевском военном училище. Даль описал жизнь казахского аула в повестях «Майна», «Бикей и Мауляна» (1836-37 г.г.). Его знание казахского быта, языка и фольклора отразилось также в «Письмах из похода в Хиву» (1839-40 г.г.). Даль сопровождал А.С. Пушкина в поездках по казахским степям.

Дефо Даниэль (1660-1731 г.г.)
Знаменитый английский писатель. Посвятил несколько страниц второй части своего знаменитого романа «Робинзон Крузо» описанию казахской земли, её обитателей.

Дженкинсон Антони (Энтони) (г.р неизвестен – 1611г.)
Английский купец и дипломат. Первый англичанин, посетивший в 1558/59 годах Казахскую степь и оставивший письменное свидетельство об этом - «Повествование о хане Хакназаре, занятиях и обычаях казахов». Им же была сделана первая картографическая информация о казахах. Карта Дженкинсона была издана в Лондоне в 1562 г. и на ней есть надпись «Кассак» (Cassak)

Диваев Абубекир Ахмеджанович (1855-1933 г.г.)
Известный башкирский этнограф, член научных обществ Ташкента, Казани, Москвы. Занимался различными сторонами казахской этнографии. Собрал рукописи героического эпоса «Алпамыс», «Кобланды», «Камбар» и др., а также десятки песен, сотни пословиц, около 180 сказок.

Добромыслов Александр Иванович(1854-1945 г.г.)
Русский историк и этнограф, исследователь народов Поволжья, Средней Азии и Казахстана. Основные научные труды посвящены казахскому скотоводческому хозяйству, родовому строю, жизни и обычаям.

Достоевский Федор Михайлович (1821-1881 г.г.)
Русский писатель. В 1854-59 годах находился в ссылке в Казахстане. Живя в Омске и Семипалатинске, он выезжал в аулы, имел знакомых среди казахов. Дружил с Ш.Уалихановым. На казахской земле написал свои бессмертные произведения: «Дядюшкин сон», «Село Степанчиково и его обитатели», «Записки из мертвого дома». В последнем из них он описывает казахские аулы, расположенные в степях за Иртышем.

Дюма-отец Александр (1802-1870 г.г.)
Французский писатель. Во время одного из своих кругосветных путешествий побывал на казахской земле, впечатления о которой изложил в очерке «Из Парижа в Астрахань» (1858).

Ерзакович Борис Григорьевич (Гиршевич) (1908-1997 г.г.)
Композитор и музыковед Казахстана. Уроженец г. Акмолинска. С юношеских лет посвятил себя казахской музыкальной культуре. Доктор искусствоведения, профессор, академик, лауреат Государственной премии. Продолжатель дела легендарного пропагандиста казахского музыкального наследия-Затаевича А.В. Он-автор обстоятельных монографий «Музыкальное творчество Абая», «Народные песни Казахстана», «Казахское музыкальное наследие», многих статей. Как итог его многолетних занятий появилось редкое по полноте и глубине многостороннее исследование «Песенная культура казахского народа». Заметным вкладом Ерзаковича в музы-

кальное искусство республики являются его композиторские опусы-увертюры, квартеты, фортепианные вариации на казахские народные темы, многочисленные песни, романсы, хоровые произведения и т.д.

Зайн-Ад-Дин Махмуд Бен Абд Ал-Джалил Васифи (1485-1551/56 г.г.)

Среднеазиатский писатель. Впервые казахские земли названы Казахстаном в его мемуарах «Бадаи ал-Вакаи» («Удивительные события»).

Залесский Бронислав (1820-1880 г.г.)

Польский художник. Отбывал ссылку в Оренбурге и на Мангышлаке. В 1865 г. в Париже вышел его альбом под названием «Жизнь киргизской степи», куда вошли 22 акварельных рисунка и обширный этнографический очерк о жизни и быте казахов, о легендах и сказках, услышанных во время его скитаний по степям.

Затаевич Александр Викторович (1869-1936 г.г.)

Музыковед-фольклорист, этнограф, композитор. С 1920 г. жил в бывшей столице Казахстана-Оренбурге, где впервые услышал казахскую музыку. Она покорила его «своеобразной поэтичностью, красотой и мелодическим богатством». К 1922 г. им было собрано более тысячи казахских песен и кюев. Эти записи составили первый сборник «1000 песен казахского народа», который принес Затаевичу заслуженную славу. Ему первому правительство республики присвоило звание «Народный артист КАССР» (1923 г.). В 1931 г. был издан второй сборник «500 казахских песен и кюев». Творчество Затаевича оказало большое влияние на становление таланта многих мастеров казахского искусства. По его рекомендации в Париж на этнографический концерт народов мира был послан Амире Кашаубаев, прославивший казахское песенное искусство. Затаевича по праву называют «Отец казахской песни».

Зелинский Густав (1809-1881)

Польский поэт. В 1834-1842 годах он,будучи в ссылке,несколько лет жил в Казахстане.Очарованный этим краем,Зелинский написал знаменитые в мировой литературе поэмы «Степь» и «Киргиз»,в которых описал жизнь и быт казахского народа,национальные традиции.

Ильминский Николай Иванович (1822-1892 г.г.)

Русский востоковед, миссионер-просветитель. Внес большой вклад в дело просвещения народов, входивших в состав Российской империи. Тесно сотрудничал с И. Алтынсариним, оказывал тому практическую помощь в его педагогической работе. Благодаря ему же овладел казахским языком, написал первую грамматику казахского языка, составил словарь казахских слов. Опубликовал самоучитель русского языка для казахов. Собирал образцы казахского эпоса. Наряду с этим,он был сторонником идеи об использовании народного просвещения для русификации тюркских народов Российской империи.

Иштван Коныр Мандоки (1944-1992 г.г.)

Венгерский учёный-тюрколог. Внёс огромный вклад в дело солидарности тюркских народов. Собрал богатый фактологический материал по их многовековой истории и культуре. В1977 г. впервые посетил Казахстан, который с того времени становится для него вновь обрётённой родиной. В совершенстве владел казахским и другими тюркскими языками. Один из основоположников международного общества «Қазақ тілі». Научно доказал кровное родство венгерского и древних тюркских кочевых

народов. Был женат на казашке Айше. По завещанию самого учёного похоронен на Кенсайском кладбище Алматы.

Кабай (Хабай, Ха Хуанджи) (род.1926 г.)

Китайский ученый, поэт, переводчик. Занимается исследованиями творчества Абая Кунанбаева и Мухтара Ауэзова. Переводит их произведения на китайский язык. Подготовил ряд научных статей и монографических трудов о творчестве Абая.

Карпини Иоанн де Пано (Джованни Пиано де Карпини, Жан дю План Карпан) (ок.1182/1200-1248/1252)

Итальянский путешественник, монах-францисканец. В 1245 г. был направлен папой римским в районы, захваченные монголами, для установления дипломатических отношений с ними. Миссия Карпини в 1246 г. побывала в ставках монгольских ханов Бату и Гуюка. Отчет монаха о путешествии «Либеллус хисторикус» (Исторический обзор) познакомил Европу с миром Востока тех лет. В нем имеются важные сведения по истории средневекового Казахстана, подробно описываются присырдарьинские города.

Кассин Николай Григорьевич (1896-1949 г.г.)

Ученый-геолог, доктор геолого-минералогических наук. Заслуженный деятель науки Казахской ССР. Академик НАН РК. Внес большой вклад в изучение геологического строения территории Казахстана, освоение его многочисленных сырьевых ресурсов и развитие геологической науки.

Катаринский Василий Владимирович (1846-1902 г.г.)

Русский ученый-ориенталист, исследователь казахского языка. Внес значительный вклад в дело просвещения казахского народа и развития казахской культуры. Более 25 лет работал инспектором по татарским, башкирским и казахским школам Оренбургской области. Принимал участие в создании учебников для учащихся казахских школ. Автор «Букваря для киргиз». Под его редакцией подготовлена и издана «Грамматика киргизского языка». Создал «Киргизско-русский словарь», содержащий около 10 тысяч слов. Подготовил первый казахский «Календарь для киргиз».

Кеннан Джордж (1845-1924)

Американский писатель и публицист. Имя великого сына казахского народа-Абая Кунанбаева стало известным благодаря его книге «Сибирь и ссылка» (1891). В ней Кеннан с восхищением отметил высокую эрудицию нашего классика, рассказал о Семипалатинской библиотеке, её значении в жизни края.

Клеменц Дмитрий Александрович (1848-1914 г.г.)

Русский этнограф, археолог, публицист, революционер-народник. Неоднократно бывал в Казахской степи. В его статьях под общим названием «Киргизы» содержатся различные сведения об истории, этнографии, литературе и искусстве казахского народа.

Комаров Владимир Леонтьевич (1896-1945 г.г.)

Советский ученый-ботаник, географ. Президент АН СССР. В годы ВОВ возглавлял комиссию по мобилизации ресурсов Казахстана, Урала и Западной Сибири на нужды обороны страны. Провел большую организационную работу по исследованию и введению в практику природных ресурсов Казахстана. Комиссия под его руководством рассмотрела актуальные вопросы строительства металлургического завода в Караганде, разработала комплексные мероприятия по повышению добычи угля в

Центральном Казахстане, увеличению выплавки цветных металлов, развитию коксохимической промышленности. За особые заслуги в деле выявления и освоения природных богатств республики ему было присвоено звание заслуженного деятеля науки Казахстана.

Костылецкий Николай Федорович (1813-1869)

Российский ученый-востоковед, собиратель образцов казахской устной литературы. Учитель и друг Ш. Уалиханова. Преподавал в Омском кадетском корпусе. Собрал сведения о казахских народных играх.

Котвич Владислав Людвигович (1872-1944 г.г.)

Польский востоковед. Занимался изучением жизни и быта казахов Бокеевской Орды. Написал обзорную статью «Киргизы», в которой приведены данные об истории казахов, их численности, а также различные антропологические и этнографические сведения из их жизни.

Краснов Андрей Николаевич (1862-1914)

Русский ботаник, географ и путешественник. В 80-х годах 19 века руководил экспедицией по комплексному изучению растительного мира Казахстана.

Крашениников Ипполит Михайлович (1884-1947)

Российский геоботаник, физик-географ. В 1908 г. проводил ботанико-географические исследования природы Казахстана, составил карту растительных поясов, является автором научных работ по данной тематике.

Курдаков Евгений Васильевич (1940-2002 г.г.)

Русский поэт, учёный. Родился в Оренбурге, на Урале. Как поэт, как художник он состоялся в Устье Каменных гор, на берегу Иртыша, которые питали его творчество. Здесь вышла его первая книга «Мой берег вечный», которую он будет считать самой лучшей из всего, что создал. Был удостоен звания академика Петровской академии наук и искусства за фундаментальную работу над «Блёсовой книгой» по расшифровке протоязыка. В гроте «Ак-Баур», расположенном в 38 км от г. Усть-Каменогорска, им были обнаружены наскальные рисунки, исполненные охрой. По утверждению самого учёного, они являются примером самой древней в мире письменности. Курдаков считается самым лучшим переводчиком стихов гениального казахского поэта Абая. «Любой увлечённый переводчик знает, что вхождение в мир другого поэта поглощает, а мир Абая – он поглощает абсолютно. Абай был огромным эталоном в моей творческой и личной жизни», - говорил Курдаков.

Кэстл Джон

Английский художник. Жил в первой половине XVIII века. Находясь на службе в России, в 1734-37 г.г. участвовал в Оренбургской экспедиции И. Кириллова, в ходе которой исследовал побережье Аральского моря, реку Жайык, побывал в городах Самара и Симбирск. Произведение Кэстла «О путешествии в 1736 г. к хану Младшего жуза Абулхайру» занимает видное место в истории, оно содержит ценные сведения о жизни казахов, их обычаях, системе власти, о природных богатствах. Они позволяют глубже узнать историю Отечества середины XVIII века.

Левшин Алексей Ираклиевич (1797-1879 г.г.)

Русский ученый. Исследователь истории, этнографии и географии Казахстана и казахского народа. Автор многих научных статей и 3-томной книги «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких Орд и степей». Данное произведение стало пер-

вым специальным исследованием о казахском народе. Ш. Уалиханов назвал Левшина «Геродотом казахского народа».

Мариковский Павел Иустинович (1912-2008 г.г.)

Профессор зоологии, учёный-энтомолог с мировым именем, писатель - натуралист, член Союза писателей РК, ветеран Великой Отечественной войны против фашистской Германии. Большая часть жизни Мариковского была тесно связана с Казахстаном, его природой, географией, историей и культурой. Он был неутомимым исследователем казахской земли. Заслуженно стал первым учёным на постсоветском пространстве, награждённым золотой медалью Всемирного географического общества. Собрал первую в мире коллекцию копий петроглифов, т.е. наскальных рисунков.

Марко Поло(1254-1324 г.г.)

Итальянский путешественник. В ходе своих многолетних(1271-1295) странствований по Азии собрал богатый исторический, географический и этнографический материал, в т.ч. и о территории современного Казахстана и ее ранних насельниках.

Марков Сергей Николаевич (1906-1979 г.г.)

Советский поэт, писатель. Действительный член Географического общества СССР. Автор многочисленных статей и книг по истории путешествий и географических открытий. В юности жил и работал в г. Петропавловске СКО, здесь делал первые творческие шаги. По свидетельству Д.А. Кунаева, Марков был большим другом казахского народа, поддерживал тесные связи с его литераторами и учеными. Приложил немало сил для увековечения памяти Ш.Уалиханова. Широко известен его историко-биографический роман о казахском ученом «Идущие к вершинам» (1963), который по праву назван «поэтической энциклопедией казахстанской науки 19 века».

Мелиоранский Платон Михайлович (1868-1906 г.г.)

Русский тюрколог. Изучал казахский язык, собирал образцы казахского фольклора в Оренбургской губернии и Тургайской области. Автор «Краткой грамматики казак-киргизского языка». Издал «Киргизские пословицы и загадки».

Мариям Жагоркызы (наст. ф.и.о.-Мария Егоровна Рыкина) (1887-1950 г.г.)

Заслуженный деятель искусств Казахстана. В совершенстве владела казахским языком. Автор и исполнитель казахских народных песен, в т.ч. ставшей популярной в народе песни «Дударай» о любви русской девушки к казахскому жигиту Дуйсену, о силе чувства, не считающегося с национальными и религиозными предрассудками. Родилась в Коргалжынском районе Акмолинской области. Умерла там же.

Михаэлис Евгений Петрович (1841-1913 г.г.)

Российский ссыльный революционер-демократ. Много лет дружил с Абаем Кунанбаевым. По его предложению тот был принят в полные члены Семипалатинского областного комитета по статистике. Помимо научной деятельности, Михаэлис принял деятельное участие в благоустройстве края и его культурном развитии. По его инициативе в 70-е годы XIX века в Семипалатинске был открыт первый краевой музей, в Усть-Каменогорске-библиотека, женская гимназия, два училища, начальная школа, Народный дом и т.д.

Мозер Генри (1844-г.с. неизвестен)

Шведский путешественник. После посещения Казахской степи, Бухары, Хивы, туркмен и Персии издал книгу «В странах Центральной Азии», которая была представлена в 1887 г. на выставке в г. Люцерн (Швейцария) с 170 зарисовками жизни и быта казахского народа.

Мусоргский Модест Петрович (1839-1881 г.г.)

Русский композитор. Казахская музыка оставила заметный след в его творческом наследии. Он обработал некоторые казахские мелодии для своей оперы «Пугачевщина».

Мушкетов Иван Васильевич (1850-1902 г.г.)

Российский ученый, геолог, исследователь Казахстана, Средней Азии, Урала, Кавказа. Составил первую геологическую карту Туркестана. Она принесла ему всемирную известность. Мушкетов-автор книги «Туркестан» (1886 г.) - первого фундаментального труда по истории географических исследований Казахстана и Средней Азии с древнейших времен.

Никольский Александр Михайлович (1858-год смерти неизвестен)

Российский зоолог. Составил первый очерк о природе озера Балхаш и Прибалхашья (1888).

Олкотт Марта Брилл (род.1949 г.)

Американский исследователь. Автор монографий и многочисленных статей по истории Казахстана. В своем основном труде «Казахи»(1987,1995) она рассматривает нашу отечественную историю, начиная с 15 в. до декабрьских событий 1986 г.

Паллас Петр Симон (1741-1811 г.г.)

Немецкий профессор, доктор медицины, крупнейший из ученых академиком-натуралистов и путешественников. Руководитель экспедиций Петербургской Академии Наук (1768-74 г.г.) в районы Нижнего Поволжья, Прикаспия, Южной Сибири, Западного и Северного Казахстана. Ему принадлежат первые научные сведения по географии Казахстана. В упомянутой выше экспедиции участвовали также шведский ученый-естествоиспытатель Фальк И.П., известный этнограф-натуралист Георги И.И. и ученый-этнограф Рычков Н.П.

Панкратова Анна Михайловна (1897-1957 г.г.)

Историк. Заслуженный деятель науки России и Казахстана. В годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии жила в Алма-Ате. Участвовала в подготовке и написании первой обобщающей работы «История Казахской ССР» (1943 г.). В период послевоенных репрессий против историка Е. Бекмаханова выступила в его поддержку. Последний даже называл ее «второй мамой».

Пантусов Николай Николаевич (1849-1909 г.г.)

Русский востоковед, этнограф. Служил в Туркестанском крае. Изучил казахский язык. Занимался исследованием истории, археологии, нумизматики, этнографии казахов. Собирал древние рукописи, памятники старины, образцы устного народного творчества. Внес вклад в развитие казахского языка и фольклора. Написал «Материалы к изучению казак-киргизского наречия»(1899-1904) и «Образцы киргизской литературы» (1909).

Персидские исследователи

Фундаментальные историко-географические и этнографические исследования народов и племен, живших на территории современного Казахстана в средние века, провели персидские ученые и путешественники: Абу Сайд Абд ал-Хайя Гардази, Хамдаллах ибн Абу Бакр Мустауфи Казвини, Абу-л-Хайр Фаздаллах ибн Рузбихан, Рашид ад-Дин-Фазлаллах ибн Абу-л-Хайр Хамадани, Муин ад-Дин Натанзи, Мукими Искандер Мунши, Бадр ад-Дин ал-Кашмири Мухаммад ибн Ховенд-шах Мирхонд.

Плотников Владимир Николаевич (1832-1875 г.г.)

Российский этнограф-художник. Писал статьи и делал зарисовки о быте казахов. Особую ценность имеет его альбом, хранящийся в этнографическом музее АН СССР. Он включает 258 рисунков о национальной одежде, ювелирных изделиях, музыкальных инструментах, а также предметах быта казахов.

Потанин Григорий Николаевич (1835-1920 г.г.)

Выдающийся исследователь Центральной Азии и Сибири, автор трудов по истории, этнографии, литературе и религии тюрков в целом и казахского народа в частности. Родился в пос. Ямышево близ г. Павлодара. Детские годы провел в станице Пресновка (ныне СКО). Став одним из известных ученых своего времени, навсегда сохранил любовь к родному краю. С 10-летнего возраста дружил с Ш. Уалихановым, с которым он вместе обучался в Омском кадетском корпусе. Свободно владея казахским языком, Потанин много сил отдает исследованиям национальной культуры казахов. Им произведены записи бытовых казахских сказок и легенд, поэзии, в частности стихов Бухар-жырау. Потанин являлся идеологом отделения Сибири от Российской империи. В 1865-74 годах за участие в «Обществе независимости Сибири» находился в заключении, отбывал каторгу и ссылку.

Пришвин Михаил Михайлович (1873-1954 г.г.)

Русский писатель. Неоднократно посещал Казахстан. В 1909 г., после очередной поездки по казахской степи от Семипалатинска до Каркаралинска, он написал очерк «Черный араб», раскрывающий образ казаха-скотовода. Одно словосочетание из казахского языка Пришвин усвоил на всю жизнь. «Хабар бар!» – так встречал писатель всех своих близких друзей. «Хабар бар!» – говорил он товарищам, когда нужно было обсудить какое-то секретное и важное дело так, чтобы о нем не прознали посторонние. Но самое главное – во время путешествия по Казахстану у писателя выработался его неповторимый стиль и манера письма. Можно сказать, что по-настоящему зрелым писателем Пришвин стал только после этой поездки. С этим положением сегодня согласны все ведущие литературоведы, которые изучают творчество Пришвина.

Прокофьев Сергей Сергеевич (1891-1953 г.г.)

Выдающийся советский композитор, пианист и дирижер. Один из основоположников советской музыкальной культуры. В годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии часто приезжал в Казахстан и на основе казахских народных сказок собирался написать оперу «Рогатый шах» («Бозай-хан», осталась в эскизном варианте). С этой целью он знакомился с казахской музыкой в исполнении оркестра народных инструментов, исследовал собрания народных песен А. Затаевича, музыкальный фольклор, традиции казахского народа, спектакли «Кыз Жибек», «Ер Торгын», «Жалбыр».

Пушкин Александр Сергеевич (1799-1837 г.г.)

Великий русский поэт. Во время своего путешествия в Оренбург в 1833 г. записал в Уральске казахский социально-бытовой эпос «Козы Корпеш - Баян Сулу». В его повестях «Пугачевское восстание», «Капитанская дочка» нашел отражение казахский быт. Собирая материалы по истории пугачевского восстания, поэт интересовался жизнью казахского народа, песнями, преданиями казахов. Подробно познакомиться с бытом, культурой казахов Пушкину помог В. Даль-знарок всего того, что нужно было знать поэту о казахах. Первый интерес к творчеству Пушкина в бескрайних степях Казахстана зародился у великого Абая. Он перевёл 50 поэтичек произведений Александра Сергеевича, в т.ч. и 7 отрывков из «Евгения Онегина». Затем переложил эти строки на музыку. Трогательно звучат под неспешный аккомпанемент казахской домбры «Письмо Татьяны» и другие пушкинские строки. Таким образом русский поэт стал частью культуры казахского народа.

Радлов Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) (1837-1918 г.г.)

Ученый-тюрколог, языковед, этнограф, переводчик, академик. Издал серию памятников древнетюркской письменности с их научным описанием. Автор «Опыта словаря тюркских наречий», «Образцов народной литературы тюркских племен». Третий том своего десятитомного сборника сочинений целиком посвятил казахскому фольклору. Он особо отметил, что казахи владеют большим ораторским искусством, что они щедро одарены природным талантом и благодаря этому всегда придают значение ритму и рифме даже в обычной разговорной речи. Радлов подчеркивал высокую поэтическую культуру казахов и насколько высок уровень развития казахского языка в поэзии.

Ремезов Семён Ульянович (1642 – 1720 г.г.)

Первый сибирский историк, картограф, географ, архитектор, этнограф, основоположник инженерной графики Урала и Сибири. Одним из первых приступил к изучению казахского края, составил карты казахских территорий. Известен его труд «Описание о сибирских народах и гранах их земель».

Роллан Ромен (1866-1944 г.г.)

Французский писатель, общественный деятель, ученый-музыковед, лауреат Нобелевской премии. Страстный поклонник казахского песенного искусства. Он был восхищен выдающимся казахским певцом Амире Кашаубаевым, когда тот в 1925 г. выступил с концертом в Париже. Услышав голос Амире, Роллан воскликнул: «Я только теперь понял, почему на Востоке певцов приравнивают к соловьям». Также писатель высоко ценил творчество Жамбыл Жабаева.

Рубрук Виллем (1215/1220-1293)

Фламандский путешественник, монах. В 1253-55 годах во главе дипломатической миссии совершил поездку в Монголию. В пути следования туда он прошел по территории современной Средней Азии и Казахстана. Его работы содержат материал по истории, этнографии и географии тех стран, которые он посетил.

Русаков Михаил Петрович (1892-1963 г.г.)

Инженер-геолог, доктор геолого-минералогических наук, профессор, академик АН Каз. ССР. Заслуженный деятель науки и техники республики. С его именем связано открытие месторождений полезных ископаемых: Конырат (медь), Карагайлы (свинец, барит), Семизбугы (корунд, андалузит), Кайракты (асбест, полиметаллы) и др. В честь Русакова назван минерал-русаковит.

Рычков Петр Иванович (1712-1777 г.г.)

Русский ученый, историк, географ, экономист. Его книга «Топография Оренбургская» (1762) – первый научный труд по географии Казахстана.

Рычков Николай Петрович (1746-1784 г.г.)

Русский путешественник и географ, исследователь Западного и Центрального Казахстана. В 1771 г. ознакомился с территорией Улытау-Жезказганского края. В своих «Дневных записках» впервые дал смелое утверждение о том, что на земле Жезказгана имеются значительные запасы меди.

Сац Наталья Ильинична (1903-1993 г.г.)

Выдающийся советский режиссёр, народная артистка СССР, Герой Социалистического Труда. Создатель первого в мире детского музыкального театра. Внесла большой вклад в развитие художественного воспитания детей в Казахстане. Её усилиями в 1945 г. открылся первый в республике Алма-атинский театр юного зрителя, который она возглавляла в течение 13 лет.

Северцев Николай Алексеевич (1827-1885 г.г.)

Российский зоолог, зоогеограф, путешественник. Исследователь Казахстана, Средней Азии и Памира. Открыл Ащысайское свинцово-цинковое месторождение в ЮКО.

Семенов-Тянь-Шанский Петр Петрович (1827-1914 г.г.)

Российский географ, исследователь Азии. Первым из европейцев предпринял путешествия на Тянь-Шань, Алтай, Тарбагатай, в Семиреченский и Заилийский Алатау, озеро Иссык-куль и горный массив Хан-Тенгри. Его труды «Казахский (киргизкой) край» и «Туркестанский край» посвящены описанию географического положения Казахстана и Средней Азии, их природных богатств, истории и быта народов.

Симашко Морис Давыдович (наст. фамилия Шамис) (1924-2000 г.г.)

Народный писатель Казахстана. Автор многочисленных произведений на темы среднеазиатской и российской истории. Среди них «Повести Красных и Чёрных песков», «Гу-га», романы «Маздак», «Искушение дабира», «Комиссар Джангильдин», «Колокол», «Семирамида». Его книги переведены на 40 языков мира. Сам же он за перевод на русский язык казахского бестселлера – трилогии И.Есенберлина «Кочевники» был удостоен литературной премии им. Абая в 1986 г. По его повести «Емшан» был снят знаменитый фильм «Султан Бейбарс» с Нурмуханом Жантуриным в главной роли.

Скайлер Юджин (1840-1890)

Американский дипломат, историк. В 1873 г. восемь месяцев путешествовал по Казахстану и Центральной Азии. В изданной им в 1876 г. двухтомной книге содержатся сведения об истории Казахского ханства, начиная с его образования до 60-70-х годов 19 века.

Снегин Дмитрий Федорович (наст. фамилия Поцелуев) (1912-2001 г.г.)

Народный писатель Каз. ССР, кинодраматург. Один из первых русских прозаиков, пишущих на казахские темы. Известны его роман-трилогия «В городе Верном», повести «На дальних подступах», «В наступлении». Тема любви к Казахстану отражена в сборнике «Голубые широты». По сценариям Снегина поставлены художественный фильм «Мы из Семиречья» и ряд документальных фильмов

Стейн Марк Ауэль (1862-1943 г.г.)

Венгерский путешественник и этнограф, внёсший наибольший вклад в исследование Восточного Туркестана. Обнаруженная им древнетюркская «Книга гаданий» («Ырк битич») по праву считается первой протоказахской книгой на бумаге. Её оригинал хранится в Британском музее.

Тилло Алексей Андреевич (1839- 1899 г.г.)

Русский географ, картограф, геодезист, демограф, краевед. В 1881 г. провел первую перепись казахского населения.

Ушаков Василий Аполлонович (1789-1838 г.г.)

Русский писатель. Автор повести «Киргиз-кайсак» (1830) о печальной судьбе казахского юноши. По утверждению известного литературного критика В. Белинского данное произведение является истинно художественным и привлекает глубоким чувством и другими достоинствами.

Фальк Иоганн Петер (1727-1774 г.г.)

Шведский врач, естествоиспытатель, натуралист, топограф и историк. Собирал материалы о жизни, обычаях, традициях племен и народов, заселявших территорию Западного Казахстана, изучал местную флору и фауну. В его трудах содержатся ценные сведения о казахах Младшего жуза.

Фукс Савелий Львович (1900-1976 г.г.)

Украинский учёный. С 1941 по 1945 годы жил в Казахстане. Является автором фундаментального труда «Очерки истории государства и права казахов в 18 – первой половине 19 века». Долгое время данный труд был выведен из научного оборота и засекречен, т.к. изложенные в нём теоретические представления учёного о кочевой государственности не соответствовали официальной советской доктрине.

Хамиди Латиф Абдулхаевич (1906-1983 г.г.)

Один из основоположников казахской композиторской музыки, народный артист Казахской ССР. Собиратель-этнограф казахской народной музыки, автор учебных и музыковедческих изданий. Хамиди написал большое количество хоровых обработок, песен, романсов, вальсов, из которых «Казахский вальс» и «Бул-бул» прославили композитора. Он - один из создателей Гимна Казахской ССР.

Хлудов Николай Гаврилович (1850-1935 г.г.)

Русский живописец, основоположник профессиональной казахской школы. Руководил первой в Казахстане художественной студией. Писал окрашенные казахским национальным колоритом жанровые сцены, портреты, пейзажи. Его картины «За чашкой чая» (1896), «Портрет казашки» (1897), «Портрет молодой казашки» (1901), «В юрте» (1891), «Доеение кобылиц» (1908) и др. написаны правдиво, искренне, с любовью и теплотой к казахскому народу.

Челеби Сайфи (жил в 16 веке)

Турецкий путешественник и чиновник финансового ведомства Османской империи. В своем труде «Таварих» третью главу посвятил описанию казахов, их политической истории, численности, торговли, хозяйству, домашним ремеслам, происхождению этнонима «казак».

Чулошников Александр Петрович (1894-1941 г.г.)

Российский ученый-историк. В 1919-21 годы преподавал в Казахском университете в Оренбурге. В 1920 г. становится первым председателем Общества изучения Кир-

гизского края. Написал первый обобщающий труд по истории Казахстана с древнейших времен до его вхождения в состав Российской империи «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен» (1924). Данная работа была оценена высоко и не потеряла историографического значения и в наши дни.

Шамсутдинова Майра (наст. имя Магира) (1890-1927 г.г.)

Знаменитая певица и композитор. Родилась в г. Павлодаре в семье татарина и казахи. Её творчество занимает почётное место в музыкальной культуре Казахстана. Она продемонстрировала своё искусство на Баянаульской и Кояндинской ярмарках. Прекрасные вокальные данные, большой диапазон голоса давали ей возможность исполнять трудные, характерные для мужчин песни. Благодаря своему композиторскому таланту Шамсутдинова стала известна далеко за пределами Казахстана, а её песня «Майра» - шедевром казахского музыкального искусства.

Шангин Иван Петрович (1783-1822 г.г.)

Российский горный инженер, офицер. В 1816 г. в составе Западно-Сибирской горно-геологической экспедиции обследовал Приишимские степи. В его отчете и атласе содержатся обширные сведения по геологии, географии, гидрологии, метеорологии, палеонтологии, археологии, флоре, фауне, истории и этнографии казахов Среднего жуза. Науке, благодаря Шангину, стали известны многие памятники древней материальной культуры: мавзолей и погребения, расположенные в долинах рек Жаксы-Кон, Жаман-Кон, Нура и др.

Шевченко Тарас Григорьевич (1814-1861 г.г.)

Украинский поэт и художник. Прожил в Казахстане (полуостров Мангышлак) в ссылке 10 лет (1847-57 г.г.). За это время им было написано 450 картин, из них 350 посвящено казахской природе и казахам. Все эти картины Шевченко подарил и оставил на казахской земле. Своим искусством он рассказал всему миру правду о жизни, быте малоизвестного края. Казахи гордо называют Великого Кобзаря «Наш Тарази». Кроме того, он является автором произведений «Сатрап и дервиш», «Топор был за дверью у господ бога», «Думы мои, думы, самые родные», посвященных жизни казахского народа.

Шолохов Михаил Александрович (1905-1984 г.г.)

Великий писатель, классик и гений советской литературы. Был тесно связан с казахской землей, на протяжении тридцати лет он непрерывно приезжал и жил на Урале, где отдыхал, охотился и работал над своими бессмертными произведениями. Шолохов за эти годы познакомился с историей, традициями и обычаями казахского народа, который он успел узнать и полюбить. Вот что сказал по этому поводу О. Сулейменов: «Из общения с Шолоховым я узнал и понял его особое, доброе отношение к Казахстану и казахам. И тепло этого уважения все дни, проведенные в Донщине, согрело меня».

Эверсманн Эдуард Александрович (Эдуард Фридрих) (1794-1860 г.г.)

Российский натуралист, зоолог, энтомолог. Впервые описал рельеф плато Устюрт. Автор книги для детей о природе Казахстана, изданной в 1823 г. на немецком языке.

Ядринцев Николай Михайлович (1842-1894 г.г.)

Русский этнограф, археолог, публицист. В своих сочинениях «Кочевой быт и степные исследования», «Исследования народов Западной Сибири» призывал к всестороннему изучению антропологии, этнографии казахского народа. Был знаком с Ш. Уалихановым.

Янушкевич Адольф (1803-1857 г.г.)

Польский ссыльный революционер, публицист, этнограф. Около 30 лет провел в Казахстане. Его книга «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» (1861) является своего рода энциклопедией казахской жизни. Автор подробно описывает национально-освободительное восстание во главе с Кенесары Касымовым. Отдельные страницы дневников посвящены Кунанбаю Ускенбаеву-отцу Абая, акынам Орынбаю, Шоже, Ахану сэре, композитору Таттимбету, хану-Абылаю, Срымму Датову и др. В книге приводится ряд легенд о происхождении казахов, об обычном праве.

«ГЕНИИ» ЗЛА И НЕСЧАСТИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Уважаемый читатель, беспристрастная история знает не только выдающихся деятелей, но и «гениев» зла и несчастий. В памяти человечества есть место как для героев и пророков, так и для тиранов и злодеев. Поэтому с нашей стороны было бы некорректным не рассказать о тех, кто вписал черные страницы в летопись истории нашего многострадального казахского народа.

Айшуаков Баймухамед (Айчуваков Баймагамбет) (1790-1847 г.г.)

Внук Абулхаир-хана. Султан Младшего жуза. Яростный сторонник колониальной политики Российской империи. Генерал-майор русской армии. Состоял на службе царского правительства в качестве правителя западной части Младшего жуза. В 1825 г. участвовал в подавлении национально-освободительного движения, возглавляемого Жоламаном Тиленшиулы, а также в 1837 г. восстания под руководством И. Тайманова. В 1843 г. воевал против отрядов Кенесары-хана. За ревностное служение империи награжден именной серебряной печатью; суконным кафтаном; золотым перстнем; саблей, украшенной золотом; золотым перстнем с эмалью; золотой медалью на Александровской ленте; орденом Святого Станислава 3-й степени; орденом Св. Анны 3-й степени; орденом Св. Анны 2-й степени, украшенный алмазами.

Анна Иоанновна (1693-1742 г.г.)

Российская императрица, племянница Петра I. Во времена ее правления хан Младшего жуза Абулхаир принял Российское подданство (в первый раз он присягнул в 1731 г., во второй-в 1738 г.). Для освоения земель и подчинения принявших российское подданство казахов Младшего жуза в 1734 г. по указанию Анны Иоанновны была организована Оренбургская экспедиция, переименованная затем в комиссию, а впоследствии-в губернию.

Анненков Борис Владимирович (1889-1927 г.г.)

Казачий атаман. Сформировал из казаков так называемую «партизанскую дивизию», которая с осени 1918 г. действовала сначала в Западной Сибири и Казахстане, а с января 1919 г. в Семиречье. На захваченных территориях установил режим кровавого террора, с невероятной жестокостью расправлялся с мирным местным населением. В анненковских частях свирепствовала офицерская контрразведка, за ней следовали так называемые «вагоны смерти», в которых содержались пленные. Редко кто оттуда выходил живым. В конце 1919 г. Анненков был назначен Колчаком* командующим Отдельной Семиреченской Армией, которая была разбита войсками Красной Армии весной 1920 г. Впоследствии, в 1927 г., Анненков был расстрелян в г. Семипалатинске по приговору Верховного суда СССР.

Аюка (1646-1724 г.г.)

Правитель Калмыцкого ханства. К власти пришел после своего отца Мончака в 1690 г. Пользовался большим доверием русского царя. Поставлял вооруженные отряды калмыков для военных компаний России. В 1697 г. Петр I официально возложил на Аюку охрану юго-восточных рубежей империи. Свое новое привилегированное положение калмыцкий хан с успехом использовал в собственных интересах, совершая многочисленные военные набеги на казахов, башкир, туркмен и каракалпаков.

---

*Колчак Александр Васильевич-один из главных организаторов российской контрреволюции в Гражданскую войну прошлого века, адмирал.

Баймухамедов (Баймагамбетов) Мухамеджан (1811-1896 г.г.)

Правнук Абулхайр-хана. Султан-правитель средней части Младшего жуза. Сторонник колониальной политики Российской империи. Генерал-майор русской армии (1869 г.). Участвовал в подавлении национально-освободительного восстания под предводительством И. Тайманова. В составе экспедиционного корпуса Оренбургского генерал-губернатора Перовского участвовал в захвате крепости Ак-Мечеть. Также содействовал подавлению национально-освободительного восстания под руководством Е. Котибарова, в захвате русскими войсками Ташкента и Хивы. За 50 лет ревностной службы награжден высшими российскими орденами, в частности, темно-бронзовой медалью на владимировской ленте, орденом Св. Станислава 1 и 2-й степеней, орденом Св. Анны 2 и 3-й степеней.

Балгожа Жанбыршыулы (г.р. неизвестен-1860 г.)

Активный участник подавления национально-освободительного движения под предводительством Кенесары Касымова. Дед знаменитого казахского просветителя И. Алтынсарина. Отмечен российскими чинами и наградами.

Батур-хунтайджи (Эрдени Батур) (г.р. неизвестен-1653/60 г.г.)

Основоположник Жонгарского (Ойратского) ханства и его первый правитель. В 1635 г. совершил поход в Казахское ханство, захватил мирные аулы и взял в плен Жангир-султана. В 1643 г. во главе 50-тысячного войска выступил походом в Жетысу, однако в Орбулакской битве потерпел сокрушительное поражение от небольшого казахского отряда из 600 воинов.

Броневский Семен Богданович (1786-1858 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. В 1822 г. командовал карательной экспедицией против казахов-тобыктинцев. В 1824 г. руководил созданием на территории Среднего жуза «внешних округов», утвержденных «Уставом о Сибирских киргизах». Наряду с этим, Броневский в 1825 г. описал памятник Козы Корпеш-Баян Сулу, сделал зарисовки, собрал легенды и рассказы о нем.

Гагарин Матвей Петрович (г.р. неизвестен-1721 г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Первый генерал-губернатор Западной Сибири с 1711 по 1719 годы.

Галдан-Бошокту (годы рождения и смерти неизвестны)

Жонгарский хан (хунтайджи), в период правления которого (1670-97) жонгары после нескольких лет междоусобных войн начали новые завоевательные походы в Южный Казахстан, Среднюю Азию и Восточный Туркестан.

Галдан Церен (Капран Серен) (1693-1745 г.г.)

Жонгарский хан, полководец. Сын Цеван Рабдана. После восшествия его на ханский престол набеги на Казахские земли усилились. Жонгары захватили часть Сибири и земли от Илийского Алатау до Балхаша. В годы правления Галдан Церена произошли знаменитые Аныракайская и Буланты-Билеутинская битвы.

Гасфорд (Гасфорт, Гасфордт) Густав Христианович (Густав-Кристоф фон) (1794-1874 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. В 1851 г. был назначен исполняющим делами генерал-губернатора Западной Сибири и командующим отдельным Сибирским корпусом. В 1853 г. произведен в генералы

от инфантерии и утвержден в должности генерал-губернатора. В течение 10-летнего управления Западной Сибирью он провел многие административные реформы и присоединил к империи важные плодородные местности: Заилийскую долину, верховье реки Шу и северное предгорье Тянь-Шаня. Из них были образованы округа, в которых возведены укрепления, поселены казачьи станицы. Интересно, что Гасфорд в честь своих дочерей переименовал гор. Талгар в Софьино, гор. Иссык в Надеждино, а Алматы хотел назвать Верино. Однако император Николай I переименовал его на «Верный».

Гейнс Александр Константинович (1834-1892 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Средней Азии и Казахстане. В 1865 г. побывал в Казахских степях, посетил станицу Атбасарскую, Акмолинск в составе комиссии царского правительства, созданной для изучения и разработки законов по управлению этими регионами. В 1867-69 г.г. – начальник канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства, в 1877-78 г.г. – военный губернатор Тургайской области. В Музее антропологии и этнографии («Кунсткамера», Санкт-Петербург) хранятся переданные Гейнсом в дар уникальные предметы казахского национального костюма и декоративно-прикладного искусства.

Геке А.Ф. (других данных не установлено)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Полковник. Офицер по особым поручениям генерал-губернатора Оренбурга Перовского. Командовал карательными отрядами по подавлению национально-освободительного восстания под руководством И. Тайманова и М. Отемисова.

Голощекин Филипп Исаевич (Шая Ицкович) (1876-1941 г.г.)

Советский государственный и партийный деятель, сталинист. Один из организаторов расстрела царской семьи. Приверженец силовых и антигуманных методов в политике. Возглавив в 1925 г. Казахский краевой комитет ВКП (б), он с разрешения Сталина провел «новую революцию» в республике, так называемый «Малый Октябрь». При этом он избрал курс на обострение классовой борьбы под лозунгом «Советизация аула», ликвидацию байских хозяйств, насильственную коллективизацию и перевод кочевников на оседлый образ жизни. Им были предприняты чрезвычайные меры в ходе хлебозаготовок, почти полностью реквизирован скот. С его ведома 3,1 млн. крестьян подверглись репрессиям. В результате объявленной им чистки «от социально чуждых и идеологически нетерпимых элементов» была уничтожена вся национальная интеллигенция. За восемь лет правления Голощекина итогом его «Малого Октября» стало то, что в Казахстане погибло свыше 40% коренного населения. В результате голода начала 30-х годов в республике умерло около 1,8 млн. казахов, и это при общей численности в 5,8 млн. человек. Те, кто выжил и мог уйти-ушли, а таких было почти миллион. В целом итоги насильственных преобразований оказались настолько трагическими, что деятельность Голощекина в казахском народе сравнили с опустошительным жонгарским нашествием. Помимо всего прочего Голощекин приложил максимум усилий, чтобы провалить принятое в 1926 г. Каз. ЦИКом решение, предусматривающее временное воздержание от переселения крестьян из центральных районов России в Казахстан. То есть своими действиями Голощекин способствовал дальнейшей колонизации казахских земель, начавшейся еще при царизме. Наряду с этим, благодаря пособничеству Голощекина Казахстан стал местом ссылки раскулаченных из других регионов Союза, казахская степь превратилась в один из филиалов нарождающейся империи ГУЛАГ*. В воспоминаниях многих современников Голощекин

предстает как человек циничный и жестокий, особой симпатии к нему люди не испытывали. Он был винтиком той системы, которой служил и заложником которой в конечном счете стал сам. Репрессирован и расстрелян в 1941 г.

Горбачев Михаил Сергеевич (род. в 1931 г.)

Генеральный секретарь ЦК КПСС с 1985 по 1991 г. Первый и последний Президент СССР. Крупнейший реформатор. С середины 1980-х годов избрал курс, вызвавший значительные перемены в жизни страны и названные перестройкой. Однако противоречивость и непоследовательность в его осуществлении привели к обострению социально-экономического и политического кризиса в стране. Одним из ярких и первых его проявлений стали декабрьские события 1986 года в Казахстане. По свидетельству Д.Кунаева именно Горбачев, а никто другой, дал «добро» широкой карательно-репрессивной компании, развернутой к мирным участникам упомянутых декабрьских демонстраций, в ходе которых были использованы внутренние войска, применены саперные лопатки, служебные собаки, водометы, держалась наготове военная техника. Затем, опять же с ведома и одобрения Горбачева, начались повсеместные чистки с изгнанием студентов из вузов и техникумов, освобождением молодых казахов от работы. Последовали массовые судебные процессы без соблюдения элементарных требований закона, так называемая «процентомания» в кадровой политике, и наконец, ярлык «казахского национализма». Уже в более поздние годы, когда Казахстан обрел независимость и началась реабилитация декабристов, многие повинились в своих грехах. При этом Горбачев попытался обелиться задним числом, говоря, что, в центре не владели достоверной информацией, что была совершена чудовищная ошибка. В конце концов он хотя вынужденно, казенно, но все-таки публично покаяться, даже посетил только что сооруженный памятник Кенесары. Следует признать, что за неисчислимы преступления в отношении казахов и Казахстана из всех русских правителей прощения попросил только Горбачев.

Горчаков Петр Дмитриевич (1785-1868 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Начальник отдельного Сибирского корпуса и генерал-губернатор Западной Сибири с 1836 по 1851 годы. Руководил подавлением национально-освободительного восстания под предводительством Кенесары-хана.

Горячев Андриан Дмитриевич (1890-г.г. неизвестен)

Председатель выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР с 1936 г. по 1938 г.г. Проводил судебные заседания в Шымкенте, Актюбинске и Алма-Ате, где в среднем выносил от 38 до 42 смертных приговоров в сутки с трафаретной формулировкой: «враг народа», «японский шпион» и т.п. Они писались чуть ли не под копирку и приводились в исполнение немедленно, т.е. сегодня-оглашение, завтра-расстрел. В частности, в 1938 году 25 февраля Горячев приговорил к высшей мере наказания 39 человек (в их числе-С. Сейфуллин, С. Асфендияров); 26 февраля-37 чел. (в их числе-И. Джансагуров); 27 февраля-41 чел., 28 февраля-40 чел. И так до 13 марта включительно им уничтожался десятками цвет казахской интеллигенции. Воистину палач, каких белый свет не видывал!

---

*ГУЛАГ (Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения в СССР в 1934-56 г.г.) - подразделение НКВД. В его состав входило 53 лагеря, из них 20-на территории Казахстана.

Гродеков Николай Иванович (1843-1913 г.г.)

Русский генерал. Активный проводник колониальной политики Российской империи в Средней Азии и Казахстане. В 1883-93 годах военный губернатор Сырдарьинской области, генерал-губернатор Туркестана. В 1903-08 годах-командующий Туркестанским военным округом. Наряду с этим, Гродеков занимался исследованием истории и этнографии Средней Азии и Казахстана, является автором труда «Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области» (1889)

Дутов Александр Ильич (1879-1921 г.г.)

Атаман Оренбургского казачества. В 1918-19 годах командовал Оренбургской армией в войсках Колчака. Когда он следовал через Торгайские степи, то его белоказаки сжигали казахские поселения, встречающиеся на пути отряда, убивали людей, насиловали женщин, угоняли скот. А когда местный житель-казахский аксакал Жубан Такыр обратился с требованием к атаману остановить своих мародеров, тот отмахнулся от него с откровенной издевкой. Мужественному старику ничего не оставалось делать, как плюнуть Дутову в лицо.

Ежов Николай Иванович (1895-1940 г.г.)

Народный комиссар внутренних дел СССР в 1936-1938 г.г. С 1922 г. был на партийной работе, в т.ч. в качестве заведующего организационно-инструкторским отделом Казкрайкома. Зловещий дуэт Голощекина и Ежова сделал все, чтобы из Казахстана были удалены многие авторитетные государственные и общественные деятели республики. В одном из своих доносов в центр Ежов указывал, что «все национальные кадры, все казахские коммунисты заражены национал-уклонизмом и группировочной борьбой, среди них нет здоровых партийных сил». В результате такой деятельности Ежова и ему подобных постоянно раскрывались «националистические», «байские», «контрреволюционные организации», после чего начинались массовые репрессии. 66 тысяч казахов были объявлены «врагами народа», многие из них расстреляны.

Ермак (наст.ф.и.о.-Василий Тимофеевич Аленкин) (1532/42-1585 г.г.)

Казачий атаман. В 1582 г. был нанят русскими купцами Строгановыми для разбойного похода в Сибирское ханство, с которым он воевал до 1585 г. и был убит в одном из сражений. До похода в Сибирь Ермак 20 лет грабил караваны в степи. В 1580 г. его отряд разрушил одну из первых столиц Казахского ханства-город Сарайчик. При этом Ермак, узнав о кладбище семи прежних правителей степи, в т.ч Касым-хана, раскопал могилы, собрал их кости и сжег на глазах у местных жителей, пришедших в ужас от такого святотатства. При этом он сказал им: «Я сломаю и уничтожу ваш азиатский дух». Не менее кощунственным является тот факт, что в советское время именем этого гробокопателя и кровопийцы был назван город в Павлодарской области, установлен 23-метровый монумент. После того, как Казахстан обрел независимость, его убрали и якобы увезли в Россию.

Жангир (Жихангер Бокейулы) (1801-1845 г.г.)

Хан Бокеевской Орды. Марионеточный правитель царской России. Первым из казахов, удостоенный высшего военного чина-звания генерал-майора. Руководил подавлением национально-освободительного восстания под предводительством И. Тайманова, беспощадно наказывал бунтовщиков с помощью российских регулярных войск. Царь Николай I, получив известие о смерти Жангир-хана, собственноручно написал: «Весьма жаль, он был человек весьма преданный». За рвение по службе награжден 2-мя золотыми медалями, 2-мя орденами Св. Анны 1-ой степени,

собольей шубой и золотой саблей. Вместе с тем, Жангир-один из первых создателей музейных коллекций предметов быта и истории культуры казахского народа. При нем в Бокеевской Орде была организована торговая ярмарка, появились медицинское отделение, аптека, архив, создана карта ханства. В 1841 г. Жангир на свои средства открыл первую школу для казахских детей. На ее содержание хан выделял ежегодно 1404 рубля. Также он занимался разведением высокопородных лошадей, сбором родословных книг казахов.

Жанторин Арыстан (г.р. неизвестен-1855г.)

Султан Младшего жуза. Оказывал активное содействие колониальной политике Российской империи. В 1841 г. под его наблюдением находился М.Отемисов. В 1853-55 годах руководил карательными отрядами. Был убит повстанцами Есета Котибарова.

Игельстром Осип Андреевич (барон Отто Генрих фон Ингельстром) (1737-1812 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Генерал-губернатор Сибири с 1784 по 1792 годы. Военный губернатор Оренбурга с 1796 по 1798 г.г. Автор реформы по управлению краем и казахами Младшего жуза. Участвовал в подавлении национально-освободительного восстания под руководством Сырыма Датова. Проводил политику ликвидации ханской власти в Младшем жузе, хотя впоследствии он ее восстановил по просьбе дочери хана Бокеевской Орды Нуралы-красавицы Тайкары. Кстати, барон влюбился в нее с первого взгляда и совершал безумные поступки ради того, чтобы добиться ее любви.

Казачество

Военное сословие Российской империи. К началу XVI века сформировались донские, волжские, днепровские (черкесские), гребенские и яицкие казачества. К середине указанного столетия появились казаки Запорожья и Терека. Российская империя нанимала их для защиты городов и охраны границ. Начиная с XVIII века казаки стали особым формированием России: они принимали активное участие во всех войнах, а в мирное время выполняли полицейскую функцию. Их также использовали для подавления национально-освободительных движений на окраинах империи. В XVII-XVIII веках казаки построили множество крепостей, сыграв важную роль в захвате казахской территории. В 1591 г. в Казахстане было создано Яицкое (Уральское) казачье войско, в 1734 г.-Оренбургское, в 1808 г.-Сибирское и в 1867 г.-Семиреченское. Царское правительство выделило казакам 10 млн. десятин плодородных казахских земель. Казачьи войска активно участвовали в подавлении восстаний Сырыма Датова, Исатая Тайманова, Кенесары Касымова и др., национально-освободительного движения 1916 г. 25 марта 1920 г. советское правительство запретило казакам создавать воинские формирования. У всех на памяти события сентября 1991 г., когда под видом празднования на уже суверенной казахской земле кощунственного по своей сути колонизаторского юбилея 400-летия служения уральских казахов царю-батюшке. Эти события с полным основанием можно квалифицировать как «сепаратистские притязания Уральского казачества на восстановление некогда дарованных империей прав на эти земли». Все это едва не привело к большому пожару межнациональной и межгосударственной розни. И как знать, чем бы закончился этот наглый казачий демарш, если бы против не выступили национально-демократические силы Казахстана, сумевшие предотвратить возможное кровопролитие своими решительными и умелыми действиями в той опаснейшей ситуации. В настоящее время в РК

насчитывается до 400 тысяч потомков казаков. Функционирует единый Союз казаков Казахстана. В 2009 году они пышно отметили 140-летие Семиреченского казачьего войска. К великому сожалению, вместо покаяния за причиненные их предками многочисленные страдания казахскому народу, отдельные представители нынешнего казахстанского казачества вынашивают великодержавные шовинистические идеи возрождения Российской империи. О чем красноречиво свидетельствует речь Верховного атамана Союза казачьих общественных объединений республики, казачьего полковника Ю. Захарова, произнесенная публично в 2009 году: «Казачество, как воинство Христово, должно сыграть решающую роль в возрождении современной России. У нас для этого все есть: ядерное оружие, которое остановит любые орды хоть с запада, хоть с востока. Есть, наконец Президент России, поставивший перед собой эту благородную задачу-казачий атаман с говорящим именем, который осознал, наконец-то, что ключ от мира находится не в Америке, не в Европе, не в Китае, не на мусульманском Востоке, он в руках Российского Президента и нужна только воля, чтобы эту истину осознали и другие народы, которые, увидев возрожденное величие России, обязательно вернутся под ее божественное сияние...». Жуткая ностальгия по былому! От этого поневоле становится грустно и стыдно перед памятью наших предков, загубленных казачьими саблями. По сообщению российской «Новой газеты» казаки Семиречья в 2009 г. вошли в состав Союза казачьих войск России и зарубежья. Это прямое нарушение суверенитета РК, т.к. по нашей Конституции запрещено создание на территории Республики непредусмотренных законодательством военизированных формирований.

Камалиденов Закаш (Род. 1936 г.)

Секретарь ЦК Компартии Казахстана по идеологии с 1986 по 1989 годы. Активный проводник так называемой «новой национальной политики» в Казахстане после известных декабрьских событий 1986 г. Объединившись с 1-ым секретарем ЦК КПК Колбиным Г., а также при помощи заведующих отделом пропаганды и агитации ЦК КПК Устинова А. и отделом культуры ЦК КПК Смаилова К., он начал внедрение в жизнь пресловутой теории-деление людей по национальному признаку, на проценты. Указанные функционеры организовали гонение на все честное, мыслящее, патристическое. Признаки «казахского национализма» они видели и находили во всем, старались исключить из сферы культуры все национальное, были противниками всего казахского. Казахские традиции, национальное своеобразие казахской литературы и искусства расценивалось ими как националистическое, политически вредное. При этом также запрещалось освещение вопросов казахской истории. Казахских писателей обвиняли в национализме даже за то, что в их книгах отсутствовали русские персонажи, что те не являлись героями произведения. Никогда, ни в одной стране, ни перед кем из писателей не ставились подобные задачи. Горе-идеолог Камалиденов увидел признаки национализма даже в присуждении звания Героя Социалистического труда работникам сельского хозяйства. Оказалось, что среди награжденных в процентном соотношении очень много казахов-животноводов. Он не мог себе уяснить, что в республике овец пасут чабаны-казахи. Камалиденов и его подручные требовали сурового наказания участников декабрьского восстания, вплоть до смертной казни. По свидетельству очевидцев, Камалиденов гордился и хвалился количеством осужденных, наказанных, исключенных. На каждом совещании он все это преподносил как свою личную заслугу. Критиковал и преследовал руководителей вузов за высокий процент студентов из лиц коренной национальности. В писательской среде тогда говорили: «Голощекин шел по трупам, то Колбин с

Камалиденовым ломили по душам». По команде последнего средства массовой информации начали наступление на ислам, разоблачать помпезность казахских мазаров. После последовали акты вандализма: были разбиты надгробные плиты, перевернуты могильные памятники, разрушено казахское кладбище «Кенсай».

Каратай Нуралыулы (1772-1826 г.г.)

Внук Абулхаир-хана. До 1816 г. пытался захватить ханскую власть в Младшем жузе и вывести казахов из-под российского влияния. После прекратил сопротивление и поступил на службу к российскому правительству, был назначен руководителем Западной части указанного жуза. За активное участие в подавлении национально-освободительного восстания под предводительством Жоламана Тиленшиулы осенью 1825 г. российское правительство наградило его золотой медалью.

Кауфман Константин Петрович (1818-1882 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Туркестанский генерал-губернатор с 1865 по 1875 годы.

Кириллов Иван Кириллович (1689-1737 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Начальник Оренбургской экспедиции с 1734 по 1737 годы, участвовал в закладке города Оренбурга.

Колбин Геннадий Васильевич (1927-1998 г.г.)

Печально известный 1-ый секретарь ЦК КП Казахстана в период времени с 1986 по 1989 г.г*. Назначение на пост первого руководителя республики пришлого партийного функционера, ранее никому неизвестного в Казахстане, явилось толчком, поводом, последней каплей в очень длинной череде государственных и политических мер по безнаказанному ущемлению национальных прав казахского народа, не где-нибудь, а в родном Отечестве. Это вызвало возмущение среди молодежи, которая 16-17 декабря 1986 г. вышла на улицы Алма-Аты с требованием, чтобы институты власти в республике возглавил человек не со стороны, а свой. Последствия этого героического выступления сейчас общеизвестны. В кабинете Колбина, за закрытыми дверями, с санкции московских руководителей было принято решение о разгоне мирной демонстрации, согласно плану «Метель», войсковыми подразделениями МВД, в т.ч. частями спецназа. Преследования участников выступления продолжались всю зиму. В результате были осуждены 99 человек, двое из которых приговорены к смертной казни, а 83 участника получили от 1,5 до 15 лет заключения. Так наперекор мнению народа Колбин утвердился в новой для него должности, став наместником Москвы. Сразу с первых дней его деятельности началась волна повальных чисток в партийных и государственных органах республики. Наиболее неправильной оказалась национальная политика, проводимая Колбиным. Пообещав в скором времени овладеть казахским языком и широко известив об этом всю общественность, на деле он жестко ограничил прием казахской молодежи в вузы. Занимаясь надуманной пропагандой интернационализма, Колбин проводил одновременно жесткую политику давления в отношении национальных кадров. Закономерным итогом двух с половиной лет его пребывания в Казахстане явилось отсутствие всяких итогов. Ни одна из выдвигавшихся им целей не была достигнута, к тому же он так и не стал признанным лидером внутри республики, дискредитировав своими

---

*Из 19-ти первых секретарей Компартии Казахстана за все годы ее существования было только четверо казахов-Мурзагалиев М., Шаяхметов Ж., Кунаев Д., Назарбаев Н.

волюнтаристскими методами даже самые привлекательные внешние намерения. К примеру, для осуществления продовольственной программы Колбин предлагал массовый отстрел диких птиц и животных, а на одном из совещаний он дал слово повару, который начал учить актив варить суп..... из костей. В памяти казахского народа Колбин остался тираном, совершившим очередной геноцид.

Колпаковский Герасим Алексеевич (1819-1896 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане и Средней Азии. В 1852 г. был адъютантом командира отдельного Сибирского корпуса. В 1858 г.-начальник Алтайского округа, а также пристав западно-сибирского губернатора в Старшем жузе. В 1860 г. одержал победу в Узынагашской битве под Алматы с кокандскими войсками. В 1862 г. захватил город Пишпек (Бишкек). В 1865 г. был назначен военным губернатором Семипалатинской области, атаманом Семиреченского казачьего войска. В 1882 г. утвержден генерал-губернатором Степного края, командующим Омским военным округом и атаманом Сибирского казачьего войска. Справедливости ради надо отметить, что Алматы стало городом-садом во многом благодаря усилиям Колпаковского. За каждое высаженное дерево он платил горожанам по гривеннику, а кто не высаживал деревья в указанном месте либо губил их, публично наказывался плетью. Сопровождавшие генерал-губернатора казаки приговор тут же приводили в исполнение.

Коныркулжа Кудаймендыулы (кон. 18 в.-нач. 19 в.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Подполковник русской армии. В 1832 г. избран первым ага-султаном Акмолинского округа. В 1837-1847 г.г. выступал против участников национально-освободительных восстаний под руководством Саржана и Кенесары Касымовых.

Куропаткин Алексей Николаевич (1848-1925 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане и Средней Азии. Туркестанский генерал-губернатор с 1916 по 1917 годы. Руководил подавлением национально-освободительного восстания 1916 года.

Милютин Дмитрий Алексеевич (1876-1912 г.г.)

Государственный и военный деятель Российской империи. В 1861-81 годы военный министр. Инициатор административно-политических реформ, направленных на дальнейшую колонизацию казахских земель.

Мухаммед Шайбани (Абул-Фатх Мухаммед Шайбани-хан, Шахибек-хан, Шахбахт-хан) (1451-1510 г.г.)

Родоначальник династии шайбанидов в Средней Азии. Потомок пятого сына Жошы-Шайбани. Внук Абулхайр-хана-правителя Государства кочевых узбеков. После смерти деда Мухаммед Шайбани стремился сохранить власть в Дашт-и-Кыпшаке. Главными его противниками были правители Казахского ханства Бурундык-хан и Касым-хан. Тридцатилетняя вражда с ними окончилась для него неудачей, в связи с чем он с группой узбекских племен перебрался в Южный Туркестан. В начале XVI века Мухаммед Шайбани создал в Средней Азии самостоятельное государство. Укрепив свою власть, он продолжил борьбу с Казахским ханством. В 1508-10 годах совершил шесть военных походов в казахские степи, в результате которых потерпел сокрушительное поражение от внезапно напавшего на него войска Касым-султана. В конце 1510 г. Мухаммед Шайбани начал войну против иранского правителя

Исмаила I. В битве с войсками последнего он потерпел поражение и погиб во время сражения.

Неплюев Иван Иванович (1693-1773 г.г.)

Государственный деятель Российской империи, приложивший много сил для осуществления политики освоения и покорения казахских земель. Наместник Оренбургского края с 1742 по 1760 годы. Основатель города Оренбурга. Типичный колонизатор, воздвигший до 70-ти крепостей в составе «военных линий». Историки называют его «Петром Великим Оренбургского края».

Николай I (Николай Павлович Романов) (1796-1855 г.г.)

Российский император (1825-55). Проводил политику активной территориальной экспансии в Средней Азии и Казахстане. Жестоко подавлял национальные движения, усиливал русификацию и христианизацию нерусских народностей.

Николай II (Николай Александрович Романов) (1868-1918 г.г.)

Всероссийский император. Его указ от 25 июня 1916 г. о реквизиции казахов на тыловые работы стал поводом к национально-освободительному восстанию в Казахстане.

Обручев Владимир Афанасьевич (1795-1866 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Командир отдельного Оренбургского корпуса и Оренбургский генерал-губернатор с 1842 до 1861 года.

Ормон Ниязбек уулу (1789-1854 г.г.)

Аскербаша (полководец) кыргызов. Потомственный манап (правитель) кыргызского племени сырыбагыш. В 1842 г. на курултае избран ханом кыргызов. В 1847 г. отразил нападение казахского хана Кенесары. Хотя эта война для кыргызов носила оборонительный характер, последовавшая расправа над побежденными казахами была крайне жестокой. Организацию казни Ормон поручил манапам Жантаю и Жангарачу. Сначала предали смерти 32 казахских султана, живыми сварили их в котле. После умерщвления хана Кенесары палачи долго издевались над его трупом: вспороли грудь и вынули сердце, голову впоследствии передали русским колонизаторам. Кстати, его родные и энтузиасты до сего времени пытаются найти и вернуть череп хана в Казахстан для захоронения. По свидетельству известного исследователя А. Добромыслова: «Прежде чем предать Кенесары хана мучительной смерти, кыргызы в течение 40 ночей клали с ним лучших красивых девушек в надежде получить от него таким путем потомков, не уступающих ему по отваге. Кенесары будто бы не пожелал иметь сношений ни с одной из девиц». Победа Ормона над казахами создала благоприятную обстановку для дальнейшего продвижения русских отрядов в сторону Заилийского края и Северной Киргизии, облегчив присоединение этих территорий к Российской империи.

Перовский Василий Алексеевич (1794-1857 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Оренбургский военный губернатор и командир отдельного Оренбургского корпуса с 1833 по 1842 годы. Генерал-губернатор Оренбурга с 1851 по 1856 годы. Отряд под его командованием в 1853 г. устроил погром крепости Ак-Мечеть. Помощь ему в этом оказали отряды казахских султанов Елекея (Ермухамеда) и Мухамеджана Баймухамедова. Разгром Ак-Мечети открыл путь для дальнейшего завоевания Средней Азии Российской империей. В честь генерал-губернатора крепость была названа в

форт Перовский. В 1922 г. городу вернули первоначальное название, но в 1925 г. он был переименован в Кызылорду.

Петр I (1672-1725 г.г.)

Российский император. При нем Российское государство приступило к осуществлению стратегического плана во внешней политике-к выходу через территорию Казахского ханства в Среднюю Азию, Иран, Афганистан, Китай и Индию. В целях колонизации казахских степей Петр I в 1714 г. отправил специальную военную экспедицию в составе 3000 бойцов, вооруженных 70 пушками, во главе с лейб-гвардии подполковником И.Д. Бухгольцем; в 1718 г.-посольство во главе с Б. Брянцевым. В 1716 г. на берегу Иртыша были заложены крепости Омск, Ямышев, в 1717 г.-Коряков (Павлодар), Усть-Каменогорск. Затем были построены форт-крепости Ульбинская, Верблюжская, Чернорецкая, Осморожская, Семиарская и другие. Казахи были заняты войной с жонгарами и не смогли оказать сопротивление агрессивным действиям России. Эти крепости в будущем стали опорными пунктами Ишимской, Кузнецкой, Сибирской, Горькой и других военно-оборонительных линий, которые служили плацдармом для захвата Россией Сарыарки, Прииртышья и Алтая. В 1722 г. Петр I включил побережье Каспийского моря в состав России.

Скобелев Михаил Дмитриевич (1843-1882 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане и Средней Азии. Участвовал в Хивинском походе в 1873 г., подавлении Кокандского восстания в 1873-76 г.г., Ахалтекинской экспедиции в 1880-81 г.г.

Солженицын Александр Исаевич (1918-2008 г.г.)

Русский писатель. Несколько лет (1950-1953 г.г.), предопределивших целое направление в творчестве писателя, он провел в заключении в экибастузских лагерях Павлодарской области. Именно там у него родились идеи написания самых известных его произведений-«Архипелаг ГУЛАГ» и «Один день Ивана Денисовича». Экибастузцев он даже называл бывшими земляками. С 1953 по 1956 годы Солженицын был в ссылке в Жамбылской области. В школе райцентра Коктерек преподавал математику, физику и астрономию. Местные жители относились к нему с большим уважением. Даже сватали ему невесту. Несмотря на то, что Казахстан сыграл значительную роль в его жизни, у Солженицына спустя годы проявился таки великодержавный подход. В сентябре 1990 г. 27-миллионным тиражом выходит в свет его статья «Как нам обустроить Россию», полная шовинистических и имперских измышлений, носивших явно оскорбительный характер для многих народов бывшего СССР. В своем манифесте Солженицын называет Казахстан «мягким подбрюшьем России, которому она десятилетия отдавала свои жизненные соки». По его мнению, территория Казахстана сложилась не из-за исторических предпосылок, а «была нарезана коммунистами без разума, как попадая; если где кочевые стада раз в год проходили-то и Казахстан». «И сегодня во всем раздутом Казахстане казахов заметно меньше половины,-объяснял свою позицию Солженицын,-Их сплотка, их устойчивая отечественная часть-это большая южная дуга областей, действительно населенная преимущественно казаками. И коли в этом охвате казахи захотят отделиться-то и с Богом». По замыслу писателя северные области Казахстана должны были отойти к России. Прямо-таки второй Хрущев. Свою позицию автор статьи мотивировал тем, что именно эта часть степей строилась и преобразовывалась русскими переселенцами при Столыпине и заключенными, ссыльными при Сталине. Древний маршрут кочевых угодий Солженицын в расчет не брал. Следующим идеологическим

ударом для Казахстана стало его интервью российской газете «Комсомольская правда» в 1995 г., где он еще раз подтвердил свои идеи отторжения северных регионов нашей республики в пользу России. Генеральная прокуратура РК совершенно справедливо и законно квалифицировала эту публикацию как грубое вмешательство во внутренние дела независимого государства, призыв к насильственному изменению существующего строя и нарушению территориальной целостности Казахстана. Следует вспомнить и другую статью Солженицына «Поссорить родные народы», опубликованную совсем недавно в газете «Известия», где он отрицает сам факт геноцида 1932-1933 годов против украинцев и казахов. Вот она-кучая полуправда Солженицына, который признает и клеймит сталинские репрессии против русского народа, но при этом отрицает бесспорные факты кровавого красного террора и геноцида против других народов бывшего СССР.

Соломенцев Михаил Сергеевич (1913-2008 г.г.)

Советский государственный и партийный деятель. Член Политбюро ЦК КПСС. В свое время, будучи первым секретарем Карагандинского обкома и вторым секретарем ЦК Компартии Казахстана, ничего существенного не сделал для развития экономики, культуры и роста кадров, был уличен в аморальных поступках (разврат, азартные игры, валютные операции и т.д.), за что снят с должности. В 1983-1988 годах он возглавлял комитет партийного контроля при ЦК КПСС. В 1986 г., приехав в Казахстан для расследования причин декабрьских событий, Соломенцев развернул карательную деятельность. Обвинив весь казахский народ в национализме, он учинил массовые репрессии против казахов. Здесь не могу умолчать о других организаторах и активных участниках жестокого подавления декабрьского восстания. Вот имена этих карателей: Разумов Е.З.-заместитель заведующего отделом организационно-партийной работы ЦК КПСС; Мищенко Н.Ф.-заведующий сектором Казахстана отдела оргпартиработы ЦК КПСС; Чебриков В.М.-председатель КГБ СССР; Бобков Ф.Д.-его заместитель; Власов А.В.-Министр ВД СССР; Елисов Б.К.-его первый заместитель; Паридуха А.М.-начальник управления внутренних войск МВД СССР; Дубиняк В.С.-его первый заместитель; Сорока О.В.-заместитель Генерального прокурора СССР; Стрельников В.К.-помощник Генерального прокурора СССР; Мукашев С.М.-председатель Президиума Верховного Совета Каз. ССР; Мирошкин О.С.-второй секретарь ЦК Компартии Казахстана; Камалиденов З.К.-секретарь ЦК КПК; Ефимов В.И.-заведующий отделом административных органов ЦК КПК; Князев Г.Н.-Министр ВД Каз. ССР (награжден боевым орденом Красной Звезды); Басаров Э.О., Сериков С.Д., Коряковцев Б.А.-его первый заместитель и заместители; Мусин К.Т.-заместитель начальника УВД Алма-Атинского горисполкома; Исибаев С.М.-начальник УВД Алма-Атинского облисполкома; Куликов Н.Т.-заместитель начальника Восточного управления ВД на транспорте; Абдульманов М.А.-начальник управления пожарной охраны УВД Алма-Атинского горисполкома; Мирошник В.М.-председатель КГБ Каз. ССР; Карпов-начальник Алма-Атинского высшего командного пограничного училища КГБ СССР; Елемисов Г.Б.-Прокурор Каз.ССР; Мызников А.Д.-его заместитель; Волтунов В.С.-начальник следственной части Прокуратуры Каз.ССР; Досполов Д.-Министр юстиции Каз. ССР; Тетеркин М.-его заместитель; Айтмухамбетов Т.К.-председатель Верховного суда Каз. ССР; Пушечников и Ямалутдинов-его заместители; Башаримова Л.Н., Грабарник Е.Л., Оспанова Е.Г., Пономорев В., Петрова, Раймбаев С.М., Тюлегенов М.Т.-члены Верховного Суда Каз. ССР; Идрисова Р.С., Мамыров М.К., Акинова Н.А.-члены Алма-Атинского

гор.суда; Мендыбаев М.С.-первый секретарь Алма-Атинского обкома КПК; Шулико Т.В.-первый секретарь Алма-Атинского горкома КПК.

Сперанский Михаил Михайлович (1772-1839 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Генерал-губернатор Сибири с 1819 по 1821 годы. В 1822 г. подготовил административную реформу, так называемый «Устав сибирских казахов», направленную на ликвидацию ханской власти в Среднем жузе и создание новой системы управления.

Сталин (наст. фамилия Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1898-1953 г.г.)

Один из руководящих деятелей коммунистической партии, Советского государства. В апреле 1922 г. был избран Генеральным секретарем ЦК ВКП (б) и находился на этом посту свыше 30 лет. Он и его ближайшее окружение ответственны за насильственную коллективизацию сельского хозяйства, за массовые репрессии и произвол, за гибель миллионов людей, в т.ч. и казахов, за грубые ошибки и просчеты во внутренней и внешней политике. В годы правления Сталина Казахстан стал превращаться в гигантский полигон для проведения беспрецедентного социального эксперимента. Именно здесь была впервые предпринята попытка реализации ничем не обоснованной идеи перехода якобы от феодализма к социализму, минуя капитализм. С одобрения Сталина, с его прямой санкции, Голощекин стал проводить в Казахстане так называемый курс «Малого Октября», принесший неисчислимы страдания и потери казахскому народу. Борьба Сталина с мнимыми врагами народа способствовала созданию густой сети концлагерей (Карлаг, Степлаг, АЛЖИР), многие районы республики оказались окруженными колючей проволокой.

Столыпин Петр Аркадьевич (1862-1911 г.г.)

Государственный деятель Российской империи. В 1906 г., будучи Председателем Совета Министров, начал проведение аграрной реформы, основная суть которой сводилась к усилению переселенческой политики, т.е. к перемещению сельского населения центральных районов России на постоянное местожительства в малонаселенные окраинные местности, в т.ч. и в Казахстан, как средства внутренней колонизации. В этот период в Казахстане и Киргизии было изъято 28,9 млн. десятин земли.

Татищев Василий Никитич (1686-1750 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Ученый-историк. Начальник Оренбургской экспедиции с1737 по1739 годы.

Таукин Мухаметкали (1814-г.см. неизвестен)

Султан-правитель западной части Младшего жуза. Внук Нурали-хана. Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. В 1837-39 годах принимал участие в подавлении национально-освободительных восстаний казахов, в т.ч. и под предводительством И. Тайманова. Полковник российской армии. Награжден золотым перстнем, золотой медалью на Аннинской ленте.

Тевкелев Алексей Иванович (до крещения по христианскому обряду-Мамет, Мургаза, Кутлу Мухаммед Мамаинов)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. Переводчик по секретным делам коллегии иностранных дел России. Состоял в должности старшего переводчика Петра I по тайным делам. Дипломат. В 1731 г.

возглавлял посольство, прибывшее в ставку Абулхаир-хана для принятия присяги казахами Младшего жуза на верность России.

Урусов Василий Алексеевич (ок. 1690-1741 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане. В 1739 г. он был назначен главным командиром Оренбургской комиссии вместо тайного советника В.Татищева.

Хрущев Никита Сергеевич (1894-1971 г.г.)

Политический деятель. С 1953 по 1964 годы на посту Первого секретаря ЦК КПСС. За этот период он приложил немало усилий к территориальному разделу Казахстана. В частности, предлагал 5 северных областей республики передать России, а полуостров Мангышлак-Туркмении. Благодаря принципиальной позиции руководителей Каз. ССР Кунаева Д., Ташенова Ж. и др. эти бредовые идеи не претворились в жизнь. В 1963 г. по настоянию Хрущева хлопководческие районы Южного Казахстана были включены в состав Узбекистана. В частности, были переданы Кировский и Пахта-Аральский районы, Кзылкумский и Чимкурганский сельские советы Кзылкумского района с общей земельной площадью 95,9 тыс. га, а также 1554000 га пастбищных земель Чимкентской области и 1150000 га Кзыл-Ординской области. Таким образом Казахстан лишился территории площадью более 3500000 га. Осуществляя свой тезис о стирании границ между республиками Советского Союза, Хрущев в свое время настоял на создании так называемого Средазбюро, куда вошли Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Кыргызстан, Чимкентская область Казахстана. Подобные действия Хрущева вели к ликвидации даже тех зачатков национальной государственности, которые еще сохранялись при СССР. В период его правления в Казахстане начала проводиться политика повсеместной русификации. Было закрыто 700 казахских школ. В Алма-Аты из четырех действующих осталась только одна казахская школа-интернат. Пренебрежительное отношение Хрущева к окраинам СССР доходило до курьезов. Так, в свое время он, прибыв в Казахстан, воскликнул с трапа самолета: «Пламенный привет узбекскому народу!».

Цеван Рабдан (Сыбан Раптан, Цон Араптан, Шаган Рабдан) (1663-1727 г.г.)

Жонгарский хан, государственный деятель, полководец. В годы его правления жонгары совершали набеги на казахские земли, уводили людей и скот, отбирали пастбища и имущество, иногда вырезали аулы и целые роды. В 1716 г. Цеван Рабдан направил против казахов основную часть своего войска. Весной 1718 г. жонгары дошли до Туркестана. Воспользовавшись раздробленностью Казахского ханства и тщательно подготовившись к предстоящей войне, весной 1723 г. Цеван Рабдан совершил поход на казахские земли по семи направлениям. Это нашествие принесло казахскому народу неисчислимые бедствия и было названо «Актабан шубырынды, Алаколь сулама».

Черняев Михаил Григорьевич (1828-1898 г.г.)

Активный проводник колониальной политики Российской империи в Казахстане и Средней Азии. В 1864-65 г.г. возглавил особый западно-сибирский отряд, захватил Аулие-Ату, Шымкент, Ташкент. В 1865-66 г.г. был военным губернатором Туркестанской области. В 1882-84 г.г. - генерал-губернатор Туркестана.

Шона-Даба (даты рождения и смерти не установлены)

Брат жонгарского хана-Цеван-Рабдана. В 1723 г. 70-тысячное войско жонгар вторглось в казахские земли. Общее командование осуществлял Шона-Даба. Его воины

причинили особые страдания казахским аулам. Ими тогда было взято в плен 5 тысяч казахских семей.

Эссен Петр Кириллович (1772-1844 г.г.)

Генерал-губернатор Оренбурга. Разработал «Устав Оренбургских казахов» (1822-1824 г.г.). Внедрение этого нормативного акта позволило русскому правительству ликвидировать ханскую власть в Младшем жузе и приблизиться к системе управления метрополией.

Юсупов Исмаил Абдрасулович (род. 1914 г.)

Первый секретарь ЦК КП Казахстана с 1962 по 1964 г.г. Время его правления пришлось на последние два года эпохи Хрущева. Юсупов стал одним из лидеров союзной республики, руками которых тот хотел осуществить тезис о стирании границ между республиками Советского Союза. Юсупов, будучи первым секретарем Южно-Казахстанского крайкома партии, предложил передать хлопкосеющие районы юга Казахстана Узбекистану. Хрущев загорелся этой идеей и возражений Кунаева не принял. Таким образом, Казахстан в 1963 г. лишился территории площадью более 3500000 га. Также Юсуповым предпринимались меры к образованию Уйгурской автономии в составе Казахстана.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ, О КОТОРЫХ ХОТЕЛОСЬ БЫ СКАЗАТЬ ОСОБО

Абулхаир (Мухаммед–Казы бахадур–хан)

Потомок младшей ветви династии казахских ханов. Родился в 1693 г. Не по праву наследования, а благодаря своему авторитету, знаниям и организаторским способностям в 1718 г. стал ханом Младшего жуза. В целом же, Абулхаир характеризуется как неординарная и противоречивая историческая личность, оставившая заметный след в казахской истории. Рядом с отвагой и героизмом в нем уживалась чрезмерная гордыня, рядом с обширными знаниями и умом—непомерная жажда власти, рядом с дальновидностью политика соседствовала односторонность взглядов. В 1726 г. Абулхаир был избран главнокомандующим казахским ополчением против жонгар. Его отвага и полководческие качества проявились в сражении с ними на реке Буланты в 1727 г. и в Аныракайской битве в 1729 г., в ходе которых казахи одержали решительную победу над врагом. Впоследствии, в 1730 г., Абулхаир инициирует и предпринимает меры к принятию подданства Российской империи, преследуя при этом цель с помощью русского оружия распространить свою власть на казахов всех трех жузов и Средней Азии. В октябре 1731 г. он подписал юридический акт о добровольном присоединении казахов Младшего жуза к России. В 1748 г. Абулхаир был убит султаном Среднего жуза Бараком, обвинившим его в предательстве национальных интересов.

Агыбай (Шубыртпалы Агыбай, Акжолтай – батыр) (1802-1885 г.г.)

Казахский батыр. Полководец. Родился в Улытау, умер в крепости Тарасал на берегу озера Балхаш. Был одним из руководителей национально–освободительного восстания Кенесары-хана. Прославился своим мужеством, за что его прозвали «Акжолтай–батыр». В 1824-1849 г.г. сарбазы Агыбая неоднократно выходили победителями в боях против регулярных войск Российской империи. После смерти хана Кенесары Агыбай продолжал воевать под командованием Сыздык–торе с российскими захватчиками. Справедливости ради надо отметить то, что последнее поражение хана Кенесары от кыргызов стало возможным из-за дезертирства ряда казахских отрядов дулатов Сыпатая и Рустема, а также Агыбай–батыра. По свидетельству родных последнего, он до конца своей жизни не мог забыть отчаянную просьбу Наурызбай–батыра не покидать их. Доживший до 83-х лет Агыбай в старости сокрушался: «Если бы я знал тогда, что Аллах отпустит мне столько лет, то повернул бы коня назад».

Алимжанов Ануар Турлыбекович (1930–1993 г.г.)

Казахский писатель, журналист. Родился в ауле Карлыгаш Саркандского р-на Алматинской области. Был 1–м секретарем Союза писателей Казахской ССР. За повесть «Караван идет к солнцу» получил премию Ленинского комсомола Каз. ССР (1965 г.), за повесть «Синие горы»–Государственную премию Каз. ССР (1967 г.), за повесть «Сувенир из Отрара»–Международную премию им. Д. Неру (1969 г.). Широкую известность получила его историческая трилогия «Степное эхо», куда вошли романы–«Стрела Махамбета» о поэте–воине М. Отемисове, «Гонец»–о борьбе казахского народа с жонгарскими завоевателями в 18 веке, «Возвращение учителя»–о ученом Аль–Фараби. В свое время Алимжанов оказал неоценимую помощь М. Ауэзову во время его преследования в апреле 1953 г. Вот что сказал по этому поводу сам классик: «За мужественный поступок Ануара, положившего свою

голову под топор за меня будет благодарна могильная земля, когда я умру. Если бы он не устроил мой тайный побег, не сидеть бы мне в центре Москвы, а находиться в одной из тюрем Алма-Аты». И при этом при всем вызывает, по меньшей мере, недоумение позиция Алимжанова к декабрьским событиям 1986 г. в Казахстане, которые он подверг самому жесткому осуждению. Из его статьи «Что произошло в Алма-Ате?», опубликованной в «Литературной газете» 1 января 1987 г., следует, что восстание казахской молодежи против имперской политики Москвы воспринято и оценено им просто как хулиганская выходка. Поневоле возникает сомнение в мудрости и патриотизме писателя.

Кобланды

Батыр, полководец. Жил в XV веке. Родом из племени кыпшак, ветви каракыпшак. В былинах и сказаниях он обычно именуется «Каракыпшак Кобланды». Ему посвящен героический эпос казахского народа «Кобланды-батыр». В юношеские годы он был приближен к правителю Государства кочевых узбеков Абулхайр-хану. Когда Кобланды убил Даиркожу по прозвищу Акжол-би, старейшины племени аргынов потребовали от упомянутого выше хана выдать убийцу. Тот им отказал. Это событие послужило одной из причин откочевки султанов Керей и Жанибека в Моголистан, где они образовали Казахское ханство. Кобланды-батыр принимал активное участие в политической жизни Ногайской Орды. Он совершил поход на Казань, воевал с потомком Едиге-бия-Альшагиром. Сын последнего-Орак-батыр впоследствии убил Кобланды-батыра. Могила его находится на территории современной Актобинской области.

Ленин Владимир Ильич (наст. фам. Ульянов) (1870-1924 г.г.)

Выдающийся российский политический и государственный деятель. Первый председатель первого Советского правительства - Совета Народных Комиссаров (СНК). С именем и учением Владимира Ильича связаны колоссальные социальные преобразования, происшедшие на нашей планете в двадцатом столетии. Являясь непревзойдённым стратегом и тактиком революции, он охватил своим взором буквально все стороны человеческой деятельности. В его трудах мы находим научное объяснение важнейших социально-экономических, политических и других проблем, волнующих миллионы людей всего мира. Из опубликованных в полном собрании сочинений Ленина 400 произведений посвящены Казахстану. Возвращение казахским трудящимся отобранных царизмом земель, организация первых колхозов и школ, учебных заведений и других жизненно важных социально-экономических вопросов осуществлялись под его непосредственным руководством. Необходимо отметить, что Казахстан, как и многие другие республики, получил первую автономию из рук Ленина, который в территориальном споре был на стороне казахского народа и его представителей. Так, он в феврале 1920 г., в январе, феврале и мае 1922 г. в комиссиях ВЦИК и ЦК ВКП (б) отстаивал создание Республики Казахстан в ныне существующих границах. Первое образование КАССР было на территории Младшего жуза. Осенью 1922 г. в её состав по инициативе Ленина были включены: Акмолинская и Семипалатинская области, часть Тургайской области и все земли Уральского, Оренбургского и Сибирского казачьих войск. На заключительном заседании по определению границ Ильич спросил руководителей, возражавших против присоединения Акмолинской и Семипалатинской областей к Казахстану: «Все против нашего проекта? Почему вы хотите обидеть этот хороший народ?». Насколько это был значительный для Казахстана вопрос, можно сделать вывод из того, что Акмолин-

ская область в то время включала в себя образованные позднее Северо-Казахстанскую, Кокчетавскую, Целиноградскую области, восточную часть Тургайской, центральную часть Джезказганской, северную часть Чимкентской и западную часть Карагандинской областей. В Семипалатинскую же область тогда входили территории современных Павлодарской и Восточно-Казахстанской областей, восточной части Карагандинской и северной части Алматинской областей. Таким образом выходит, что мы, сами того не подозревая, живем в том государстве, границы которого в начале 20-х годов прошлого века были примерно очерчены членами партии «Алаш». И в этой связи, считается совершенно справедливым то, что появлением на карте мира государства Казахстан современного типа, мы обязаны Ленину. В противном случае казахов ожидала бы судьба татар и башкир, а возможно, и ненцев с каракалпаками. Именно Владимир Ильич дал жизнь государству, которое со временем получило статус союзной республики и имело все необходимое: огромную территорию, развитую экономику (промышленность, сельское хозяйство, транспорт, связь, образование, здравоохранение и т.д.), богатейшие природные ресурсы, боеспособную армию, в т.ч. мощнейший ядерный арсенал, крупнейший в мире космодром. Как бы это парадоксально не звучало, но западный исследователь Роберт Сервис считает, что возможными предками Ленина по отцовской линии были калмыки или приволжские казахи либо казахи из уральских степей.

Мирзоян Левон Исаевич (1897-1938 г.г.)

Советский партийный и государственный деятель. С 1933 по 1937 годы возглавлял казахстанскую республиканскую парторганизацию. Ему досталось тяжёлое наследство – умирающий от голода и заваленный трупами Казахстан, полный развал хозяйства. Он сумел смягчить последствия курса насильственной коллективизации. После бесчеловечного Голощёкина, был воспринят как спаситель народа. По его указанию людям начали раздавать скот, что позволило подавить голод и остановить массовую смертность. Появилась работа, отменили карточки на хлеб. Начал налаживаться быт людей. Мирзоян приложил огромные усилия к становлению в республике зернового хозяйства, добившись массовых поставок сельхозтехники. За всё это благодарный народ стал называть его «Мырзажаном», т.е. «Щедрой душой». Вместе с этим, ряд исследователей утверждают, что именно в период правления Мирзояна на смену массовому голоду пришел массовый арест с расстрелами и что роль первого руководителя в том черном деле до сих пор не ясна. Правда, он сам стал жертвой репрессий.

Муканов Сабит (1900-1973 г.г.)

Казахский советский писатель, поэт, общественный деятель, ученый-педагог. Некоторое время возглавлял писательскую организацию Казахстана. Значительным достижением Муканова стал его роман «Ботагоз». Он - автор ряда учебников по литературе для высших учебных заведений. В Казахстане по сей день чтят память Муканова, признавая его как одного из основателей казахской советской литературы. При этом почему-то умалчивается тот факт, что во многом из-за его наветов был запущен маховик репрессий в отношении национальной творческой элиты. Именно Муканов направил на имя Сталина докладную записку в отношении Жумабаева М., Дулатова М., Байтурсынова А. Данное письмо полностью приводится в книге его воспоминаний «Школа жизни». Немало сил приложил Муканов и к проведению раскулачивания и насильственной коллективизации. Безудержно восхваляя коммунистический режим, Муканов был фанатом доктрины социалистического

реализма и всюду использовал его инструменты и принципы, включающие в себя нетерпимость к иным взглядам, практику гонений и написания доносов. В подтверждение сказанному хотелось бы привести отрывок из беседы башкирского поэта Сайфи Кудаша с Мукановым, опубликованным в газете «Қазақ Адебиеті», в номере первом за 1989 г. Фраза «Эй, Сайфи, найди мне среди казахов хоть одного поклонника таланта Магжана Жумабаева, и я умолкну», произнесенная Мукановым, наиболее концентрированно выражает суть того тоталитарного времени и самого писателя.

Шаяхметов Жумабай (1902-1966 г.г.)

Политический деятель. С 1946 по 1954 годы - Первый секретарь ЦК Компартии Казахстана. Пытался смягчить последствия перегибов Голощёкина. «Орёл Востока» - так называл Шаяхметова Сталин. Зная об опасности возражений Хрущёву, тем не менее не поддержал его план ускоренного крупномасштабного освоения целины без подготовки, учёта особенностей сельского хозяйства, почвенных условий и самое главное - мог значительно снизиться удельный вес коренного населения из-за массового привлечения людских ресурсов из других республик. По инициативе Шаяхметова в 1944 г. в г. Алма-Ате был открыт первый в Советском Союзе женский педагогический институт с полным государственным обеспечением и в скором времени сельские школы, остро нуждавшиеся в педагогах, получили новых дипломированных учителей. Наряду со всем этим, он допустил крупные ошибки по отношению к лучшим представителям национальной интеллигенции. Совместно с секретарем ЦК КПК по идеологии М. Сужиковым учинял необоснованные репрессии против видных деятелей культуры и науки. Были арестованы и осуждены на длительный срок - историки Е. Бекмаханов и Б. Сулейменов, ученые филологи Е. Исмаилов и К. Мухаметжанов. Разгрому подвергались лучшие произведения художественной литературы. Такие например, как роман М. Ауэзова об Абае. Обстановка была настолько нетерпимой, что тот, а также А. Жубанов и другие покинули республику. Подвергался гонениям и великий Сатпаев К.И.

ЗНАЧИМЫЕ ВОЕННЫЕ СРАЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА ЗА СВОБОДУ И НЕЗАВИСИМОСТЬ

«Казахи действительно героический народ. Тяжела и горька была судьба этой степной страны, расположенной на стыке между Востоком и Западом. Многочисленны ее беды. Но она с честью вынесла все эти испытания, никому не отдав своей земли. Семьсот лет непрерывных войн с захватчиками. И многие из них погибли, растворились, а некоторые даже ушли в историческое небытие, а мы остались».

Ильяс Есенберлин, казахский писатель.

1. Улытауское сражение. Произошло зимой 1509/10 г. у подножья горы Улытау между войсками казахского султана Касыма и Мухаммеда Шайбани. Оно закончилось сокрушительным поражением последнего. Ему удалось спастись бегством. Данная битва подвела итог более чем 30-летней войны, которую развязал внук правителя Государства кочующих узбеков-Мухаммед Шайбани с Казахским ханством, пытаясь восстановить утерянную дедом власть и вновь подчинить себе Восточный Дашт-и-Кыпшак. В ходе указанной войны казахи под предводительством ханов Керей, Жанибека, Бурундука, Касыма изгнали М. Шайбани в Мавараннахр* и присоединили к своему ханству Присырдарью-территорию, охватывавшую реки Сарысу, Сырдарью, Приаралье, значительную часть предгорий Каратау, а также крупные экономические и культурные центры-Созак, Сауран, Сыгнак, Отырар.

2. Сан-Таштинская битва. Произошла 27 июля 1537 г. в местности Сан-Таш на восточном побережье Иссык-Куля между объединенным казахско-кыргызским войском с одной стороны и также объединенным войском узбекского хана Убайдоллы и могольского хана Рашида с другой стороны. Данная битва – одна из самых черных страниц в истории Казахского ханства. В ней казахско-кыргызское войско было полностью уничтожено, погибли казахский хан Тогым с девятью своими сыновьями и 37 султанами. Впоследствии казахский хан Есим устроил в урочище Сан-Таш поминальный ас (тризну) в честь героически погибших казахов и кыргызов, соорудил каменный могильник-курган.

3. Битва за Присырдарьинские города. В 1598 г. казахский хан Тауекел со своим 90-тысячным войском разбил 100-тысячную армию правителя Мавараннахр-шайбанида Абдоллах-хана между Ташкентом и Самаркандом. Последний и сибирский хан Кучум, заключив союз, вели эту войну с Тауекел-ханом с 1582 г. В результате одержанной победы города Туркестан, Сауран, Отырар, Сайрам перешли во владение Казахского ханства.

4. Каракамыское сражение. Произошло весной 1605 г. в местности Каракамыс вблизи Ташкента между воинами казахских ханов Есима и Батыра с одной стороны и воинами каракалпакского хана Абд аль-Гаффара за города Туркестан, Сайрам, Ташкент, Ахсикент, Андижан. В этом сражении Абд аль-Гаффар потерпел поражение и погиб. Его земли были разделены между победителями.

---

*Мавараннахр - территория нынешних Узбекистана и Таджикистана

5. Орбулакская битва. Значимое событие в Отечественной войне казахского народа против жонгарских агрессоров. В результате умело организованной Жангир-султаном засады малочисленный казахский отряд в 1643 г. нанес сокрушительное поражение 50-тысячной армии жонгар во главе с Батур-хунтайджи. Эта победа на несколько лет отодвинула жонгарскую угрозу Казахскому ханству (подробно об этой битве сказано выше).

6. Аягузская битва. Произошла в 1717 г. у реки Аягуз между казахским ополчением под руководством Каип-хана и жонгарами. Несмотря на численное превосходство казахи потерпели поражение.

7. Шубаркольское сражение. Произошло в 1725 г. у озера Шубарколь, в сторону Коргалжыно. Казахи Среднего жуза под предводительством батыра Шакшакулы Жанибека нанесли сокрушительное поражение жонгарам.

8. Буланты-Билеутинская битва. Произошла в 1727 г. в долине между реками Буланты и Билеуты в окрестностях Улытауских гор. В ней казахи одержали победу и остановили продвижение жонгар на Улыгау. Долина, где происходило сражение, была названа «Калмаккырылган», т.е. «Место гибели калмаков». После данной битвы началось массовое освобождение захваченных жонгарами казахских земель.

9. Аныракайская битва. Решающее сражение, в котором казахские воины одержали самую крупную победу в Отечественной войне с жонгарами. Битва произошла в мае-июне 1729 г. (по др. источникам-в 1730 г.) у подножья Шу-Илийских гор, на холмистой местности между озером Балхаш на севере, Отарской равниной на юге, Шуйской долиной на западе и долиной Курты на востоке (в настоящее время эта территория Шуйского и Кордайского районов Жамбылской области). Три казахских жуза пришли к политическому и военному согласию. Они объединили свои усилия в войне с жонгарами. Поле решающей битвы у озеро Итишпес-Алаколь растянулось на 30-35 км при ширине до 20 км. Предположительно, в битве участвовали 30-35 тысяч казахских и 35-40 тысяч жонгарских воинов. Победа в этом сражении подняла дух казахского народа, утвердила веру в будущее, убедила соседние страны в военной мощи Казахского ханства. Аныракайская битва стала свидетельством высокого духа казахского народа, сумевшего отстоять свою независимость.

10. Талкинское сражение. Произошло в 1736 г. казахские воины под предводительством прославленного Богенбай-батыра нанесли сокрушительное поражение вторгшимся в Восточный Туркестан китайским войскам, прогнав их за Урумчи.

11. Кандыагашская битва. Произошла в 1738 г. на территории нынешней Актобинской области. Местность, где произошло это сражение, названа «Кандыагаш», т.е. «кровавое дерево». Казахские воины под предводительством батыров Шакшак Жанибека и Есета Кокиулы нанесли поражение волжским калмакам-торгаутом, совершившим набег на казахские аулы вдоль рек Жем и Сагыз.

2. Шидертинская битва. Произошла в 1756 г. в верховьях реки Шидерты, к западу от Баянаула. Казахи под руководством батыров Кабанбая, Кожабергена, Богеная нанесли поражение войскам под командованием генералов Дардана и Хадаха. Место этого побоища сохранило название «Шуршит кырылган» («место гибели гуршуты, т.е. маньчжуро-китайцев»).

13 Джайлово побоище. Такое название получила битва, в ходе которой войска Абылай-хана в 1770 г. наголову разбили войска кыргызов, являвшихся в то время союзниками кокандских правителей, захвативших все Жетысу. По результатам этого сражения пленные кыргызы были переселены в районы Кокшетау, а территории были разграничены примерно по нынешним границам Казахстана и Кыргызстана, т.е. по своим исконным землям. Как известно из истории кыргызы признавали власть казахских ханов Тахира, Хакназара, Таукееля, Есима.

14. Оборона крепости Ак-Мечеть (нынешний г. Кызылорда). В июле 1853 г. отряд под командованием оренбургского генерал-губернатора В. Перовского, численностью 2850 воинов и вооруженный пушками, начал штурм крепости. К Перовскому присоединились отряды казахских султанов Елекея и Мухамеджана Баймухамедова. Ак-Мечеть защищал гарнизон, насчитывающий немногим больше 400 воинов. Руководили обороной казахи Бекбай, Култай, Канлыбай и каракалпак Лепсе. Благодаря значительному превосходству в живой силе и вооружении, штурмующим удалось сломать сопротивление обороняющихся. При этом погибло 230 акмечетцев и 77 попали в плен. Взятие Ак-Мечети открыло путь для дальнейшего завоевания Средней Азии Российской империей.

15. Догал-Урпекское сражение. Одна из битв в период национально-освободительного движения 1916г. казахского ополчения против карательных отрядов Российской империи. Произошла 22-23 февраля 1917 г. между урочищем Догал и поселением Урпек в Торгайской степи. Повстанческий отряд казахов численностью 20 тыс.человек оказал сопротивление 13-му Оренбургскому казачьему полку под командованием Тургенева. В сражении против превосходящего в живой силе противника,особо проявился полководческий талант Амангельды Иманова,применявшего особую тактику ведения боевых действий.Полк Тургенева,загрузив в 45 саней погибших и раненых, отступил в сторону Торгая.

Хотелось бы обратить внимание уважаемых читателей на то, что у некоторых людей сложилось странное убеждение – будто бы казахи являлись очень мирным народом, которого притесняли и обижали все кому не лень. Изучение же средневековой истории Казахстана приводит к совершенно обратным выводам о том, что этот народ, скорее всего, был очень мобильным и воинственным. Судите сами, небольшое кочевое государство в середине 15 века, через каких-то 20 лет после откочевки от Абулхайр-хана, становится крупнейшей страной Центральной Азии с многочисленным населением и обширной территорией. В 16 веке она отвоевывает Присырдарьинский регион, бьется с башкирами и русскими казаками, угрожает Сибирскому ханству, в следующем столетии теснит из Мангыстау туркмен. Таким образом, к середине 17 века вся территория от лесов Южной Сибири до Ташкента, от низовьев Волги до предгорий Алтая оказывается подконтрольной казахам.

Самой кровопролитной и продолжительной была более чем 250-летняя война казахов с жонгарами. История ее еще до конца не написана. Но уже сегодня ясно, что человечество не знает такого прецедента, когда борьба двух народов растянулась бы на столь продолжительный срок. Причем страшна была не сама война, а ужасны ее последствия. Обе стороны шадили и брали в плен только малолетних детей и женщин, все остальное население подвергалось тотальному истреблению. Прекратилась торговля с дальними и ближними странами, караванные пути стали опасными. Существовавшая до этого письменность была утрачена, поскольку в условиях перманентной войны некому и некогда было учить детей. Пришла в упадок культу-

ра. Многие ремесла были забыты. Единственным занятием населения стало разведение скота. Из городов, издревле существовавших на этой земле, у казахов к этому времени во владении оставались лишь Отырар, Сауран и Сагынак. Остальные были разрушены. Досталось основательно и жонгарам. Они просто исчезли с лица земли. Вместе со своими мечтами о победе над казахами. Правда, части их удалось обосноваться на новых землях. Известна и их дальнейшая история. Жонгары долгое время сражались на стороне русской армии в битвах с Наполеоном, за Кавказ. Словом, пока не стали совсем малочисленными, шли до конца по тропе войны. Для казахов же начался новый, колониальный этап истории, когда ослабевший после 250-летней войны с захватчиками народ уже не мог противостоять набравшей в это время силу Российской империи. Сказывалась огромная разница потенциалов. Человеческого, цивилизационного, военного, научного. Поэтому все многочисленные восстания казахского народа, когда повстанцы шли, вооружившись примитивным холодным оружием против российских ружей и пушек, неминуемо оборачивались тяжелыми поражениями для них. Трагедия заключалась в том, что пока другие народы, в т.ч. и русские, имели возможность для развития, казахам пришлось вести многовековую войну с многочисленными врагами-жонгарами, китайцами, бухарцами, кокандцами, хивинцами за собственное выживание. Не одно поколение казахов участвовало в ней. Среди них были и мои прямые предки – батыры Аралбай и Сармантай Алибекулдары. Война, голод и разруха сопровождали казахов на протяжении длительного периода времени. Недаром писатель Ильяс Есенберлин сравнил историю казахского народа с прекрасной, полной драматизма и страсти поэмой. И воистину прав наш Президент, который с гордостью констатирует, что не было на земном шаре силы, которая заставила бы всю казахскую нацию уйти со своей земли.

ОНИ БЫЛИ ПЕРВЫМИ

Первопредок казахов – Алаша-хан

Первый казахский хан – Керей

Первый казахский законодатель, автор первой письменной казахской Конституции – хан Касым

Первый летописец истории Казахского ханства – Мухаммед Хайдар Дулати

Первый казахский учёный-просветитель – Шокан Уалиханов

Основоположник казахской письменной литературы, первый её классик – Абай Кунанбаев

Основоположник казахского романа и драматургии – Жусупбек Аймаутов

Основоположник и классик казахской литературы в историческом жанре – Ильяс Есенберлин

Основоположник новой казахской поэтической школы, новатор казахского стихосложения – Шал Акын

Первая казахская поэтесса, основоположница поэтической школы айтыса – Улбике Жанкельдыкызы

Основоположник казахской профессиональной песенной школы – Биржан сал

Основоположник исполнительской домбровой школы «топке» – Курмангазы Сагырбайулы

Основоположник исполнительской домбровой школы «шертпе» – Таттимбет Казангапулы

Основоположник лирического направления в казахской инструментальной музыке – Даулеткерей Шигаулы

Первый казахский артист, выступивший с концертами за границей – Амире Кашаубаев

Основатель и организатор казахского профессионального музыкального образования, музыкального творчества и музыкальной науки, первый казах-доктор искусствоведения, первый казахский профессиональный дирижер – Ахмет Жубанов

Первая казахская женщина-композитор – Дина Нурпеисова

Первая из казахов, удостоенная звания «Народной артистки СССР», первая казахская оперная певица – Куляш Байсеитова

Первый из казахов, удостоенный звания лауреата Ленинской и Государственной премий СССР – Мухтар Ауэзов

Первый казахский педагог-новатор, основоположник современной педагогической науки и системы общеобразовательных школ Казахстана – Ибрай Алтынсарин

Первый казахский профессор, основатель первого медицинского института в Казахстане – Санжар Асфендияров

Первый казах, получивший учёную степень – Бактыгерей Кулманов

Первый казахский геолог – Косым Пишенбаев

Основоположник казахстанской геологической науки, первый Президент Академии наук Казахской ССР – Каныш Сатпаев

Основоположник молекулярной биологии и биотехнологии в Казахстане – Мурат Айтхожин

Основоположник молекулярной и медицинской генетики, космической биологии и биотехнологии в Казахстане – **Нагима Айтхожина**

Первый казахский железнодорожный инженер – **Мухамеджан Тынышпаев**

Первый казах – машинист паровоза – **Акбай Кошкинбаев**

Первая казашка- инженер – **Мадина Бегалиева**

Первый казахский врач – **Мухаметжан Карабаев**

Первая казашка-врач – **Гульсум (Уммитгулсум) Жафаркызы**

Первый казах – член исполнительного комитета Всемирной Организации Здравоохранения – **Максут Кульжанов**

Первый казах-действительный член Академии медицинских наук СССР – **Торегельды Шорманов**

Первый казах-доктор сельскохозяйственных наук – **Карим Мынтаев**

Первый казах-доктор технических наук – **Абикен Бектуров**

Первый казах-доктор химических наук – **Ирдан Азербает**

Первый физик- казах, доктор физико-математических наук – **Жабага Такибаев**

Первый математик-казах, доктор физико-математических наук – **Асан Тайманов**

Первый казах-доктор юридических наук – **Салык Зиманов**

Первый казах-доктор педагогических наук – **Толеген Тажибаев**

Первый казах-доктор филологических наук – **Ныгмет Сауранбаев**

Первый казах-доктор исторических наук – **Ермухан Бекмаханов**

Первый казах-доктор экономических наук – **Габдулла Чуланов**

Первый казах-доктор социологических наук – **Марат Тажин**

Первая казашка-академик – **Найля Базанова**

Основоположник отечественной философской школы – **Жабайхан Абдильдин**

Первые казахи, удостоенные звания «Народный учитель СССР» – **Кусаин Айткалиев и Толепберген Касымов**

Первый казахский археолог, основоположник археологической и этнографической науки в Казахстане – **Алькей Маргулан**

Первый казахский антрополог – **Оразак Исмагулов**

Первый казах – профессиональный архитектор, основатель архитектурной школы в Казахстане – **Толеу Басенов**

Основоположник казахской журналистики, первый редактор и издатель первого казахского журнала – **Мухамеджан Сералин**

Первый казахский демограф – **Макаш Татимов**

Первые казахи, удостоенные звания Героя Советского Союза – **Нурсултан Есбулатов, Алман Косаев и Мусабай Сенгербаев**

Первая женщина советского Востока, удостоенная звания Героя Советского Союза – казашка **Маншук Маметова**

Первая и единственная в годы Великой Отечественной войны лётчица-казашка – **Доспанова Хиуаз**

Первый советский солдат, водрузивший Знамя Победы над фашистским рейхстагом – казах **Рахымжан Кошкарбаев**

Первый казах, удостоенный звания Героя Социалистического труда – **Жабаркан Асаинов**

Самый результативный снайпер Великой Отечественной войны, уничтоживший больше всех фашистов – **Абдыбеков Толеугали**

Первый советский генерал из казахов – **Сабыр Рахимов**

Первый казахский космонавт – **Тохтар Аубакиров**

Первый казахский лётчик – **Жакыпбек Малдыбаев**

Первый человек, удостоенный звания «Халык Кахарманы», первый министр обороны РК – **Сагадат Нурмагамбетов**

Первая из казахов, удостоенная звания «Казахстаннын Енбек Ери» – **Аякул Миразова**

Основатель школы портретной живописи в Казахстане – **Абилхан Кастеев**

Первый казахский профессиональный скульптор – **Хакимжан Наурызбаев**

Первый казахский танцор и балетмейстер, основоположник хореографического искусства Казахстана – **Даурен Абиоров**

Первая казахская профессиональная танцовщица – **Шара Жиенкулова**

Основатель казахстанского кинематографа – **Шакен Айманов**

Первый казахский профессиональный кинооператор – **Искандер Тынышпаев**

Первый профессиональный киноактёр-казах – **Хаким Даулетбеков**

Первый казахский профессиональный режиссёр – **Жумат Шанин**

Первый казахский кинорежиссёр, покоривший Голливуд – **Тимур Бекмамбетов**

Первый казахский актёр, сыгравший в Голливуде – **Нуржуман Ихтымбаев**

Первый казахский мультипликатор – **Амен Хайдаров**

Первый диктор Казахского радио — **Мина Сеитова**

Первый казахский спортсмен, ставший чемпионом мира, первый казахский профессиональный борец – **Кажымукан Мунайтпасов**

Первый из казахов, участвовавший в Олимпийских играх и ставший там призёром – **Гусман Косаев**

Первый казах, ставший Олимпийским чемпионом – **Алжан Жармухамедов**

Первые казахи, ставшие Олимпийскими чемпионами по классической борьбе – **Шамиль Сериков и Жаксылык Ушкempiров**

Первый казахский профессиональный боксёр, первый из Казахстана, удостоенный звания «Мастер спорта СССР» – **Шохр Болтекулы**

Первый казах, ставший чемпионом мира по боксу – **Болат Жумадилов**

Первый казах, ставший Олимпийским чемпионом по боксу – **Бекзат Саттарханов**

Первый и единственный в Европе и мусульманском мире обладатель 6-го дана тазквандо – казах **Мустафа Озтюрк**

Первый казах-чемпион мира по шахматам среди юниоров – **Дармен Садвакасов**

Первый казах, ставший чемпионом мира и Европы по армрестлингу – **Марат Асаинов**

Первый казах, имевший офицерское воинское звание – султан **Ширгазы Каипов**

Первый казахский профессиональный дипломат, первый в истории представитель центральноазиатских народов, назначенный на пост полпреда СССР – **Надир (Назир) Торекулов (Тюрякулов)**

Первый казах, выступивший с высокой международной трибуны ООН в ноябре 1976 г. – министр иностранных дел Каз.ССР – **Марат Исиналиев**

Первый среди казахов капитан подводной лодки – **Куангали Ихаров**

Первый казах, покоривший высочайшую вершину мира Эверест – **Казбек Валиев**

Первый казах, побывавший на Антарктиде – **Марат Мусабаев**

Первый и единственный человек в мире, покоривший все великие пустыни планеты – **Мурат Жыланбаев**

Первый казах, вступивший в большевистскую партию; первый казахский кинодокументалист; первый казах, совершивший кругосветное путешествие – **Алиби Джангильдин**

Председатель первого казахского национального правительства «Алаш-Орда» – **Алихан Бокейханов**

Первый Президент Республики Казахстан – **Нурсултан Назарбаев**

Первый председатель Сената Парламента РК – **Омирбек Байгельды**

Первый председатель Мажилиса Парламента РК – **Марат Оспанов**

Первый муфтий мусульман Казахстана – **Ратбек кажи Нысанбайулы**

Первая столица Казахского ханства – **город Сыганак**

Первая столица Казахской Республики – **город Оренбург**

Первая казахская политическая партия – **«Алаш»**

Первый Всемирный Курылтай казахов прошёл в **сентябре-октябре 1992**

Первая печатная книга на казахском языке – **«Сейфуль-Малик» (1807)**

Первая казахоязычная газета – **«Туркестан уалаятынын газетсы» (1870)**

Первый казахский журнал – **«Айкап» (1911)**

Первые театральные постановки в Казахстане – пьесы **«Енлик-Кебек» и «Алтын сакина» (13.01.1926)**

Впервые в радиозфире казахская речь прозвучала **23.03.1927 г.**

Первый казахстанский кинофильм – **«Амангельды» (1938)**

Первая казахская светская школа открыта в 1841 г. в **Бокеевской Орде**

Первое профессиональное учебное заведение в Казахстане – **Туркестанская учительская семинария (1879)**

Первое высшее учебное заведение в Казахстане – **Казахский педагогический институт (1928)**

Первый музей в Казахстане – **Оружейная палата Жангир-хана (1828)**

Первая аптека (1839), первая общественная больница (1852), первая пожарная служба (1869), первая метеорологическая станция (1870) в Казахстане были открыты в **Бокеевской Орде**

Впервые по спортивному поводу прозвучал гимн и поднят флаг суверенного Казахстана в **Австрии в 1992 г.** на чемпионате мира по подводному ориентированию в честь победы Екатерины Полевой

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

В современном мире ТВ играет огромную роль. Это аксиома. И чем интереснее и оригинальнее программы какого-либо телеканала, то, соответственно, у него больше аудитории, рекламы и рейтинга. Известно, что у телевидения три функции: информация, развлечение и просвещение. Насколько грамотно и профессионально они осуществляются, судить телезрителям.

Что можно сказать о нашем отечественном телевизионном продукте, уровень которого на несколько порядков ниже западного и российского? Вместо информации – пропаганда, альтернативой просветительской функции выступают скучные спецпроекты с безликими комментариями, а о развлечениях даже и говорить стыдно. Когда смотришь такие программы как «Наша казаха», «Бамбарбия», «Козаностра», «Позитив-шоу» и ряд других, то не совсем понятно – это принижение казахов или попытка сделать нацию лучше и чище.

В последнее время во многих странах мира с огромным успехом прошла телеакция «100 великих личностей». Причем ни одно телевизионное событие не вызвало такого всеобщего внимания. В голосовании принимали участие миллионы телезрителей, которые с помощью жюри и экспертов определяли 100 великих личностей, сыгравших решающую роль в развитии своей страны.

В Соединенных Штатах победил Рональд Рейган, в Великобритании – Уинстон Черчилль, опередив Шекспира и Ньютона. Самым великим французом оказался президент Шарль де Голль. В Украине личностью номер один признан Ярослав Мудрый. Кстати, в список кандидатов попал и печально известный Степан Бандера. Шокировал выбор португальцев, проголосовавших за диктатора Салазара. В соседней России список великих россиян возглавил князь Александр Невский.

Напрашивается вопрос: «Что же мешает нам провести нечто подобное?». На мой взгляд, наша собственная инертность и равнодушие. По мнению специалистов, для этого нужно создать оргкомитет с включением экспертов и историков под эгидой Министерства культуры и информации; заручиться согласием на участие в проекте одного из крупнейших телеканалов страны и, самое главное, выкупить право на съёмки у корпорации «Би-Би-Си». Впрочем, можно сделать и свой проект, сохранив идею. В этом, я уверен, давно назрела необходимость.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

(основные источники)

1. «Казахстан». Краткий энциклопедический словарь-Алматы, ТОО «Алматыкітап», 2005
2. Ашимбаев Д.Р. «Кто есть кто в Казахстане». Биографическая энциклопедия. Алматы: ИД «Credo», 2000
3. «Наркомы Казахстана. 1920-1946 г.г. Биографический справочник/Сост. М.Х. Жакыпов, А.С. Зулкашева, А.Н. Ипмагамбетова, Е.В. Чиликова-Алматы: Изд-во «Арыс», 2007
4. «Республика Казахстан. Энциклопедический справочник»/Гл. редактор А. Нысанбаев. Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001
5. «Великая Отечественная война, 1941-1945. События, Люди. Документы: Краткий исторический справочник»/Под общ. ред. О.А. Ржешевского; сост. Е.К. Жигунов.-М., Политиздат, 1990
6. «Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия»/Гл. ред. М.М. Козлов. М., Советская энциклопедия, 1985
7. «Алаш-Орда: Сборник документов»/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата, Малое изд-во «Айқап», 1992
8. Бозтаев К.Б. «Семипалатинский полигон»-Алма-Ата, Казахстан 1992
9. «Малая энциклопедия персоналий: 2000 великих людей» / Сост. А.К. Золотько, С.А. Кондратюк, М., Изд-во АСТ, Харьков: «Торсинг», 2001
10. «Казахстан. Национальная энциклопедия» в 4-х томах. «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2004
11. Кунаев Д.А. «О моем времени: Воспоминания», Алма-Ата: Дәуір,МП «Ынтымак», 1992
12. «Казахи в России: Биографический сборник в 2-х томах; М., Изд-во «Вега», 2007
13. «Биографический энциклопедический словарь», М.: Большая Российская энциклопедия, 2001
14. «Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах» / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов, М., Воениздат, 1987
15. «Герои Советского Союза-казахстанцы», Алма-Ата, 1968
16. «Желтоқсан-86: Статті и публикации. Сборник документов», Алматы: ОФ «Фонд Алтынбека Сарсенбайұлы», 2006
17. «История Казахстана. В 4-х томах», Алматы, Атамұра, 1996
18. «Первый биографический БЭС», СПб: Норикт; М.: Рипол классик, 2007
19. «Иллюстрированная история Казахстана. В 4-х томах», Под ред. Б. Аягана, Алматы, 2004-2005
20. «Они были первыми», Алматы: «Алматыкітап», 2007
21. Артыкбаев Ж.О. «Материалы к истории правящего дома казахов.-Алматы: Ғылым, 2001
22. «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» / Под ред. Проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунге П.А.-2-ое изд., Алматы: Қазақстан, 1997, Сб. 1
23. «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» / Под ред. Проф. Асфендиярова С.Д.-2-ое изд., Алматы: Қазақстан, 1998, Сб. 2
24. Есенберлин И. «Мысли о главном», -Алматы: ИД «Кочевники», 2002
25. Н. Назарбаев, «В потоке истории», Алматы, 1999
26. «Казахская ССР. 4-томная краевая энциклопедия», Алма-Ата, 1985

27. «Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия» / Гл. ред. С.С. Хромов-М.: Сов. Энциклопедия, 1987
28. «Спортивный Казахстан: Энциклопедический справочник / Авторы-составители: О. Жолымбетов., А. Кульназаров-Алматы: Издательство «Арыс», 2004
29. «Казахстанская книга рекордов- 2001.Казахстанский Информационно- Энциклопедический Справочник (КИНЭС).- Алматы; Университет «Туран»,2001
30. Каргабаев М., « Атлантида кочевников» - Караганда, 2007

СОДЕРЖАНИЕ

От автора-составителя	131
Великие предки казахов	135
Прославленные казахские ханы	144
Знаменитые казахские бии и религиозные деятели	148
Пламенные борцы за свободу казахского народа, лидеры казахского национально-освободительного движения	151
Легендарные казахи-герои Великой Отечественной войны против фашистской Германии	162
Выдающиеся государственные и общественные деятели Казахстана, корифеи казахской науки и культуры	168
Гениальные казахские поэты, писатели, композиторы, музыканты, певцы	180
Национальная гордость казахского народа	195
Известные исследователи казахской земли, материальной и духовной культуры казахов	198
«Гении» зла и несчастий казахского народа	217
Исторические личности, о которых хотелось бы сказать особо	232
Значимые военные сражения казахского народа за свободу и независимость	236
Они были первыми	240
Вместо заключения	244
Использованная литература (основные источники)	245

**Осы жинақты дайындау барысында
көрсеткен көмегі үшін, автор:**

*Н.В.Гоголь атындағы Қарағанды облыстық универсалдық
ғылыми кітапханасының ұжымына*

Бекзатов Қуатжан Кәкімұлына

Асқаров Әлхайдар Трайкенұлына

Қошанов Кеңпейіл Сақтайұлына

Қалияқасов Сәбит Қаламанұлына

Будник Алла Михайловнаға

Тұрғанбаев Жанат Майданұлына

*Қазақстан-Ресей университетінің баспа-полиграфиялық
орталығына алғысын білдіреді.*

**Автор признателен за помощь, оказанную ему
при подготовке настоящего сборника:**

*Коллективу Карагандинской областной универсальной
научной библиотеки им. Н.В.Гоголя*

Бекзатову Қуатжану Какимовичу

Асқарову Альхайдару Трайкеновичу

Қошанову Кеңпейілу Сактаевичу

Қалияқасову Сабиту Қаламановичу

Будник Алле Михайловне

Тұрғанбаеву Жанату Майдановичу

*Издательско-полиграфическому центру
Казахстанско-Российского университета*

БЕКТҰРСЫН М.С.

**ҰЛЫ ЖЕРДІҢ
ҰЛЫ АДАМДАРЫ**

**ВЕЛИКИЕ ЛЮДИ
ВЕЛИКОЙ СТЕПИ**

Верстка: Бангерт Е.М.

Подписано в печать 30.06.10 Формат 60x84 1/8
Бумага офсетная. Объем 31 п.л., 34,24 уч.изд.л. Тираж 200 экз. Заказ № 949

Издательско-полиграфический центр
Казахстанско-Российского Университета
г. Караганда, ул. Лободы,40

Жинақ авторы – Бектұрсын Мұхамедкәрім Салқенұлы, 1961 жылы Қарағанды қаласында туған. Қарағанды мемлекеттік университетінің заң факультетін бітірген. Прокуратура органдарында 1987 жылдан бастап қызмет етеді. Отан тарихының мәселелерімен айналысады. 2007 жылы оқырман қауымның қызығушылығын тудырған алғашқы кітабы «Көктерек» жарық көрді.

Автор сборника – Бектурсын Мухамедкарим Салкenuлы, родился в 1961 году в городе Караганде. Окончил юридический факультет Карагандинского государственного университета. С 1987 года работает в органах прокуратуры. Увлекается вопросами отечественной истории. В 2007 году вышла его первая книга «Коктерек», вызвавшая интерес у широкого круга читателей.